ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Кн. 7

БЕОГРАД
1961

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСВЕЋУЈЕ

ОВАЈ ЗБОРНИК РАДОВА
XII МЕЂУНАРОДНОМ КОНГРЕСУ ВИЗАНТОЛОГА,
У ОХРИДУ 1961

RECUEIL DE TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ 7

Rédacteur
GEORGES OSTROGORSKY
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

BEOGRAD
1961

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књ. 7

Уредник
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
Директор Византолошког института

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1961

Слог: Издавачке установе „Научно Дело“, Београд, Вука Караџића ул. 5
Штампа и повез: Графичког предузећа „Академија“, Београд, Космајска ул. 28

САДРЖАЈ

Стр.

Стр.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

МИХАИЛО ДИНИЋ

COMES CONSTANTINUS

Породични односи и заплети краља Милутина довољно су нам познати, ма да неразјашњени у свима појединостима. Његови бракови, склапани под заиста необичним околностима, већ су савременике саблажњавали а доводили у неприлику цркву, и српску и грчку, па и Рим се морао стога бавити питањем легитимности једног од његових синова. Један савременик га је сматрао за многоженца — multitudinem uxorum simul actu habens, inter quas habet nunc filiam imperatoris Constantinopolitani.

Последице су се осећале и за његовог живота и непосредно после његове смрти, а имале су одјека и на српско-византијске односе. Већ први неуспели покушај да се за очеве владе Милутин ожени био је с њима тесно скопчан. Начињен је био споразум да се он ожени Аном, ћерком Михаила VIII Палеолога, с тим да место старијег брата Драгутина наследи очев престо. До тога брака ипак није дошло, ма да је вереница већ била упућена за Србију и доспела до Охрида. Ту епизоду описује Пахимер али, како Јиречек констатује, „са анахронизмима и нејасном хронологијом, без познавања узрока раскида, под патриархом Јосифом (од јануара 1268) а пре него што је хартофилак Векос кренуо као посланик краљу Лудвигу IX у туниски табор (1270)“.[1] Terminus ante quem код Пахимера свакако није исправан. Постоји једна повеља Михаила VIII, од априла 1271, којом цар одобрава брату деспоту Јовану Палеологу да дарује Хиландару село Кастрин, на молбу синовца српског краља жупана Димитрија. То је нешто касније закалуђерени старац Давид, син Вуканов а унук Немањин. Ἐπεὶ ὁ περιπόθητος ἐξάδελφος τοῦ ὑψηλοτάτου ῥηγὸς Σερβίας καὶ περιποθήτου (συμπενθέρου) τῆς βασιλείας μου ὁ εὐγενέστατος Ζουπάνος κῦρ Δημήτριος почиње та повеља.[2] Ако је допуна издавача у загради исправна, то би значило да је у априлу 1271.

[1] Историја Срба I, 1952, 183. По Јиречеку преокрет је настао као последица пораза Уроша I у рату са Угарском. Ср. Љ. Ковачевић, Годишњица Н. Чупића III, 1879, 377 који мисли да је „уговор раскварен, ако не доцније, а оно половином 1272 године.“ Пахимер погрешно наводи као разлог обилажења Драгутина да је овај сломио ногу и био неспособан за владу, што се догодило када је он већ био краљ и било непосредан повод његовом напуштању престола (1282.).

[2] L. Petit, Actes de Chilanadar 17. „Trois lacunes considérables à gauche provenant de la détérioriation de la pièce“. Напомена издавача.

сматрано да је брак између сина Уроша I и кћери Михаила VIII већ свршена ствар и да су они били „пријатељи" у родбинском значењу речи. Али и без тога читава повеља сведочи да до раскида између Византије и Србије није још било дошло. А морао је наступити после увредљивог враћања принцезе Ане, на што је Михаило VIII одговорио покушајем да једнострано поништи аутокефалност српске цркве у августу 1272.

По досадашњим испитивањима питање Милутинових бракова стоји овако.

Пошто је пропао план да се Милутин ороди са Палеолозима, што би му обезбедило краљевску власт у Србији, он се ипак оженио једном Гркињом, Јеленом кћери севастократора Јована Ангела господара Тесалије. Друге околности су довеле до тога да је Милутин постао краљ Србије док је брак са Јеленом био још на снази: „ІЄлена кралица српска" јавља се са Милутином на портретима у Ђурђевим Ступовима[3] (1282-3). Брзо су, међутим, наступиле значајне промене. Јелена је најкасније 1283. враћена у род и заменила је Јелисавета, рођена сестра Драгутинове жене Катарине. Овај брак се једва толико одржао да је Милутин имао са Јелисаветом само једну кћер — Царицу. Већ можда после непуне године дана и Јелисавету је снашла иста судбина као и њену претходницу. Пре 11. августа 1284. оженио се Милутин по трећи пут: тога дана помињу се у Дубровнику dona facta regi Vrossio, quando accepit in uxorem filiam imperatoris Bulgarie.[4] Била је то Ана, кћи цара Ђорђа Тертерија I. Петнаест година трајао је овај брак, али најзад је и она постала жртва Милутинове политике према Византији и брату Драгутину. Милутин се жени Симонидом, петогодишњом кћери Андроника II, а Ану предаје Грцима.

Има ипак нејасних појединости. По Нићифору Грегори редослед Милутинових бракова био би: а) кћи севастократора Јована, б) Јелисавета, в) Ана, г) Симонида. Нешто ближи догађајима, Г. Пахимер, сматра да је кћи севастократора Јована друга Милутинова жена, пошто је прву законити отпустио. Затим би дошла Ана па Симонида. И Пахимер зна за Јелисавету, али само прича како је Милутин ову као думну завео. А и онај већ поменути савременик тврди да Милутин има само једног незаконитог сина а quadam comuni muliercula, мислећи свакако на доцнијег краља Дечанског. Пошто зна и за Јелисавету и Симониду, та comunis muliercula била би или кћи севастократора Јована или Бугаркиња Ана, ако би се одбацило Пахимерово казивање да се Милутин оженио тек као другом женом кћери севастократора Јована. Постоји међутим и друга тешкоћа. Ако је она краљица Јелена, са којом је Милутин започео своју дугу владу, заиста кћи севастократора Јована Ангела, значило би да је овај имао две кћери истог имена, пошто је једна Јелена била удата за Гијома de la Roche.

[3] С. Радојчић, Портрети српских владара у Средњем веку, Скопље 1934, 27—29. Икона у Барију није са ликом краља Милутина и његове жене Јелене. Старинар XII, 1937, 55—58.

[4] Гр. Чремошник, Канцелариски и нотарски списи 1278—1301, 1932, 122, 136.

Из свих тих бракова Милутин је имао два сина, Стефана, доцнијег краља Дечанског, и Константина, несрећног претендента на српски престо после очеве смрти. Питање ко је од те двојице старији и из кога брака ко потиче није могло бити потпуно расправљено. У обзир долазе само први и трећи брак пошто је Милутин са Јелисаветом имао једино кћер а са Симонидом није имао уопште деце. Руварац је у своје време сматрао да је Стефан старији (из првог брака) и да је Константин син Бугаркиње Ане. Јиречек се, међутим, изјаснио за обрнут однос. Помишљао је и да је Константин добио име по ујаку, брату Милутинове прве жене.[5] По њему је то и понављано. Ипак је дошло до извесне реакције према томе мишљењу. Св. Радојчић је изнео да је на лози Немањића у Грачаници из времена око 1314-19. Константин претстављен као „сасвим млад, голобрад, момак" и да Јиречекова хипотеза да је он старији од Дечанскога „неће бити тачна".[6] У истом смислу, само још одлучније, изразио се и М. Пурковић по коме је Дечански рођен око 1275. из првог Милутиновог брака.[7] Чини нам се да су разлози изнесени за тезу да је Дечански старији син краља Милутина много убедљивији. Али то неће бити главни предмет нашег расправљања.

За К. Јиречека је Милутинов син Константин онај comes Constantinus који се, по дубровачким изворима, јавља у Хуму прве деценије 14 столећа.[8] Јиречек не сумња ни мало да је тај comes Constantinus био Милутинов намесник у Захумљу; да је он и син Милутинов узима само као „свакако". Мислимо да ни оно што сматра сигурним ни оно што би било врло вероватно не стоји. Св. Радојчића је портрет у Грачаници навео да и у ово посумња: та хипотеза по њему „много је овом сликом пољуљана" (мисли на намесништво у Хуму).[9] На лози која је рађена око 1314—1319 не би могао бити приказан као дечак ако је већ 1303 управљао Хумом.

★

О кнезу Константину у Хуму имамо само дубровачке вести. Двадесет шестог јуна 1304. Мало веће одобрило је лекару Рикарду из Салерна да оде на 15 дана ad comitem Constantinum. Ако би се задржао

[5] Историја Срба I, 192.

[6] Портрети 39.

[7] Two Notes on Mediaeval Serbian History, The Slavonic and East European Review 29, 1951, 547—549.

[8] Geschichte der Serben I, 1911, 336: „Nördlich von ihm — Стефан у Зети — war Statthalter Uroš' II. in Zachlumien der Comes (serb. knez) Konstantin, wohl der ältere Sohn des Königs, seinem Namen nach von der ersten thessalischen Gattin; er wird in ragusanischen Urkunden (1303—1306) in Nevesinje, in Broćno (südwestlich von Mostar) und in Stagno erwähnt". У једној ранијој расправи Јиречек је нешто мање одређен. Archiv für slavische Philologie XXII, 1900, 174: „In den J. 1303—1306 erscheint in der Nachbarschaft von Ragusa, im Lande von Chlm, welches die Serben erst nach des Königs Milutin Tod an die Bosnier verloren haben, ein Comes (also sl. Knez) Constatinus, wir wissen nicht, ob identisch mit Constantin, Milutins Sohn, der 1322 im Kampfe um den Thron gegen seinen Halbbruder Stephan Uroš III. gefallen ist. Er hat 1305 den St. Demetrius-Tribut von Ragusa für den König übernommen und verweilte in Stagno, Nevesinje und Broćno."

[9] Портрети 39.

дуже, неће за то време примати плату. Дубровчанин Nale de Sorento прима на себе обавезу да ће Рикарду надокнадити штету коју би претрпео, ако остане више од 15 дана.[10] Ту се још не наводи где се налази кнез Константин. Даљи подаци о њему су све одређенији. Хлап Друговић из Невесиња тужио је 10. септембра 1305. дубровачком кнезу истога Nale de Sorento да је наговарао Константина да отвори трг соли у Невесињу, где раније никада није био, што би било против интереса Дубровника.[11] Исте године помиње се и један Константинов човек: 5. октобра тужио се Матеј Радомилић са Шипана да му је Радијен Радобратић, човек кнеза Константина, насилно узео три краве in Çisren; тога дана жалио се и Андреја са Колочепа да му је тај Радијен отео 8 коза, опет in Çisren.[12] Четвртог јуна 1306. продао је Милко Братиславић из Стона свога коња in presentią de Vsin Milosclauich homine comitis Constantini.[13] Четрнаестог јула 1306. жалио се кнезу Pasqua de Mutigacti да му је по налогу кнеза Константина одузето из стонског манастира вино и роба у вредности од 350 перпера.[14] Најважније податке о кнезу Константину даје извештај о једном судском спору. Тома Држић и Андреја de Garaua тужили су 20. маја 1306. пред дубровачким кнезом неку властелу да су им отели тканине и робе у вредности од 800 перпера. Били су то Posnanus de Purchia in Nevesigna cum patre et fratribus suis et cum hominibus suis XXX, затим Drasen Bogopeneç cum fratribus suis et cum suis consanguineis et hominibus suis XX, најзад Alen de Bocaueç in Uecerich cum suis fratribus et cum suis hominibus XX. Приложено је посебно и саслушање сведока. Сведок Çurech nepos Çerenie изјавио је пред кнезом и судијама да је био присутан ad Sanctum Georgium in Brochina in comitatu Chelmi где је Нићифор Рањина пред кнезом Константином — coram comite Constantino — тужио поменуту властелу и њихове људе. Познан, Дражен и Ален вратили су извесне ствари Томи Држићу и обећали да ће од својих људи одузети и вратити и оно што недостаје. Исту изјаву дао је и кнежев дијак Мојан — Moian çaconus comitis Constantini.[15]

Наведени подаци показују да је кнез Константин имао власт над Невесињем, обалом према Колочепу и Шипану, Стоном, Broћном и Вечерићима. Јиречека је навео да га сматра намесником краља Милутина у Хуму, а према томе и „свакако“ његовим сином, следећи податак под 8. октобром 1305.: Dominus comes Constantinus fuit confessus et contentus quod illa ypp. MM, que debet dare commune sibi, dentur Vrsacio de Cereuą et Nale de Sorento ad terminum in die Sancti Dimi-

---

[10] Mon. Rag. V, 76.

[11] Div. Canc. 4 fol. 8' 10. IX 1305: Clap Drugouich de Neuesingna жали се код дубровачког кнеза supra Nale de Sorento dicens quod Nale de Sorento dixit comiti Constantino: facias mercatum salis in Neuesigna, quod mercatum non fuit unquam et esset contrarium saluti Ragusii.

[12] Div. Canc. 4 fol. 18' 5. X 1305.

[13] Div. Canc. 4 fol. 101' 4. VI 1306.

[14] Div. Canc. 4 fol. 113' 14. VII 1306.

[15] Div. Canc. 4 fol. 97, 24. V 1306. и посебан лист од 7. I 1307. (?)

trii.[16] Обавеза општине, и свота и рок исплате, на први поглед би говорили да се заиста ради о светодмитарском дохотку, који би према томе српски краљ препустио Константину. То би био једини податак да се овај comes Constantinus сматра намесником и сином краља Милутина. Па ипак, тај податак је у најмању руку мало необичан. Увек, кад год се радило о „српском дохотку", Дубровчани нису пропуштали да наведу и посебно нагласе да се он исплаћује српском краљу, било да је уручиван његовим посланицима или лицима које је он овластио. И онда када су вршене извесне позајмице на рачун будуће исплате светодмитарског дохотка, то је изричито истицано: тако ће у априлу 1304. Дубровчани платити посланику краља Милутина, који је ишао у Скрадин, путни трошак с тим да се одбије од дохотка — excumputari in dacio domini regis.[17] Ни у наведеном податку, ни где на другом месту када је реч о кнезу Константину не говори се о његовој вези са Србима, још мање о односу према краљу Милутину. Иначе, када Дубровчани помињу синове српских краљева, обично не пропуштају да то нагласе (filius regis Stephani, filius regis Urosii). Постоји још један архивски податак који нас, чини нам се, одводи од хипотезе да је comes Constantinus у вези са краљем Милутином, било родбинској или политичкој. Јуније Вукасовић у свом тестаменту од 24. новембра 1340. одређује: Item volo pro eo quod habui unum pignus de comite Constantino et patre suo, quod valuit ypp. LIIII, pro ypp. XL ita quod resto sibi dare ypp. XIIII ita quod habeatur consilium cui dari debeant.[18] Да ли би Вукасовић овако неодређено говорио о кнезу Константину и његовом оцу када би се стварно радило о краљу Милутину и његовом сину који је доцније и сам узео краљевску титулу. Тај Јуније Вукасовић имао је тесне везе са Србијом. Он је један од тројице поклисара који се у марту 1326. шаљу Стефану Дечанском, а следећих година један од састављача комисије за српског краља, одговора српском краљу, комисије за старог и младог краља, поклисар за Душанову свадбу.[19]

Покушаћемо, дакле, да нађемо друго објашњење за тога кнеза Константина и о његовој улози у Хуму.

*

Мавро Орбини излажући историју Хума прича како су после смрти кнеза Андрије — средином 13 столећа — његови синови и унуци изгубили значај и задржали само Попово са хумским приморјем. Затим наставља: Venne in quel tempo da Croatia Iginio fratello del Conte Nelipez, et prese Bisze et Luca, con quell'altre vicine contrade; occupò etiandio Stagno con la sua Ponta. Et essendo morto il detto Iginio, il Contado di Chelmo rimase senza Signore; et ciascuno de' gentilhuomini (de quali molti n'erano in Chelmo) era signore del suo patrimonio. Даље говори о судбини Бранивојевића који су се двадесетих година 14. столећа

[16] Div. Canc. 4 fol. 8'.

[17] Mon. Rag. V, 74, 77. Ср. Глас 168, 1935, 224—239.

[18] Test. Not. 3 fol. 66' 24. XI 1340.

[19] Mon. Rag. V, 195, 240, 302, 311, 344, 360.

осилили у Хуму.[20] Научници се нису у овом случају обазирали на Орбинија, мислимо без довољно разлога. Iginio fratello del Conte Nelipez из Хрватске је довољно познато историјско лице. То је кнез Йзан, брат Нелипчев кога налазимо као сведока у једној повељи Младена II Шубића од 10. априла 1318. године: presentibus hiis nobilibus, videlicet Izano comite et Nelipchio voyvoda nostro fratribus, filiis condam Georgii Izanig.[21] Тај Изан је дакле према Орбинију заузео Бишће, Луку — жупу на ушћу Неретве — и Стон са Пељешцем. На другом месту, у историји Хрватске, говори Орбини како је Павле Шубић, пошто је завладао Хрватском, одлучио да освоји Хум и то постигао јер Хум није имао свога господара, продревши и даље до Оногошта.[22] Успех Павла Шубића везује Орбини за борбе око престола између Дечанског, Константина и Владислава, што је разуме се немогуће, пошто је Павле умро 1312, на девет година пре но што је до тога рата дошло. Али то не значи да Орбини није могао имати некакав извор у коме се говорило о борбама око престола у Србији које би Павле Шубић искористио да завлада Хумом. То би могао бити само рат између Драгутина и Милутина. Ако Орбини говори једном приликом да је Хум заузео „Изан“ Нелипчић а другом да је то учинио бан Павле Шубић, ту не би било никакве противуречности. Нелипчићи су били хрватска властела зависна од Шубића. Они су могли стећи извесне заслуге при освајању Хума — или једног његовог дела — и постати његови непосредни господари, под влашћу Павла Шубића, разуме се.

Није Мавро Орбини једини који зна за напад Хрвата на Хум. Нешто млађи — и много критичнији — Иван Лучић помиње један напад Павла Шубића на Дријева са флотом, када је краљ Милутин заробио Павловог сина Младена: Carolo deinde adherens bellumque cum Rege Rasciae gerens, Naronam classem misit ibique Mladinus eius filius captus fuit.[23] У исписима Лучића пронашли смо извор овом његовом тврђењу. То је једна исправа Пага из 1372. године где налазимо следеће: Item quod tempore domini Pauli Croatorum bani predicti Pagenses de mandato comunis Jadrensis iuuerunt in galeis et lignis ad Narentum causa et occasione domini Mladeni filii dicti domini Pauli bani, qui Mladenus tum temporis in carceribus regis Rascie tenebatur.[24] Лучић према томе није сасвим тачно интерпретирао свој извор: није Младен пао у ропство рашког краља приликом напада Павлове флоте на Дријева већ је тај поход био последица тога што се Младен налазио у затвору код краља. Како је и када Младен пао у руке рашког краља, о томе нема никаквих других података.

Шубићи су и иначе истицали своје право на Хум. У повељи бана Павла, његовог брата Младена и Павлових синова од 30. марта 1304.

[20] Il regno de gli Slavi, 1601, 391.
[21] Smičiklas, Codex diplomaticus VIII, 499.
[22] Orbini 395.
[23] Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum III, 1748, 327 (Lucius l. IV cap. III).
[24] Према препису Хисторијског института Југ. акад. св. XVIII стр. 49 извршеном под надзором проф. М. Бараде.

за Хрватина кнеза Доњих Крајева, Павлов најстарији син Младен II означен је као Mladinus trium camporum et tocius terre Hlim (comes).[25] Помисао да се овде ради о Хливну не би се могла усвојити. Само име Хума јасно је: Хлим према словенском Хлъмь. Да Хливно овде не долази у обзир, сведочи ознака totius terre, немогућа за Хливно које је било само жупа, док terra Hlim тачно одговара нашем Хльмска земля.[25a] „Младен се почео писати господарем Хума, а Урош II, да му се освети, rex Croatie" — тврдио је Константин Јиречек мислећи на њихов сукоб 1318—1319. године.[26] Ово обрачунавање преко титула биће у основи тачно, ако се исправи хронологија. Младен се 1304. сматра господаром „читаве хумске земље"; а краљ Милутин је већ у потврди уговора са Карлом од Валоа означен као Hurosius Dei gratia Dalmacie, Croacie, Dyoclie, Servie ac Rasie rex et dominus totius maritime regionis.[27] Била би то, значи, последица ранијег сукоба са Шубићима, негде на самом почетку 14. века.

Зна се да је Павле Шубић од 1299. носио титулу dominus Bosne а да је овом управљао као бан његов брат Младен I. Младен се у пролеће 1302. налазио на Дрини у сукобу са Стефаном Котроманом, зетом краља Драгутина. У мају 1303. очекивало се у Дубровнику да ће се бан Павле и краљ Милутин лично састати и припремани су обојици дарови за тај случај, али није познато да ли је до тога састанка стварно и дошло.[28] Крајем марта идуће године опет су Дубровчани одредили дарове causa presentandi ad dominum regem et ad banum Paulum.[29] Изгледа да ни том приликом нису краљ и бан дошли у лични додир, пошто 12. априла налазимо Милутиновог посланика Матеја у Дубровнику на пролазу за Скрадин „на работꙋ кралевства ми".[30] По једној млетачкој вести ипак би се могло закључити да је бар једног састанка између краља и бана било. Неколико година пре 1308. долазили су задарски посланици бану Павлу ради некакве парнице али им је овај рекао да се сада не може тим послом бавити, пошто се спрема у посету Милутину, и да ће ствар уредити по повратку: ipse banus dixit, quod superinde tunc non poterat respondere, quia ibat ad regem Rascie et quod in redditu suo videret superinde et haberet suum consilium...[31]

Није речено због чега су сви ти преговори, било лично или преко посланика, вођени и да ли су до чега довели. Разлога је свакако било довољно. Када знамо шта Орбини казује о Изану Нелипчићу и Хуму, затим извор по коме Лучић говори о нападу на Дријева и о

---

[25] L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mitteallter, 1914, 326; Wiss. Mitt. III, 298.

[25a] Ћоровић, Историја Југославије 133 мислио је на Хливно, у Хисторији Босне 217, 234 изјаснио се међутим за Хум.

[26] Историја Срба I, 200.

[27] Гласник СУД XXII, 1870, 326.

[28] Mon. Rag. V, 52 (si ponerent se simul).

[29] Mon. Rag. V, 72.

[30] Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 38; Mon. Rag. V, 74.

[31] Ljubić, Listine I, 232.

ропству Младена Шубића, најзад да се Младен II назива 1304. господарем Хума, мислимо да се радило о тој спорној области или о њеним деловима. Како се Милутин налазио у сукобу са братом, није могао помишљати да спор силом оконча и морао је тражити неко привремено решење. Али, чим је повољно окончао сукоб са Драгутином наредио је брату да са окупљеном војском не ударе на Угарску и да се спреми за напад на Хрватску.[32] Чињеница да се Милутин 1308. назива и „краљем Хрватске“ сведочи да спор са Шубићима тада још није био изравнат. Павле је умро у мају 1312. а наследио га син Младен II који је наследио и рат са Венецијом због Задра. Да је краљ Милутин у пролеће 1313. чинио покушаје да се приближи Венецији, имамо прилично јасне индикације. А то је могло бити уперено само против Шубића. Један Дубровчанин ухваћен је приликом покушаја да из Венеције прокријумчари оружје — сто осам мачева — за сина рашког краља, значи Стефана (Дечанског) који је управљао Зетом; али млетачка влада одлучила је да се то оружје пропусти — quod propter conditionem presentem restituantur eidem Lucaro dicte spate. Ова попустљивост Млечана објашњава се понудом савеза, коју је можда тада чинио краљ Милутин преко својих посланика, и молбом да му се дозволи набавка оружја.[33]

Средином марта 1313, у време када је Милутин тражио додир са Венецијом, упутио је дубровачки кнез Бартоломеј Градонико писмо Дубровчанима који су се налазили у Дријевима из кога сазнајемо да conte Çane уводи извесне новине за трговце „у тим крајевима“, противне старим обичајима. Стога се наређује да нико од Дубровчана не сме долазити у Дријева са робом. Сви који се тамо налазе имају до краја маја напустити Дријева, под претњом да ће изгубити робу и платити казну од 100 перпера. Истога дана — 15-III-1313. — Градонико је послао у Дријева и писмо Стефану Бинчулићу са сличном садржином.[34] Ако неко од дубровачких грађана не би се хтео повиновати наредби, Бинчулић га има пријавити и оптужити. Conte Çane ових писама, који управља Дријевима, не може бити нико други него Изан, Нелипчев брат, Орбинијев Iginio, господар Бишћа, Луке и Стона са Пељешцем. Подаци о Изану као господару жупа на Неретви пружају нам могућност да одредимо ко је могао бити comes Constantinus дубровачких извора. Изан Нелипчић имао је сина Константина који уз свога стрица Нелипца игра значајну улогу у Хрватској у првој половини 14. века, после смрти свога оца. Тако се у септембру 1342. расправљало у Вене-

[32] Зборник радова Византолошког института 3, 1955, 68.

[33] Ljubić, Listine I, 266.

[34] Reformationes 5 ad fol. ?. Bartholomeus Gradonico comes Ragusii... universis et singulis mercatoribus de Ragusio commorantibus in Narento... Façemove a savere che in perço chelo conte Çane fa novitade a li nostri Ragusei in quelle contrade tolludo decimo de olio e de altre mercandie (sic) contra le antique usançe fermato se e ordenato per la nostra terra che nexun nostro Raguxeo non debia stare ni venire in Narento cum mercandie. Unde nui ve mandemo comandando... che de qua per tuto lo mese de madio prosimo vui debie spachiare le vostre mercandie e li vostri fati e partire de Narento in pena e bando de pp. C per çaschaduno chi contrafesse e de perdere le mercandie. Data Ragusii die XV martii. Слично писмо упућено је и Стефану Бинчулићу истога дана. Ср. и одлуку Већа умољених од 12. марта 1313.

цији о тужбама Шибеничана против Константина[35] и слао се у Шибеник изасланик да извиди штете нанете per comitem Nelipcium et comitem Constantinum suum nepotem.[36] Релативно касна његова појава на историјској позорници Хрватске објашњава се тиме што је Изан био још у животу 1333. г. Да је тај comes Constantinus идентичан са оним из Хума са почетка 14. века није свакако без значаја што Nale de Sorento — који јамчи за овога када му Дубровчани шаљу лекара, овлашћен је да прими са Урзацијем Цријевићем оне 2000 перпера, а оптуживан је да наговара Константина да отвори трг соли у Невесињу — игра посредничку улогу у Скрадину код Павла Шубића.[36a]

Нелипчићи су још једном имали везе са Хумом. Када је Иван син Нелипчев уредио своје односе са угарским краљем (1345), остављени су му важнији породични поседи. Међутим, 1365. године извршена је следећа замена: Иван је добио у оном делу Хума који је од 1357. дошао под Угарску градове Нови и Имоту и кнежевство хумско — duo castra sua Wywar et Imota nuncupata in terra nostra Cholmi existencia et habita ...; eadem duo castra tere Cholmie ac comitatum eiusdem perpetuo tradita et concambialiter collata ac collatum et traditum simul cum comitatu terre Cholmie predicte. Краљу Лајошу уступио је поседе на Цетини и Крки. Ова нагодба трајала је до 9. октобра 1372. године када је Лајош вратио Нелипчићу раније поседе а овај њему Нови и Имоту.[37] У међувремену, од 1365. до 1372., имамо нешто података о Ивану Нелипчићу и као господару Дријева: почетком јула 1371. слали су Дубровчани кнезу Ивану посланика са захтевом да се надокнади штета трговцима коју су нанели кнежеви људи и да не врши никаква насиља према људима који долазе у трг Дријева.[38]

Да ли је савез Србије и Венеције против Младена Шубића и формално закључен, за сада немамо података. Али, по свему судећи, намера краља Милутина да удари на Хрватску није остала само намера. Мариново писмо казује нам да је одлука већ пала и да је предстојало њено непосредно спровођење у дело, а са дубровачке стране сазнајемо да су у новембру 1313. свраћали у Дубровник, у размаку само од десет дана, прво Владислав, син Драгутинов, а затим и Стефан Дечански.[39] Они су по свој прилици предводили одреде својих очева послате у Приморје. У међувремену међутим дошло је до измирења Млечана и Младена (23. септембра 1313.) који ће идуће године у марту постати и млетачки грађанин. Можда је овај преокрет односа на Јадрану утицао на Милутина да обустави извођење своје намере. Спор између Милутина и Младена у сваком случају није био изглађен. Коначни обрачун наступио је тек неколико година касније у оквиру много ширег и тежег судара између Угарске и Србије.

Милутин је после смрти свога брата (март 1316.) посео његове области, међу овима и Мачванску Бановину са Београдом, који је Дра-

[35] Ljubić, Listine II, 150—155.
[36] Listine II, 164, 169, 185, 233, 237, 239, 385, 389, 424.
[36a] Mon. Rag. V, 47, 52.
[37] Šmičiklas XIV, 440.
[38] Тадић, Писма и упутства I, 234.
[39] Mon. Rag. I, 36, 37.

гутин добио од Угарске, што је ускоро довело до сукоба између суседних држава. Од Београда до Албаније вођен је рат. На подручју које нас овде занима поприште борбе био је Хум.

Крајем јуна 1318. предузете су у Дубровнику мере за чување Ловријенца због „новости које су сада спремне избити“ између краља Милутина и бана Младена Шубића.[40] Ускоро се Младен жалио да су и неки Дубровчани помагали Бранивојевиће приликом напада на његове људе али је брзо одустао. Младен није био далеко јер је одлазак и повратак посланика трајао 4 дана.[41] Морало је доћи до тешког неуспеха бана Младена, који се нагодио са краљем Милутином и дао таоце међу којима и свога брата Гргура. Дубровчани су пристали 14. VI 1319. да кнез држи таоце „док се не испуни оно што ће господин бан обећати господину краљу“. Радило се о враћању нечега, свакако територије. Можда и Хума. Почетком јула 1319. Дубровчани одређују двојицу да буду са посланицима краља Милутина ad videndum si dominus banus Mladenus restituet eidem domino regi ea que tenentur secundum formam premissam.[43] Док су преговори вођени кнез Гргур са још двојицом талаца држан је у надбискупији и добијали су по 12 гроша дневно.[44]

Сведемо ли све до сада изложено, ипак није могуће добити потпуно повезану слику о приликама у Хуму на почетку 14. века. Могу се само назрети извесне контуре. Пошто су Шубићи загосподарили Босном, искористили су сукоб између краља Милутина и његовог брата Драгутина и посели добар део долине Неретве. Милутин није био у могућности да силом одговори, те је покушавао преговорима са Павлом Шубићем да некако уреди односе (1303.). Кнез Константин Нелипчић остао је ипак неколико година да управља неким хумским жупама. Празнине у дубровачким архивским књигама, а и недостатак других извора, не дају нам могућности да тачно одредимо време његовог боравка у Хуму. У пролеће 1313. држао је Дријева његов отац Изан. Пошто се ослободио рата са братом, Милутин је покушао да поврати изгубљене области, али изгледа без потпуног успеха. Тек 1319. могао је наметнути своју вољу Младену II Шубићу. Једна повеља краља Милутина казује да му је хумски епископ Данило, доцнији архиепископ, изложио како је његова епископија „запустела“ и да нема ни врховине ни бира ни других доходака. Краљ је на то приложио три цркве са селима у Полимљу. Значајна је изјава краља Милутина да он у неку руку прима на себе кривицу због таквог стања у Хуму: И азь поменоухь ꙗко мною отстоупише хльмьскиѥ земле доходьци. Када је неколико година касније Стефан Дечански, на молбу новог хумског епископа Стефана, потврдио те поседе, та реченица је измењена („**да и ꙗ видхѣь обнищтаниѥ и запоустѣниѥ цръкьвь Светыхь Апостоль**“).[45]

---

[40] Mon. Rag. V, 111.
[41] Mon. Rag. V, 121.
[42] Mon. Rag. V, 141.
[43] Mon. Rag. V, 144.
[44] Mon. Rag. V, 146.
[45] Новаковић, Законски споменици 598.

MIHAILO DINIĆ

COMES CONSTANTINUS

Résumé

L'auteur discute d'abord le problème des mariages du roi Milutin et la question de savoir lequel de ses deux fils était aîné — Constantin ou Stefan. Il n'accepte pas l'opinion de C. Jireček que Constantin était né du mariage avec la fille du sebastocrator Jean de Thessalie et surtout il s'oppose à l' hypothèse de cet auteur que c'était ce Constantin qui au commencement du XIVe siècle gouvernait au nom de son père Milutin la contrée de Hum (Chelmo). L'analyse des sources Ragusaines disponibles montre que ce comes Constantinus n'était pas membre de la dynastie serbe, mais un noble croate de la famille Nelipčić. Il s'en suit que le Hum ne faisait pas alors partie de l'Etat serbe et qu'il fut réintégré vers la fin du règne du roi Milutin après une campagne heureuse (1319) contre Mladen II Šubić quand celui-ci fut obligé de livrer des otages au roi de Serbie.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

A. GRABAR

DEUX NOTES SUR L'HISTOIRE DE L'ICONOSTASE D'APRÈS DES MONUMENTS DE YOUGOSLAVIE

Depuis les recherches de Golubinskij, au début de ce siècle, aucune étude approfondie n'a été consacrée à l'histoire de l'iconostase, et l'étude de Golubinskij elle-même, malgré son importance, est peu consultée. Les auteurs récents d'aperçus rapides du même sujet me semblent l'avoir ignorée, et si peu excusables qu'ils soient, on doit admettre que ce n'est pas sur les pages d'une histoire de l'Eglise russe, publiée en langue russe, qu'on irait chercher normalement une recherche archéologique et philologique sur les origines paléochrétiennes et le sort ultérieur de l'iconostase, à Byzance et ailleurs (E. Golubinskij, *Histoire de l'Eglise russe*, I. Moscou, 1904, chap. V partie 1, p. 195—216, Album, pl. XLVI—LI).

Les qualités de ce travail vieux d'un demi-siècle n'empêchent pas qu'il soit périmé. Les découvertes et les travaux des dernières décades ont mis entre les mains du chercheur des quantités de documents nouveaux susceptibles d'éclaircir de nombreux problèmes relatifs à la clôture du choeur des églises anciennes. Cette documentation nouvelle attend l'auteur qui voudra en tirer parti, en vue d'une histoire de l'iconostase. Nous mêmes nous nous proposons d'y contribuer, et nous commençons par quelques sondages à partir de monuments concrets, qui nous aident à préciser tel point de cette histoire.

Dans la présente étude qui paraîtra dans un périodique yougoslave, nous voudrions montrer l'intérêt de trois monuments serbes et macédoniens.

* * *

I. UN PORTILLON D'ICONOSTASE SCULPTÉ AU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE

Le Musée national de Belgrade possède un portillon d'iconostase en bois sculpté qui est un témoin précieux d'une certaine étape ancienne de l'histoire des iconostases (fig. 1).

Le portillon provient du monastère Saint-Nicolas ou Andrejaš, qui est dans les environs de Skopje. L'église de ce couvent et les peintures murales qui la décorent remontent à l'extrême fin du XIVe siècle. C'est à la même époque, croyons-nous (v. infra), qu'il faut attribuer l'iconostase auquel appartenait le portillon du Musée de Belgrade.

Il s'agit de deux vantaux symétriques faits chacun d'une planche de bois longue et assez étroite. Dans l'épaisseur de chaque planche sont aménagés deux panneaux superposés: un petit panneau carré, en bas et un grand panneau au-dessus, rectangulaire, dans la partie inférieure, et arrondi (en quart de cercle approximativement), dans la partie supérieure. Lorsqu'il était fermé, le portillon se terminait par un demi-cercle. Les deux figures de l'Annonciation, Marie et l'archange, sont sculptées dans l'épaisseur de la planche, à l'intérieur des deux panneaux supérieurs. Avant d'en parler plus longuement, ajoutons que deux motifs ornementaux s'ajoutaient aux planches des vantaux. En haut, le bord supérieur incurvé du portillon était décoré d'une rangée de patits balustres. Sur la photographie dont je dispose, on n'en voit plus que quatre. D'autre part, des planchettes minces et étroites ornées d'une tresse incisée étaient clouées sur les cadres en saillie des quatre panneaux du portillon. De ces cadres ornementés il ne reste actuellement que des fragments, au bas des vantaux.

Les reliefs de l'Annonciation sont bien conservés. L'archange vient de droite, il porte un bâton et fait le geste de celui qui parle. Ses ailes, symétriques, n'ont été sculptées que partiellement, là où l'étroitesse du cadre ne gênait pas le sculpteur (l'aile droite se trouve interrompue au beau milieu par le rebord du cadre). L'archange a un beau visage, original; il porte les cheveux assez longs, avec un curieux bourrelet de boucles qui encadre son front et descend le long du cou jusqu'à l'épaule. La figure est singulièrement allongée. Par rapport à elle les bras sont trop courts, les pieds, trop petits et maladroits. Mais ces imperfections ne gênent pas l'effet d'ensemble: l'archange semble beau et gracieux. Comme la figure de Marie qui lui fait face, il satisfait le regard par l'eurythmie des lignes et la succession des plans rapprochés d'un relief délicat. Marie est debout. Elle incline la tête et ouvre la main droite qu'elle porte à son cou, en appuyant le coude sur un rebord de son manteau. Ce geste signifie soumission à la volonté divine annoncée par Gabriel. Dans l'autre main, Marie tient la quenouille (car elle filait lorsque l'archange lui apparut). La Vierge se tient sur une espèce de tabouret plat, mais malgré cette précaution, comme elle incline la tête, Marie n'atteint pas la taille de l'archange: cette différence de hauteur donne une certaine souplesse à l'ensemble de ces reliefs. Les fonds sont nus: ni architectures décoratives ni inscriptions. Ces fonds unis et planes contribuent à l'effet monumental des sculptures, qui se séparent ainsi des icones et des fresques de l'époque. En revanche, ces figures rappellent les personnages de la Déesis, qui s'alignaient au sommet des iconostases et qui, surtout en Russie, sur les exemples du XVe et XVIe siècles, se présentent en silhouettes eurythmiques sur un fond uni et monochrome. Les figures des Déesis des iconostases et celles du portillon de Belgrade font penser aux mosaïques et aux fresques des XIe et XIIe siècles, dont elles procèdent peut-être effectivement, par dessus les versions plus pittoresque de l'époque des Paléologues.

En ce qui concerne les reliefs du portillon de Belgrade, l'extrême allongement des figures, leur élégance un peu froide et la saillie très faible des corps et des plis trouvent leur pendant dans les peintures murales, à Andrejaš même, et dans les églises de la Morava, surtout à Kalenić (début XVe s.). C'est bien le „Zeitstil" en pays orthodoxes, à l'époque de ces reliefs.

Mais on peut soupçonner que les reliefs du portillon réflètent une tradition plus spécifique, et c'est à cause de cela que la pièce de Belgrade mérite de prendre place dans l'histoire des iconostases.

Il se trouve, en effet, que des miniatures constantinopolitaines, du IXe et XIIe siècle, représentent des portillons du même genre (fig. 2 et 3). C'est dans le recueil des sermons de saint Grégoire le Théologien (de Nazianz) exécuté pour l'empereur Basile I, vers 880 (Paris, Bibl. Nat. grec 510), qu'on voit deux de ces images. Les deux fois (fol. 367 v, pl. LII de l'édition d'Omont; fol. 452, pl. LX Omont), on représente le choeur d'une église, qui est défini — en dehors de l'abside et du ciborium, figurés une fois sur deux — par une table d'autel et la clôture du choeur. Cette dernière a l'aspect d'un mur très bas fait de chancels et de petits piliers qui encadre la table d'autel de trois côtés. Dans l'axe de l'église, devant l'autel, un portillon est aménagé entre deux piliers. Il est à deux battants, rectangulaires et symétriques, divisés en un certain nombre de panneaux. Autant que l'état défectueux de la peinture permet de le distinguer, les chancels de la clôture sont décorés de croix et de feuilles de lierre, tandis que, sur le portillon, une première fois, (fig. 2) ce ne sont plus que des taches qui pourraient être des traces de deux ou de quatre personnages; et une seconde fois (fol. 452, fig. 3) le portillon est orné de quatre figures nimbées, toutes debout et chacune dans un compartiment spécial des battants, en deux rangées. Je ne saurais identifier ces personnages saints, mais leur nombre parlerait en faveur des quatre évangélistes.

Ces peintures de la fin du IXe siècle n'ont aucune chance de reproduire les caractères des iconostases byzantins de cette époque. Un détail surtout est décisif à cet égard: sur les images du Par. gr. 510, la clôture suit un tracé en Π et entoure l'autel de trois côtés. Tandis que, après le VIe siècle, et parfois dès le VIe, c'est en ligne droite, transversale à l'axe de l'église, que se déploie l'iconostase byzantin. Une clôture en Π, à la fin du IXe siècle, à Constantinople, ma paraît exclue. Le miniaturiste a dû copier ses images sur des modèles pré-iconoclastes; hypothèse d'autant plus plausible que les scènes qui nous intéressent appartiennent au cycle d'illustrations directes de la „Vie" de saint Grégoire le Théologien. Ces illustrations ont pu être composées dès 400.

Autrement dit, il est probable que les portillons des chancels figurés sur les miniatures du Paris. grec, 510 nous montrent des exemples de ces portes tels qu'on en trouvait dans les églises paléochrétiennes. Par deux traits, ces portillons rejoignent celui du Musée de Belgrade: par leurs dimensions qui sont médiocres et qui s'expliquent par le peu de développement en hauteur de la clôture paléochrétienne, et par la façon de les décorer par des représentations de personnages saints. On connaît depuis une haute Antiquité des portes de temples, de palais, de mausolées, décorées de figures et de scène sculptées. On sait également que, au Ve et au VIe siècles, à Byzance et à Rome, on étendit cet art aux portes des *églises*. Les miniatures du Paris. grec 510 nous apprennent que, dès cette dernière époque, on confectionnait aussi des portes *d'iconostase* ornées de figurations religieuses chrétiennes.

C'est le moment, je crois, de se rappeler que le rideau qui était suspendu derrière les portes du chancel pouvait être décoré, lui aussi, de figurations religieuses: il suffit de rappeler (laissant de côté les témoignages des étoffes

conservées qui avaient certainement servi de rideau d'église, mais dont l'emplacement primitif reste incertain), le rideau qu'Epiphane de Chypre trouva dans une église de Palestine et sur lequel on voyait les images du Christ et d'un saint.[1]

Bien plus célèbre est l'exemple du rideau que Justinien et Théodora firent fixer derrière le portillon de la clôture du choeur, à Ste-Sophie.[2] Sur ce rideau, on voyait le Christ encadré des apôtres Pierre et Paul et les fondateurs impériaux de l'église, ainsi que les images de toutes leurs fondations. Les rideaux historiés de ce genre devaient suivre un programme iconographique analogue à celui des portillons derière lesquels ils étaient suspendus. Mais la carence de monuments originaux, d'images de ces monuments et de descriptions d'oeuvres perdues nous interdit de préciser davantage le programme iconographique des figurations réservées tant aux portillons des clôtures du choeur qu'aux rideaux derrière eux. Cependant il est permis de soupçonner un rapport entre les thèmes qu'on représentait sur ces objets et ceux de l'abside et de l'arc autour de l'abside du choeur: le Christ et les apôtres, les évangélistes, les portraits des fondateurs appartiennent à l'iconographie traditionnelle des absides et du chevet. On verra plus tard la Déesis se déployer au sommet de l'iconostase.

Or, c'est là aussi un thème des absides byzantines, et qu'on retrouve, dans deux cathédrales dédiées à Ste-Sophie dans la première moitié du XIe siècle, l'une à Ochrid[3], et l'autre, à Kiev.[4] La Déesis y apparaît juste au-dessus de l'iconostase, au sommet de l'arc qui précède l'abside principale.

Cependant, sur le portillon de Belgrade, c'est l'Annonciation qui est figurée, et non pas ces sujets des chevets d'églises archaïques. Mais d'abord, rappelons que dès le VIe siècle, à Parenzo, le mur de l'abside présente une Annonciation à côté d'une Visitation, probablement pour insister sur le thème du début de l'Incarnation. Et surtout, depuis le XIe siècle (Kiev, Ste-Sophie), dans la plupart des églises byzantines et para-byzantines, l'Annonciation est représentée régulièrement sur les deux côtés de l'arc qui précède le choeur: la „porte" de l'âge de la Grâce qu'est l'Annonciation est rappelée à l'entrée du choeur. Autrement dit, le thème iconographique du portillon est celui des peintures murales voisines.

Depuis quand l'Annonciation est-elle répetée sur le portillon de l'iconostase? Avant la pièce originale du Musée de Belgrade, qui est de 1400 environ, on ne saurait citer que des représentations peintes de portillons de ce genre, avec son sommet arrondi en demi-cercle. On en trouve une petite série, sur les peintures du début du XIIe siècle qui décorent les deux exemplaires bien connus et presque identiques des illustrations des Sermons du moine Jacques de Kokkinobaphos (Paris. grec 1208 et Vatican. grec, 1162). Sur les fol. 8 v, 65, 68 v, 90, 188 (édition Stornajuolo, pl. 4, 27, 62, 68 v, 79, 80) de l'exemplaire du Vatican, on y voit plusieurs représentations

[1] Epiphane de Chypre, Lettre à l'évêque Jean de Jérusalem, vers 394: Migne, *Patr. Lat.* 22, 526—527.

[2] Paul le Silentiaire, *Description de Ste-Sophie*, vers 802 et suiv., p. 38 et suiv. (Bonn).

[3] P. Miljković-Pepek, *Les fresques du sanctuaire de Sainte-Sophie d'Ochrid*, dans *Publications du Musée Archéologique*, Skopje, I, 3, 1955, fig. 13.

[4] O. Powstenko, *The Cathedral of St-Sophia inKiev*. New-York, 1954, pl. 46.

de la clôture ou iconostase (quoique le tracé de celui-ci n'est pas clair) et surtout un portillon à deux battants largement ouverts. C'est le revers du portillon qui y apparaît par conséquent, et on n'est pas surpris de n'y déchiffrer aucune image figurative. Mais tous ces portillons d'iconostase ont la même forme que le portillon de Belgrade: deux vantaux assez petits avec le bord supérieur formant ensemble un demi-cercle. Fol. 97 v (Stornajuolo, pl. 40) le même portillon est montré fermé.

La ressemblance va plus loin, sur l'image du fol. 90 (Stornajuolo, pl. 36), où le portillon est également fermé (fig. 4). Cette fois il est décoré — exactement comme sur la pièce yougoslave — d'une grande image de l'Annonciation, l'archange et la Vierge étant figurés sur les vantaux différents. Autrement dit cette miniature nous apporte la preuve décisive: le genre de portillon et le genre d'images sur ce portillon, tels qu'on les voit sur l'exemplaire du Musée de Belgrade, ont été en usage, à Byzance, depuis 1100 environ au plus tard. Une porte d'iconostase russe, de la deuxième moitié du XIIIe siècle, offre l'exemple conservé le plus ancien d'une décoration peinte. On y retrouve l'image de l'Annonciation (V. Lazarev, *Art de Novgorod*, 1947 pl. 33). Il va de soi que nos conclusions qui correspondent au témoignage direct des textes et des monuments, n'ont rien d'exclusif. Autrement dit, la forme arrondie des portillons et l'image de l'Annonciation qui les décore, auraient pu être en usage dès avant 1100, sans que nous en ayons de preuves.

II. DEUX ICONOSTASES EN MAÇONNERIE DU XIVe SIÈCLE

La belle église de Staro-Nagoričino, primitivement une fondation votive de l'empereur Romain Diogène (1067—1071), fut renouvelée — à la suite d'une victoire sur les Turcs — par le kral Milutine, en 1313, et décorée de peintures murales, entre cette date et 1318. C'est alors que fut érigé l'iconostase de cette église, qui a cette particularité que sa paroi est en maçonnerie: c'est un mur qui ne se distingue des autres que par son épaisseur beaucoup moins considérable que les murs extérieurs de l'église, et par sa hauteur médiocre (fig. 5). Les caractéristiques de cet iconostase ont conservé les éléments habituels des iconostases des XIe et XIIe siècles, à savoir l'architrave profilée qui couronne cette paroi et deux colonnettes monolythes, avec chapiteaux sculptés, qui supportent l'architrave et encadrent la porte centrale de l'iconostase. Mais entre ces colonnettes, depuis l'architrave jusqu'au sol, tout l'espace est occupé par un mur en maçonnerie, sur lequel, du côté des nefs, sont peintes deux grandes icones, et à la hauteur du socle, quelques ornements, aujourd'hui très effacés. Les études de M. Bošković ont permis d'établir que le „squelette" de l'iconostase (colonnettes et architrave) pourrait remonter à la fondation de l'église, tandis que le mur qui remplit les inter-colonnements date du XIVe siècle.[5]

[5] Đ. Bošković, dans *Starinar* VI (Belgrade, 1931) 140—189, surtout 173—176, et dans *Bulletin* (Glasnik) *de la Soc. Scient. de Skopje* XI (Skopje, 1932) 212—223. — Sur le programme iconographique des peintures murales de Nagoričino, y compris celles de l'iconostase: N. Okunev, dans le même *Bulletin*, V, 1929, p. 87—120, avec schémas de la distribution des sujets. Sur les icones de la Pélagonitissa: N. Belaev, dans *Byzantinoslavica* II, 2.

Cet iconostase a un intérêt considérable pour l'histoire générale de la clôture du choeur. En effet, étant donné que les „pseudo-icones" qui le décorent remontent à l'époque des fresques de 1313—1318, nous apprenons, grâce à ce monument, qu'au début du XIVe siècle, les espaces entre les colonnettes, sous l'architrave, étaient occupés par de grandes icones. A Nagoričino, c'était des peintures sur crépis, comme le sont les peintures sur les murs voisins, mais il s'agit manifestement d'imitations d'icones mobiles. Un détail matériel le souligne : l'image proprement dite y est encadrée d'un arc sur colonnettes, en légère saillie. Mais surtout, les sujets de ces icones trahissent l'intention du peintre et de ceux qui le dirigeaient: la „pseudo-icone" de gauche (pour le spectateur) représente le patron de l'église et des armées victorieuses de Milutine, saint Georges; représenté en buste, il tient l'épée et la lance, accessoires d'un triomphateur. La „pseudo-icone" symétrique figure la Vierge avec l'Enfant. Que signifie ce choix des sujets, qu'on fixa sur la paroi de l'iconostase et là notamment où, sur les exemples d'iconostases anciens que nous connaissons, on ne voit généralement aucune icone? L'icone du saint patron d'une église a dû être présente dans chaque église. Elle y était exposée, séparément, et vouée à la vénération spéciale des fidèles. On l'appelait: icone de la προσκύνησις ou image destinée à la vénération. Malheureusement comme presque toutes les icones mobiles anciennes, ces icones des saints titulaires des églises ont disparu.

L'autre pseudo-icone porte une légende qui certifie qu'il s'agit d'une imitation d'une icone mobile. On lit: $\overline{\text{MP}}$ $\overline{\Theta\text{V}}$ ʽΗ ΠΕΛΑΓΟΝΗΤΙϹϹΑ. Cette épithète et l'iconographie particulière de l'image (mère embrassant l'enfant qui se lève et se retourne brusquement vers elle) sont communes à plusieurs peintures macédoniennes de l'époque, qui toutes reproduisaient certainement les traits d'une icone célèbre — mais disparue depuis — de la Mère de Dieu, à Pélagonia, l'actuel Bitol.

Autrement dit, les deux sujets peints sur l'iconostase en maçonnerie de Nagoričino sont empruntés à des icones mobiles, celle du saint patron de l'église et celle d'une icone célèbre et sûrement miraculeuse. Nous ne savons pas dans quelle mesure l'initiative des ordinateurs de la décoration intérieure de Nagoričino, en 1313—1318, fut originale, et si plus anciennement déjà on occupait quelque fois, par des icones mobiles, les intercolonnements de l'iconostase. Mais à cette date et dans cette église précise, l'une au moins des icones (pseudo-icones) qu'on y fixa avait un caractère accidentel, puisqu'il s'agit d'une copie d'une icone célèbre conservée ailleurs. Pour cette image tout au moins, on ne saurait supposer un emplacement en quelque sorte réglementaire. En revanche, cela pourrait être suposé pour l'image du saint patron, car l'idée d'exposer aux regards des fidèles le portrait du saint titulaire d'une église nous paraît très probable (v. infra).

Mais voici ce qui caractérise à la fois les deux sujets représentés à Nagoričino, et ce qui par conséquent nous fait entrevoir la raison pour laquelle on boucha les intercolonnements de l'iconostase: l'image du saint patron et l'image qui copie une icone célèbre font traditionnellement l'objet d'une vénération spéciale et directe. Ce sont par excellence des icones προσκυνήσεις devant lesquelles on venait prier et allumer des cierges. Ce qui signifie que

ces emplacements, les plus rapprochés de l'autel, et de l'axe de l'église, étaient considérés comme plus privilégiés que ceux qu'on était en mesure de ménager dans d'autres parties de l'église, dans la nef ou dans le vestibule (par ex. les emplacements, souvent réservés à des icones, le long des murs, devant les piliers, dans ces deux parties de l'église; pour s'en faire une idée, il faut penser à S. Marco de Venise et aux icones sculptées qu'on y voit encastrées dans la partie inférieure des parois, un peu partout, dans la nef et le transept, ou dans le baptistère. A S. Marco, on en trouve également sur les façades, mais ces emplacements-là n'étaient guère applicables aux icones peintes).

Peu d'années séparent l'iconostase en maçonnerie et peint de Staro-Nagoričino de celui, également en maçoonnerie, de l'église dite Bela Crkva (Église Blanche) de Karan[6] (fig. 6). En effet, c'est entre 1332 et 1337 qu'ont été exécutées les fresques qui la décorent et qui nous permettent, ici encore, de surprendre l'ensemble iconographique d'un iconostase médiéval (tandis qu'ailleurs les icones mobiles qu'on voit dans l'iconostase peuvent y avoir été installées bien plus tard et à n'importe quel moment). A Karan, aucun „scelette" en pierre (colonnettes et architrave) ne vient rythmer l'iconostase, qui s'écarte ainsi, bien plus sensiblement que celui de Nagoričino, de l'aspect des iconostases de tradition paléochrétienne. Ici il s'agit d'un mur qui d'un trait monte jusqu'au faîte et n'y est arrêté par aucune architrave ni corniche. Ce mur est percé de trois arcs identiques, élancés et étroits. Deux de ces arcs (milieu et côté Nord) forment des passages; le troisième (Sud) est bouché par une paroi plus mince, et dans la niche qui s'y établit est peinte une Vierge debout avec l'Enfant. C'est une Vierge du type dit „Troeručitsa", c'est-à-dire „aux trois mains", à cause d'une répétition de l'avant-bras et de la main gauche de Marie. Cette Vierge occupe, sur l'iconostase, la même place que la Vierge de Pélagonie tenait sur l'iconostase de Nagoričino. Or, dans les deux cas, il s'agit d'une reproduction d'une icone réputée de la Mère de Dieu: le modèle initial, pour la Vierge „aux trois mains", était une icone réputée et thaumaturge qui aujourd'hui encore se trouve au couvent serbe du Mont-Athos, Chilandar. On sait, d'autre part, que le roi serbe Milutine, au début du XIVe siècle, lui avaint dédié la noveuelle cathédrale de sa capitale, Skopje.

On se retrouve donc, à Karan, devant la même démarche: la claire-voie de droite (pour le spectateur) de l'iconostase est comblée, pour y installer une réplique d'une image miraculeuse de Marie. Le passage symétrique de gauche (Nord) avait-il été fermé, lui aussi, par une image sainte? Il ne semblerait pas, et peut-être est-ce parce que l'église était dédiée à la Vierge, qu'on n'avait pas à la figurer une seconde fois, en patronne du sanctuaire (tandis que, à Nagoričino, dédié à saint Georges, on ajouta l'image de ce saint).

Mentionnons encore, sur le corps même de l'iconostase, entre les arcs, les images de deux chérubins-séraphins: images qu'on ne trouve pas ailleurs sur les iconostases anciens, mais qui s'expliquent probablement par la symbolique du choeur de toute église traditionnellement comparé au Saint des Saints biblique, avec son arche protégé par deux chérubins. A titre, les

---

[6] Z. Simićeva, dans *Starinar*, 3e série, VII, 1932, p. 13—35, avec une étude comparée des iconostases anciens de Yougoslavie.

chérubins de Karan, sur l'iconostase, se laissent comparer aux chérubins qui adorent l'arche, sur une mosaïque carolingienne du début du IXe siècle dans l'abside de Germigny-les-Près (Loiret).[7]

Il est à peu près certain que, à Nagoričino et à Karan, le mur de l'iconostase, avec ses peintures sur le plâtre qui recouvre la paroi, supportait une rangée d'icones mobiles, ou une seule planche-architrave sur laquelle étaient figurées côte à côte les Fêtes de l'année liturgique et, au centre, une *Déisis* ou „Trimorphe" (Marie et saint Jean Baptiste en prière, de part et d'autre de Jésus trônant, ou plus souvent debout). Nous traiterons une autre fois du sort de cette rangée supérieure des images qu'on réunisait sur les iconostases de l'époque et plus tard. Mais relevons ici certaines autres images qui, à Karan, à Nagoričino, et dans toute une série d'églises, allant du XIe au XIVe siècle, apparaissent à la hauteur des pseudo-iconones que nous avons étudiées et qui, placées aux deux extrémités de l'iconostase, lui sont étroitement associées. Matériellement, ces images — au nombre de deux — n'appartiennent pas à l'iconostase, parce qu'elles sont tracées sur les panneaux des murs ou des piliers contre lesquels vient buter la paroi de l'iconostase. Mais les surfaces des murs ou piliers qui supportent ces images prolongeant la surface de l'iconostase, les peintres ont pu ajouter ces images du cycle iconographique des iconostases.

Car à l'origine, ces deux images ne faisaient pas partie au cycle iconographique de l'iconostase byzantin. A preuve, je citerai une miniature de Jean Climaque, du XIIe siècle, au Mont-Sinaï (Grec 418, fol. 269) (fig. 7). on y voit, en effet, de part et d'autre d'un ciborium qui évoque le choeur d'une église, deux icones rectangulaires, symétriques, et placées à une certaine hauter, au-dessus des personnages en prière. A gauche (pour le spectateur) est une Mère de Dieu légèrement tournée à droite, vers le Christ; à droite (pour le spectateur), un Christ de face, c'est-à-dire recevant la prière de sa Mère. Entre les deux icones, le miniaturiste ne montre aucune icone d'iconostase, dont il néglige aussi de rappeler le „squelette" architectural. Bref, cette peinture du XIIe siècle se réfère à un iconostase qui lui-même ne supportait aucune icone, mais qui était flanqué d'icones de Marie et de Jésus suspendues aux murs voisins.[8]

Plusieurs églises byzantines conservent ces deux images ou les traces des deux images qui se dressaient sur le mur Est de la nef, face au fidèle, de part et d'autre du portique de l'iconostase sans icones. A Daphni, traces d'images du Christ et de la Vierge, en mosaïque. Mêmes images à Samari (XIIe s.), à Kahrie-Djami et à Kelender-Djami à Constantinople (XIVe

---

[7] Reproductions: Cahiers Archéologiques, VII, 1954, pl. LVIII—LIX. Voir aussi les images des chérubins sous des arcs au sommet de l'iconostase (vers 1200) de l'église de Rasciola (S. M. in Valle Porclaneta, Abruzzes): E. Bertaux, *L'art en Italie Meridionale*. Paris, 1904, fig. 251.

[8] Les peintures du XIe siècle, sur le rouleau liturgique du Patriarcat grec de Jérusalem (Staurou 109) s'inspirent de peintures murales semblables qu'on réunissait dans le choeur des églises de ce temps: A. Grabar, dans *Dumbarton Oaks Papers, VIII*, 1954, fig. 1—2.

siècle), à la Métropole de Mistra (XIVe siècle) à Staro-Nagoričino et à Karan (XIVe s.), etc. Dans le dernier de ces cas, on a repris le thème initial de la miniature, en figurant la Vierge en prière tournée vers le Christ. Un souvenir de cette même formule iconographique, plus archaïque, nous est conservé sur une peinture murale de la Métropole à Mistra (fig. 8), qui figure le Septième Concile oecuménique[9], celui qui rétablit le culte des icones. Pour rappeler l'objet des discussions synodales, en 787, l'iconographe montra, conformément à la formule initiale des images des conciles, au milieu de l'abside réservée aux membres du Concile, une double icone, qui reprend le rapprochement du Christ de face et de Marie en prière devant Lui. La figure date du XIVe siècle, mais plus d'un trait y fait constater des archaïsmes frappants. Je pense que l'iconographie de cette double icone compte parmi ces archaïsmes, et que, dans une scène qui se joue dans le choeur d'une église, on a bien voulu montrer, par devant, les deux principales images du mur qui encadre le choeur.

Dans tous ces cas, et surtout là, où Marie est en prière devant Jésus, nous sommes en présence d'un seul et même thème: à la tête de tous les hommes, fidèles de Dieu, réunis dans une église, vient la Vierge, la version la plus ancienne la montrant avec un geste de prière qu'accompagne quelquefois un rouleau ouvert avec le texte de la prière. Dans les monuments moins archaïques, la Vierge en prière tournée du côté du Christ, et sans Enfant, est remplacée par une Mère de Dieu, avec l'Enfant, et les deux images, qui à l'origine flanquaient l'iconostase, viendront occuper les deux inter-colonnements principaux de l'iconostase lui-même, ordonnance qui sera retenue jusqu'à l'époque moderne.

De même, et parallèlement, le portrait du saint patron de l'église que nous avons vu, à Nagoričino, venir s'installer dans l'un des intercolonnements de l'iconostase, avait commencé par apparaître, lui aussi, en marge de l'iconostase, ainsi saint Pantéleimon le guérisseur, dans l'église de Nerezi près de Skopje (1164)[10], et dans l'église de Boïana près de Sofia (1259)[11]. Dans ces deux églises, le saint patron est au Sud de l'iconostase, tandis que du côté Nord il a pour pendant la Vierge, à Nerezi, et le Christ, à Boïana. Des divergences, quant à l'emplacement, s'étendent ainsi à l'icone du patron, puisque à Nagoričino elle est du côté Nord, et à Nerezi et Boïana, du côté Sud. A Ste-Sophie d'Ochrid, ces mêmes peintures symétriques, qui pourraient remonter au milieu du XIe siècle, représentent deux fois la Vierge avec l'Enfant, mais de types iconographiques distincts[12]. L'une d'elles (Nord)

[9] G. Millet, *Mistra*, Paris, 1910, pl. 77,3. Sur la Vierge en prière devant le Christ, dans les églises byzantines, en dernier lieu: S. Der Nersessian, dans *Dumbarton Oaks Papers*, IV, 1960, p. 85 et suiv.

[10] N. Okunev, dans *Seminarium Kondakovianum*, III, 1929, pl. I et III. Voir *ibid.* un joli portillon d'iconostase en bois du XIVe siècle, d'un type qu'on retrouve à St-Clément d'Ochrid (B. Filov, *Staroblgarskoto izkustvo*, pl. XXXVIII, 1). On lira avec profit l'essai sur l'histoire de l'iconostase que N. Okunev propose dans l'article ci-dessus, p. 5—21.

[11] A. Grabar, *L'eglise de Boïana*. Sofia, 1924, p. 56—57, schéma sur p. 31, panneau no. 37 (pl. XVI, XVII). Une peinture du XVe siècle (?) recouvre l'image initiale du saint patron de l'église.

[12] Miljković-Pepek, article cité p. 16, fig. 14 et pl. XIV. — Le même, dans *Vesnik na muzejsko-konzervatorskoto drustvo na NR Makedonija*, III, 2. Skopje, 1955, fig. 1 et 2 sur p. 50.

semble reproduire les traits iconographiques de l'icone de la Vierge dite de Pélagonie. Ce qui signifierait peut-être, étant donné que l'église n'est pas consacrée à la Vierge, mais à Ste-Sophie (c'est-à-dire au Christ en tant que Sophia) que ces peintures à l'entrée du choeur et sur l'alignement de l'iconostase pouvaient à l'occasion reproduire les traits de telle icone réputée, reproductions qui dans d'autres cas et plus tard, on l'a vu, seront fixées dans les intercolonnements de l'iconostase lui-même.

Dans l'état actuel de nos observations, je concluerais ainsi: dans les églises byzantines du XIe au XIVe siècle, l'iconostase était un portique à intercolonnements libres, qui ne présentait les image que sur l'architrove. Mais, à cette époque précisément, de grandes peintures-icones y ont fait leur apparition, de préférence — et probablement d'abord — sur les murs qui flanquent l'iconostase, puis sur l'iconostase lui-même. Ce sont les figures du Christ, de la Vierge en prière, du saint patron de l'église et des copies d'icones réputées de la Vierge qu'on trouve à ces emplacements. Le culte direct voué à certaines icones a pu favoriser leur installation au registre inférieur des iconostases, là où jusqu'alors les intercolonnments restaient libres. C'est le témoignage des iconostases en maçonnerie de Yougoslavie qui nous permet de surprendre les premiers pas d'une réforme qui a consisté essentiellement à poser les grandes icones dans les intercolonnements du portique des iconostases traditionnels, et à inaugurer ainsi la période des grandes transformations de la clôture du choeur, qui jusque là (des origines au XIIe siècle) ne semble pas avoir subi de changements notables.

Paris, Mars 1961

Fig. 1 — Portillon de l'iconostase du monastère d'Andrejaš. Musée National de Belgrade.

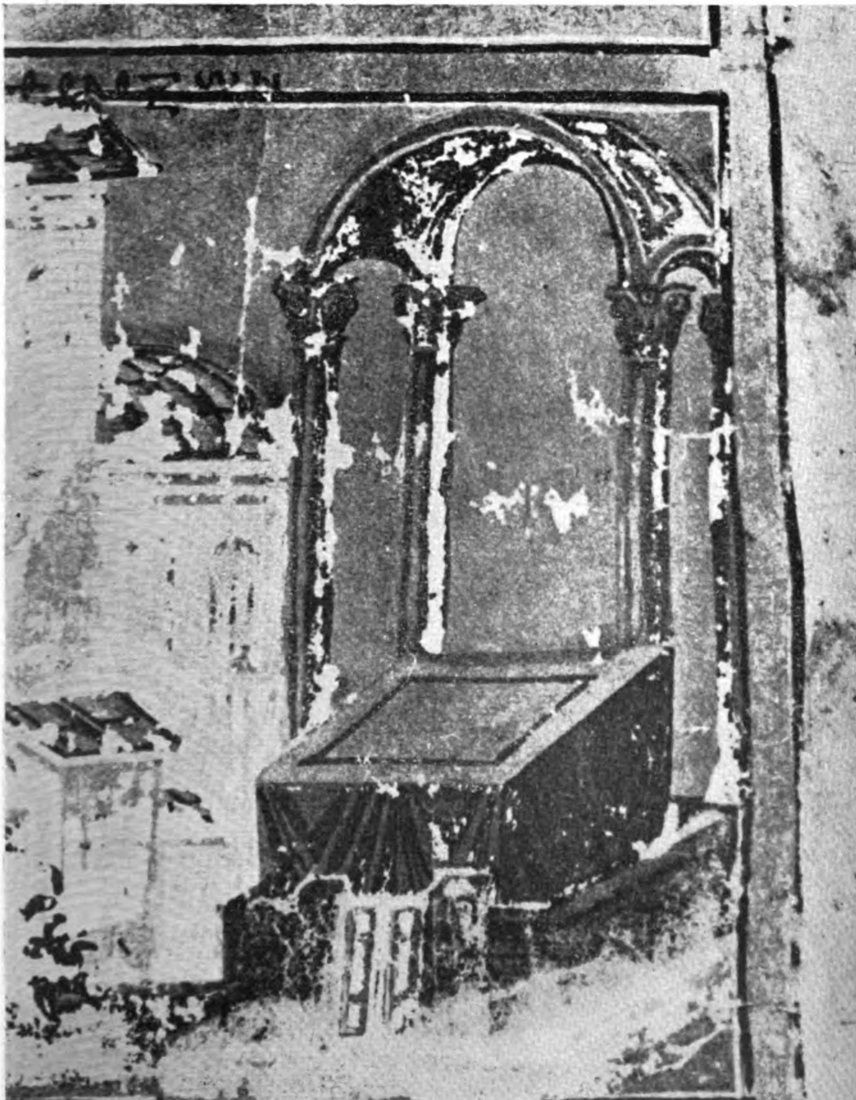

Fig. 2 — Image d'une clôture de choeur. Miniature dans le cod. Paris, Bibl. Nat. grec 510.

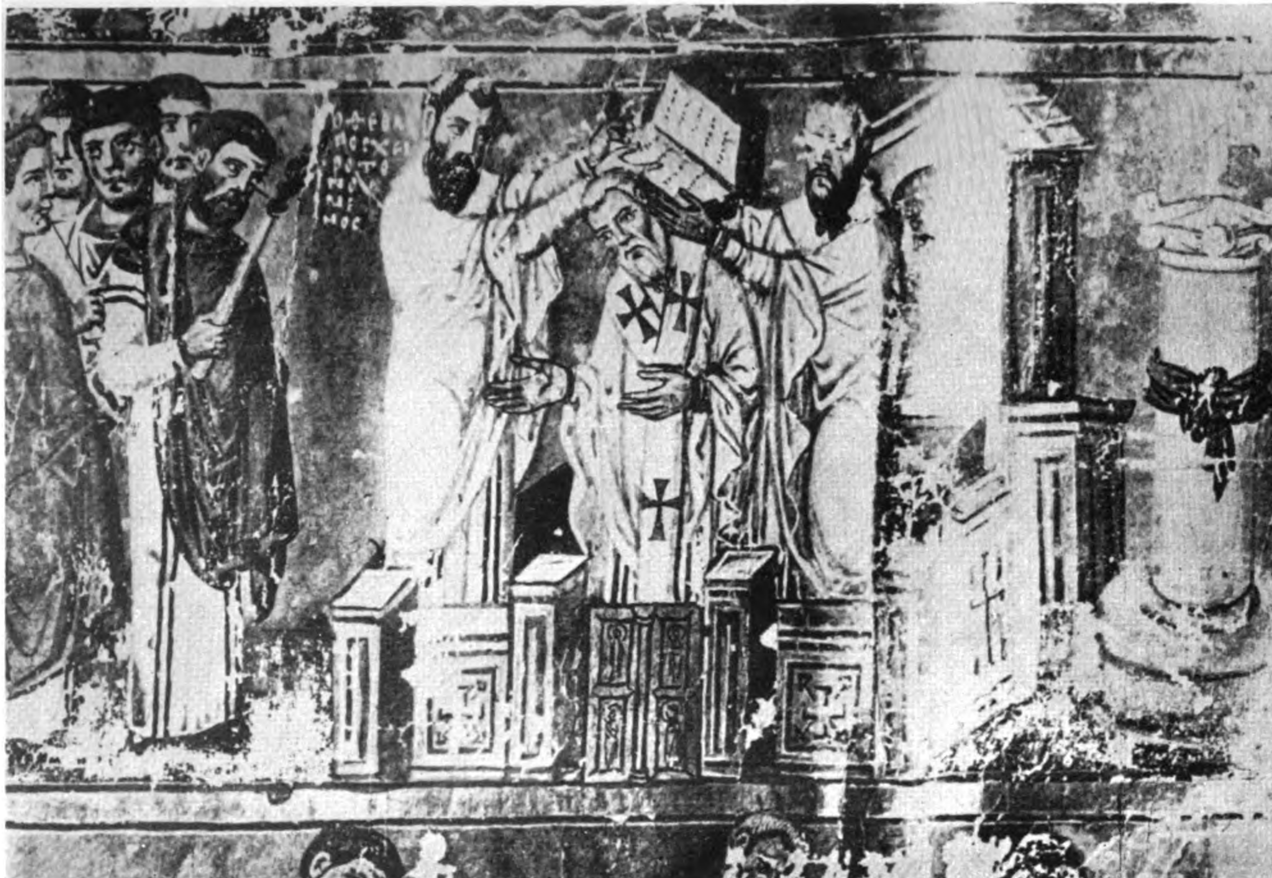

Fig. 3 — Image d'une clôture de choeur. Miniature dans le cod. Paris, Bibl. Nat. Grec. 510.

Fig. 4 — Image d'un portillon d'iconostase avec l'Annonciation. Miniature dans le cod. Vatic. grec 1162.

Fig. 5 — Staro-Nagoričino. Iconostase en maçonnerie.

Fig. 6. — Karan. Iconostase en maçonnerie.

Fig. 7 — Miniature dans un manuscrit de Jean Climaque au Mont-Sinaï, cod 418.

Fig. 8 — Mistra. Peinture murale dans la Métropole (d'après G. Millet).

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

М. Н. ТИХОМИРОВ

РОССИЯ И ВИЗАНТИЯ В XIV—XV СТОЛЕТИЯХ

Вопрос о связях России с Византией в последние полтора столетия существования Византийской империи разрешался в исторической литературе крайне односторонне. Многие византинисты вообще не допускали даже мысли о каком-либо серьезном значении политических связей поздней Византийской империи с Россией в XIV—XV столетиях из-за крайней отдаленности Москвы от Константинополя. Главное внимание обращалось, в сущности, только на церковные и культурные связи, а возможность сколько-либо оживленных политических и торговых сношений Византии с Россией почти отвергалась.

Между тем сношения народов, как правило, и в средневековые времена основывались на различного рода факторах экономического и политического характера. Правда, глядя на карту средневековой Европы, мы как будто с самого начала должны отказаться от мысли об экономических связях средневековой России с Константинополем. Москва, центр тогдашней России, отдалена от Византии громадными сухопутными и морскими пространствами, кажущимися совершенно непреодолимыми при средневековых средствах сообщения. Поэтому утверждение о большом значении торговых связей России с поздней Византийской империей на первый взгляд, скажем прямо на первый поверхностный взгляд, покажется невероятным.

Однако в действительности целый ряд известий говорит о постоянных и оживленных сношениях России с Византийской империей. Россия оказывается одним из важнейших поставщиков некоторых товаров, имевших большое значение в Средние века для Константинополя. Именно на большой торговой деятельности держалось и то постоянное стремление итальянских торговых городов, Генуи и Венеции, создавать свои фактории на северных берегах Черного моря и так долго и упорно сопротивляться турецкому наступлению. Берега „Большого моря“, как называют средневековые итальянские авторы Черное море, были усеяны итальянскими укрепленными городами и замками. Между тем само существование и процветание этих городов в Причерноморье объяснимо только предположением, что к северу от них лежали богатые области, снабжавшие генуэзские и венецианские фактории различными предметами торговли. Меха, кожи, воск и мед, привозимые в причерноморские порты, поступали из далеких лесных областей, а такими областями в первую очередь были русские и укра-

инские земли. Итальянские колонии в Причерноморье не могли бы развиваться без того обширного хинтерланда, который представляла собой Восточная Европа. В свою очередь, итальянские колонии в Причерноморье были тесно связаны с Константинополем, как важнейшим транзитным пунктом на путях из Черного моря в Средиземное. Крым и обширные степи к северу от него принадлежали Золотой Орде. Таким образом создавалось сложное переплетение политических и торговых интересов Византийской империи, итальянских причерноморских городов, Золотой Орды и России.

Наибольшее внимание итальянцы обращали на Крым и устье Дона. Тут в непосредственной близости друг от друга находились важные портовые города: Тана (Азов) в устье Дона, Кафа и Солдайя (Судак) в восточном Крыму. Бальдуччи Пеголотти, писавший в первой половине XIV в., рисует нам Тану как один из крупнейших торговых центров, от которого начинался путь в Поволжье, в Среднюю Азию и даже в Китай.[1] Значение Таны еще ярче обрисовывается русскими источниками, согласно которым Тана представляется важным промежуточным пунктом между Москвою и Константинополем. Русские источники позволяют нам довольно точно проследить весь путь от Москвы до Таны и от Таны до Константинополя, подробно описанный в рассказе о путешествии митрополита Пимина из Москвы в Константинополь. „Хождение Пимина в Царьград" относится к 1389 г., но, судя по некоторым чертам, написано несколько позже, примерно, около 1395 г. Автором его был монах Игнатий, состоявший в свите митрополита и, возможно, знавший греческий и итальянский языки. Игнатий, во всяком случае, был человеком образованным для своего времени и обладал незаурядным литературным талантом.

Исходным пунктом, от которого начиналось путешествие из России в Константинополь, была Москва. От нее по реке Москве добирались до Коломны, стоявшей при впадении реки Москвы в Оку. Далее путь шел по Оке до Переяславля Рязанского (современной Рязани). Небольшие речные суда отсюда перевозились на колесах до верховьев Дона, где стоял город Дубок; позже путь начинался от Донкова, возникшего на Дону несколько ниже Дубка.

От Дубка начинался долгий путь по Дону, увлекательно описанный Игнатием. Путешественники плыли мимо безлюдных лесных берегов. Затем открывались степи, где кочевали татары, где паслись бесчисленные стада скота. Речное путешествие кончалось в Тане (Азове). Здесь путники пересаживались на морские суда и направлялись в Кафу или в Судак, иногда, впрочем, минуя эти города, пересекали Черное море и доходили до Синопа, от которого уже плыли вдоль южных берегов Черного моря.[2] Путешествие от Москвы до Царьграда продолжалось, примерно, два с половиной месяца.

---

[1] Francesco Balducci Pegolotti. La pratica della mercatura. Ed. A. Evans. The Mediaeval Academy of America, Cambridge, Massachusetts. 1936, p. 21 и др.

[2] Полное Собрание Русских Летописей (далее — ПСРЛ), том XI, стр. 95 и далее; см. также М.Н. Тихомиров. Средневековая Москва в XIV—XV веках. Издат. Московского Университета, 1957, стр. 122—124.

Путешествие Пимина может показаться явлением исключительным, но это совсем не так, ибо существование постоянного причерноморско-донского пути засвидетельствовано и другими источниками. Обычной станцией русских купцов на пути в Константинополь, впрочем, была не Кафа, а Солдайя, Судак, по-русски Сурож. Торговля с Сурожем была настолько значительным явлением, что в России даже в XIX в. шелковые товары обычно назывались суровскими, а самые крупные, „большие" торговые ряды в Москве и в Новгороде также именовались Суровскими —традиционное название, державшееся несколько столетий и после того, как сама память о Суроже уже исчезла в народе. Даже Азовское море в русских источниках иногда называли морем Сурожским. Торговля с Причерноморьем имела такое большое значение для Москвы, что купцы, торговавшие с Сурожем, составляли особую корпорацию купцов-сурожан („гости-сурожане"). Когда и при каких условиях возникла эта корпорация, неизвестно. Можно только предполагать, что „сурожане" пользовались некоторыми привилегиями, остатки которых еще заметны в привилегиях московских „гостей" более позднего времени.

В русских источниках сурожцы упоминаются под 1288 годом, в числе других купцов (новгородцев, евреев, немцев). Большое значение Сурожа для торговли России с Причерноморьем объясняет нам появление в руссских сборниках XV в. особого жития Стефана Сурожского, как патрона Сурожа, а также почитание этого святого в России. Попытки объявить житие Стефана чуть-ли не сочиненным русскими книжниками не находят опоры в истории русской агиографии, которая не знает „подложных" житий.

К Тане (Азову) выводила и другая средневековая дорога международного значения — мощный волжский путь. По нему добирались в Царьград из русских и из приволжских городов, а также из Золотой Орды и Великих Болгар. Не вполне ясно направление пути от Волги к берегам Черного моря. Есть основание предполагать, что от Таны до Астрахани ездили сухопутной дорогой, проходившей по Северному Кавказу, как это вытекает из русской повести об убиении тверского князя Михаила Ярославича в Орде в 1319 г.

Другие пути из России выводили к северо-восточному углу Черного моря, к Килии и Белгороду. Особенно большое значение имел Белгород в Днестровском лимане, по-татарски Аккерман. Название Аккерман или Аккермен в сущности является точным переводом славянского названия „Белгород". Путь к Белгороду проходил по относительно населенным местам и описан в русских хождениях.[3] Впрочем и здесь путешествовали большими караванами из-за боязни разбойников, главным образом, кочевых татар. Путем на Белгород пользовались и московские купцы, но в особенности большое торговое значение он имел для купцов Новгорода, Твери, Смоленска, не говоря уже об украинских городах. От Белгорода в Константинополь плыли

[3] Хождение Зосимы напечатано в Палестинском Сборнике, том восьмой, выпуск третий, СПб, 1889.

на кораблях, что было далеко не безопасно из-за частых бурь, когда на море поднималась великая „фуртина“ — волнение (по-итальянски fortuna — буря).

В иных случаях путешествие из русских городов в Константинополь принимало характер своего рода круговой поездки. До Константинополя добирались черноморско-донским путем, а обратно возвращались через Белгород. Вообще Черное море бороздили корабли с купцами разных народов, и среди них русские занимали не последнее место. Знаменитый Афанасий Никитин, добравшись из Трапезунда до Кафы, считал уже себя почти вернувшимся на родину (конец XV века).

Однако, конечным пунктом русских путешествий были не северночерноморские города, а Константинополь, или „новый Рим“ русских произведений. Перефразируя старое изречение, мы могли бы сказать, что для русских путешественников все дороги вели в „новый Рим“.

В этом большом международном городе постоянно жили русские, причем не только духовенство, но и торговые люди и просто паломники. Упомянутый ранее Игнатий с удовлетворением сообщает, какую теплую встречу в византийской столице устроили ему и его товарищам их русские соотечественники — „тамо живущая Русь“. Они „добре упокоили“ русских путешественников, т. е. дали им кров и устроили в их честь обед. Другой путешественник того же XIV века, Стефан Новгородец, сообщает о встрече в Константинополе со своими соотечественниками новгородцами. Еще ранее Антоний, впоследствии новгородский архиепископ, говорит о встрече с послом русского князя Романа Галицкого и пр. Не все неясные фразы русских источников, относящиеся к Константинополю, нам полностью понятны, но есть указания на то, что русские жили и в Галате с ее пестрым населением, среди которого преобладали итальянцы.

О постоянной русской колонии в Константинополе XIV—XV веков свидетельствуют и многочисленные записи на славянских рукописях, написанных в Константинополе и привезенных в Россию. При этом было бы неправильно думать, что знание греческого языка было доступно среди русских только духовенству. Отрывочные сведения об отдельных русских купцах позволяют утверждать, что некоторые из них говорили по-гречески. Об одном из таких купцов XV столетия, Семене Антонове, особо отмечается, что он говорил на трех языках: русском, татарском и греческом. Вообще греческий язык был гораздо более распространен в России XIV—XV веков, чем это обычно предполагается.

К числу лиц, приносивших в Россию навыки греческого языка, прежде всего принадлежали довольно многочисленные представители духовенства, греческие епископы и их приближенные, а также приезжие греческие купцы, мастера и художники. В собрании рукописей, принадлежавших б. митрополичьему Чудову монастырю в Кремле, имеются книги с записями на греческом языке и со славянскими записями, сделанными грецизированными буквами. Хорошо известно, что в Ростове начала XV века церковная служба совершалась на двух языках,

на русском и греческом. Прямым свидетельством большого значения русско-византийских торговых связей является словарный состав русского языка, в нем имеется немалое количество слов, заимствованных из греческого языка для обозначения тканей, предметов одежды.

Торговые связи России с Причерноморьем имели существенное значение в средневековой экономике Европы.

Какое громадное значение имел подвоз припасов из итальянских портов в Причерноморье для Византии, видно из того, что временный переход Таны (Азова) под власть татар в 1343 г. привел к недостатку зерна и соленой рыбы не только в Византии, но и в Италии.[4] Между тем Тана была непосредственно связана с русскими северными землями, а не с Украиной и Крымом, как Кафа.

Выше говорилось о русских колониях в Константинополе и итальянских городах Причерноморья. В свою очередь, итальянцы и греки оседали в России, пополняя ряды московской знати и высшего купечества — „гостей". Массовые приезды итальянцев в Москву обычно относят ко времени Ивана III, связывая их с браком московского великого князя с Софьей Палеолог. Но это неправильно. Итальянцы, „фряги" русских источников, появляются в Москве и на севере Руси уже в первой половине XIV в., как показывает грамота Дмитрия Донского (не позже 1389 г.). Великий князь ссылается на старый порядок, „пошлину", существовавшую еще при его деде Ивана Калите, следовательно, до 1340 г. Великий князь жалует „Печорою" некоего Андрея Фрязина и его дядю Матвея. Обоих „фрязинов" привлекли на далекий север, в Печору, вероятно, поиски дорогих и ходовых товаров средневековья: пушнины, моржовых клыков и ловчих птиц. Северные соколы и кречеты входили в состав ханской „теши" — подарков ханам Золотой Орды. О ловчих птицах, продававшихся в Тане, упоминает и Бальдуччи Пегалотти. О широком распространении пушнины, шедшей с Печоры, красочно говорят и русские источники. Епифаний Премудрый, сам посетивший Константинополь, вкладывает в уста жителей Перми такие слова: „Не наша ли охотничья добыча посылается в Орду и доходит до самого ложного царя, да и в Царьград и в Немци и в Литву и в другие города и страны и в дальние народы".[5]

Новейший исследователь истории Кафы польский ученый Маловист (Malowist) придает мало значения торговле этой итальянской колонии с Россией, но нельзя забывать о том, что русская торговля, в основном, шла через Тану, где преобладающее значение имели венецианцы. Русские с давнего времени знали венецианцев, а генуэзцы упоминаются крайне редко. Между тем именно Россия была крупнейшим поставщиком пушнины, моржовых клыков, широко применявшихся в восточных странах для отделки оружия, воска и меда. Кроме того устье Дона было местом ловли рыбы, а русские поселения существовали тут издавна.

---

[4] A. Doren. Italienische Wirtschaftsgeschichte. Erster Band. Jena, 1934, S. 326.

[5] Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Гр. Кушелевым-Безбородко. Выпуск четвертый, СПб., 1862, стр. 41 (повесть о Стефане), текст, как и далее, дается в переводе на современный язык. Ложный царь — хан.

Постоянная связь с Причерноморьем вводила Россию в круг широких политических связей, и это нашло отклик в таком русском поэтическом сочинении, как „Задонщина“, написанном вскоре после Куликовской битвы 1380 г. Прославляя русскую победу на Дону, автор „Задонщины“ восклицает, что слава о ней ударила („шибла“) к Царьграду, к болгарской столице Тырнову, к Кафе, к Железным Воротам, к „старому Риму“. Железные ворота — это вероятнее всего „ворота“, узкий проход на Дунае, в районе Видина, где в это время шла борьба с турками. Так автор конца XIV века ясно очертил крупные города своего времени, с которыми была связана Россия.

В свою очередь, византийские авторы говорили о России как о богатой и многолюдной стране. Никифор Григора, писатель XIV века, отмечает, что Россия богата пушными зверями и различными сортами рыбы. В несколько наивных выражениях гурмана, умеющ го оценить гастрономические удовольствия, доставляемые такой рыбой „всем приученным к тонкому образу жизни“, Григора говорит о рыбах, привозимых из России. Тут же он сообщает о крупных денежных ресурсах России и больших доходах, собираемых с ее населения, видимо, основываясь на той денежной помощи, которую Россия оказывала византийским императорам.

Немаловажное значение имели и политические связи Византии с Россией. Конечно, поздние византийские императоры играли значительно более скромную роль, чем их предшественники, но византийский двор и в это время еще был пышным и в достаточной мере претенциозным.

Отношения между византийским двором и русскими князьями неизменно были дружественными. Это подчеркивалось официальными документами. Например, император Иоанн Кантакузин называл великого князя Симеона Гордого своим любезным сродником. В актах константинопольской патриархии русские князья обычно упоминаются с эпитетом „благороднейшие“. Московский же великий князь кроме того титулуется „благороднейшим великим князем всея Руси“.[6] Более высокого титулования не существовало и в самой России того времени. Титулом великого князя московские государи удовлетворялись до середины XVI века, и даже Василий III, сын византийской царевны, довольствовался тем, что он „государь русских по праву отцовской крови“. По объяснению русских авторов, великие князья всея Руси довольствовались своим скромным титулом „смирения ради благочестия“.

С точки зрения русских книжников XIV—XV вв. на земле был только один подлинный цесарь, царь-император в Константинополе, хотя царями также называли хана Золотой Орды, а позже императора Священной Римской империи, турецкого султана, казанских и крымских ханов. Впрочем, о последних иногда писали с прибавлением — „мнимый“, то есть ложный, воображаемый.

---

[6] Русская Историческая Библиотека (далее-РИБ), том VI. Изд. второе. СПб., 1906, приложение, стр. 26.

Говорить о каком-либо подданстве русских великих князей по отношению к императору столь же неправильно, как и утверждать, что французский или английский короли были вассалами императоров Священной Римской империи. При великом князе Василии Дмитриевиче русские прямо заявили, что они имеют церковь, но царя не имеют. Это вызвало возражения патриарха Антония, доказывавшего, что на свете существует только один царь — византийский император.[7] Впрочем, в данном случае речь шла не о фактическом главенстве императоров, а об их поминовении в церквах. Русские церковные книги XIV—XV вв., действительно, показывают, что поминовение византийских „царей“ иногда уже не делалось в русской богослужебной практике этого времени.

Положение московского великого князя и византийского императора, как равноправных владык, подчеркивается установлением родственных связей великого князя Василия Дмитриевича с византийскими императорами. Как известно, дочь Василия Дмитриевича, Анна, вышла замуж за византийского царевича Иоанна в 1411 г. Интереснее всего, что этот факт не вызвал каких-либо исключительных пояснений со стороны летописца, записавшего только: „Князь великий Василий Дмитриевич отдал дочь свою княжну Анну в Царьград за царевича Ивана Мануиловича“.[8] Царевич назван чисто по-русски, не только по имени, но и по отчеству. Как предполагает А. А. Васильев, свадьба Анны с царевичем Иоанном состоялась в 1414 г. Таким образом, русское известие сообщает только о решении великого князя отдать свою дочь замуж за византийского претендента, путешествие же Анны в Царьград и приготовления к свадьбе могли занять 3 года.

Можно только пожалеть, что политические связи русских земель с Византией до сих пор не получили еще должного объяснения. Историки готовы их рассматривать только в духе бескорыстной помощи русских своим единоверцам-грекам, теснимым „безбожными“ турками. Но сказанное выше о торговых отношениях Константинополя с Россией заставляет предполагать, что постоянная русская помощь Византии в XIV—XV веках имела и свой политический смысл. К тому же громадное политическое значение имели церковные связи русских земель с Византией, установившиеся с конца X в., после памятного „крещения Руси“. Византийские политики с самого начала отвели для русской митрополии невысокое место в своей иерархии, а в начале XIV в. еще его понизили, переведя русскую митрополию с 60-го на 72-ое место. Не вполне ясны причины такого понижения, может быть, коренившиеся в стремлении создать новую митрополию в православных землях Восточной Европы. В этом невысоком иерархическом месте русской митрополии можно было бы видеть пренебрежение византийских политиков по отношению к России, однако, поразительно не столько такое кажущееся пренебрежение к русской церкви со стороны не всегда дальновидных византийских политиков, сколько то поразительное рав-

[7] Георгије Острогорски. Историја Византије. Београд, 1959, стр. 512—514.
[8] ПСРЛ, XXV, стр. 240.

нодушие, с которым русские церковники относились к столь невысокому месту митрополии всея Руси в ранге многочисленных греческих епископств. Они даже не обсуждали этот вопрос, так как для них митрополит „всея Руси“ был признанным главой церкви. Здесь сказался тот же малый интерес русских церковников к пышным титулам, какой проявляли и русские князья.

Феодальная раздробленность была одной из тех побудительных причин, которая поддерживала зависимость русских митрополитов от константинопольских патриархов. Для русских князей и епископов эта зависимость была гарантией спокойствия их владений от притязаний великого князя и митрополита. Тверские и другие князья могли обращаться к патриарху в Константинополе с жалобой на митрополита и получали поддержку, щедро оплаченную жалобщиками. Зависимость от далекого константинопольского патриарха была для русских княжеств более приемлемой, чем зависимость от митрополита и его „духовного сына“ московского великого князя, практически распоряжавшегося и в церковных делах. Здесь русские политики действовали примерно также, как и их западноевропейские собратья, для которых власть римского первосвященника была более удобной, чем власть своего архиепископа.

Однако, молчаливо соглашаясь со своим невысоким положением в ранге православных епархий, русская церковь в то же время упорно отстаивала свою внутреннюю независимость. Это выразилось прежде всего в появлении новых русских святых, канонизированных с согласия константинопольского патриарха. Подобно тому, как греческая червовь неохотно признавала чужих, негреческих, святых, так и русская церковь возводила в свой пантеон только своих соотечественников. В течение полутора столетий русские и греки сменяли друг друга на митрополичьем престоле всея Руси. Преемниками митрополита Петра были грек Феогност, затем русские Алексей и Пимин, болгарин Киприан, снова греки — Фотий и Исидор, опять русский Иона. Феогност, Киприан и Фотий преданно отстаивали интересы великих князей, но к лику „московских и всея Руси чудотворцев“ были причислены и прославлялись только русские — Петр, Алексей и Иона. Так и в южнославянских странах небесными ходатаями за их родные земли признаны были Савва в Сербии и Иоанн Рильский в Болгарии.

Политика константинопольской патриархии в России обычно рассматривается в русских сочинениях в отрыве от политики последних византийских василевсов. В иностранных сочинениях она, как правило, игнорируется полностью. Между тем в средневековье церковная и гражданская политика смешивались в единое целое, как мы это видим в истории Италии, Германии, Франции и т.д. Мало интересуясь связями Византии с Русью, историки уделяют большое внимание политике папского престола на Балканах и в Малой Азии. А между тем именно в церковных вопросах причудливо сталкивались интересы Византийской империи, итальянских колоний, Сербии, Болгарии, Венгрии и образующихся румынских княжеств. Существование большой православной митрополии всея Руси в конечном итоге и явилось той препоной

для католической пропаганды, которую римскому престолу не удалось преодолеть к востоку и к югу от Карпатских гор. Вот почему церковная политика в православных странах Восточной Европы должна занимать видное место и в истории Византийской империи XIV—XV вв., а не игнорироваться.

И в самом деле, вопрос о привлечении русских, украинцев и белоруссов под власть римского папы имел на Флорентийском соборе 1437 г. гораздо большее значение, чем вопрос о самой констатинопольской патриархии. Русские источники сообщают, что собор шесть месяцев не собирался, дожидаясь русского митрополита Исидора с русскими епископами. „Царь же тогда кир Иоанн, — читаем в сказании о Флорентийском соборе, — так сказал Евгению, римскому папе, и всем там бывшим, что в восточных русских землях большое православие и высшее христианство Белой Руси, а в них сидит великий государь, мой брат, Василий Васильевич, к которому прислушиваются восточные цари, а великие князья с землями служат ему". В свою очередь папа Евгений в своей грамоте к московскому великому князю Василию Васильевичу назвал его „великим царем".[9]

Несколько примеров могут показать большое значение церковных связей России с Византией в XIV—XV вв. Создание Латинской империи, а также татарские погромы надолго прервали связи России с Константинополем. Этот перерыв особенно заметен по русским летописям. Вторая половина XIII в. отмечена в них почти полным отсуствием известий о поездках русских в Константинополь, хотя такие поездки с торговыми и церковными целями совершались, как показывает протокол заседания церковного собора в св. Софии в Константинополе с участием русского митрополита Максима и сарайского епископа 12 августа 1276 г.[10]

Возобновление более оживленных связей России с Византией происходит с начала XIV века, т.е. совпадает с поставлением Петра в русские митрополиты. История этого поставления рассматривалась в сочинениях по истории русской церкви, к сожалению, в отрыве от истории самой Византии. Между тем константинопольская патриархия вела очень сложную игру, находящую объяснение в политической обстановке того времени. В трудах румынского историка Йорга справедливо подчеркивается большое политическое значение вопроса о создании особой епархии в пределах тогдашней Валахии и Молдавии. Напомним, что „патриаршие замки" (Калиакра и др.) находились в районе, прилегающем к Дунаю. Поставление Петра в митрополиты и присоединение галицкой митрополии к митрополии всея Руси происходило в условиях борьбы Византийской империи с Сербией и Болгарией и не было актом только церковного значения.

Какое значение иногда могли иметь связи византийских императоров с далекой Россией, можно увидеть из такого примера. Борьба

---

[9] ПСРЛ, XXV, стр. 254 и 259.

[10] РИБ, том VI, стб. 120—140, греческий подлинник там же (стб. 5—12, приложение).

Иоанна V с Иоанном Кантакузином, как известно, ознаменовалась одно время победой Кантакузина, вступившего в византийскую столицу 3 февраля 1347 г. В августе того же года появился хрисовул Иоанна Кантакузина, подтвержденный патриархом Исидором, о передаче галицкой митрополии под власть русского митрополита Феогноста. Такие акты, как правило, щедро оплачивались русскими князьями, впрочем, всегда под маркой благочестия. Русский же летописец записал кратко и неясно, что московский великий князь Симеон и митрополит Феогност посылали в Царьград „о благословении". Это „благословение", вероятно, в немалой степени помогло Иоанну Кантакузину в его политических планах. Недаром в своем хрисовуле он называет великого князя своим любезным сродником.

Наша догадка об особом внимании к московскому великому князю и к московской митрополии со стороны Иоанна VI Кантакузина находит свое подтверждение в другом важном политическом событии, которое произошло в России в 1353 г. во время междуусобной войны Кантакузина с его зятем императором Иоанном V. Митрополит Феогност благословил „в свое место" русского монаха Алексея, совершив этим явно неканонический поступок и фактически установив автокефалию русской церкви. Этот акт был столь необычным, что его понадобилось подкрепить совещанием великого князя Симеона с другими князьями, боярами и „вельможами". Совещание отправило в Константинополь послов, которые вернулись из византийской столицы на следующий год. Как известно, в 1353 г. император Кантакузин одержал новую, на этот раз последнюю победу, русские же послы привезли царские и патриаршие грамоты на поставление Алексея. Эти грамоты были даны от патриарха Филофея, сменившего Каллиста. Они помечены июнем и июлем 1353 г., а поздней осенью или зимой того же года доставлены в Москву.

К счастью, кроме догадок о русской помощи византийским императорам мы имеем и сообщение Григора. Этот автор сообщает, что великий князь Симеон пожертвовал значительную сумму денег на ремонт константинопольской св. Софии. По Григора, византийские политики истратили эти деньги на другие нужды, что вызвало негодование русских.

В краткой статье трудно подробно разбирать события церковной и общей политики, связывавшей Византию и Россию в XIV—XV столетиях, но нельзя не отметить того, что эта политика не была безличной. Московские, тверские и литовские князья сносились не просто с византийскими императорами и патриархами, а с определенными лицами, в силу чего для русских политиков имел значение не просто титул императора или патриарха, а определенное лицо, носитель той или иной политики. Без специального исследования было бы неосторожным более подробно разбираться в хитросплетениях русско-византийской политики, но есть основание предполагать, что русские политики поддерживали те политические силы в Византии, которые были связаны с венецианцами, а не с генуэзцами. Например, генуэзцы из Кафы поддерживали ордынского князя Мамая во время его похода

на Россию в 1380 г., что было результатом какого-то договора между Золотой Ордой и Кафой. В войсках Мамая, по русским источникам, находились и итальянцы и армяне. Если вспомнить о том, что в Кафе преобладало армянское население, факт участия армян найдет себе объяснение. Потерпев поражение, Мамай бежал в Кафу, где был принят генуэзцами и предательски ими убит. А вслед за этим южный берег Крыма оказался под властью генуэзцев, как видимая оплата их предательства, сделанная Тохтамышем — новым ханом Золотой Орды.

Из сказанного выше с большой ясностью вытекает, что при изучении как истории Византии, так и России нельзя скидывать со счетов их политические связи. Русская денежная помощь Византии не была уже столь незначительной и временной. На это обратил уже соответствующее внимание А.А. Васильев.[11] К сожалению, названный ученый преуменьшил значение этой помощи, ограничившись краткой ссылкой на летопись.

Между тем у нас имеются прямые свидетельства о том, что деньги, присланные из России, оказали существенную поддержку Византийской империи в те кризисные годы, когда султан Баязид осадил Константинополь. В летописи об этом событии рассказывается под 1398 годом так:

„Злочестивый царь турецкий, сын Амуратов, брат Чалибеев, именем Баазыт, собрав многих воинов, пришел и осадил Царьград со всех сторон и перехватил пути на море и на суше и стоял под городом 7 лет, надеясь его взять, и прочие окрестные многие города греческие и земли взяли и захватили. Бывшие же тогда в Царьграде царь и патриарх и прочие люди были в печали великой и в томлении и в оскудении. Услышав об этом князь великий Василий Дмитриевич очень печалился и, посоветовавшись с отцом своим митрополитом Киприаном и со своими братьями и с прочими князьями русскими, послал в Царьград много денег („серебра“) и милостыню с монахом Родионом Ослебятем, который был прежде боярином в Любутске. А князь Михаил Тверской также послал своего протопопа Данилу с милостынею. Когда же они принесли эту милостыню в Царьград, царь и патриарх и все люди воздали богу и много хвалы и благословения воссылали Руси“.[12]

Тверские летописи, со своей стороны, сохранили известие об этой памятной посылке в Константинополь. Князь Михаил Александрович отправил в Царьград особых послов „с многим имением к святой православной соборной и апостольской церкви, к царю и к патриарху, как было у него в обычае и раньше многажды посылать“.[13]

Как видно из сообщения московских и тверских летописей, помощь, посланная в Царьград в 1393 г., была особенно богатой, но она не была делом исключительным. Постоянные приезды греческих

---

[11] А. А. Васильев. Падение Византии. Л., 1925, стр. 57—58.

[12] ПСРЛ, XXV, стр. 228.

[13] ПСРЛ, XV, выпуск первый (Рогожский летописец). Петроград, 1922, стб. 168.

митрополитов и епископов в Россию за „милостыней" совершались неоднократно. В числе приезжих греческих епископов находим и митрополитов адрианопольского, трапезундского и других. Под словом „милостыня" всякий раз понималась денежная поддержка. В значительных размерах такую поддержку русские земли оказывали Афону и православному Востоку, а позже Сербии и Болгарии. И, пожалуй, это была единственная реальная помощь, которую эти земли получали из далекой, но дружественной страны. Думается, что денежную и моральную поддержку, оказываемую поздней Византийской империи из далекой России, нет основания полностью скидывать со счетов.

Как видим, Византию и Россию связывали крупные торговые и политические интересы, значение которых неправильно игнорировать. В России чутко прислушивались к тому, что происходило в Причерноморье и в южнославянских землях. Этим объясняется то пристальное внимание, с которым русские относились к событиям в Константинополе и южнославянских землях. Правда, записи о таких событиях в летописях иногда очень кратки, но и они заслуживают внимания, как непосредственные отклики на политическую обстановку в Причерноморье и на Балканах. Например, летопись под 1395 г. рассказывает о нападении на Царьград царя „Колочана" (Калояна), сына Андроника вместе с турками. Город оборонял царь Мануил вместе с греками и фрягами (итальянцами). Тут же указана и точная дата этого события — 26 августа.

С каким пристальным вниманием и умением разобраться в политической обстановке русские люди присматривались к событиям, видно по записи хождения Пимина о битве на Косовом поле в 1389 г. Прибыв в Остравию на Черном море, принадлежавшую тогда туркам, Пимин стал ждать вестей о походе султана Баязида против сербов. В Турецкой земле в это время был „мятеж великий и смущение много". В Хождение внесен и подробный рассказ о битве на Косовом поле, крайне интересный по своим подробностям, на что обратил внимание Дж. С. Радоичич. Тот же Игнатий присутствовал при коронации императора Мануила и дал любопытнейшее и красочное описание всего коронационного церемониала в качестве очевидца.[14]

Известия русских источников, к сожалению, почти не привлекаются для освещения византийских событий. Действительно, количество таких источников относительно небольшое, но качественное их значение высокое. Это не просто передача каких-либо слухов и пересказов с чужих слов, а порой краткая, но точная запись о происшедших событиях. Выше, например, приводилось известие 1398 года об осаде Константинополя турками, помещенное в большинстве летописных сводов, но существует и другое русское известие об этом событии, помещенное в утерянной теперь пергаменной Троицкой летописи. Особая ценность этого известия заключается в том, что оно записано современником осады Константинополя, так как сама Троицкая летопись была составлена вскоре после 1408 г. Летописец пишет, что

[14] ПСРЛ, XI, стр. 101 и далее.

турки держали Константинополь в блокаде 7 лет, отняв все пути по суше и по морю.[15] Во главе турецких войск стоял „сын Амуратов, брат Чалибеев, Баазыт“. Определение родства Баязида, как брата Чалибея, имеет особый интерес, потому что в той же летописи записано о взятии болгарской столицы Тырнова сыном Амурата-Челябием. Кто был этот Челябий, сын султана Мурата и брат султана Баязида, оставляем для рассмотрения историкам Турции.

Разбросанность и малая доступность русских источников по истории Византийской империи явились причиной, по которой эти источники очень редко используются византинистами. Этот недостаток, надо думать, будет в ближайшее время исправлен изданием свода русских источников по истории Византии, который предполагается выполнить силами историков СССР.

В особенности важное значение для истории Византийской империи XIV—XV вв. и южнославянских стран того же и более позднего времени имеют известия особых сказаний, внесенных в летопись или существующих отдельно (хождения в Царьград, сказания в летописях и хронографах, записи на книгах и т.д.)

Особо следует сказать о культурных связях России с Византией XIV—XV вв. Однако, их нельзя рассматривать только в духе обычной традиционной схемы высококультурной Византии и невежественной России. Прежде всего нельзя забывать, что в XIV—XV столетиях изменилось само значение Византии, как величайшего культурного центра средневековья, причем изменилось к худшему по сравнению с прошлым. Константинополь и другие греческие города (Трапезунд и др.), не сделавшиеся еще жертвой турецких завоеваний и разорений, пережили уже свою славу, хотя и сохранили накопленные старые богатства письменности и искусства. Вместе с тем бесконечно выросло значение южнославянских центров культуры. Сербская и болгарская образованность сильно развились в XIV—XV вв. несмотря, вернее вопреки тяжелому политическому положению этих стран, сопротивлявшихся турецкой агрессии. Центром славянской и греческой взаимности в это время окончательно сделалась Святая Гора — Афон. Поэтому, говоря о культурных взаимоотношениях России с другими странами в XIV—XV вв., мы должны одинаково говорить о греческих и южнославянских взаимоотношениях с Россией, а не просто о русско-византийских. Не забудем и того, что сама Россия уже успела оправиться от последствий татарских погромов и переживала в XIV—XV веках своего рода культурное возрождение.

Близость славянских языков того времени чрезвычайно облегчала возможность культурных связей русских с сербами и болгарами, а интерес к южнославянским странам, как странам единоверным и единоязычным, в России был очень большим.

---

[15] М. Д. Приселков. Троицкая летопись. Реконструкция текста. Издат. АН СССР. М. — Л., 1950, стр. 448 и 442.

Греческая письменность приходила в Россию не только в виде переводов с греческого на болгарский и сербский языки, но и непосредственно из Византии.

В самой России можно наметить несколько центров греческой образованности. Прежде всего таким центром был митрополичий двор. Феогност, Фотий и Исидор были греками по происхождению, а Киприан вышел из видной болгарской семьи, связанной с патриархом Евфимием Тырновским. Но и другие русские митрополиты, как например, Алексей, знали греческий язык. Так, сохранился список Нового завета, переведенного митрополитом Алексеем с греческого на русский язык. Известна и грамота митрополита Алексея с его подписью на греческом языке. Остатки греческих книг московских митрополитов XIV—XV вв., по-видимому, вошли в состав замечательного Синодального собрания греческих рукописей, хранящегося в Москве. В Москве существовал и особый греческий монастырь, носивший прозвище Николы Старого. Здания его еще существовали в XIX в. на Никольской улице (ныне ул. 25 Октября). Это был центр, где останавливались приезжие греческие иерархи и греческие монахи. Даже в XVII в. патриарх Никон, большой почитатель греческих обычаев, ездил к Николе Старому для встречи с греческими монахами и лакомился там греческими блюдами. Поблизости от этого монастыря в Китай-городе помещалась постоянная греческая колония, существовавшая с давнего времени.

Крупным центром греческой письменности был Троице-Сергиев монастырь, который поддерживал постоянные сношения с Константинополем. Известия о переводах греческих книг на русский язык, совершенных в Константинополе, на Афоне и в России, весьма многочисленны. Сведения о них даны в известных работах А.И. Соболевского и М.Н. Сперанского, а также в более раннем сводном труде П.И. Строева.

Но не только в пределах Московского княжества поддерживались центры греческой образованности. У нас имеется много известий о связях тверских образованных кругов с Константинополем и Афоном. Новгород, Псков, Нижний Новгород также поддерживали постоянные связи с Византией.

Вопросу о культурных связях России с Византией в XIV—XV вв. автор этой статьи предполагает посвятить особую работу, ограничиваясь в настоящем докладе только несколькими замечаниями.

Русская старинная письменность обладает колоссальным богатством произведений, переведенных с греческого языка. Некоторые из них пришли на Русь при посредстве южнославянских переводов, но подавляющее большинство их было переведено прямо с греческого на русский. Частично переводы делались в самой России, частично в Константинополе и на Афоне. История о взятии Иерусалима римлянами Иосифа Флавия была, например, переведена в 1398 г. „в царствующем Коньстантинополи, в державное лето царя Мануила Палео-

лога[16], священствующу вселенскому патриарху Матфею". Заказчиком был Тимофей Родионов сын. Если вспомнить, что в том же году русский чернец Родион Ослябя, бывший боярин, привез в Царьград денежную помощь из Москвы, то в заказчике Тимофее Родионове без особых натяжек можно признать его сына. Другая рукопись, Лествица Иоанна Синайского, была написана в Константинополе в 1321 г.[17] И таких примеров можно было бы дать немало.

Можно только пожалеть о том, что богатая русская письменность до сих пор еще очень слабо привлекается при изучении произведений греческой церковной литературы, в частности, сочинений таких писателей, как Иоанн Златоуст, Ефрем Сирин и пр. Ведь многие русские переводы были сделаны с древних греческих подлинников, порой гораздо более древних, чем те греческие рукописи, по которым печатаются произведения этих писателей, не говоря уже о греческих житиях святых. Вековая русская традиция таких переводов пока еще слабо изучена, хотя никто не отрицает значения латинских, сирийских, армянских и других переводов древних византийских сочинений.

Не будем останавливаться на том поистине великом вкладе, который сделали в мировое искусство Россия и Византия, но нельзя забыть об обильном притоке разного рода мастеров и художников, приезжавших в Россию из Константинополя. Знаменитейшим из них был Феофан Грек. Связи с далеким Константинополем помогали русской культуре окрепнуть в тяжелые годы татарщины, создать свое высокое мастерство. Так, рядом с Феофаном Гречином появляется русский Андрей Рублев. И мастерство русского художника оказывается не меньшим, чем мастерство приезжего, но уже полуобрусевшего грека.

Тема о культурных связях России с Византией в XIV—XV вв. — особая тема, она заслуживает специальной монографии.

Наше внимание было главным образом обращено на те стороны русско-византийских связей, которые слабо освещены в исторической литературе. Одно только ясно: эти связи были плодотворны и для Византии и для России. Вот почему русские люди так горько оплакивали падение Царьграда и так сочувствовали народам, потерявшим свою независимость.

Вопрос о причинах гибели великих стран и царств, горячий призыв защищать родину, сознание тяжелого положения многих народов под владычеством султанов слышатся в словах неизвестного нам автора, написанных им по случаю похода на Русь татарского хана Ахмата в 1480 году: „О храбрые, мужественные сыны русские, потщитесь сохранить свое отечество, Русскую землю. Не щадите своих голов, да не узрят очи ваши пленения и разграбления святых церквей и домов ваших и убиения детей ваших и поругания над женами и дочерьми вашими, как пострадали иные великие и славные земли от турок, как скажу, болгары и сербы, и греки, и Трапезунд, и Морея,

[16] Так и в рукописи.
[17] П. М. Строев. Библиологический словарь. СПБ., 1882, стр. 401 и 413.

и Албанцы, и Хорваты, и Босния, и Манкуп и Кафа, и иные многие земли, которые не сражались мужественно, погибли и отечество свое изгубили и землю и государство, и скитаются по чужим странам...[18]

В этой страстной речи, вероятно, написанной выходцем из Сербии, вылилась глубокая скорбь очевидца, своими глазами видевшего бедствия народов, порабощенных турецкими султанами.

В своей краткой статье я осветил только немногие стороны русско-византийских отношений XIV—XV вв. Но и это немногое все-таки позволяет говорить, что проблема изучения русско-византийских связей заслуживает глубокого внимания. До настоящего же времени эта проблема изучена явно недостаточно.[19]

---

[18] ПСРЛ, VI, стр. 232.

[19] См. подробнее — М. В. Левченко. Очерки по истории русско-византийских отношений. Издат. АН СССР, М., 1956, глава XI. Печатаемая статья представляет собой доклад, приготовленный автором для чтения на заседании в византийском секторе Института Истории Академии Наук СССР.

Зборник радова Византолошког института, кн. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

СВЕТОЗАР РАДОЈЧИЋ

„ЧИН БИВАЈЕМИ НА РАЗЛУЧЕНИЈЕ ДУШИ ОД ТЕЛА" У МОНУМЕНТАЛНОМ СЛИКАРСТВУ XIV ВЕКА

У првом извештају о научном путовању у Хиландар споменуо сам, у одељењу о фрескама, и живопис у ходнику црквице на пиргу св. Ђорђа.[1] Тај живопис је јако оштећен и по очуваним фрагментима тешко се могла одгонетнути његова садржина. Једино што сам успео да утврдим да су неке сцене тог доста опширног циклуса идентичне са загонетним фрескама на горњем спрату у охридској св. Софији, у отвореном делу нартекса. Моја прва претпоставка да су оба циклуса, у Хиландару и Охриду, илустрације неке од варијаната трактата „De arte beate moriendi" показала се као нетачна. У Хиландару и Охриду загонетне фреске биле су протумачене дугим грчким натписима. У пиргу св. Ђорђа ти су натписи већином пропали, међутим, ретки очувани одломци сасвим су читки, тако да су се могли лако копирати. Р. Љубинковић ми је саопштио да су и на фрескама одговарајућег циклуса у охридској св. Софији исписани дуги натписи. Претпостављајући да ћу са већом количином натписа лакше утврдити извор који је послужио као основа темама овога циклуса, потрудио сам се да у Охриду дешифрујем што више текста са самих фресака. Показало се да је то заиста био једини начин да се тачно утврди садржина загонетног циклуса.

Пре свега, истоветност текстова на фрескама у Хиландару и Охриду потврдила је претпоставку да оба неидентификована циклуса илуструју исту садржину. По натписима могло се утврдити да загонетне фреске илуструју Аколутију која се у многим рукописима приписује св. Андрији Критском и која се чита самртницима кад тешко умиру.[2] Стихови пуни преклињања, страха и мрачних визија описују

---

[1] С. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник радова Византолошког института, књ. 3, Београд 1955, стр. 180—181, сл. 41; G. Millet-A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, I, Ochrid, Sainte-Sophie, pl. 13, 2 — Exonarthex, tribune, mur Est (треба Sud), Mort des moines justes et injustes.

[2] Ἀκολουθία εἰς ψυχορραγοῦντα, Ἁγιασματάριον τὸ μέγα... ἐκ τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου. Βενετία, 1887. Црквено-словенски текст у Карловачком Требнику, из год. 1926, на листу 113. О св. Андрији Критском: S. Vailhé, Saint André de Crète. Echos d'Orient, V (1901—1902), 378—387. Л. Пети не верује у ауторство св. Андрије, у Cabrol-Leclercq-у, s. v. André de Crète (col. 2039) он примећује критички: „Le canon sur les agonisants (εἰς ψυχορραγοῦντας) inséré dans l'Euchologe porte dans un grand nombre des manuscrits le nom d'André, mais cette attribution voudrait être mieux établie. Les hirmi de ce poème se retrouvent pour la plupart dans l'Octoechos et sont plutôt d'origine damascénienne.

муке и пут душе од одра до раја. Основна садржина мотива донекле подсећа на западњачке трактате о вештини умирања, али се у појединостима Аколутија много одваја од западних текстова који су још мање укусни и често сасвим наивно практични. То се осећа већ по насловима, например: Tractatus brevis ac valde utilis de arte et scientia bene moriendi. Стихови Аколутије не спуштају се до нивоа сличних трактата у којима се хаотично мешају религиозни осећаји са популарном филозофијом и сујеверицом. У композицији веома смишљена поезија „чина" стално се враћа на исти мотив: молитву самртника и, касније, његове душе да се избаве од мука паклених; ти стихови нису никако подесни за илустровање. Извесна монотонија у приказивању заштитника, арханђела, анђела, Богородице и Христа-Судије, и оних са којима се покојник опрашта, није се могла избећи на илустрацијама, оне се често скоро понављају и само по неким детаљима и натписима може се утврдити која се сцена односи на који стих.

Боље очуване и са дужим натписима, охридске фреске могу се лакше повезати са текстовима стихова. Иако је мотив сасвим необичан види се, по разликама између хиландарских и охридских фресака, да је постојало неколико варијаната илустрација истих песама. У Хиландару као да је очувана старија, а у Охриду нека млађа верзија. Сама садржина „чина" у грчким, српским и руским текстовима увек је дословно иста; постоје само незнатне разлике у употреби синонима. Најприступачнији текст „чина" налази се у великом Требнику.[3] Ирмоси канона исти су као и у сличном „чину" малог Требника, а тропари канона су други. Према броју песама цели циклус морао би да има 32 сцене. И заиста на једној руској икони XVII века, која илуструје „канон на исход души", насликан је пуни циклус са 32 композиције.[4]

Начин обележавања песама је у грчким и славенским текстовима исти: а, г, д, є, ѕ, з, и, ѳ увек се прескаче в, тако да је „девета" песма уствари осма. У грчким Требницима чин се зове: ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΕΙΣ ΨΥΧΟΡΡΑΓΟΥΝΤΑ У старијим српским рукописима наслов је: чїнь бываемы на разлоученїе д҃ши...док се у млађим Требницима, вероватно под утицајем руских књига,наслов мења: канѹнь на исход д҃ши.[5]

Идентификовање призора може се најлакше спровести уз помоћ споменуте руске иконе из XVII века на којој су све сцене и сви стихови. Оба циклуса, хиландарски и охридски, грчки су сигнирана; сви натписи — са једним изузетком у Хиландару — могли су да се разреше.

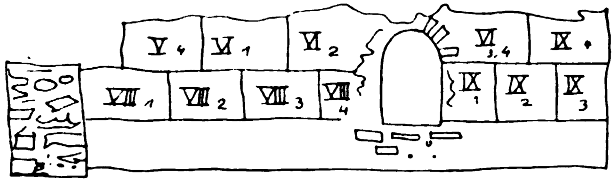
У хиландарском пиргу св. Ђорђа остало је свега дванаест илустрација канона. Ходник на највишем спрату пирга опасује капелу са три стране, са севера, запада и југа. Фреске канона биле су сликане на спољашњим зидовима капеле. На северном и западном зиду једва се

[3] Л. Мирковић, Православна литургика, други део, Београд 1926, стр. 173.

[4] Н. П. Кондаковъ, Русская икона IV, Kondakov Institute, Прага, 1933, стр. 366—367; табла: томъ II, стр. 117.

[5] С. Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола, Сремски Карловци, 1914, стр. 29: Рукоп. No 27, л. 33а; стр. 34: Рукоп. No 31, л. 127б.

назиру остаци живописа. На jужном зиду, међутим, очувала се, углавном, површина два поjаса на коjима се нижу призори редом како jе показано на скици (сл. 1).

Сл. 1. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, jужни зид, распоред сцена из аколутиjе „на разлучениjе“.

Прва очувана сцена илуструjе краj пете песме — то jе призор са обневиделим самртником коjи се препоручуjе икони Богородице. На фресци се доста добро распознаjе лежећи монах са кукуљицом на глави како покушава да подигне руке према малоj икони Богородице; чело главе и чело ногу стоjе гологлави монаси.

Следећа фреска илуструjе почетак шесте оде. Над истим самртником стоjе погнути младићи. Од натписа коjи jе имао пет реди пропао jе само први. Добро се чита:

ЕМЕ ΚΑΙ ////////ΩϹ ΑΚȣϹΑΤΕ: ΕΛΕΙ

ΝΩΝ ΡΗΜΑΤΩΝ ΜΙΚΡΑΝ ΦΘΟ///ΗΝ

ΚΑΙ ΜΗ ΠΑΡΑΚȣϹΗΤΕ ΚΑΙ ΜΙϹΘΟΝ ΕΚ

ΘΥ ΠΑΝΤΕϹ ΛΙΨΕϹΘΑ ΙΜȣ:.

Први ред недостаjе: Κλίνατε τὸ οὖς ὑμῶν, ἀδελφοί μου πρὸς ἐμὲ καὶ συμπαθῶς... etc. Текст jе исти као у савременом грчком великом Требнику, с том разликом што хиландарски сликар пише: ἐκ Θῦ, а у штампаном тексту стоjи ἐκ κυρίου што значи исто, место Бога помиње се Господ.

Сам „исход душе“ показан jе у Хиландару на трећоj композициjи коjа jе илустрациjа другог пасуса шесте песме. Очувала се лева половина призора (сл. 2). Психа jе насликана као наг младић коjи излази из уста монахових, склањаjући се под окриље арханђела. Од натписа сачувало се неколико речи, повезано се може читати... ϹΥΡΑΝΤΕϹ ΕΞΩ ΚΥϹΙ σύραντες ἔξω κυσὶ... То jе део пасуса коjи почиње: Τί γάρ μοι τὸ ὄφελος, τὴν ψυχὴν ἐν φοβεροῖς...) (се нынѣ разлȣчаетсѧ съ болѣзнию дȣшѧ...).

Нарочито jе занимљива илустрациjа трећег и четвртог пасуса шесте песме. Натпис ниjе на њоj очуван, али jе сам призор довољно jасан. Текст jе сасвим необичан, доносим га у преводу професора Мирковића: „Ево лучи се са болом душа од jадног тела мога. Не сахраните тело моjе у земљу, jер ниjе достоjно, но извукавши напоље, баците га псима ... Оставите га непогребена да пси поjеду срце моjе. О да би страни пролазници, видећи где пси вуку кости, сажаливши се, узвикнули од душе: Помози Владичице души овога jаднога тела“.[6]

[6] Л. Мирковић, о. с., стр. 173.

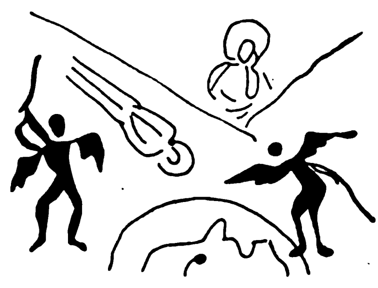
Стихови о непогребеном лешу кога прождиру пси илустровани су са извесним уживањем у грозотама (сл. 3). Грангињолска сцена у појединостима још претерује песников опис; поред паса леш разносе и гавранови који кљују очи, ваде црева и тако даље. Опис крволочног и одвратног у средњевековној књижевности није редак, ипак у средњевековној источној хришћанској уметности нема много призора те врсте. Чак ни описи мука паклених не задржавају се на неким натуралистичким детаљима. Ма колико илустрација непогребеног леша у хиландарском циклусу канона на први поглед одговарала стиховима Аколутије, чини се да она није створена за овај текст. На ову претпоставку највише наводи сличност композиције са најстаријим илустрацијама искушења св. Антонија Пустињака. У животима пустиножитеља скоро се по истом калупу стално препричава исти догађај како пустињака нападају најстрашније животиње, како га обарају и муче. У париској Националној библиотеци постоји у једном италијанском рукопису XIV века минијатура Искушења св. Антонија Пустињака која би се са неколико мањих измена могла преправити у илустрацију непогребеног леша (сл. 4).[7] По неким детаљима на хиландарској фресци чини се да ни узор хиландарског мајстора није до краја преправљен. У стиховима се помињу пси, а сликар додаје птице, неку животињу са канџама на стражњим ногама и неког, изгледа, лава, свакако неку животињу са шапама јачим од псећих. На фресци је монах до половине поједен, али су животињи која му прождире утробу изостављене предње ноге, свакако због тога што је на узору било цело тело лежећег пустињака. Из свега би се смело закључити да је ова композиција узета из неког илустрованог житија св. Антонија Пустињака, или њему сличног свеца, и да је само прилагођена тексту „чина".

Илустрације седме песме нису се очувале у Хиландару. Почетак осме песме насликан је у другом појасу, у левом углу. Доста избледеле и неке намерно оштећене сцене изгубиле су натписе, али се ипак њихова садржина може препознати. У другом појасу има седам призора, они тумаче целу осму песму (VIII, 1—4) и прва три пасуса девете (IX, 1—3). Садржина тих стихова доста је монотона; у њима се описују муке душе на њеном путовању до раја. Од осме песме нарочито се добро распознају илустрације првог и трећег пасуса. На првој види се везана душа с нимбом, поред ње два анђела пратиоца како плачу, (сл. 5), десно до душе била су два ђавола, један је намерно избрисан, а други је остављен; изнад ђавола, иза брда, стоје два анђела која плачу: то је илустрација стихова: Νῦν στενάξατε πάντα τῆς γῆς — нынѣ совоздохните вси земнии...

Стихови: понеже вых демѡномъ изданъ... (VIII, 3) илустровани су веома карактеристичном композицијом. У јасно формираном пејсажу лежи везана душа коју батинају ђаволи; иза брда призор посматра један анђео; кулисе пејсажа компликована је отвором пећине у којој је на-

[7] Paolo D'Ancona, La miniature italienne du Xe au XVIe siècle, éd. G. Van Oest, Paris 1925, стр. 21, сл. 24.

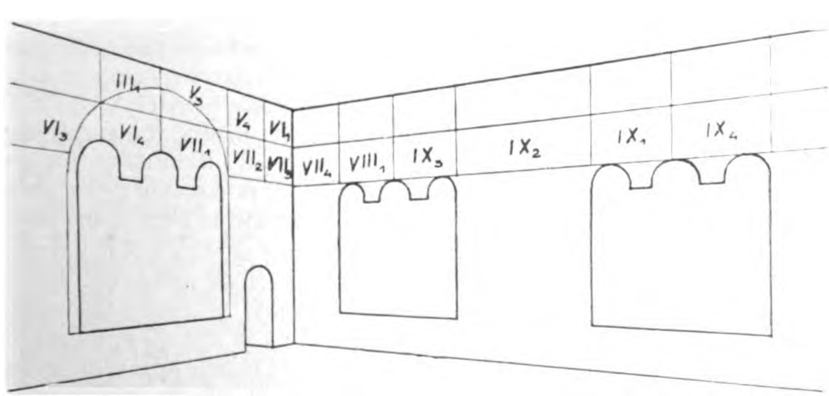
цртан, у профилу, „несити ад“ са разјапљеним устима како чека да прогута душу (сл. 6). Судећи по самој конструкцији композиције може се претпоставити да су хиландарске фреске настале према неким знатно старијим минијатурама бољих квалитета. Јасни простор у коме се одиграва радња, већа фигура анђела који стоји „иза брда“ и ад у пећини са изразитим цртама карикатуре — све то говори у прилог претпоставци да је минијатура, по којој је фреска израђена, била вероватно из X или XI века.

Сл. 6. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид, аколутија „на разлученије“ (VIII, 3).

За старину узора по којима су рађене хиландарске фреске канона говори нарочито илустрација последњег пасуса (IX, 4), која је, као завршна фреска, стављена у горњи појас. Последњи вапај душе почиње речима: **Божїя мати вижд҄ъ въ бездн҄ѹ...** душа се обраћа Богородици нека она клекне пред сина и исплаче спасење. У Хиландару је сцена заиста дословно илустрована. На левом делу слике стоји арханђео са душом, на средини, у дубокој проскинези, клечи Богородица пред Христом - Судијом у мандорли. Необични лик Богородице на коленима пред сином директно зависи од речи текста; у молби Богородици преклиње се да се она заузме код сина: **колѣна преклонши** — τὰ γόνατα κλίνασα... (сл.7).

Знатно слабијих уметничких квалитета је охридски циклус у коме се очувало петнаест композиција. Њихов распоред може се тачно

Сл. 8. — Охрид, св. Софија, галерија нартекса, распоред очуваних фресака аколутије „на разлученије“.

утврдити. По приложеној скици види се да су мајстори при крају пореметили картоне ређајући после првог пасуса осме песме IX, 3; IX, 2 и IX, 1 и на крају тачно IX, 4 (сл. 8).

Почетне четири сцене илуструју монотони диалог самртника са светим заштитницима и присутним. На свакој сцени понавља се исти монах — самртник како лежи на поду на рогозини. Прва очувана сцена односи се на први пасус треће песме која почиње речима: καλοὶ φίλοι καὶ γνωστοί — **Добрїи мои дрѹзи и знаеми...** Илустрација до ње односи се на трећи пасус пете песме: Σώζου ὁ μέγας ἄρχων θεοῦ — **Спасайся великїй княже бѡжїй...** изнад самртника насликана су два арханђела, Михаило и, вероватно, Гаврило. На сцени која илуструје четврти пасус исте песме самртник се обраћа Богородици, управо њеној икони: Σώζου καὶ σὺ ἄχραντε ἁγνή, μήτηρ τοῦ Χριστοῦ **спасайсѧ и ты нескверная чистая мати Хрїста...** Сасвим слична је и крајња десна сцена у истом појасу; изнад самртника стоје погнути младићи — то је илустрација првог пасуса шесте песме: κλίνατε τὸ οὖς ὑμῶν, ἀδελφοί — **приклоните оухо ваше, братїѧ...**

Сцене које недостају у Хиландару, из шесте и седме песме, добро се распознају у Охриду. После завршених мука телесних почиње опис мука душе. У првом пасусу шесте песме описује се борба анђела и ђавола о душу покојника; неколико очуваних речи из натписа:... ΤȢ ϹΩΜΑΤΟϹ ΔΕΙΝΟϹ... могу се тачно дешифровати: Ἰδοὺ σύραντες ἀπέσπασαν τοῦ σώματος, δεινῶς... **Се́ привле́кше ѿторгоша от тѣлесе лютѣ внезапоу...**

У средини поља је истегнута нага душа; анђео, горе у десном углу, вуче душу за ноге, на своју страну, а лево, доле, ђаво држи душу за руке и вуче је наниже; у сегменту испод анђела види се глава ада са разјапљеним устима.

Следеће сцене тешко би се могле идентификовати да на њима нема натписа. По своме изгледу оне понављају сасвим стереотипна иконографска решења која су једноставно примењена на текст „чина“. Тако је иконографски мотив психостасије употребљен као илустрација другог пасуса седме песме. На фресци исписани натпис доста се разликује од грчког текста у штампаним Требницима: ΑΝΑΠΕΛΘΗΤΕ ΠΑΝΑΓΙΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ... што би одговарало у штампаном требнику месту: Ἂν ἐπανέλθητε πανάγιοί μου Ἄγγελοι, παραστῆναι... **Помилѹйте мѧ аггели всесвѧтїи;** У средини горе је сегмент из кога се појављује рука Божија која држи „мерила праведна“. Између тасова стоји нага душа која се обраћа двојици анђела; леви крајњи је сигниран са ΑΓ͂ΓΛ ΚΥ͂; на десном крају стоје два ђавола који хватају свој тас да он претегне. На илустрацији трећег пасуса седме песме употребљен је стари иконографски мотив хетимасије. Горе, у средини, насликан је престо припремљени према коме долеће са обе стране по један анђео; испод престола је уплашена душа, а испод сваког анђела је по један ђаво. Натпис није сачуван, али се по месту композиције и њеном изгледу може сигурно тврдити да призор илуструје речи: **Єгда взыдете всесвѧтїи мой аггели, предстати сѹдищѹ Хрїстовѹ...**

Скоро идентичан изглед има илустрација четвртог пасуса седме песме. Опет се понављају оба анђела, место престола стављена је икона Богородичина, испод ње седи везана нага душа. Натпис је пропао, али

се призор очевидно односи на текст: **Поклоншеся Владычицѣ и пречистѣй матери Бога...**

Монотонија у начину илустровања нарочито је упадљива на фресци која се односи на почетак осме песме. Насликана је само нага везана душа и над њом натпис на белој траци која се повија у полукруг као лук: ΝΥΝ CΤΕΝΑΞΑΤΕ... **нынѣ совоздохните вси...**

После почетка осме песме мајстори охридског циклуса настављају обрнутим редом делове девете песме: IX, 3, IX, 2 и IX, 1. Набрајање мука паклених из трећег пасуса девете песме схематично је и наивно компоновано. Површина илустрације издељена је на шест поља: на горњем појасу седи у средини нага душа, испод ње као у пећини ждрело адско а поред њега са сваке стране по два поља са мукама пакленим; распознају се шкргут зуба и црви који не мирују. По избледелим деловима натписа ипак се може утврдити да је ова фреска илустрација текста који почиње речима: Θρηνήσατέ με νῦν καὶ πενθήσατε... **Плачите о мнѣ нынѣ и рыдайте...** Једино по натпису може се утврдити који део „чина“ илуструје следећа фреска на којој је насликана само нага душа како се спрема да клекне; натпис над њом писан је лигатурама које се ипак могу разрешити: ΘΈ ΟΥΚ ΕΤΙ ΕΜΟΥ ΜΝΗCΘΗCΕ... Θεὸς οὐκ ἔτι ἐμοῦ μνησθήσεται, οὐδὲ πληθύς...

Почетак девете песме, у коме се спомињу пророци, апостоли, мученици и блажени насликан је као претпоследња сцена циклуса; чини се да је садржина ових стихова била показана на неколико мањих поља, добро се распознају два хора праведних.

Последња фреска циклуса добро је очувана. Она ни најмање не личи на фреску исте садржине у Хиландару. Охридски мајстор компонује доста неспретно. Богородицу ставља у доњи леви угао, изнад ње је мала фигура Христа, испод ње је душа са подигнутим рукама; између душе и Богородице насликан је у широком луку бели „Spruchband“ са натписом: ΘΥ Η ΜΡ ΒΛΕΨΟΝ ΕΙC ΑΒΥCΟΝ Μȣ ΨΥΧΗΝ ΕΚΔΟΘΗC... Θεοῦ ἡ μήτηρ βλέψον εἰς ἄβυσσον, ἴδε ψυχὴν βασάνοις ἐκδοθεῖσαν... **Божіѧ мати виждь въ бездну...**

Оба циклуса у Хиландару и Охриду немају почетних сцена. Међутим, по очуваним композицијама у којима је самртник на одру централна фигура, види се да уметнички тај део не вреди много, јер се у њему варира увек исти призор: самртник стално остаје у првом плану сцене, а иза њега се само мењају: пријатељи и другови, младићи, анђели, иконе Христа или Богородице. Не бих смео да тврдим да су на фрескама биле насликане све тридесет и две сцене као на касној руској икони; и код хиландарских и охридских мајстора осећају се извесне тенденције ка сажимању.

Множина композиција, мали формати и сам карактер компоновања слике, све то указује да су оба цилкуса фресака настала према минијатурама. Хиландарски мајстори савршено су прилагодили свој циклус интимној просторији ходника око капеле. Фреске стоје ниско тако да се могу и призори и натписи посматрати из најближе близине. У Охриду

је, као што ћемо видети, циклус подређен једној знатно широј идејној и сликарској концепцији, али је однос минијатурних сцена „чина" према великој просторији отвореног нартекса сасвим дисхармоничан — ситни натписи једва се са пода назиру и могу се читати само са скеле.

Очевидно је да су фреско-сликари овај циклус позајмили са минијатура. Вероватно су постојали неки илустровани Требници и то, по свој прилици, у монашкој средини. На монашко порекло овог циклуса упућују две околности: прва, што се у тексту „чина" нигде не спомиње монах, а он се стално слика, и друга, што се по упутству за читање види да је он намењен манастирској средини; например, у Крушедолском рукопису бр. 27, из XVI века, дословно стоји: „кад почне брат да изнемаже, долази игуман" итд. Трагови минијатура ове садржине јављају се у српском монументалном сликарству већ почетком XIV века. Смрт Немањина у сопоћанској јужној капели иконографски је идентична са илустрацијама почетних песама „чина". Разуме се да је ту тешко утврдити примат: да ли су описи смрти светаца подешавани према илустрованим литургичним текстовима молитава опела и укопа — или су у илустрације чинова уношени детаљи живе манастирске праксе.

У којој су мери представе о смрти и начину умирања у Средњем веку биле на Истоку и Западу сличне, скоро идентичне, може се видети по једном веома одређеном примеру. На минијатури исхода душе св. Гутлака, једног енглеског свеца, психа тачно на исти начин излази из уста самртникових у наручје арханђелово као и на хиландарској фресци (сл. 9).[8] Пратећи византијске утицаје на италијанску минијатуру тречента Дворжак се нарочито задржао на једном ватиканском илуминираном рукопису XIII века, који је по тематици доста близак тематици чина (Vatic. lat. 629: Isidori de ortu et obitu sanctorum...).[9] Иконографија „чина на исход душе" компликована је, пре свега, због тога што није била строго дефинисана и због тога што је као типични мотив минијатурног сликарства зависила од старих и хетерогених узора. Иконографска садржина оба циклуса пружа занимљиве контрасте. Хиландарске илустрације настале су комбиновањем узора разног порекла. Сцене са самртником и опис непогребеног леша показују сличности са мотивима који су се очували у западној минијатури, крај циклуса, међутим, очевидно је инспирисан класичним византијским минијатурама X века. Широки, скоро празни простор на фрескама хиландарског св. Ђорђа исти је као на минијатурама Василијевог минеја; и оштри контрасти између право стојећих личности и хоризонтално положених палих фигура много потсећају на X век. Богородица у дубокој проскинези пред сином тешко би се могла срести у оригиналним

[8] Свитак са сценама св. Гутлака налази се у Британском музеју: B. M. ROT. HARL. Y6. Смрт Гутлакова објашњена је кратким текстом: GUTHLACUS MORITUR. О Житију св. Гутлака упор. B. Colgrave, Felix's Life of Saint Guthlac, Cambridge, New-York Cambridge Univ. Press, 1956; Критика и додаци: Speculum, july 1957, стр. 550.

[9] M. Dvořák, Byzantinischer Einfluss auf die italienische Miniaturmalerei des Trecento, Mitteilungen des Inst. fur oesterr. Geschichtsforschung, VII, Ergänzungsband, Innsbruck, 1901.

делима сликара XIII и XIV века. Хиландарске фреске разликују се од охридских јасном тенденцијом да се што адекватније држе слова поезије. То се нарочито осећа у приказивању улогâ анђела и ђавола. На сценама које илуструју пут душе, ђаволи у први мах постају њени господари, они је муче и немилосрдно бију, док анђели немоћно плачу.

У Охриду је жива драматика старијих илустрација знатно ублажена. Муке душе не показују се као физичка патња. Душа — наги младић — представља се стално као везани роб у тамници али њу ђаволи не муче батинама као у Хиландару. У сценама у којима се појављују анђели и ђаволи, анђели доминирају као сигурни заштитници душе. Композиције су сасвим монотоне, фигуре се распоређују по површини, нарочито у другом делу циклуса. У завршној сцени која би по речима стихова морала да покаже Богородицу на коленима, мајстори се више не усуђују да је насликају у толико понизном ставу, она стоји испод свога сина, лако погнута и уздигнутих руку моли се за спас душе која је стигла пред судију.

Хиландарски циклус претставља самосталну, одвојену, тему. Охридски циклус део је знатно компликованије целине. Целокупна концепција тематике у отвореном горњем делу припрате св. Софије литерарно је вешто сложена: три велике теме на зидовима овог простора смишљено се међусобно везују и објашњавају: Страшни суд, Прича о прекрасном Јосифу и канон на исход душе. Уз Страшни суд, обавезну композицију припрате, развијају се две велике теме као упоређења: роман о лепом Јосифу, као прича о сталној превртљивости земаљске среће, о свој опасности и несталности животног пута на земљи и песма о мучном путу, пуном препрека, душе која, као и Јосиф праведни, после искушења долази своме циљу. Токови причања обе паралеле теку у истом правцу. Ред излагања одређује лик Христа-Судије на северном зиду. Према његовој левици сликане су муке паклене, испред његове деснице сликан је рај. У истом смислу оријентисани су и циклус о Јосифу и илустрације канона на исход душе — они почињу од стране пакла и завршавају се на страни праведних. Последња сцена канона насликана је пред оградом раја, последње сцене приче о Јосифу насликане су тачно испод композиције раја.

Страшни суд и прича о Јосифу честе су теме припрата, оне се у српском сликарству појављују већ у сопоћанској припрати. Илустрације канона на исход душе, сасвим су, међутим, ретке. Мени се чини да је та тема у репертоару монументалног сликарства била пролазног карактера, да се појавила у доста изузетним приликама. Средином XIV века, 1349—50, у Европи је харала „црна смрт", куга. Описи страхота, које је она изазвала, добро су познати. Велика епидемија оставила је своје трагове и у књижевности и уметности друге половине XIV века.[10] Живот, који у средњем веку никада није био ни цењен ни си-

[10] О мотиву смрти у књижевности и уметности у касном средњем веку упор. Th. Enklaar, De Dodendans. Amsterdam, 1950. Куга на Балкану 1348 и 1361—62 описана је у кореспонденцији Димитрија Кидона. Упор.: Cammelli, D. Cydones, Correspondance, Paris, 1930, 34.

гуран, нарочито је постао ништаван у годинама великих епидемија.[11] Contemptus mundi, презир овога света, спадао је у омиљене теме филозофа и црквених писаца. Као „le modèle du genre" истиче се један спис папе Инокентија III (De contemptu mundi...), у њему се стално овако резонује: Morimur enim dum vivimus semper, et tunc tantum desinimus mori cum desinimus vivere. Melius est ergo mori vitae, quam vivere morti...[12] Исте мисли провлачиле су се кроз књижевност, сликарство, музику. Колико је тај дух сталног подсећања на смрт у целој Европи касног XIV века био исти, могу да покажу најбоље племићки надгробни натписи; они су исти у Кентерберију и Охриду. На гробу једног принца од Велса у кентербериској катедрали, на натпису из 1376 године, стоји: TIEL COME TU ES, AUTIEL FU, TU SERAS TIEL COME JE SU.[13] Три године касније састављач надгробног натписа Остоји Рајаковићу, у припрати охридске Перивлепте, понавља исту мисао: простите јако ви можете бити како ја, а ја како ви николиже ...

У истој атмосфери панике и немоћи пред кугом, цркве на западу и истоку враћају се темама у којима царује смрт. Мислим да нећу много погрешити ако и појаву „чина на исход душе" у Хиландару и Охриду вежем за времена око 1350 до 1370, за деценије када су мотиви разних триумфа смрти поново постали популарни. Хиландарски циклус могао је настати у Душановим временима, можда баш у годинама велике куге, кад се цар с породицом склонио на Свету Гору. Охридски циклус свакако је млађи. Иако не бих смео да тврдим да су мајстори живота Јосифовог, који сигнирају српски, идентични са мајсторима „чина", који сигнирају грчки, сва је прилика да је цели живопис отвореног дела припрате настао истовремено. Према томе, српски натписи у циклусу Јосифовом доста би одређено датирали овај део живописа у охридској св. Софији у времена цара Уроша. Хиландарске фреске канона упућују на претпоставку да је охридски циклус исте садржине можда и настао под директнијим утицајем хиландарских монаха, који су око 1365 одржавали јаке везе са српским племством у Македонији, нарочито са синовима севастократора Бранка Младеновића и са војводом Николом Стањевићем.[14] Тачније датирање живописа у отвореној галерији можда ће успети ако се идентификују личности на великој, јако оштећеној композицији изнад врата на западном зиду.

---

[11] Како су српски војници под Душаном у масама умирали од болести упор. Cantacuseni Historiarum lib. III, § 49, ed. Bonn., стр. 293.

[12] D. Th. Enklaar, o. c., 22.

[13] D. Th. Enklaar, o. c., 42. Чест је италијански превод исте сентенције: „Io fu già quel che voi sete, e quel chi son, voi anche sarete". О српским натписима са том формулом упор.: С. Радојчић, Старине црквеног музеја у Скопљу, Скопље, 1941, стр. 82—83. Од новопронађених натписа исте садржине нарочито је леп онај на плочи Томе протовестијара из Сопоћана, упор.: М. Панић-Суреп, Заштита Сопоћана (гробни натписи), Саопштења завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Н. Р. С., књ. I, Београд, 1956, стр. 25—26.

[14] А. Мошин — М. Пурковић, Хиландарски игумани средњег века, Библиотека Хришћанског Дела, књ. XXIII, Скопље 1940, стр. 79.

Тема умирања одговарала је трагичним временима куге и ратова, ипак се не би могло рећи да су само ти, спољашњи импулси утицали на наручиоце и сликаре да укомпонују циклус чина у живопис отворене галерије охридске св. Софије. Литерарна тема „чина“ одговарала је и унутрашњим потребама византијског сликарства XIV века. У својим најтежим кризама источно-хришћанска уметност тражила је ослонца и инспирације у идејним и књижевним вредностима текстова. Скоро исти процеси наглог литераризовања сликарства појављују се у византијској уметности XIV века и у руској уметности касног XVII века.

Описујући у својој Руској икони крај старе руске уметности, Н. П. Кондаков задржава се на — како он истиче — „карактеристичним“ примерцима московског касног иконописа XVII века и одабира баш једну икону „Изображеније канона на исход души“, рачунајући да је она, као оригинални и нови мотив, настала у руској атмосфери позног XVII века. Н. П. Кондаков завршио је своје чувено дело о икони у годинама кад су два велика тока нових испитивања била у јеку: кад су извршена бројна систематска чишћења икона у Совјетском Савезу и кад је први посао око испитивања наше старе уметности, само издавање материјала, било скоро приведено крају. Тако се десило да је синтеза великог историчара византијске и руске уметности у многим појединостима била 1933 године, кад је књига изишла, већ застарела. По њему познатом материјалу, Кондаков је веома логично извео градацију како се садржина икона столећима све више компликовала и како је под теретом претрпаних теолошких мотива уметничка вредност иконописа стално опадала. Процес, гледан из руске перспективе, одговарао је стварности — у томе је идеја Кондакова била тачна. Један закључак старог историчара био је ипак погрешан: изумирање руског старог сликарства није било ни изблиза толико оригинално као што је Кондаков замишљао. Несликовите, литерарне теме, које је Кондаков сматрао новим, нису унели у сликарство руски мајстори XVII века. Све те теме, скоро у истом избору, појављују се много раније, већ у столећима кад се византијска уметност приближавала своме крају. За цео низ литургичних химни, за које је Кондаков мислио да су касног, руског порекла, показао је J. Мисливец већ 1931, док се посмртно дело Н. П. Кондакова налазило још у коректурним листовима, да су знатно старије, да се појављују у византијској уметности XIV века.[15]

Хиландарске и охридске фреске, а нарочито завршне сцене „чина“ у Хиландару, својим архаизмом наговештавају да су се извесни процеси неколико пута понављали у дугој историји византијског сликарства. Јаке тенденције литерарног у византијској уметности сматране су обично као сигурни весници краја и коначне дегенерације. Необични мотиви у Хиландару и Охриду сада, међутим, упућују на претпоставку да су неке теме, жигосане као типични представници безизлазне дезоријентације, биле већ формулисане у X и XI веку у столећима која припадају периоду цветања византијске уметности.

---

[15] J. Мисливец, Liturgické hymny jako náměty ruských ikon. Byzantinoslavica, III, 2. 1931, стр. 463.

Процес продирања изразито литерарне тематике у сликарство био је — изгледа — веома сложен. Литерарне теме формирале су се у минијатурном сликарству, у свом одговарајућем амбијенту. У тој појави није било ничег декадентног. Илустрација прозе и стиха имала је своје природно место на листовима књига и свитака и са њих се лако преносила на иконе и фреске. Извесна упадљива необичност избија из основне садржине морбидне теме која се стално врти око описа леша. Уживање у истицању ништавила физичког лика човековог у канону на исход душе сувише излази из оквира просечних хришћанских схватања. Аколутија Андрије Критског чудно се поклапа са једном будистичком поемом у којој се описује девет стања тела после смрти.[16] Можда ни исти број песама у аколутији и будистичком тексту није случајан. Нарочито је јасна сличност између шесте песме аколутије и описа „шестог стања“ у коме постоји реченица: „comment ne penserions nous pas que notre corps sera dévoré par les chiens?“ Иста одвратна слика понавља се и у хришћанским и будистичким стиховима. Поема о девет стања једног леша сачувала се у кинеским и јапанским верзијама и то са илустрацијама које, нажалост, нисам успео да видим.[17]

Везе између будистичке и хришћанске књижевности и уметности уочене су одавно.[18] Последњих година опет је покренуто питање о ауторству хришћанске верзије Будиног живота, познатог побожног романа о Варлааму и Јоасафу. У једној књизи, коју критика није нарочито прихватила, Ф. Делгер се поново упорно трудио да докаже како је св. Јован Дамаскин сам написао грчки роман о Варлааму и Јоасафу.[19] Не упуштајући се у сложена испитивања о будистичким елементима у византијској књижевности, нити у суптилно питање ко је аутор аколутије на исход душе: св. Андрија Критски, или Дамаскин, на кога помишља Л. Пети, ипак морам да подвучем, да су до недавна загонетне хиландарске и охридске фреске сасвим неочекивано показале, да се у источно-хришћанском монументалном сликарству XIV века могу наћи још неуочене теме будистичког порекла. Можда ће ови редови потстаћи кога од историчара византијске литературе да детаљно анализује аколутију на исход душе и тачно утврди до које се мере ова необична и тмурна хришћанска поема о мукама самртника и ништавилу леша угледа на сличну песму далеке будистичке књижевности.

---

[16] J. Baltrušaitis, Le Moyen Age fantastique, Paris, 1955, стр. 238—293.

[17] Репродукције се налазе у, изгледа ретким, издањима: W. Anderson, A Collection of Japanese and Chinese Paintings in the Brit. Mus., London, 1886 и: E. Deshayes, Makemonos japonais illustrés du Musée Guimet, s. d., које наводи Baltrušaitis.

[18] О темама будистичког или индиског порекла у нашој средњевековној уметности упор.: С. Радојчић, Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Левишке у Призрену, Старинар, Н. С., књ. III—IV, 1952—53, стр.77—81; Id., Индија у нашој старој књижевности и уметности, Међународна Политика, V год., 16. I. 1955, стр. 13—14.

[19] F. Dölger, Der grechische Barlaam — Roman ein Werk des H. Johannes von Damaskos, Ettal, 1953.

SVETOZAR RADOJČIĆ

DER KANON DER MIT DEM TODE RINGENDEN IN DER MALEREI DES 14. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Die schon lange bekannten Fresken im südwestlichen Teil der offenstehenden Galerie in der Kirche der hl. Sofia zu Ochrid wurden bis jetzt gewöhnlich unbestimmt als Illustrationen des Todes der gerechten und der ungerechten Mönche gedeutet. Bruchstücke aus demselben Freskenzyklus wurden unlängst in Chilandar in der Kapelle des hl. Georg entdeckt. Auf Grund der Inschriften, die auf den Fresken erhalten sind, war es möglich genau festzustellen, daß beide der bis dahin unidentifizierten Zyklusse Illustrationen zum Kanon der mit dem Tode ringenden (ὁ κανὼν εἰς ψυχορραγοῦντας) darstellen; der Text des Kanons wird allgemein als ein Werk des hl. Andreas von Kreta betrachtet; man hebt aber auch die Möglichkeit hervor, dass das Poem, wenigstens teilweise, durch die Werke des hl. Johannes von Damaskus inspiriert sein könnte.

Beide Zyklusse, der von Hilandar und der von Ochrid, sind Miniaturen nachgebildet. Obwohl die Kanonfresken vom Berge Athos ebenso wie die aus Ochrid dem 14. Jh. entstammen, besteht doch zwischen ihnen ein bedeutender ikonographischer Unterschied. Der Zyklus vom Berge Athos ist offensichtlich weit älteren Miniaturen nachgebildet, die, nach gewissen Einzelheiten zu schließen, an die Malerei vom Ende des 10. und Anfang des 11. Jh. erinnern. Bedeutend naiver und ihrer Zeit näher ist die Komposition der sehr eintönigen Fresken in der Kirche der hl. Sofia, mit sich oft wiederholenden, fast gleichen Szenen und Bewegungen.

Dank dieser neuen Entdeckung hat sich die Zahl der durch die kirchliche Poesie inspirierten Fresken-Zyklusse vergrößert. Der überwiegende Teil der Illustrationen zu den Versen aus dem 14. Jh. und aus der jüngeren Zeit — besonders die Hymne Akathistos — kehrt auch später in der Wandmalerei häufig wieder, während der Kanon der mit dem Tode ringenden offensichtlich auf keinen größeren Anklang stieß. Die bekannte spätrussische Ikone zu diesem Thema stellt in der russischen Malerei des 17. Jh. etwas so neues dar, daß Kondakov die Anschauung vertrat, daß sie in der Zeit des endgültigen Verfalles der Ikonenmalerei entstanden sei.

Die künstlerisch ziemlich mittelmäßigen Fresken der pessimistischen und trüben Dichtung von den Leiden der Sterbenden und von der Nichtigkeit des menschlichen Körpers sind besonders deswegen interessant, weil sie auf neue, unbemerkte Ähnlichkeiten zwischen der byzantinischen und

budhistischen Poesie hinweisen. Die ungewöhnlichste Freske des Kanon, die Darstellung des unbegrabenen Leichnams, den die Hunde fressen, erinnert sehr an die Verse aus der budhistischen Dichtung: „Von den neun Zuständen des Körpers nach dem Tode", in der im sechsten Gesang, ähnlich dem sechsten Lied des Kanons, die Szene mit dem Leichnam und den Hunden besungen wird.

Die Ähnlichkeiten mit budhistischen Auffassungen erklären vielleicht, weshalb der Zyklus dieses Kanons so selten dargestellt wurde; er war — im Grunde genommen — den durchschnittlichen Auffassungen des mittelalterlichen orthodoxen Christentums, das den Grabkult ebenso pflegte wie das Gedächtnis an die Verstorbenen und deren sterblichen Überreste, fremd.

Сл. 2. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид — „Исход душе“ — други пасус шесте песме аколутије „на разлученије“.

Сл. 3. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид — стихови о непогребеном лешу, четврти пасус шесте песме акoлутије „на разлученије“.

Сл. 4. — Paris, Bibl. Nat., lat. 757, fol. 296 v. — рукопис италијанског порекла из XIV века: муке св. Антонија Пустињака.

Сл. 5. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид, сцена из аколутије „на разлучеҥије“, осма песма.

Сл. 7. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид, аколутија „на разлучениje", илустрација последњих стихова.

Сл. 9. — Хиландар, пирг св. Ђорђа, јужни зид, „исход душе“, психа у наручју анђела.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

I. DUJČEV

UNE AMBASSADE BYZANTINE AUPRÈS DES SERBES AU IXe SIÈCLE

Les auteurs byzantins nous ont laissé peu de renseignements sur l'histoire des rapports entre l'Empire de Byzance et les Serbes pendant la seconde moitié du IXe siècle et surtout à l'époque de Basile Ier (867—886). Ces renseignements méritent d'être étudiés d'une manière spéciale d'autant plus qu'il concernent l'époque, où les tribus serbes se convertissent au christianisme et entrent ainsi dans la sphère de l'influence politique et culturelle de Byzance. En premier lieu il faut mentionner les notices fournies par Constantin VII Porphyrogénète, soit dans De administrando imperio[1], soit dans la Vita Basilii[2], qui doit être attribuée à sa plume[3]. Il a esquissé brièvement l'histoire de l'établissement des Slaves dans la Dalmatie[4], sans signaler cet événement par d'autre terme chronologique qu'indiquer assez vaguement d'ailleurs que ce fut entre l'époque de Dioclétien (284—305) et celle d'Héraclius (610—641). Au cours de l'époque qui suivit le règne d'Héraclius jusqu' à celui de Michel II (820—829) l'Empire perdit ces possessions — aussi bien les forteresses du litoral dalmate que les tribus serbes et croates de l'intérieur qui se sont affranchies de sa domination et vivaient autonomes sous le pouvoir de leurs propres *župani*.[5] D'après Constantin[6] la plupart des Croates furent baptisés à cette époque. Se basant justement

[1] Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, cap. 31, 31—42; cap. 29, 70—84. Cf. aussi la version serbe chez B. Ferjančić, Византиски извори за историју народа Југославије. II. Београд 1959, pp. 42, 16.

[2] Vita Basilii, cap. 52—55: Theophanes Contin., ed. Bonn, pp. 288, 17—289, 2; 289, 3—290, 24; 291, 1—294, 2. Le récit chez G. Cedrenus — J. Scylitzes, Hist. comp., II, ed. Bonn, pp. 218, 16—221, 7, n'est qu'une abréviation et paraphrase du texte de Vita Basilii.

[3] Cf. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958, p. 380. — K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur. Leipzig 1897, p. 253.

[4] Const. Porphyrogen., De administrando imperio, cap. 29, 1—52.

[5] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 54—68.

[6] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 31, 21—24, 31—34; cap. 29, 68—69.

sur les informations de l'auteur impérial, on parle aujourd'hui[7] d'une première étape de la christianisation des tribus serbes au temps de cet empereur byzantin. Dans Vita Basilii, cap. 52[8], Constantin, tout en mentionnant le détachement des Serbes de l'Empire, y aujoute que ces tribus, en rejetant le pouvoir de Constantinople pour vivre αὐτόνομοί τε καὶ αὐτοδέσποτοι poussèrent leur apostasie jusqu'à tel point que la majorité d'entre eux rejetèrent même la foie chrétienne, pour ne pas laisser, de cette manière μηδὲν ἐνέχυρον τῆς πρὸς Ῥωμαίους φιλίας καὶ δουλώσεως.... La seconde étape de la conversion des Serbes au christianisme embrasse l'époque de Basile Ier. Selon le témoignage de Constantin[9], Constantinople se chargea de cette mission à la suite d'une demande de la part des Serbes eux-mêmes, convertit ces derniers qui jusqu'à cette époque étaient encore païens, reconnut leurs propres chefs de tribu et réaffirma de cette façon sa suprématie dans ces régions. Un peu plus tard, une attaque des Arabes contre les villes dalmates et surtout contre Raguse (Dubrovnik) provoqua une intervention de la flotte byzantine.[10] Les mêmes événements ont été narrés aussi dans Vita Basilii, cap. 53, et cap. 54[11], bien qu'en ordre inverse — ce qui rend la chronologie incertaine. Sur la base de ces renseignements, il faut accepter qu'entre les tribus serbes et Constantinople furent échangées, à cette époque, plusieurs ambassades.

Selon les indications explicites de Constantin, on peut parler au moins de trois ambassades des tribus serbes à Constantinople: une ambasade de la part des Serbes demanda d'être envoyés des prêtres pour les convertir et, en même temps, reconnaissait leur soumission à l'Empire[12]; une ambassade de la part des Narentanes ou des Paganes[13]; enfin une ambassade de la part de la ville de Raguse et des villes maritimes[14], envoyée justement vers la fin du règne de Michel III (842—867) et arrivée à Constantinople au moment même où Basile Ier prenait le pouvoir[15], c'est-à-dire vers la fin du mois de septembre 867[16]. D'autre côté, on doit supposer au moins trois ambassades de la part de Basile Ier, répondant aux ambassades serbes. Après la première ambassade serbe l'empereur envoya, selon Constantin[17], un *basilikos* et des prêtres chargés d'une mission autant politique que religieuse. Ils convertirent les Serbes encore païens et en même temps confirmèrent les

---

[7] Cf. Gj. Sp. Radojičić, La date de la conversion des Serbes. Byzantion, XXII (1952) p. 253 sqq.

[8] Vita Basilii, cap. 52: ibidem, pp. 288, 12—289, 2.

[9] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 70—88.

[10] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 84—100.

[11] Vita Basilii, cap. 53: pp. 289, 3—290, 24; cap. 54: pp. 291, 1—292, 13.

[12] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 70—73; Vita Basilii, cap. 54: p. 291, 8.

[13] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 82—84.

[14] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 94—96; Vita Basilii, cap. 53: p. 289, 16—20; p. 290, 14. — Scylitzes-Cedrenus, op. cit., p. 219, 13—16.

[15] Vita Basilii, cap. 53: pp. 289, 20—290, 3.

[16] Pour la date voire chez G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Reiches. München 1952, p. 187.

[17] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 74—78.

chefs des tribus[18]. Une seconde ambassade, composée évidemment aussi de dignitaires impériaux et de prêtres, fut envoyée à la suite d'une demande de la tribu des Narentanes[19]. Il faut supposer que l'empereur ait envoyé une ambassade aussi sur la prière de la ville de Raguse, probablement avant de diriger sa flotte contre les Arabes[20]. On nous dit[21] que Basile Ier ordonna (κελεύσας) à la population slave de la Dalmatie de prendre part, avec ses bateaux, à la lutte contre les Arabes. Faute d'indications précises il n'est pas guère facile d'établir la chronologie de ces événements. En considérant que la „seconde et définitive conversion" des Serbes a eu lieu entre 867 et 874[22], il faut supposer que deux premières ambassades aient été envoyées vers la même époque.[23] La première ambassade à Raguse serait installée probablement encore au commencement du règne de Basile Ier, peut-être en automne de 867 ou au printemps de 868. Il faut mentionner en outre aussi l'ordre de l'empereur Basile Ier (προετρέψατο) relativement au tribut que les villes maritimes de la Dalmatie étaient obligées à payer à l'Empire[24].

Malheuresement, les informations des sources historiques relatives à ces ambassades sont très pauvres. Ils nous manquent des détails sur une multitude de faits historiques qui auraient présentés un intérêt particulier. On ne connaît pas non seulement la chronologie précise des ambassades en question, mais aussi et moins encore les noms des personnes, tant Slaves que Byzantins, qui y prenaient part. Il faut regretter cette insuffisance de notre information, surtout en sachant l'importance que l'Empire atttribuait à son activité missionnaire au sein des peuples à christianiser, comme un moyen pour régler ses rapports avec eux. Plusieurs témoignages des sources byzantines traduisent la conception que la conversion au christianisme d'un peuple étranger ou d'une tribu quelconque constituait un des meilleurs moyens de neutraliser un ennemi ou bien de l'associer à la politique de l'Empire. A propos de l'indication de Constantin[25] qu'au temps de leur conversion les Serbes reconnurent aussi la suprématie politique de l'Empire[26], il faut rappeler que certains auteurs byzantins, parlant de la conversion du

---

[18] Vita Basilii, cap. 54: pp. 291, 20—292, 1.

[19] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 84.

[20] Cf. Vita Basilii, cap. 53: p. 290, 3—12.

[21] Vita Basilii, cap. 55: p. 293, 13—16. Cf. Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 103—112. — Scylitzes-Cedrenus, op. cit., II, pp. 220, 22—221, 1.

[22] Cf. Radojičić, op. cit., p. 253 sqq.

[23] C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Denkschriften d. k. Akademie d. Wiss. Wien, phil.-hist. Kl. XLVIII. 3 (1902) pp. 48—49, qui date l'événement vers 870. Cf. cependant chez K. Jireček — J. Radonić, Историја Срба, I. Beograd 1922, p. 125 sqq., qui acceptent la date 879. D'après V. Jagić, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Denkschriften d. k. Akademie d. Wiss. Wien, phil.-hist. Kl. XLVII. 1 (1902) 43. Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565—1453. I. München-Berlin 1924, p. 61 nr. 503, accepte la date „Ci(rca) 880". Cf. aussi chez Ferjančić, op. cit., p. 17 n. 28, sur la conversion des Narentanes (Neretljani). Cf. aussi chez Dölger, ib., I, p. 58, nrr. 476, 477, a. 868.

[24] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 30, 127—132.

[25] Const. Porphyrogen., op. cit., cap. 29, 70 sqq.

[26] La notice de l'auteur byzantin est prise à la lettre par Ferjančić, op. cit., p. 16 n. 26.

peuple bulgare au christianisme en 865, nous disent explicitement qu'alors le peuple nouvellement converti passait à l'obédience de l'Empire[27]. Le patriarche Photios a reconnu le même but de la christianisation des peuples ennemis de Byzance[28]. Il est clair donc que l'affirmation de Constantin à propos de la conversion des tribus serbes ne devrait pas être prise à la lettre. Plusieurs fois les Byzantins devaient constater que leur activité missionnaire n'apportait pas des fruits désirés à l'Empire de Constantinople. Tel était plutôt le désir des gouvernants de Byzance et tel le but final que l'on assignait, à Constantinople, aux actions missionnaires, mais très souvent la réalité était tout à fait diverse. Prenant tout cela en considération, il est hors de doute qu'à cause de l'importance de ces missions tant politiques que religieuses on y mettait à leur tête des personnages de valeur. Le cas d'un Constantin Philosophe-Cyrille qui prit part à quelques missions byzantines très importantes[29], en est une preuve des plus éloquentes[30].

Un témoignage byzantin, à peu près complétement négligé jusqu'ici, nous donne la possibilité d'obtenir quelques détails sur une ambassade byzantine auprès des Serbes pendant cette époque et, de plus, de connaître les noms des personnages qui en faisaient partie. Grâce à un manuscrit grec unique — „MS. Bibliothecae Florentinae S. Laurentii, pluteo 59 codice 19, f. 414, sub finem" — nous possédons le texte incomplet de la Vie de St Germain, le fondateur du monastère de Koušnica ou de Eikosiphinica au Mont Pangée, dans la Macédoine Orientale[31]. Ce texte nous apprend que l'anachorète entra d'abord dans un monastère en Palestine, puis quand il arriva à l'âge

[27] G. Hamartolos, Chronicon. Ed. E. v. Muralt. Petropoli 1859, p. 732, 18 sqq. — Theophanes Contin., ibid., pp. 164, 21—165, 2. — (Ps. -) Symeon Magister, ed. Bonn, p. 665, 15 sqq. Cf. aussi les indications chez V. N. Zlatarski, История на българската държава през средните векове. I. 2. Sofia 1927, p. 21.

[28] Photios, Epistolae. Ed. I. N. Valettas. London 1864, p. 168 § 13; p. 178 § 35 (l'encyclique de 867).

[29] Voir les indications chez Jû. Trifonov, Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. Sofia 1933, pp. 309—321. — F. Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933, pp. 85 sqq., 148 sqq.

[30] Sur le problème en général voir chez I. Dujčev, Les Slaves et Byzance. Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès international des sciences historiques — Stockholm août 1960. Sofia 1960, p. 42 sqq.

[31] Le texte de la Vie a été publié dans AA SS, Maii III (1680) pp. 7^x—12^x, réédité après dans AA SS, Maii III (1866) pp. 6^x—10^x; une version latine de Daniel Cardon ibidem, pp. 161—166; commentaire ibidem, pp. 160—161. La mémoire du Saint a été vénérée le 12 Mai. Voir aussi les indications chez F. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca. I³. Bruxelles 1957, p. 225 nr. 698. Sur ce texte hagiographique voir aussi Chr. Loparev, Византийския жития святых VIII-IX веков. Византийский временник, XIX (1915) pp. 109—114. Sur l'histoire du monastère voir: Беломорски преглед, I (1943) pp. 403—405 (I. Dujčev), avec d'autres indications bibliographiques. D'après K. Krumbacher, GBL, pp. 196, 199 § 3, la Vie de St Germain est un texte „von geringerem historischen Wert". A son avis, St Germain a fondé le monastère „gegen Ende des 9. Jahrhunderts". Peut-être sur la base d'une tradition locale S. I. Verković, Топографическо-этнографический очерк Македонии. SPb 1889, p. 97, propose approximativement le VIIe siècle, qui n'est pas vraisemblable. La Vie de St Germain a été datée vers le Xe siècle par A. P. Každan —G. G. Litavrin, Очерки истории Византии и южных славян. Moscou 1958, p. 57.

de 30 ans, il eut une vision qui lui ordonna de se diriger vers la Macédoine et de fonder là un monastère dédié à la Vierge. Après une certaine hésitation le jeune moine quitta son monastère, débarqua après quelques péripéties en Thrace, et se rendit dans la région voisine de la ville actuelle de Drama. On a mentionné ici, à ce propos, les noms de Popolia (Πωπολία), et de la rivière Panaka (τοῦ Πάνακος), le premier difficile à identifier, le second bien connu jusqu'à présent. Après avoir vécu un certain temps dans une grotte, où il construisit une église dédiée à la Vierge, il quitta cet endroit, eut une nouvelle vision et se dirigea vers la montagne de Matikia (Ματικία, problablement Boz-Dagh?), dans l'intention d'y ériger une autre église. Il est dit plus loin que le saint arriva dans un village qui portait le nom slave de Černišta (Τζερνίστα). Sans pouvoir le localiser avec certitude, il faut dire que ce village se trouvait probablement dans les environs de la montagne Pangée en Macédoine Orientale[32]. L'hagiographe a raconté ensuite comment l'anachorète avait construit une église quelque part dans la montagne, en embauchant pour ce travail un certain nombre d'ouvriers, sans disposer cependant de l'argent nécessaire pour les payer. Et quand le travail était terminé, les ouvriers maçons emmenèrent le moine avec eux dans la ville de Drama, pour l'obliger à leur payer. Or, ce fut justement en ce moment que les ouvriers et l'anachorète rencontrèrent une nombreuse ambassade byzantine, envoyée par l'empereur de Constatinople auprès du Triballe (Τριβαλὸν), composée par les dignitaires byzantins Néophyte et Nicolas et leur serviteurs et en chemin à revenir dans la cipitale de l'Empire. Les ambassadeurs y intervinrent et, en payant sa dette, délivrèrent l'anachorète, après quoi ils continuèrent leur voyage. Le saint avait cependant produit par son attitude, nous assure l'hagiographe, une impression tellement forte sur les deux dignitaires impériaux qu'ils décidèrent d'embrasser eux-mêmes la vie monastique. Ils retournèrent dans la capitale, pour y porter les informations sur l'ambassade, dont ils été chargés, et furent comblés de cadeaux parce qu'ils avaient mené évidemment à bonne fin leur mission. Quelque temps plus tard Néophyte et Nicolas revenaient dans la Macédoine Orientale, chez le saint Germain, et se consacrèrent à la vie monacale.[33]

---

[32] Cf. Loparev, op. c., p. 111. Panaka c'est Panaga d'aujourd'hui (cf. Verković, op. cit., p. 34). Sur le nom de Černišta cf. Loparev, ib., p. 112, sans identification. Chez Nigrita on connaît le vilage Čerpišta (cf. Verković, op. cit., pp. 58, 230; M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland. Berlin 1941, p. 223); dans ce cas on peut supposer que le nom Τζερνίστα est une graphie erronée au lieu de Τζερπίστα.

[33] Voir le texte dans AA SS, Maii III (1866), p. 9^x § 21 — § 22: Ὡς δὲ κάτω ποῦ περὶ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους ἐγένοντο, ἔνθα καὶ πεδιὰς ἐδόκει τις εἶναι, ἐξ ἧς ἁπαλή τε πόα καὶ πολλὴ σφόδρα πάνυ ἀνεδίδοτο, καὶ δένδρα εἰς ὕψος τε μετεωριζόμενα καὶ πυκνοῖς τοῖς κλάδοις κομῶντα, ἱκανὴν καὶ ἐπιτηδείαν σκιὰν εἰς ἀναψυχὴν τοῖς ἐθέλουσιν ἐνεποίει τῶν ὁδοιπορούντων ὑπ' ἐκείνους διαναπαύεσθαι, ὁρῶσιν ἄνδρας τινὰς τῶν ἐν ἀξιώμασι, καθὼς εἰκάζειν ἐδίδου ἥτε περὶ αὐτοὺς θεραπεία, καὶ τὸ τῶν ὑποζυγίων καὶ τῆς ἄλλης ἀποσκευῆς πλῆθος, ὑπὸ τοῖς δένδρεσι καθημένους, καὶ τὸν ἐκ τοῦ ἡλίου πολὺν φλογμὸν (θέρος γὰρ ἦν) ἀναψύχοντας. Οἱ δὲ ἦσαν δύο τινὲς ἐν τέλει, ὧν τῷ μὲν Νέοφυτος, θατέρῳ δὲ Νικόλαος ὄνομα, ἐκ τῆς Κωνσταντίνου παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τῶν Ῥωμαίων κρατοῦντος πρεσβεῖς πρὸς τῆς (τὸν I. D.) Τριβαλὸν ἀποσταλέντες. Καὶ τότε ἐπανιόντες κἀκεῖ διαναπαυόμενοι, οὐ κατὰ τυχὴν, μᾶλλον ἢ προνοίας θείας οἰκονομίαν, ὡς ἂν τόν τε ὅσιον τοῦ δεινοῦ λυτρῶσαι τοῦ πειρασμοῦ, καὶ αὐτοὶ τὴν πρὸς σωτηρίαν φέρουσαν ὁδηγηθῶσιν ὁδόν . . .

Le texte hagiographique en question, qui, autant que j'ai pu l'établir, n'a pas été utilisé jusqu'à présent en tant que source historique pour l'étude des rapports byzantino-serbes[34], nous offre quelques renseignements fort intéressants, tout en posant en même temps certains problèmes qu'il n'est pas aisé à résoudre d'une manière définitive. Il faut relever tout d'abord les difficultés chronologiques, étant donné le fait que dans le texte cité manque toute indication chronologique directe. On a supposé[35] depuis bien longtemps que la Vie de saint Germain aurait été composée assez tard après les événements, dont elle parle, probablement par quelque moine de la communauté monacale du monastère en Pangée. L'hagiographe s'est montré assez avare quant aux faits historiques réels, en annotant cependant quelques noms topographiques qui ne laissent aucun doute qu'il connaissait bien les localités et peut-être en avait-il utilisé certaines sources écrites. A croire l'hagiographe, les deux ambassadeurs byzantins, après avoir terminé leur mission, avaient devenus moines dans le même monastère. Il aurait été difficile d'inventer un détail d'une telle nature. Pour cette raison on peut considérer comme faits historiques autant le récit de l'ambassade auprès des Serbes, ou mieux auprès quelque prince serbe, que le récit de leur entrée au monastère. Tout cela pris en considération, on peut apprécier la Vie de Saint Germain comme une source historique qui mérite confiance, du moins dans ses informations principales.

Les dates essentielles de la vie de saint Germain ne sont pas établies avec précision, son nom étant laissé sans aucune mention chronologique même par les Bollandistes[36]. Comme l'époque la plus probable, on peut supposer la seconde moitié du IXe siècle. Dans le martyrium des saints de Tibériopolis en Macédoine, l'archevêque d'Ochrida Théophylacte a noté, entre autre, que pendant le règne du prince bulgare Boris (852—889) dans les terres bulgares apparut un saint du nom Germain[37]. On doit supposer que le docte prélat byzantin a utilisé des sources slaves, aujourd'hui perdues, non seulement pour écrire sa Vie de St Clément d'Ochrida[38], mais aussi pour son récit des martyres de Tibériopolis. Ainsi, nous pouvons accepter comme digne de foi son renseignement sur saint Germain qui aurait vécu pendant la seconde moitié du IXe siècle dans les territoires qui, selon Théophylacte, appartenaient alors à l'Etat bulgare. On a cherché d'identifier le nom de saint Germain, mentionné par Théophylacte, avec quelques personnages historiques de l'époque, par exemple avec le patriarche de Constantinople Germain I (715—730), avec le patriarche bulgare Germain de la fin du Xe siècle, ou même avec une divinité semi-païenne qui, sous le nom de German, avait été vénérée par les Bulgares, dans un culte panthéistique,

[34] Il en manque toute indication chez F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić, Византиски извори за историју народа Југославије. I. Beograd 1955, de même que chez moi, B. Z., LII (1959) pp. 88—93.

[35] Loparev, op. cit., p. 109.

[36] BHG, I, nr. 698.

[37] Migne, P. Gr., CXXVI (1864) col. 201 C

[38] Migne, P. Gr., CXXVI (1864) coll. 1193—1240.

jusqu'à l'époque moderne[39]. Le nom indiqué par l'archevêque d'Ochrida doit être identifié fort probablement justement avec celui du fondateur du monastère au mont de Pangée. L'hagiographe nous informe que les deux dignitaires byzantins revenaient d'une mission impériale chez le *Triballe*, comme on nommait à l'époque postérieure, dans les sources byzantines, les Serbes[40]. Évidemment, nous avons ici une mention de quelque prince serbe qu'il est assez difficile d'identifier même d'une manière hypothétique. On peut accepter que nous trouvons ici une des premières indications du nom des Triballes comme dénomination des Serbes, où bien cette dénomination pseudo-classique de Triballe a été insérée dans le texte dans une époque tardive. Nulle doute cependant qu'il est question ici d'une ambassade byzantine dans les terres serbes et auprès d'un chef de tribu serbe[41].

Il faut regretter que l'hagiographe nous en donne si peu de détails qu'il est difficile de préciser chronologiquement l'ambassade en question,

---

[39] Sur le probleme voir: I. D. Šišmanov, Принос към българската народна етимология. Сборник за народни умотворенияа, наука и книжнина, IX (1893) pp. 558—559. — J. Ivanov, Цар Самуйловата столица в Преспа. Известия на Българското археологическо дружество, I (1910) p. 60 sq. — S. L. Kostov, Култът на Германа у българите. Известия на българското археологическо дружество, III (1912) pp. 108—124. — V. Ivanova, Стари църкви и манастири в българските земи. Годишник на Народния археол. музей в София за 1922—1925. София 1926, p. 551 sqq. — J. Ivanov, Български старини из Македония. Sofia 1931, pp. 60—61. — I. Dujčev, Рилският светец и неговата обител. Sofia 1947, pp. 13, 378—380.

[40] Cf. les indications chez N. Radojčić, Како су називали Србе и Хрвате византијски историци XI и XII века Іован Скилица, Никифор Вриеније и Јован Зонара? Гласник Скопског научног друштва, II (1926) pp. 1—13.

[41] En datant l'ambassade vers l'année 886, on écrit dans AA SS, Maii III, p. 160: „Et hactenus quidem sola Servorum ac Serviae nomina legebantur quae etiam apud Latinos sola fere usurpantur: apud Graecos vero a principio seculi XII inveniuntur iidem usitatiori nomine appellati Triballi, ex licentiori potius antiquitatis affectatione, quam quod revera eas occuparent terras, quas secundum Ptolomaeum, Plinium, Strabonem veteres Triballi tenuerunt in Moesia Inferiore, cum ipsi in Superiori consisterent..." Après avoir noté l'usage du nom des Triballes comme dénomination des Serbes chez les auteurs byzantins de l'époque tardive, le Bollandiste en conclut: „Ex his porro videor posse statuere, quod non ante nonum seculum in istas partes venerit S. Germanus, nec etiam diu post illud aut saltem non post decimum, ut inter eius mortem et scriptam Vitam duo vel tria secula commode intercesserint, scripta autem sit cum Constantinopoli pro Serviis nominabantur Triballi..". De sa part Loparev, op. cit., pp. 113—114, a proposé de dater l'ambassade dans une époque postérieure, c'est-à-dire au temps de Leon VI (886—912): „Вопрос о сношениях Византии с Сербиею на первых порах очень темен. Болландисты приурочивали посольство Неофита и Николая к концу царствования имп. Василия, к 886 году, но в действительности в это время ничего подобного не было. Василий, известный своею миссионерскою деятельностью среди славян, в 870 г. распространял христианство в Далмации, среди Нарентан или Паган, но с Сербами, как кажется, не имел непосредственных связей. Скорее следует допустить в 887 году интригу имп. Льва Мудрого, следствием которой была сербско-болгарская война. Посольство его ехало с деньгами, очевидно для подкупа Властимира к начатию войны. Видя зло мира, Неофит и Николай нашли возможным уделить из подкупа частичку на действительно доброе дело, по необходимости подкупили остальными деньгами сербского князя, удостоились царской милости и в конце концов оставили путь лжи и обмана...". Il me semble superflu de relever en détail le charactère complètement hypothétique de ces raisonnements du savant russe qui pourtant avait tellement contribué à l'étude du notre texte.

ni même à préciser son but et à qui elle était dirigée. Se tenant cependant à l'indication chronologique de Théophylacte d'Ochrida, on peut accepter avec une grande probabilité qu'il s'agit d'une ambassade envoyée par l'empereur Basile Ier auprès des Serbes entre les années 867 et 886. Peut-on supposer qu'il s'agit d'une ambassade qui avait trait à la conversion des Serbes et, par conséquent, devrait étre datée dans la période entre 867 et 874? En tout cas, sans pouvoir, vue le manque de dates explicites, attribuer cette ambassade à une date bien précise et la lier aux événements connus grâce aux autres sources historiques, nous devons être, tout de même, reconnaissants à l'hagiographe anonyme pour nous avoir fait connaître les noms des deux ambassadeurs byzantins. Il reste aux recherches ultérieures à éclaircir encore mieux ce problème de l'histoire des rapports byzantino-serbes au IXe siècle.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

И. НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

СОЛИНСКИ ПЕЧАТ ЕГЗАРХА ПАВЛА (723—726)

Питање постојања и организације византијске управе у Далмацији у годинама после досељења Словена на Јадран још увек је отворено. Док Шишић[1], ослањајући се на Bury-а[2], а за њим Сарија[3], сматрају да су у ромејским рукама преостала острва и делови далматинске обале управно потпадали под Равенски егзархат, Ферлуга заступа гледиште да је Далмација била независна од византијског егзархата у Равени.[4]

Bury, на чије су се мишљење надовезала остала, био се само ограничио на констатацију да је византијски стратег у чијим се рукама налазила војна и цивилна власт живео у Задру и да се може претпоставити да је он био одговоран егзарху у Равени. Ферлуга је међутим упозорио на чињеницу да је први византијски стратег у Далмацији постављен тек у другој половини IX в.[5] тј. у време када равенски егзархат више није постојао, па према томе претпоставка да је он могао бити одговоран равенском егзарху самим тим отпада. Однос преосталог византијског поседа у Далмацији после досељења Словена према равенском егзархату остао је дакле нејасан и, због недостатка извора за ово питање, у новијој литератури се претпоставља да су ромејски градови као и пре досељења Словена у Далмацију били независни од тога егзархата.[6]

У истраживању овога питања превиђен је међутим један извор, који је од интереса баш за питање ингеренције равенског егзарха у Далмацији у време после досељења Словена, а који директно и посредно допушта неколико закључака. То је оловни печат равенског егзарха Павла, који је крајем прошлог столећа нађен у Солину и набављен за Археолошки музеј у Сплиту.[7]

---

[1] F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, 183, 290.

[2] J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, II, 277.

[3] B. Saria, Dalmatia, Pauly-Wissowa R. E. Sonderdruck, 41.

[4] J. Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, Посебна издања САН, Византолошки институт књ. 6, Београд, 1957, 45. Ферлуга се опширније задржао на питању потпадања Далмације под Равенски егзархат у периоду пре досељења Словена на Јадран, па је претресавши постојећа мишљења, дошао до закључка, да је Далмација била административно независна и да између проконзула који је обављао управне послове и централне власти није постојала никаква посредна институција као што би то био егзархат у Равени или илирска префектура. Уп. о. с. 34—37.

[5] Ферлуга, о. с. 70.

[6] Ферлуга, о. с. 45.

[7] Cat. Mus. Metalli n. 3446. Печат се у току година загубио и поред много труда, Др. М. Николанци, коме сам веома захвална на труду, није успео да га пронађе.

Булић, који је публиковао овај печат[8], прочитао је на аверсу: Παύλῳ πατρίκ(ιο)ς κ(αὶ) ἐξάρχῳ, док је реверс имао за печате уобичајену побожну инвокацију распоређену око крста Κ(ύριε) β(ο)ήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ. Један други печат егзарха Павла са идентичним аверсом нађен негде у Италији, публиковао је M. Salinas.[9]

Равенски егзарх Павле је личност доста добро позната и из других извора.[10] Као царски картулар успео је да умири побуну на Сицилији и вероватно је после тога успеха око 723. г. наименован за езгарха у Равени.[11] Прилике које је затекао у Италији биле су веома компликоване. Лангобарди су били заузели луку Класис, а провизантијска странка је свуда изазивала нереде и организовала атентате на папу. Нерасположење против Византинаца се било појачало због новог повећања пореза који је цар Лав III био наметнуо цркви у Италији и чије је убирање равенски егзарх Павле веома драстично спроводио. Пошто се папа Григорије II оштро супротставио таквој царској политици, Павле је чак покушао да га убије и да на његово место постави другог. У нередима који су због свих ових прилика настали егзарх Павле је био убијен 726. г.[12]

Солински печат егзарха Павла осветљава прилике које су владале у сплитском крају тридесетих година VIII века. Он, наиме, намеће претпоставку да је у Солину тада постојала некаква канцеларија којој се егзарх службено обраћао. Из те претпоставке произилази даље, да је Далмација у то време спадала у територије подређене егзархату у Равени и да су према томе у крају око Солина опште политичке прилике биле почетком VIII века нешто друкчије него што се то досад веровало.

О ситуацији у Далмацији после досељења Словена и њиховом односу према Ромејима расправљано је досад углавном у оквиру питања организације архиепископије у Сплиту. Досад су изнета два гледишта која тај догађај који означава сређивање локалних прилика, поремећених досељењем Словена, стављају у различито време. Оба мишљења почивају углавном на тумачењима вести из Liber Pontificalis о акцији опата Мартина на искупљењу ромејских робова од пагана[13] и на подацима Историје Томе Архиђакона о првом сплитском архиепископу.[14] Те вести су комби-

---

[8] Fr. Bulić, Iscrizioni e rappresentazioni su oggetti di metallo acquistati dall i. r. Museo di Spalato negli anni 1895—1901. Bull. di arch. e storia dalmata 24 (1901) 139—140.

[9] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 515.

[10] Liber Pontificalis I, ed. L. Duchesne, Paris 1955, 403 sqq.

[11] L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750) Leipzig 1889, 21—23.

[12] L. M. Hartmann, o. c. 23. Ферлуга, о. с. 46, је, ослањајући се на Cessi, Storia della Republica di Venezia, навео да се егзарх Павле помоћу млетачких снага 740. г. вратио у Равену коју су привремено били заузели Лангобарди. На наведеном месту Cessi не помиње име егзарха под чијом се управом одиграо тај догађај, али на стр. 13. и 16. износи да је егзарх Павле погинуо 727. г.

[13] Liber Pontificalis I, 330.

[14] Toma Arhidjakon, Kronika, prev. V. Rismondo, Split 1960, 24—25. О веродостојности Томиних обавештења уп. Bulić-Bervaldi, Kronotaksa Spljetskih nadbiskupa, Zagreb 1913, 115—130.

новане са доста оскудним и само релативно хронолошки датираним археолошким налазима. Док једна група испитивалаца сматра да се живот у Далмацији после доласка Словена доста брзо нормализовао и да је до оснивања сплитске архиепископије под Јованом Равењанином дошло већ крајем VII или почетком VIII столећа[15], други мисле да акција Јована Равењанина пада тек у другу половину VIII века.[16]

Појава печата егзарха Павла у околини Сплита, а који се сасвим сигурно може ставити у трећу деценију VIII века, не само што допушта могућност да су административно-војне прилике у том крају биле у то време већ знатно сређене, него посредно омогућава одређеније датовање оснивања сплитске архиепископије. Власт егзарха се наиме у великој мери односила и на црквене послове[17], па је несумњиво да је упоредо или ускоро после успостављања византијске управне власти у Далмацији дошло и до обнове црквене организације. У томе смислу време трајања Павловог егзархата представља вероватни terminus post quem non оснивања сплитске архиепископије. Пошто егзарх Павле никако не мора бити први равенски намесник у чију је надлежност спадала и управа Далмацијом, стварање архиепископије у Сплиту могло се догодити и нешто раније. Шишић, наиме, сматра да је опат Мартин, још пре него што је ступио у контакт са Словенима ради искупљења ромејског робља 641. г., био у вези са хришћанским Романима по острвима и на копну који су несумњиво имали тамо црквену организацију[18], чиме је био припремљен терен за делатност Јована Равењанина, која је морала ускоро уследити. Акт који је носио наш печат егзарха Павла можда се односио баш на неке од црквених послова, али је мала вероватноћа да ће се икад моћи сазнати његов садржај. Прегледајући вести о егзарху Павлу у Liber Pontificalis пада у очи да се, поред политичких и војних активности његова управа, као што смо већ рекли, истиче изузетним фискалним мерама које су биле предузете против црквених поседа. Сме ли се претпоставити да се акт, чији је печат нађен у близини Сплита, односио на разрезивање пореза на црквена имања у Далмацији?

Запостављајући значај печата егзарха Павла, досад је као најважнији споменик за датовање оснивања сплитске архиепископије служио један саркофаг из сплитске крстионице. Због натписа Hic requiiscet fragelis ei inutelis Johannis peccator harchiepiscopus који је на њему урезан, држало се да је саркофаг био исклесан за првог сплитског архиепископа Јована Равењанина. По стилским одликама орнамента с предње стране саркофага и епиграфским карактеристикама његовог натписа, неки истраживачи мисле да саркофаг потиче из почетка VIII

[15] M. Barada, Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, 401. sqq; Toma Arhidjakon, Kronika, 109. n. 36.

[16] Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, Старинар III сер. 3 (1924 — 1925) 43—59; Lj. Karaman, O počecima srednjevjekovnog Splita do godine 800, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, 419—436; G. Novak, Povijest Splita, Split 1957, 44, 540.

[17] Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888, 178 sqq.

[18] F. Šišić, Povijest Hrvata, 283.

столећа[19], док се другима чини да је он из одмаклог доба друге половине тога века.[20] Саркофаг има врло плитак поклопац на две воде, декорисан једноставним дугачким крстом између чијих кракова су урезана слова формуле НС ХС NНКА (IC XC NIKA)[21]. Ова формула и начин на који је исписана допуштају нешто прецизније датовање саркофага.

Најстарија сигурно датована формула IC XC NIKA сусреће се тек почетком пете деценије VIII века у Цариграду, а у каснијим столећима добија све већу популарност у читавом Царству.[22] Њена прва појава на бедемима Цариграда исписана је опеком. Доцније, од средине IX века, па све до најновијег времена, она се јавља у илустрованим рукописима, на новцу, печатима, текстилу, литургијским посудама итд.[23] На саркофагу у Сплиту уместо I два пута се јавља Н, што је доста честа појава у оваквој формули, али она међутим нема неког одређенијег значаја за датовање.[24]

Формула IC XC NIKA на поклопцу саркофага у Сплиту искључује могућност његовог настанка крајем VII или почетком VIII, али допушта датовање у почетак друге половине VIII столећа. Са настанком равенског егзархата 751. г., интересовање за византијске поседе на далматинској страни Јадрана се, као што је више пута истицано[25], појачава, па је сасвим могуће да је у саобраћају са престоницом Царства, који постаје све живљи, и формула IC XC NIKA, убрзо по свом дефинитивном формирању у Цариграду, била пренета у Сплит. Орнаментација саркофага стилски показује веома чисте облике, чему је такође несумњиво узрок оживљена веза са престоницом. На скулптури саркофага нема трага тзв. тропрутасте плетерне орнаментације, која од IX в. постаје типична за Далмацију, а мотиви косо укрштених љиљана се повезују са неким датованим споменицима из Италије из прве половине VIII века.[26] Због

[19] M. Barada, Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca, Serta Hoffileriana, 412.

[20] Lj. Karaman, O spomenicima VII и VIII stoljeća u Dalmaciji i o pokrstenju Hrvata, Vjesnik Hrvatskoga arheol. društva N. S. 22—23 (1941—1942) 83—84.

[21] Старинар III сер. 3 (1924—1925) 52. sqq; Vjesnik Hrv. arheol. društva N. S. 22—23 (1941—1942) 83—84.

[22] A. Frolow, IC XC NIKA, Byzantinoslavica XVII, 1 (1956) 106.

[23] Byzantinoslavica XVII, 1 (1956) 108. sq.

[24] Byzantinoslavica XVII, 1 (1956) 107. n. 50.

[25] F. Šišić, Povijest Hrvata, 290; Serta Hoffileriana, 430. Ферлуга, о. с. 45—46. оспорава такво тумачење уколико оно наводи на претпоставку да је у то време дошло до стварања теме Далмације. Међутим касније увођење тематског уређења у Далмацији не искључује живу заинтересованост Византинаца за ову своју територију. Она је у другој половини VIII в. била одвојена са осталим деловима Илирика од папске јурисдикције и припојена територији цариградског патријарха. Уп. Острогорски, Историја Византије, Београд, 1959, 178. Осим саркофага архиепископа Јована и други интересантни археолошки налази византијског порекла из Далмације, од којих су веома значајни бројни златници Константина V, такође илуструју живе везе Царства са овим крајем.

[26] Генеза мотива четири љиљана сложена у облику косо постављеног крста са розетом на пресеку може се пратити још од касне антике. У VIII веку пак, у почетној фази развоја плетерне орнаментике он се доста често употребљава. Уп. аркаду циборија из Valpolicella из 712. г. (Уп. Vjesnik Hrv. arh. društva 22—23 (1941—1942) 79. сл. 4) и саркофаг Краљице Теодоте из 720. у Павији (Уп. A. Haseloff, Die Vorromanische Plastik in Italien, Leipzig 1930, Taf. 44).

свих ових момената верујемо да је наш саркофаг настао почетком друге половине VIII века.

Наша разматрања о печату егзарха Павла који је нађен у Солину доказују могућност да је сплитска архиепископија била основана крајем VII или на почетку VIII столећа, док би се саркофаг из крстионице у Сплиту могао датирати у прве деценије друге половине VIII века. Временски размак од око педесет година од предложеног датума оснивања сплитске архиепископије до времена клесања саркофага из крстионице у Сплиту не искључује претпоставку да је овај био намењен првом архиепископу Сплита. Јован Равењанин је могао бити привремено сахрањен у некој гробници а његово тело је касније, у другој половини VIII века, могло бити пренето у тада исклесан саркофаг на коме је урезано његово име и високи свештенички чин.

I. NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ

LE PLOMB DE L'EXARQUE PAUL (723—726) DECOUVERT A SOLIN

Résumé

Les questions portant sur l'existence et l'organisation de l'administration byzantine en Dalmatie dans les années qui ont suivies l'établissement des tribus Slaves au bord de l'Adriatique ne sont pas encore résolues. Quelques auteurs comme Bury, Šišić et Saria estiment que la Dalmatie était soumise à l'autorité de l'exarque de Ravenne, tandis que Ferluga est d'opinion qu'elle ne dépendait pas de cet exarchat. Les études du sujet ont jusqu'à présent négligé le témoignage du sceau de l'exarque Paul (723—726) trouvé vers la fin du siècle dernier à Solin et publié par Bulić. Cette trouvaille démontre que l'exarque de Ravenne exerçait son autorité en Dalmatie et que celle-ci était incorporée à l'administration ravennate puisqu'il y mendait ces actes officiels. La découverte du plomb de l'exarque Paul à Solin témoigne non seulement que la Dalmatie reconaissait l'autorité de l'exarchat byzantin de Ravenne, mais aussi que dès le début du VIII siècle ou peut-être même vers la fin du VIIe les conditions locales, bouleversées par la chute de Salone et l'établissement des Slaves, s'étaient arrangées de sorte qu'on a pu restaurer l'administration byzantine et en même temps fonder l'archevêché de Split. La date de la fondation de cette archevêché, qui devait remplacer celle de Salone, est aussi incertaine. Le fait que les études antérieures ont passé outre le sceau de l'exarque Paul obligeait les auteurs, qui jusqu'à présent étudiaient cette question, de s'appuier sur une preuve d'ordre archéologique, un sarcophage sculpté, portant l'inscription d'un certain „harchiepiscopus Johannes". Puisque la chronique de Thomas Archidiaconus mentionne comme fondateur et premier archevêque de Split Jean de Ravenne, on attribuait le sarcophage mentionné à ce prélat. Pourtant les opinions sur la chronologie de ce sarchophage et par conséquant de la vie de Jean de

Ravenne et de la fondation de l'archevêché de Split diffèrent à ce point, que quelques auteurs les datent au commencement du VIIIe tandis que les autres les repoussent jusqu'à la deuxième moitié où plutôt à la fin de ce même siècle. Le plomb de l'exarque Paul apporte aussi à ce point quelques éclaircissements. La chronologie assez précise du gouvernement de cet exarque présente un terminus post quem non pour la fondation de l'archevêché à Split. Mais comme il ne doit être considéré comme le premier exarque de Ravenne qui avait représenté l'autorité byzantine en Dalmatie après l'établissement des Slaves, on peut reculer la date de la fondation de l'archevêché de Split au commencement du VIIIe ou même à la fin du VIIe siècle. — Il reste donc à établir si le sarcophage de „harciepiscopus Johannes" avait vraiment quelques rapports avec le fondateur de l'archevêché de Split Jean de Ravenne. Le couvercle de ce sarcophage est décoré d'une croix et de la formule HX XC NHKA (IC XC NIKA). D'après les recherches de Frolow la formule mentionné s'est répendue dans le monde byzantin dès la seconde moitié du VIIIe siècle. Puisque l'ornementation sculpturale du sarcophage n'appartient pas au style dit d'entrelacs qui est le style dominant de la sculpture en Dalmatie dès le commencement du IXe siècle, mais se relie plutôt à la sculpture de la Basse Antiquité, on peut supposer que ce sarcophage était sculpté au début de la seconde moitié du VIIIe siècle et que le corps de l'archevêque Jean y fut alors transporté.

Зборник радова Византолошког института књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

Г. ОСТРОГОРСКИ

РАДОЛИВО

село светогорског манастира Ивирона

Село Радоливо, северозападно од Пангајске Горе, које и данас постоји, вековима се налазило у власништву светогорског манастира Ивирона. Био је то један од најзначајнијих поседа овог манастира, али и извор многих његових брига.

Цар Алексије I Комнин поклонио је ово село крајем XI века куропалатиси Марији Василакини. То се види из извода из катастарске књиге који је куропалатиси издао магистар Никита Анзас, судија вила и хартуларије округа Волерона и Струме у теми Струме и Забалтије.[1] Према овом веома занимљивом документу, Радоливо је тада имало 13 сељачких кућа и давало годишње приход од 9 7/24 златника. Међутим, пошто се замонашила, куропалатиса Василакина завештала га је ђурђијанском манастиру на Светој Гори, за покој душе свога мужа, великог доместика Ђурђијанца Григорија Пакуријана, познатог сарадника цара Алексија I и оснивача Бачкова манастира код Пловдива.[2]

После тога се Радоливо, бар у оним документима којима наука данас располаже, дуже време не спомиње. Уосталом, циљ овог чланка није да прати историју тог села. Данас то би било и немогућно учинити јер комплетно издање повеља Ивирона још не постоји и многи документи из његовог архива остају непознати. Желео бих да у расположивим

[1] *F. Dölger*, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948, Nr 65 од августа 1098. (даље: *Dölger*, Schatzk.).

[2] Њен тестаменат сачуван је у архиву Ивирона, али до сада није издат. Уп. *Dölger* Schatzk., стр. 180. Као датум овог тестамента Делгер наводи 4. новембар 1084., што је, чини ми се, тешко ускладити са његовим датирањем малопре споменутог документа Никите Анзаса у 1098. годину, као и са чињеницом да је Григорије Пакуријан погинуо у рату са Печењезима тек у пролеће 1086. Cf. *F. Chalandon*, Essai sur le règne d'Alexis Comnène, p. 105. Куропалатиса Василакина била је свакако кћи куропалата Василакија, што се, према Делгеру, и изрично наводи у њеном тестаменту. Куропалат Василакије не спомиње се, како изгледа, у другим изворима. У сваком случају, упркос Делгеру, није вероватно да се ради о Георгију Василакију кога Ана Комнина спомиње на два места — без икакве титуле (III, 69, 24 и 72, 3, ed. *Leib*; II, 158, 12 и 160, 21, ed. *Reifferscheid*), јер га она не спомиње нимало „als Getreuen ihres Vaters", већ као учесника у завери против цара Алексија.

документима упозорим на извесне податке од ширег значаја који осветљавају стање у Византији у доба њеног опадања, а који се односе управо на село Радоливо.

У објављеним документима Ивирона из XIV века има више таквих података, и то како у царским хрисовуљама тако и у практицима Ивирона, који су тек недавно постали приступачни захваљујући значајним едицијама Ф. Делгера.[3] Пре неколико година осврнуо сам се већ на питање сељака који су се иселили из Добровикије и Овила, два мања села Ивирона у околини Радолива, и покушао сам да на основу поменутих практика расветлим један податак у Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1341, који се до тада погрешно схватао.[4] Овом приликом позабавићу се мало детаљније питањем пореског задужења села Радолива, питањем које је нарочито тиштило ивирске монахе.

Практици Ивирона, са којима данас располажемо, односе се на два већа комплекса манастирских имања: четири практика из 1301., 1317., 1321. и 1341 године дају попис поседа са територије Солунске теме, већином са Халкидика (три села налазе се у катепаникију Јериса, два у катепаникију Каламарије и само једно у катепаникију Стримона, у северном делу тадашње Солунске теме); два практика из 1316. и 1341. садрже попис ивирских поседа источно од Струме, у области Пангајске Горе, на територији катепаникија Забалтије, једног од пет катепаникија тадашње теме Сера и Стримона. Вредност ова два комплекса била је отприлике подједнака: први, који се састојао од шест села, давао је годишњи приход од преко 600 перпера, други од преко 500, али је овај други комплекс имао само једно велико село: Радоливо, и три мања засеока: Бориск, Овил и Добровикију (свакако слов. Добровићи). Изгледа да је Радоливо било не само највеће село међу поседима Ивирона него и највеће место у катепаникију Забалтије. Према Теохаридису, аутору пажљивог историјско-географског истраживања о катепаникијима Македоније, Радоливо је било центар тог катепаникија.[5]

Ако се сетимо да је крајем XI века Радоливо имало само 13 сељачких породица и давало приход од 9 7/24 номизми, видећемо да је оно од тада јако порасло. Практик из 1316. године наводи у Радоливу преко 230 сељачких породица[6], од којих манастир добија годишње преко 400 перпера.[7] На овом примеру видимо како су се снажно развијала поједина византијска насеља, а и како су расли током времена приходи појединих византијских манастира. Економска историја византијских манастира,

[3] *Dölger*, Schatzk. Nr 66/7—74/7 и нарочито *Dölger*, Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Philos. - hist. Kl., N. F. Heft 28, 1949 (даље: *Dölger*, Sechs Praktika).

[4] Уп. Г. Острогорски, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице Српске 13/14 (1956) 75 сл.

[5] Г. Теохаридис,, Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας, Солун 1954, стр. 50 сл. В. и мапу на крају књиге.

[6] Cf. *Dölger*, Sechs Praktika, p. 27.

[7] Заједно с Бориском, Овилом и Добровикијом, Радоливо је 1316. имало приход од 520 перп.: *Dölger*, Sechs Praktika, практик R K 334.

нарочито највећих и најугледнијих међу њима, пружа углавном слику сталног пораста њихових земљишних поседа и парика, а према томе и њихових прихода. Овај успон трајао је вековима и може се, и поред повремених политичких и црквенополитичких криза, пратити све до средине XIV века. Од средина XIV века успон се зауставља и узлазна линија развитка замењује се низлазном, јер нагло политичко и економско опадање Царства захвата и најугледније манастире. Ова чињеница, на коју смо већ указали из друге перспективе пратећи развитак византијске проније, јасно се одражава у практицима Ивирског манастира, а најјасније је илуструје историја ивирског села Радолива и његових засеока.

Пошто се у архиву Ивирона сачувало више пописа из прве половине XIV века који се односе на једне те исте поседе, у могућности смо да пратимо промене које су у ово време настајале на тим поседима. Међу раније објављеном грађом сличне серије практика су ретке. Нарочито су интересантни у том погледу практици Зографског манастира из 1294., 1300. и 1320.[8] и практици Ксенофонтовог манастира из 1300., 1318., 1320. и 1338. године.[9] Њима се могу додати и два врло занимљива, али јако оштећена практика Есфигменског манастира, састављена 1298/9. (?) и око 1320.[10] Иако сви ови документи спадају у време у коме је привредно и политичко опадање Византијског царства већ било почело, они подударно сведоче о непрекидном повећавању благостања манастира. Доиста, током првих деценија XIV века, византијски манастири не само одржавају него и знатно повећавају своју економску моћ. После кризе кроз коју су прошли за време латинске владавине и унионистичке политике Михаила VIII Палеолога, манастири доживљавају, под изразито православном владом Андроника II, период нарочитог цветања. Ово цветање одражавају и документи о којима је реч.[11]

Поседи Зографа били су крајем XIII века још врло скромни: 1294. године манастир је имао свега 716 1/4 модија земље и 15 1/2 мод. винограда, а његови приходи износили су само 19 перпера. Али је затим дошао нагао скок: до 1300. годишњи приходи бугарског манастира на Светој Гори попели су се на 46 перп.; до 1320. на 138 1/6 перп., а земљишни поседи на 1225 одн. 3598 мод.[12]

Брзо су расли и земљишни поседи Ксенофонтовог манастира: 1318. манастир је имао више од 5000 мод. земље, 1320. око 8000, а 1338. преко

[8] Actes de Zographou, Nr 53, 15, 17 (Виз. Врем. 13, 1907).

[9] Actes de Xénophon, Nr 3, 6, 7, 11 (Виз. Врем. 10, 1903).

[10] Actes d'Esphigménou, p. XIV—XV, XV—XVII (Виз. Врем. 12, 1906). Нова издања светогорских повеља која су у припреми свакако ће знатно повећати тај важни упоредни материјал. Нарочито драгоцену грађу можемо да очекујемо од комплетног издања богатог архива Велике Лавре које припрема П. Лемерл.

[11] О овим и низу других практика в. детаљније: *Г. Острогорски*, Византийские писцовые книги, Byzantinosl. 9 (1948) 203 сл. (= Византијске катастарске књиге, Историско-правни зборник 2, 1949, 3 сл. = Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 259 sq.).

[12] Зографски парици имали су 1294. године само 2 модија винограда, 1300. — 38 мод. винограда и 15 мод. земље, 1320. — $50^{1}/_{2}$ мод. винограда и 309 мод. земље; њихова плаћања манастиру износила су 1294. године 2 перп., 1300. — $12\,^{1}/_{2}$, 1320. — $27^{1}/_{2}$ перп.

12.000. На поседима Ксенофонтовог манастира, пописаним у његовим практицима, седели су углавном елефтери, најсиромашнија категорија позновизантијског сељаштва. Међутим, тешко економско стање земље само је појачавало прилив ових сељака-бескућника на манастирска имања, а према томе се и општа свота њихових плаћања манастиру, ма колико скромна била, стално повећавала. 1300. године износила је 5 перп. и 22 кератија, 1318. односно 1320. — 7 перп., а 1338. више но 17 перп.

Управо огроман био је у овом периоду пораст богатства Есфигменског манастира. Иако оштећен и издат са знатним лакунама и грешкама први есфигменски практик показује да су пред сам крај XIII века годишњи приходи овог манастира износили 141 перп. Од тога је манастир задржавао 123 перп., а 18 плаћао на име државних дажбина. Око 1320. године, према другом есфигменском практику, манастир је убирао од својих парика 388 перп., док су остали његови приходи, који се наводе у дугачком набрајању, износили, према практику, укупно 320 перп.[13] Као општи збир годишњих прихода манастира практик, свакако погрешно, наводи 500 перп. (уместо 700?). Врло је карактеристично да је отпала и обавеза плаћања извесних дажбина држави: манастир је стекао потпун имунитет и сви приходи од његових парика и земаља припадају њему.[14]

Практици Ивирона пружају сасвим друкчију слику. Супротно документима малопре цитираних манастира који, са јединим изузетком најмлађег практика Ксенофонтовог манастира, одражавају стање до 1320., практици Иверона обавештавају нас о стању на његовим поседима све до критичне 1341. године, када су прилике у Царству почеле нагло да се погоршавају. Првих деценија XIV века опширни поседи овог богатог манастира одају слику извесног стабилног просперитета. Комплекс његових имања у Солунској теми имао је 1301. године приход од 675 перп. До 1317. тај приход је порастао за 2 перпере. Исти годишњи приход од 677 перп. исказан је и у практику из 1321.[15] Међутим, практик из 1341. показује да је годишњи приход са ивирских имања у Солунској теми спао на 633 перп., и сам практик истиче да се приход с ових имања смањио за 44 перп. годишње „због напада непријатеља".[16]

Још изразитије је опадање на оном комплексу ивирских поседа чије је језгро сачињавало село Радоливо. Према практику из 1316., приход од Радолива и оближњих малих села Бориска, Овила и Добровикије износио је 520 перп.[17] Међутим, практик из 1341. наводи своту од

[13] Изгледа да овај збир није сасвим тачан. Ако се саберу поједине ставке добија се 308 5/6. Истина код једне ставке цифра прихода изостављена је у издању којим располажемо, али је тешко предпоставити да је она износила преко 11 перп. Ради се о дажбини од вашара који се одржавао на земљама манастира. Такве дажбине обично су износиле неколико перпера.

[14] Посебну пажњу заслужује и чињеница да, према првом практи[illegible] Есфигменски манастир није имао право да на своје парике удара глобе за убиств[illegible] насиље ни да убира дажбине од пронађеног блага, док, према другом практик[illegible] његово право на глобе („аир") није ничим ограничено. Уп. *Острогорски*, Виз. писц. [illegible] 299 сл. В. и моју расправу К истории иммунитета в Византии, Виз. Врем. 13 (195[illegible]) 103 сл.

[15] *Dölger*, Sechs Praktika, A 454, K 599, P 586.

[16] *Ibid.* V 456/7.

[17] *Ibid.* R K 334.

свега 448 перп.[18] Уствари приход те године био је још знатно мањи. Састављач практика, први ловац Јован Ватац, даје нам драгоцена обавештења о стању у коме је затекао ова села Ивирона. Констатовао је, наиме, да су села Овил и Добровикија опустела, јер се њихово становништво иселило због напада Турака и отишло другде, на различита архонтска и пронијарска имања. Немајући, према томе, могућности да изврши попис ових села, Јован Ватац је, како сам објашњава, без много предомишљања уписао на име прихода од њих износ од 60 перп., јер је толики био њихов приход према попису орфанотрофа Кедрина, састављача практика из 1316.[19]. Овај износ био је, дакле, сасвим фиктиван: приход Ивирона од комплекса Радолива 1341. године уствари није износио ни 448, већ 448 мање 60, тј. 388 перпера (према ранијих 520 перп.).

Међутим, рента од Радолива само је једним делом припадала Ивирону јер је ово село било оптерећено порезом, и то врло високим. Села Ивирона у Солунској теми била су ослобођена свих државних дажбина, и практици који се односе на та села истичу сваки пут да сви наведени приходи припадају манастиру без икаквих ограничења. Напротив, практици који се односе на комплекс Радоливо указују да ивирски монаси морају да, од сакупљених прихода, 200 перп. предају државној благајни као своје пореско задужење (ὡς κεφάλαιον). То указује орфанотроф Трифон Кедрин у практику из 1316. подвлачећи да ће од 520 перп., колико је износио приход с ових поседа те године, монаси 200 перп. предати државној благајни, а 320 перп. задржати.[20] То истиче и Јован Ватац у практику из 1341. Јер пореска обавеза Радолива остала је иста и износила је, као и раније, 200 перп., мада су његови приходи, као што смо видели, јако опали,тако да је те године манастир морао да преда држави више од половине свог прихода са села Радолива. Ваљда због тога Јован Ватац, за разлику од Трифона Кедрина, не наводи колико ће Ивирон задржати у своју корист већ само указује да ће манастир 200 перп. предати држави а да ће остало уживати „потпуно неометано и непоколебљиво, неопозиво и неотуђиво", како већ гласи устаљена византијска формула.[21]

Кратак податак о пореској обавези Радолива налази се већ у хрисовуљи Михаила IX, сина и савладара Андроника II.[22] Потврђујући све

[18] *Ibid.* RV 241.

[19] *Ibid.* RV 232—237. Овил и Добровикија налазили су се јужно од Пангајске горе, отворени нападу са мора, и зато су страдали од турске најезде, док се Радоливо, као и сеоце Бориск, налазило заклоњено, с оне стране горе, и стога је остало поштеђено. Уп. *Осшрогорски*, Две белешке 77 сл.

[20] *Ibid.* RK 334—337.

[21] *Ibid.* RV 241—243.

[22] *Dölger*, Schatzk. Nr 37 издао је ову хрисовуљу према савременом препису патријарха Нифонта од априла 1311. Делимично издање оригинала (само набрајање поседа) даје *М. И. Гедеон*, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Атина 1926, 41—44. Мањи фрагмент оригинала даје и *Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserkunden, München 1932, 34, sq. Важно истраживање о овој хрисовуљи, као и о хрисовуљи Јована VI Кантакузина о којој ће још бити говора: *Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, прештампано у Byzantinische Diplomatik (1956) 176 sq.

поседе Ивирону, ова хрисовуља од августа 1310. на првом месту наводи имање Радоливо (τὸ προάστειον τῆς 'Ραδολήβους) и истиче при томе да ово имање, и то само оно међу свим ивирским поседима, има да плаћа порез државној благајни.[23] Непосредно иза Радолива наведена су и овде села Овил и Добровикија, али ни она нису задужена никаквим дажбинама. Хрисовуља из 1310. показује, дакле, да се пореска обавеза, забележена у Ивирским практицима, није односила на цео комплекс поседа пописан у тим практицима већ само на Радоливо. Ова пореска обавеза означена је и овде речју κεφάλαιον.[24] Њен износ се не наводи већ се каже само да Радоливо има да плаћа државној благајни кефалеон који је, извршивши мерење тог имања и његове територије, одредио покојни пансеваст севаст Теологит. Захваљујући ивирским практицима, знамо да овај у хрисовуљи узгред споменути порез није износио ништа мање но 200 перп. и да је већ 1341. манастир већи део прихода од Радолива давао држави, а мањи задржавао за себе.

Међутим, ни тај мањи део Ивирски манастир није дуго уживао „неометано и непоколебљиво", као што му је то гарантовао практик Јована Ватаца од априла 1341. У јесен те исте 1341. године избио је, као што је познато, дугогодишњи грађански рат који је коначно разорио Царство. У тим критичним годинама пореска обавеза села Радолива била је повећана — за сто од сто.

Ово се види из хрисовуље Стефана Душана Ивирону од јануара 1346.[25] Ивирски монаси, како саопштава хрисовуља, посетили су цара Стефана и замолили га да их ослободи пореза који су до тада плаћали, износећи да је њихово имање (κτῆμα) Радоливо давало — прво у царски вестијарий, а затим стратиотима — 400 перп. годишње, и то 200 перп. на име зевгаратикија, а 200 на име кефалеона.[26] Према томе, поред оних 200 перп. које су раније, како 1316. тако још и 1341., сачињавале његову пореску обавезу, његов кефалеон, Радоливо је плаћало сада још исто толико на име суплементарног пореза — зевгаратикија, о коме у практику

[23] *Dölger*, Schatzk. Nr 37, 56—59. *Гедеон*, н. д. 41.

[24] Не може бити више никакве сумње — документи који се односе на село Радоливо нарочито јасно то доказују — да κεφάλαιον, као порески термин, има опште значење пореског задужења (пореско „поглавље", пореска свота, ставка), а никако не значи главарину, како се раније мислило. Cf. *Dölger*, Schatzk. p. 109. *N. Svoronos*, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, Athènes—Paris 1959, 112 sq., греши кад тврди да је кефалеон увек везан са харагмом и да чини једну целину с њом, а исто тако и кад предлаже да се у Душановој хрисовуљи Зографу од априла 1346. (Actes de Zographou Nr 37, 43 — *Соловјев-Мошин,* Грчке повеље српских владара бр. 9, 54) τοῦ κεφαλαίου τοῦ χαράγματος замени са τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ χαράγματος, што је, како се лепо види из контекста, немогућно. Произвољна је и његова тврдња да се кефалеон, за разлику од харагме, убирао у ситном новцу.

[25] *Соловјев-Мошин*, бр. 6.

[26] *Ibid*. бр. 6, 14—20. Према Душановој хрисовуљи, тај порез је давало Радоливо μετὰ τῶν αὐτοῦ που ἑτέρων κτημάτων. Међутим, као што смо видели из хрисовуље Михаила IX, од свих ивирских села једино је Радоливо било оптерећено порезом. У сваком случају, како показује ова хрисовуља, ни Овил ни Добровикија нису учествовали у плаћању дажбина наметнутих Радоливу.

из 1341. године још нема говора.[27] Карактеристичан је и податак да је порез са села Радолива, првобитно исплаћиван државној благајни одн. царском вестијарију, а да је затим даван стратиотима, тј. пронијарима. Нагло повећање пореза на село Радоливо које је византијска влада спровела у годинама грађанског рата ишло је, дакле, у корист пронијара и било је диктовано жељом царске владе за јачањем војних снага и придобијањем присталица из редова пронијара.[28]

Дуплирање и онако тешке пореске обавезе села Радолива представљало је свакако велики терет за Ивирски манастир. Као што смо видели, његови приходи су опадали, па је већ 1341. целокупна рента од села Радолива фактички износила мање но 400 перпера. За време грађанског рата и Душанових војних акција ситуација се свакако још погоршала. Обраћајући се Душану 1346., ивирски монаси указали су на „разарање и поремећаје" које су њихови поседи и метоси претрпели.[29] Према томе, ради подмиривања новог, повећаног пореза манастир је морао не само да преда држави односно пронијарима сав свој приход од Радолива већ да употреби и приходе од других својих поседа. Занимљиво је да су поседи Ивирона који су од раније уживали имунитет задржали и даље своје привилегије. То је врло карактеристично за византијску пореску политику. Приморана да подигне порезе, византијска влада је више волела да повећа терет и онако тешко оптерећених поседа него да тражи било шта од оних земаља које су једном добиле право имунитета. Није никакво чудо што се Ивирон нашао погођен наглим повећањем пореске обавезе села Радолива, којим је овај његов највећи посед постао дефицитан. И чим је Света Гора потпала под Душанову власт, ивирски монаси су пожурили да замоле свог новог господара да их тог терета ослободи.

Душан је изашао у сусрет њиховој молби и хрисовуљом од јануара 1346. ослободио Радоливо плаћања пореза од 400 перп. Питање тог пореза јесте главни предмет ове Душанове хрисовуље и непосредни узрок њеног издавања. Оно се расправља на првом месту и чини основну садржину овог документа. Кратко и сумарно потврђивање поседа Ивирског манастира само се на њега надовезује, а на крају се подвлачи право Ивирона да тражи и да врати своје одбегле сељаке из Овила и Добровикије — питање које је такође јако узнемиравало манастир.

Као што је познато, Душан је, пошто је завладао Светом Гором, издао новембра 1345., још као краљ, „општу хрисовуљу" свим светогорским манастирима.[30] Иза тога ће доћи дуг низ хрисовуља појединим манастирима. Нарочито велики број даровница даће Душан појединим светогорским манастирима априла 1346. поводом свог крунисања за цара. Међутим, хрисовуља којом је Ивирон ослобођен плаћања пореза

[27] О зевгаратикију в. *Соловјев* и *Мошин*, 442 сл. *Г. Острогорски*, Виз. писц. книги 246 и 296 сл.

[28] Уп. *Г. Острогорски*, Пронија 107 сл.

[29] *Соловјев—Мошин*, бр. 7, 74.

[30] *Соловјев—Мошин*, бр. 5.

за село Радоливо издата је, као што смо видели, већ јануара 1346., на специјалну молбу ивирских калуђера, који су једва дочекали да искористе дарежљивост новог господара Свете Горе. То је прва позната хрисовуља коју је Душан издао једном светогорском манастиру после преласка Свете Горе под његову власт и прва позната повеља коју је он потписао као цар.[31]

Априла 1346., међу другим светогорским манастирима, добио је и Ивирон од цара Стефана нову хрисовуљу.[32] Хрисовуља потврђује право власништва манастира на све његове поседе — на челу дугачког списка тих поседа налази се Радоливо —, понавља одлуку о ослобођењу Радолива од кефалеона и зевгаратикија, позивајући се на претходну хрисовуљу, ослобађа манастир свих државних дажбина и глоба, даје му потпун имунитет и забрањује кефалијама и осталим чиновницима улазак на његове поседе, ослобађа унапред од свих дажбина и оне досељенике (елефтере) које ће манастир довести на своје земље.

* * *

Тако је Ивирон, захваљујући дарежљивости српског цара, ослобођен обавезе да ма шта плаћа за своје поседе, а нарочито за своје село Радоливо. Опроштен му је не само вишак који је био наметнут Радоливу претходних година већ је укинута свака пореска обавеза, чак и она коју је то село сносило под византијском влашћу пре грађанског рата. Међутим, добивши од Душана ову значајну повластицу као и потврду свих својих поседа и ранијих привилегија, ивирски калуђери нису се тиме задовољили. Они су се обратили и византијским властима и добили су исте привилегије прво, 1351. године, од Јована VI Кантакузина, а затим, 1357., и од Јована V Палеолога. Да ли да тражимо објашњење овој чињеници у претпоставци да је област у којој се налазило Радоливо, после Кантакузинове офанзиве у Македонији 1350., дошла под византијску власт? Таква предпоставка тешко би се могла бранити, а видећемо да су византијске власти давале светогорским манастирима привилегије и за оне поседе које су се несумњиво налазили на српској територији. Кантакузинова прича о томе да је између њега и Душана дошло до споразума о деоби Македоније (и о повратку Епира и Тесалије)[33] не изгледа нимало вероватна.[34] У сваком случају, и према Кантакузину, тај тобожњи споразум остао је неостварен. Као што тачно каже П. Лемерл, резимирајући догађаје из 1350. године, „dans la Macédoine

[31] Изгледа, међутим, да је и Зограф хитно тражио и добио од Душана хрисовуљу, која се такође тицала пореске обавезе манастира. У хрисовуљи Зографу од априла 1346. Душан напомиње (*Соловјев—Мошин*, бр. 9, 35—42) да је недавно већ ослободио Зографски манастир дотадашње његове обавезе да плаћа државној благајни 50 перп. на име ситаркије (χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας). Случај је, дакле, сасвим аналоган: манастир је добио од новог господара Свете Горе ослобођење од пореске обавезе које није успео да се ослободи за време византијске власти. О овој пореској обавези Зографа в. *Г. Острогорски*, К истории иммунитета 82 сл.

[32] *Соловјев* и *Мошин*, бр. 7.

[33] Cantacuzen. III, p. 155—156, ed. Bonn.

[34] Уп. *Јиречек*, Историја Срба I², 230. *М. Динић*, у Историји народа Југославеиј I (1953) 359.

orientale, il semble bien que rien n'avait été changé, et que tous le efforts de Cantacuzène étaient demeurés vains".[35]

Хрисовуље оба византијска цара односе се на све поседе Ивирског манастира, али доносе занимљиве одредбе и о питању пореске обавезе Радолива. Хрисовуља Јована Кантакузина, издата 14. јула 1351.[36], потврђује прво право власништва Ивирона на сва његова имања, наводећи их у уобичајеном дугачком набрајању, било да се налазе на византијској или на српској територији, а онда се осврће на специјалне молбе калуђера. И ето, главна њихова молба односила се опет на Радоливо. Ивирски монаси су изнели да је Радоливо имало да плаћа χάριν κεφαλαίου 480 перп. и замолили су цара Јована Кантакузина да се ова пореска обавеза укине.[37] Уз то су молили да им се врати земља у близини села Мелинцијане која је била дата пронијарима.[38] Јован VI прихвата обе молбе и наређује да се поменути кефалеон не узима од манастира а да се тражена земља преда њему заједно са њеним риболовом. Ово наређење је утолико занимљивије што се Мелинцијана, стари посед Ивирона, налазила на доњој Струми, тј. ван икакве сумње на територији српског цара.[39] Наређење о укидању пореске обавезе села Радолива понавља се још једном на крају хрисовуље, и то на врло категорички начин.[40]

Занимљиво је да при томе Кантакузинова хрисовуља ни једном речју не спомиње да је Радоливо већ пре пет година било ослобођено пореске обавезе хрисовуљама Стефана Душана. Исто тако, потврђујући право власништва Ивирона на његове поседе, Јован Кантакузин нигде не спомиње српског цара, иако је то право било зајамчено са свим детаљима Душановом хрисовуљом од априла 1346., али се зато

---

[35] *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945, p. 202.

[36] Наративни део ове хрисовуље издао је Гедеон, н. д. 44—49. Њен почетак и крај објавио је накнадно *F. Dölger*, Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon Byzantinische Diplomatik (1956) 179 f.

[37] *Dölger*, Byz. Diplomatik 179, 28. Уствари, као што знамо из Душанове хрисовуље, Радоливо није плаћало 480 него 400 перпера: 200 на име кефалеона и 200 на име зевгаратикија (Катакузинова хрисовуља не спомиње зевгаратикиј већ обухвата цело пореско задужење Радолива речју кефалеон). Истина, текст на овом месту оштећен је савијањем и тешко се чита, али се на фотографији коју је Делгер. приложио може прилично јасно разабрати τετρακόσια ὀγδοήκοντα. Cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik 179, 26 sq. и табл. XIX.

[38] *Dölger*, Byz. Diplomatik 179.

[39] Хрисовуља Јована Кантакузина (*Гедеон*, стр. 46) изричито каже да се метох Мелинцијана (Гедеон погрешно пише Μελίντζιοκη) налази око Стримона, а из Душанове хрисовуље Ивирону од јануара 1346 (*Соловјев—Мошин*, бр. 6, 33) може се закључити да се Мелинцијана налазила у области Сера. Хрисовуља Јована Кантакузина (*Гедеон* 46 и *Dölger* Byz. Diplomatik 180, 37) спомиње на овом метоху риболов, Душанова хрисовуља Ивирону одаприла 1346 (*Соловјев—Мошин*, бр. 7, 43—45) рибарске чамце и лађе, а хрисовуља Јована V Ивирону од августа 1357 (*Dölger* Schatzk. 9, 29) и једно и друго. Већ хрисовуља Нићифора III Вотанијата од јула 1079. (Dolger, Schatzk. 35, 62) спомиње Мелинцијану као посед Ивирона. — *Dölger*, Schatzk. p. 46 (9, 29 B) мисли погрешно да се ради о метоху код Скопља.

[40] *Dölger*, Byz. Diplomatik 180, 44.

на више места изрично позива на старије хрисовуље, простагме и друге исправе византијских царева, својих „предака".[41] Вреди узгред напоменути да је у Кантакузиновој хрисовуљи забележено да се становници Добровикије и Овила „налазе одскора у разним градовима".[42] Видели смо да су се они иселили још пре 1341. године. Очигледно се нису никад ни вратили на земље Ивирона населивши се у оближњим градовима, и према томе су Добровикија и Овил означени у Кантакузиновој хрисовуљи као παλαιοχώρια (стара, напуштена села).[43]

Кантакузинова хрисовуља издата је у времену кад су односи између њега и Душана били непријатељски, док је између Душана и Јована V Палеолога дошло, напротив, до зближења. Управо тада, исте године и истог месеца (јула 1351.), Јован V је, на Душанову молбу, издао хрисовуљу Хиландару потврђујући све поседе и привилегије српског манастира на Светој Гори.[44] У овој хрисовуљи Јован V не само изрично спомиње Душана већ га и назива „преузвишеним царем Србије и вољеним ујаком".[45] Међутим, у својој хрисовуљи Ивирону од августа 1357.,[46] која нас овде првенствено занима, ни Јован V не спомиње Душана ни једном речју. Разуме се да Јован V не спомиње ни Кантакузина. У осталом при састављању ове хрисовуље, канцеларија Јована V није се ни користила хрисовуљом Јована Кантакузина, издатом пре шест година истом манастиру. Потврђујући поседе Ивирона, хрисовуља Јована V и Јована VI набрајају их сасвим друкчијим редом, а и иначе се знатно међусобно разликују. Напротив, хрисовуља Јована V умногоме се подудара са Душановом хрисовуљом Ивирону од априла 1346., било да се њом директно послужила или, што је вероватније, да су и једна и друга полазиле од хрисовуље Андроника III. Јован V се више пута позива на хрисовуље и простагме Андроника II и Андроника III, а и Душан спомиње хрисовуље и простагме својих византијских претходника.[47] Дугачак списак ивирских поседа подудара се у хрисовуљама Стефана Душана и Јована Палеолога готово од речи до речи и завршава се у обе хрисовуље истим податком према коме Ивирон има „у Рендини куће и

[41] Андроника II Јован Кантакузин назива својим дедом, а Андроника III својим братом, позивајући се на простагме τοῦ τε αὐθέντου μου τοῦ βασιλέως τοῦ πάππου τῆς βασιλείας μου καὶ τοῦ θειοτάτου μου δεσπότου καὶ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου, τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαριτῶν (*Гедеон* 48). В. сличне примере: *Dölger*, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938) 19 ff.

[42] *Гедеон*, н. д. 48.

[43] Уп. *Г. Острогорски*, Две белешке 78 сл.

[44] Actes de Chilandar, Nr 138.

[45] На значај овог документа, једине византијске хрисовуље у којој је Душан назван царем, истина само царем Србије, лепо је указао *М. Динић*, Душанова царска титула у очима савременика, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I, Београд 1951, 97 сл.

[46] *Dölger*, Schatzk. Nr 9.

[47] Хрисовуља Андроника III, изгледа, није сачувана. Хрисовуља Андроника II била је свакако идентична са хрисовуљом Михаила IX од августа 1310., о којој смо говорили горе. Постоји и хрисовуља Андроника II од јуна 1283. која није издата: Cf. Dölger, BZ 36 (1936) 465.

двојицу парика званих корпари (καλαθάδες)“.[48] Мора да су ти корпари дуго седели у Рендини, поготово ако се исти податак, што је вероватно, налазио већ и у хрисовуљи Андроника III. Или је овај податак механички преношен из једне хрисовуље у другу?

Византија је неоспорно располагала јаким и искусним чиновничким апаратом какав ниједна друга средњовековна држава ни приближно није имала. Али и искусним византијским чиновницима, па и самим царским канцеларијама чешће су се поткрадале грешке, понекад и доста крупне и изненађујуће. Документи о Радоливу дају неколико примера таквих грешака. Као што смо видели, према Душановој хрисовуљи Ивирону од јануара 1346., пореска обавеза села Радолива износила је 400 перп. годишње, а према хрисовуљи Јована Кантакузина од јула 1351. 480 перп. Док се навод Душанове хрисовуље може довести у склад са подацима ивирских практика из 1316. и 1341. и само показује да је после 1341. пореска обавеза Радолива била подигнута од 200 на 400 перп., дотле се у наводу Кантакузинове хрисовуље несумњиво крије грешка, јер је тај порез био 1346. укинут Душановом одлуком, те није ни могао да буде још једном повећан. Међутим, хрисовуља Јована V Палеолога од августа 1357. наводи своту која се зачудо не слаже ни са једним од претходних докумената. Према њој, Радоливо је плаћало 300 перп. годишње.[49] Хрисовуља Јована V још једном ослобађа Ивирски манастир тог пореза. При томе ми сазнајемо да је пре кратког времена Јован V већ донео о томе посебну одлуку простагмом, коју хрисовуља из 1357. само потврђује. Занимљиво је да је ова одлука била донета на молбу „пречасног монаха Ионе“ и да је предвиђала не само укидање пореза већ и једно ново регулисање тог питања — у интересу молиоца. Од 300 перп. које је Ивирон тобоже дуговао држави као порез са села Радолива, манастир задржава само 200 перп., а 100 перп. годишње треба да припадну лично пречасном Иони, сачињавајући његов аделфат. Занимљиво је такође, а и доста чудновато, да хрисовуља Јована V тврди да је Ивирон био ослобођен своје пореске обавезе већ хрисовуљама и простагмама Андроника II и Андроника III, што је опет очигледно нетачно, јер ивирски практици јасно показују да се порез са села Радолива (у износу од 200 перп.) редовно убирао и за владе Андроника II и за владе Андроника III.[50] Као што смо видели, њега је укинуо тек 1346. године Стефан Душан.

Дакле, напори Ивирона нису били узалудни. Радоливо је ослобођено своје пореске обавезе, али је добар део прихода од тог села припао на крају, одлуком цара Јована Палеолога, једном угледном и утицајном представнику манастира као његов аделфат. Уосталом, ни Ивирски ма-

[48] *Соловјев—Мошин*, бр. 7, 70. *Dölger*, Schatzk. Nr 9, 44. Уп. *Г. Осшрогорски*, Две белешке 80 сл.

[49] *Dölger*, Schatzk. Nr. 9, 64.

[50] Ако је, пак, хрисовуља Јована V хтела да каже да хрисовуљама и простагмама Андроника II и Андроника III није само укинуто пореско задужење Ивирона већ и регулисано питање Иониног аделфата, како је то схватио *Dölger*, Schatzk. p. 44 и како се то може, али не мора схватити, онда би збрка била још и већа.

настир ни пречасни Иона нису дуго уживали плодове својих многобројних интервенција. Положај византијских манастира почео је да се погоршава већ од друге четвртине XIV века. Расуло које је настало у Византијском царству у доба грађанских ратова није могло а да се не одрази на судбини чак и најугледнијих светогорских манастира. Јако повећање пореске обавезе села Радолива за време грађанских ратова четрдесетих година, повећање које је пре свега ишло у корист пронијара, најјасније илуструје ову чињеницу. Захваљујући дарежљивости коју је Стефан Душан показао према светогорским манастирима, Ивирон је, употребивши сав свој утицај и код српских и код византијских власти, успео да издејствује не само смањење већ и потпуно укидање те тешке обавезе. Међутим, нарочито повлашћен положај који су светогорски манастири стекли под српском влашћу био је само кратак предах иза кога је дошло ново, овог пута управо катастрофално погоршање. После Маричке битке византијски манастири су, као што је познато, изгубили не само оне посебне повластице за које су се толико борили, већ су морали да се одрекну половине свих својих поседа, који су им били одузети и подељени пронијарима.[51]

О изванредној упорности са којом је Ивирон тражио да се његово село Радоливо ослободи дажбина сведочи чињеница да му је тражено ослобођење било загарантовано хрисовуљама три цара, српског цара Стефана Душана и два супарничка византијска цара, Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога. У суштини, хрисовуље византијских царева понављају привилегију коју је Ивирон већ раније добио од Душана. Међутим, ни Јован Кантакузин ни Јован Палеолог, као што смо видели, не позивају се на Душанову одлуку, као што се Јован Палеолог не позива ни на одлуку Кантакузинову. То су формално три посебне одлуке, донете не као потврде раније дате повластице већ као нове привилегије. Што Јован Палеолог не спомиње Јована Кантакузина и што су ивирски монаси, после Кантакузинова пада, желели да добију гаранцију од нове власти, не може изненадити. Остаје, међутим, питање зашто су ивирски калуђери, добивши од Душана максимално задовољење свих својих жеља, сматрали за потребно да исте повластице траже и од византијских царева. Да ли то значи да правна важност Душанових одредаба није била у очима Византинаца неоспорна? И да ли то значи да је Византија у доба српске власти задржала на Атоса извесну ингеренцију?

* * *

Тако нас ово мало испитивање о селу Радоливу и његовој пореској обавези наводи на много крупнија питања о правним односима у области Свете Горе за време српске власти, питања која по свом значају превазилазе оквире постављене скромне теме. Не мислимо да ова питања овде и решимо, али се она морају једном поставити, и можда ће наше мало

[51] Уп. *Г. Острогорски*, Пронија 105 сл.

истраживање и нека запажања на која нас је оно навело дати материјала за њихово решавање показавши да су односи настали у грчким областима после Душановог освајања били сложенији но што се обично мисли.

Постоји, наиме, већи број повеља византијских царева издатих светогорским манастирима у времену кад се Света Гора налазила под српском влашћу. Хрисовуље Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону, о којима смо расправљали, представљају само један — нарочито карактеристичан — пример таквих повеља, поред низа других сличних примера. И у другим случајевима ради се о манастирима који су претходно већ добили хрисовуље са истим привилегијама од свог непосредног господара Стефана Душана.[52] Истина, византијски манастири су увек тежили за тиме да прикупе што више докумената са потврдом својих права и привилегија. Тражили су их неизоставно од сваког новог цара, а често су поступно добијали више докумената и од једног те истог владара, а уз то и од његових савладара. Да ли су се они руководили само том тежњом и кад су се, поред Душана, обраћали са истим тражењима византијским царевима? Бојим се да би такво објашњење било недовољно. Јер кадгод су византијски цареви давали привилегије, већ раније зајамчене од стране њихових претходника, они су се увек позивали на одлуке тих својих византијских претходника и уствари само их потврђивали, са извесним допунама или без икаквих битних допуна. Међутим, дајући светогорским манастирима привилегије које им је Душан већ био доделио, понављајући у суштини његове одлуке, византијски цареви доносе те одредбе као нове одлуке или се пак и у овим случајевима позивају на старије документе својих византијских претходника, а Душана и не спомињу. Хрисовуља Јована V Ивирону иде, видели смо, тако далеко да се и за одлуку о укидању пореске обавезе Радолива, ваљда по навици, позива на Андроника II и Андроника III, иако они такву одлуку никад нису ни донели.

Изузетак чине само повеље Хиландару. Као што смо видели, Јован V је јула 1351. године издао Хиландару хрисовуљу на тражење Душана, „преузвишеног цара Србије и вољеног ујака", а септембра 1365. издао је, опет Хиландару, хрисовуљу и на молбу Јована Угљеше, „вољеног нећака преузвишене деспине Србије и вољене своје сестре, пресрећног деспота Србије".[53] У првој хрисовуљи потврђује се Хиландару право власништва на све његове поседе и ослобођење од свих намета и дажбина „које се убирају или ће се убирати у земљи Ромеја"; у другој потврђује се право власништва Хиландара на два имања, једно

---

[52] Поред хрисовуља Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону о којима је била реч, нарочито карактеристичне су хрисовуље Јована V Хиландару од 1351. и 1365. (Actes de Chilandar, Nr 138 и 149), Ватопеду од 1356. (Ed. *Goudas*, ΕΕΒΣ IV, Nr 15; уп. и Nr 16 и 17), Дохијару од 1355. (ed. *Ktenas*, ib. Nr 6; уп. и Nr 4 и 5), повеља патријарха Калиста од 1350. (?) манастиру Алипиу која потврђује привилегије византијских царева (Actes de Kutlumus, ed. *Lemerle*, Nr 22).

[53] Actes de Chilandar, Nr 149.

у Каламарији, а друго близу Сера. Била је то стара традиција да византијски цареви издају Хиландару хрисовуље на молбу српских владара и да се позивају на њихову интервенцију. Ова традиција одржала се и под српском влашћу. Без обзира на промењене услове, нема никакве битне разлике између хрисовуље Јована V, издате на Душаново тражење, и многобројних хрисовуља које је издавао Хиландару Андроник II на интервенцију краља Милутина, свог „вољеног сина и зета, преузвишеног краља Србије". И већ у овим хрисовуљама наглашава се понекад да се Хиландар ослобађа од дажбина које се убирају или ће се убирати у земљи Ромеја.[54]

Душан је покорио већи део источне Македоније, али је Солун са широм околином остао у рукама Византинаца. То је имало за последицу да су се поседи појединих светогорских манастира, често многобројни и разасути на већем простору, нашли делом на српској а делом на византијској територији. Ова чињеница је већ сама по себи приморавала светогорске манастире да одржавају везе и са једном и са другом влашћу, и ово несумњиво умногоме објашњава компликованост настале правне ситуације. Има повеља византијске царске владе из овог времена које су изазване управо том специфичном ситуацијом. Оне се специјално тичу светогорских поседа на преосталом византијском подручју и регулишу правне односе у тим областима. Тако простагма Јована V од марта 1351. регулише питање извесних обавеза манастира Ксиропотаму у вези с једним његовим селом на Халкидику (манастир је био обавезан да неком скутерију Андрији Индану плаћа 20 перп. годишње за његову ливницу у том селу), обавеза које манастир није испуњавао „због напада Срба на то место до кога је дошло пре извесног времена".[55]

Међутим, горепоменуте хрисовуље Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону, као и друге сличне хрисовуље, којима се даје општа потврда манастирских права и привилегија, не односе се само на поседе у византијским већ и у српским областима, као што и хрисовуље Стефана Душана обухватају и поседе на византијском подручју, укључујући чак и манастирску имовину у самом Солуну. Шта више, видели смо да је Јован V специјалном хрисовуљом од септембра 1365. потврдио Хиландару, и то на изричну Угљешину молбу, право власништва на два села од којих се једно налазило у околини Угљешине престонице — Сера. Занимљиво је да у архиву Хиландара постоји и једна фалсификована хрисовуља Јована V која носи исти датум, а која набраја већи број поседа.[56] Има лажних повеља истог цара из времена српске власти на територији Свете Горе и у архивима других светогорских манастира.[57]

---

[54] Напр. Actes de Chilandar, Nr 170, 41 од септембра 1321.

[55] *Dölger,* Schatzk. Nr 19, 7.

[56] Actes de Chilandar, Nr 150. Ова повеља је свакако састављена према хрисовуљи од јула 1351., издатој на Душаново тражење, како је то запазио већ *Динић*, н. д. 98, нап. 22.

[57] Напр. Actes d'Esphigménou, Nr 15 (= *Dölger,* Schatzk. Nr 51); *Dölger,* Schatzk. Nr 41 од фебруара 1358.

Све то очигледно доказује да су повеље византијских царева из тога времена имале у очима Светогораца реалну, практичну вредност. На светогорским поседима са српске територије признавана је и поштована и једна и друга власт.

Познато је како су спремно светогорски манастири прихватили власт српског цара. Душан често истиче у својим повељама да су му Светогорци „свом душом притекли", и да су му показали „поштовање и благонаклоност"[58] итд., и управо том њиховом привржено шћу образлаже своју дарежљивост према њима. Светогорци су брзо схватили да се сада повластице морају тражити на првом месту од српског цара. Видели смо колико су се ивирски монаси журили да добију од њега повластицу за Радоливо. Међутим, представа о врховним правима византијског василевса као поглавара хришћанске васељене остала је на Светој Гори и под српском влашћу жива.

Ми знамо из „опште хрисовуље", коју је краљ Стефан Душан новембра 1345. дао свим манастирима на Светој Гори, да су Светогорци пристали да се краљево име помиње „по целој Светој Гори и у Јерису и у целој његовој околини"[59] — под условом „да се никада не спречава помен цара Ромеја, него да се на првом месту помиње његово име а онда име нашег краљевства".[60]

Да ли је ова погодба остала на снази и после Душановог проглашења за цара Србије и Романије? Чини се да материјал који смо овде претресли показује да Света Гора није одустала од свог традиционалног схватања о врховним правима византијског цара, а вероватно није одустала ни од помена „цара Ромеја".[61] Разуме се, после Душановог крунисања, у коме су они и сами суделовали, Светогорци су га признавали и називали царем, али само царем, не и царем Ромеја. Веће светогорских манастира титулише Душана „моћни и свети наш господар и цар кир Стефан": ὁ κραταιὸς καὶ ἅγιος ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Στέφανος.[62]

Вратимо се још једном хрисовуљама Јована Кантакузина и Јована Палеолога Ивирону јер су оне нарочито карактеристичне за проблеме који нас занимају. Као што смо видели, Јован V хрисовуљом од 1357. године не само потврђује право Ивирона на све његове поседе ван Атоса, и на византијској и на српској територији, не само ослобађа те поседе свих дажбина већ и одређује како ће манастир употребити приходе од села Радолива које је раније предавао државној власти. Одредба Јована V о Ионинон аделфату јасно показује да се ингеренција византијског цара протезала и на сам Атос и да је византијски цар ре-

---

[58] В. напр. *Соловјев—Мошин*, бр. 6, 8; бр. 8, 10.

[59] *Соловјев—Мошин*, бр. 5, 29—30.

[60] *Ibid.*, бр. 5, 32—34.

[61] То претпоставља и *Динић*, н. д. 99.

[62] Actes de Chilandar, Nr. 135, 1, 18, 26 од децембра 1347. (Nr 136, који носи исти датум, је фалсификат начињен на основу Nr 135).

шавао и о унутрашњим приликама у појединим светогорским манастирима. Таква решења од њега су се тражила — Иона се њему обраћао — и прихватала као пуноважна. Истина, то је пример из времена после Душанове смрти. Али сетимо се да су ивирски монаси још за живота Душанова тражили од Јована Кантакузина наређење о повратку једног њиховог поседа у области Сера и да је Кантакузин у својој хрисовуљи од 1351. године такво наређење издао. Изгледа, према томе, да се представа о врховним правима византијског василевса над Светом Гором одржала током целог периода српске власти, одржала се и код светогорских монаха и код самих византијских царева. Поред српске власти, и византијска власт остаје на Светој Гори присутна.

G. OSTROGORSKI

RADOLIVO

Ein Dorf des Athosklosters Iberon.

Zusammenfassung

Das nordwestlich vom Pangaiongebirge gelegene Dorf Radolivo befand sich seit Ende des 11. Jahrhunderts im Besitz des Athosklosters der Iberier. Kaiser Alexios I. Komnenos hatte es der Kuropalatissa Basilakina geschenkt, und diese vermachte es dem Iberonkloster zum Seelenheil ihres Gatten, des Iberiers Grossdomestikos Gregorios Pakurianos. Damals zählte es 13 Bauernhöfe und trug jährlich 9 7/24 Goldmünzen ein. Als Besitztum des reichen Iberonklosters nahm Radolivo einen raschen Aufschwung. Anfang des 14. Jahrhunderts stellte es das bedeutendste Besitztum des Iberonkolsters dar und hatte — laut dem ihm 1316 ausgestellten Praktikon — nicht weniger als 230 hörige Bauernfamilien und eine Jahreseinkunft von über 400 Hyperpyra. (Die Einkünfte von Radolivo und den mit ihm zusammen zensierten kleineren Dörfern Boriskos, Obilos und Dobrobikeia betrugen 520 Hyp.).

Die zunehmende Wirtschaftsnot des Kaiserreiches zog jedoch schliesslich auch die reichsten und angesehensten byzantinischen Klöster mit in Leidenschaft. Die Geschichte des Dorfes Radolivo bietet ein lehrreiches Beispiel, an dem sich dies besonders klar erkennen lässt. Wie das Praktikon des Iberonklosters von 1341 zeigt, erfuhren die Einkünfte von Radolivo zwischen 1316 und 1341 einen starken Rückgang, während die benachbarten Kleindörfer Obilos und Dobrobikeia infolge eines türkischen Angriffs von ihren Bewohnern verlasssen worden waren. Indessen war das Iberonkloster verpflichtet, für Radolivo jährlich 200 Hyp. als κεφάλαιον der Staatskasse zuzuführen, und — ungeachtet des eingetretenen Rückgangs seiner Einkünfte — erfuhr die Steuerlast keine Senkung. Ja, noch mehr: der 1341 ausgebrochene Bürgerkrieg brachte eine Verdoppelung dieser ohnehin hohen Steuerpflicht mit sich. Nach dem Übergang des Athosberges unter die Herrschaft Stephan Dušans beeilten sich die Mönche des Iberonklosters, die Freigebigkeit ihres neuen Herrn auszunutzen, und erhielten von diesem schon im Januar 1346 ein Chrysobull, das sie von der inzwischen auf 400 Hyp. erhöhten Steuerpflicht für Radolivo befreite. Ein weiteres Chrysobull Stephan Dušans vom April 1346 wiederholte diese Bestimmung und gewährte dem Kloster die Bestätigung aller seiner sonstigen Privilegien und Besitzungen.

Obwohl nun das Ersuchen des Iberonklosters vom Serbenherrscher in vollem Masse befriedigt worden war, wandten sich seine Mönche mit

demselben Anliegen an die byzantinische kaiserliche Regierung und erhielten 1351 von Johannes VI. Kantakuzenos und 1357 von Johannes V. Palaoilogos Chrysobulle, die Radolivo wiederum von seiner Steuerpflicht befreiten, ohne hierbei die dahingehenden Chrysobulle Stephan Dušans auch nur mit einem einzigen Wort zu erwähnen. Dieser Sachverhalt stellt uns vor die Frage nach dem Verhältnis der byzantinischen und der serbischen Gewalt in den dem Serbenzaren zugefallenen alten byzantinischen Gebieten. Wir besitzen nämlich auch sonst byzantinische Kaiserurkunden aus der Zeit von 1345—1371, die die Privilegien und Besitzungen der Athosklöster bestätigen, gleichgültig ob sich diese im byzantinischen oder im serbischen Herrschaftsbereich befinden, wie denn auch die Urkunden Dušans ihrerseits die Besitze der Athosklöster sowohl im serbischen als auch im byzantinischen Bereich betreffen. Die Archive der Athosklöster bewahren auch eine Anzahl von gefälschten Urkunden Johannes V. aus dieser Zeit, was wohl beweist, dass der Heilige Berg den Verfügungen der byzantinischen Kaiser in der Zeit der serbischen Herrschaft praktische Bedeutung beimass. Bisweilen greifen die byzantinischen Kaiserurkunden mit ihren Bestimmungen auch in die Verhältnisse der Klöster selbst ein: so insbesondere das erwähnte Chrysobull Johannes' V. für das Iberonkloster von 1357 mit seiner Bestimmung über die Einkünfte von Radolivo. Das alles scheint zu zeigen, dass die Vorstellung von den Hoheitsrechten des byzantinischen Basileus, der Dušan selbst in seinem „allgemeinen Chrysobull" für die Athosklöster vom November 1345 — freilich noch vor seiner Ausrufung zum Kaiser der Serben und Griechen — ausdrücklich Rechnung trug, in der Zeit der serbischen Herrschaft nachwirkte und dass auf dem Athosberg neben der serbischen auch die byzantinische Gewalt immer anwesend blieb.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

ЈОВАНКА МАКСИМОВИЋ

МОДЕЛ У СЛОНОВАЧИ ЗАДАРСКОГ КАМЕНОГ РЕЉЕФА И НЕКА ПИТАЊА ПРЕРОМАНСКЕ СКУЛПТУРЕ

Обнова скулптуре у Средњем веку, њена појава у оквирима преромансног и романског стила, заузима једно од средишних места међу проблемима средњевековне историје уметности. Занемарена, скоро заборављена од античких времена, скоро без традиција, пластика је за своју средњевековну ренесансу морала добити импулса и инспирације са стране да би могла кренути новим путем. Ти подстицаји и те инспирације нас овде интересују и биће главни предмет наших расматрања.

Преромансна скулптура Далмације представља један од важних беочуга у ланцу питања око европске скулптуре. Многобројни камени рељефи у градовима дуж Јадранске обале, од Истре на северозападу до Улциња на југо-истоку, затим њихови налази у унутрашњости земље пробудили су велико интересовање научника. Још у XIX веку испитивачи су настојали да сагледају проблематику и схвате дух ове ране скулптуре, клесане у камену, сведене на дводимензионалну пластику, без моделације, често само урезивану у камен, упрошћену до графичких површинских решења. Везана за тадашњу архитектуру, она је чинила део њене декорације, украшавајући врата, прозоре, капителе и црквени намештај већином скромних црквица. Врло рано су били познати многобројни слично или чак исто клесани рељефи у суседној Италији. Они су нарочито у великом броју сачувани на северу у Ломбардији и у римским црквама. Многима се, на питање порекла, наметао одговор да је Далмација примила такву скулптуру из Италије, и то нарочито из Ломбардије, пошто је ова област сматрана домовином плитке пластике још од времена Лонгобарда.[1] Супротно мишљење да су се скулптори могли инспирисати код другог суседа — Византије, имало је мање присталица,

[1] Студије и чланци Љ. Карамана, нарочито: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 85; Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 24—25; Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povjesti umjetnosti, VI. O regionalnom, a ne nacionalnom značenju pleternih skulptura, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 2, 96.

Од страних аутора упор. P. Toesca, Storia del'arte italiana, Il Medioevo I, Torino 1927; J. Baum, Die Malerei und Plastik der Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Britanien, Potsdam 1930.

пошто су њени камени споменици били мање познати, па и до данас нису довољно објављени.[2]

Чини нам се да би историјски било оправданије сматрати ову тзв. преромански, површинску, плитко клесану скулптуру IX, X, XI века производом дегенерације античке пластике у целом басену Средоземног мора под утицајима оријенталних поплава у тим вековима и њиховим комбинацијама са локалним, аутохтоним традицијама. Таква декоративна скулптура негована је у Византији, Италији, Далмацији, јужној Француској, Шпанији, северној Африци и блиском Истоку. Према томе изучавања тзв. преромански скулптуре треба проширити на све крајеве Медитерана, не искључујући његове источне обале.[3] Такав методски поступак је једино оправдан и могућ да би се могао објаснити постанак овог вида скулптуре са свим његовим локалним варијантама и да би се његова суштина могла разумети. Међутим, овако широко конципован одговор не објашњава ближе путеве развитка и тражи аргументисане и видљиве доказе.

Пошто смо у могућности да дамо један прилог оваквом тврђењу и убедљив доказ, то ће овај рад бити њему и посвећен.

I.

Реч је о добро познатим рељефима са сценама из јеванђеља на каменим плочама из задарске цркве св. Недеље (сл. 1, 2.) Ови несумњиво изванредно интересантни рељефи давали су повода за различита мишљења око њиховог датирања, иконографије, стила, мајстора, односа према другим уметничким врстама итд. Историчари уметности покушавали су да га историјски ближе одреде од VIII до XIII века. Тако су их у VIII век стављали Bianchi,[4] у VIII или IX Eitelberger von Edelberg,[5] Радић,[6] у IX век Brunelli,[7] Gabelentz,[8] у IX—X Jackson,[9] у X век Toesca,[10] у XI век Караман, Cechelli, Пријатељ, Baum, Васић,[11]

---

[2] „Византијску тезу" заступао је нарочито Ф. Радић у многобројним чланцима. V. Hrvatske starine u Zadru, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva XII, 1890, 34—35.

[3] J. Стојановић-Максимовић, О средњевековној скулптури на Црногорском приморју, Историски гласник 3—4, 1951, 77—78.

[4] C. F. Bianchi, Zara cristiana I, Zara 1877, 413.

[5] Eitelberger R. von Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmäle Dalmatiens Wien 1884.

[6] F. Radić, нав. д.

[7] V. Brunelli, Storia di Zara, Venezia 1913, 253—257.

[8] H.v.d. Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, 106.

[9] T.G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria I, Oxford 1887, 265.

[10] P. Toesca, н. д. 435.

[11] Lj. Karaman, Pregled, 25; C. Cechelli, Zara, Catalogo delle cose e antichità d'Italia, Roma 1932; K. Prijatelj, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, Starohrvatska prosvjeta ser. III, 3. 1954, 65—90; J. Baum, н. д. 29; M. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд 1922, 61, 168.

у XII век Радојчић[12] и у XII—XIII век Ковачевић,[13] да поменемо само неке од многобројних аутора.

Приликом тражења порекла стила и иконографије ових рељефа нису нађени прави извори и аналогије. Неки аутори, не нашавши компарације у тадашњој скулптури, тражили су их у старијој, као Пријатељ на римским стелама,[14] Strzygowski на златној византијској медаљи,[15] Васић у златарској уметности бенедиктинаца под оријенталним утицајима.[16]

Иконографска анализа је показала да религиозне сцене на овим плочама имају оријентално порекло.[17] Ми ћемо овде само допунити ранија запажања и потврдити их новим аргументима, везаним за разне видове оријенталне уметности. Упадљива је сличност низа сцена на задарским рељефима са системом илустрације на ранијим кападокијским пећинским фрескама. И тамо се сцене ређају у фризовима једна поред друге. Велики празници нису њихова тематика, као што ће то бити на зидовима византијских цркава касније, већ сцене из Христова детињства, честе у ранохришћанској уметности и омиљене и у каснијој оријенталној уметности. У раним кападокијским црквама IX и X века такође су ретко илустровани Живот Богородице и Муке Христове. Благовести, Сусрет Марије и Јелисавете (са двема женама чврсто загрљеним), Рођење, Поклоњење мудраца, Покољ витлејемске деце, Бег у Египат, нижу се истим редом и са исто распоређеним фигурама. Иста инверзија сцена Покоља и Бегства налази се на нашим задарским рељефима и у далеким пећинским црквама Кападокије.[18] Једна од најинтересантнијих сцена је Покољ деце, релативно ретко приказиван у сажетим циклусима. Ту није необичан Ирод који је приказан како седи и једном руком издаје наређење о покољу. Неуобичајено је представљен целат, који нема мач у руци, као обично, већ је левом руком ухватио за ногу једно дете са главом окренутом на доле. У двема следећим аркадама — све се сцене одигравају између колонада — представљене су фигуре двеју мајки, од којих једна као да у очајању приноси руку лицу, док друга, знатно мирнија, чини мали гест рукама. То је навело Радића да помисли да сцена представља Соломонов суд, а не Покољ.[19] И заиста овај Покољ је рађен по иконографској схеми Соломоновог

[12] S. Radojčić, Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in den ältesten serbischen Miniaturen, Extrait des Actes du XVII ème Congrès international d'histoire de l'art, La Haye 1955, 204.

[13] М. Гарашанин—J. Ковачевић, Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку, Београд 1950, 216.

[14] K. Prijatelj, н. д. 84.

[15] J. Strzygowski, O razvitku starohrvatske umjetnosti, Zagreb 1927, 198—205.

[16] М. Васић, н д., 168. Васић је тражио узоре задарским рељефима на Истоку, Антиохији и Цариграду.

[17] J. Strzygowski, н. д., 200—203.

[18] За ова питања нарочито је важна капела св. Евстатија, а затим и друге: капела Теотокос, црква Ел Назар и др. Упор. G. De Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1925, T.I, 147—170, Pl. I, 35, 37, 38, 41.

[19] F. Radić, н. д.

суда у коме, у тренутку када дете треба да буде преполовљено, права мајка сва очајна хоће да заустави крвника, док лажна мајка мирно посматра сцену. Иконографске подударности између задарских рељефа и кападокијских фресака не значе њихову директну повезаност, али указују ,свакако, на извесну предиспозицију, оријентацију задарских мајстора ка формама оријенталног порекла.

Видели смо да су до сада многи покушавали да датирају ове задарске рељефе. Све претпоставке су чињене на основу стилских карактеристика, пошто нема других прецизнијих података. Једна од полазних тачака је увек била појава људске фигуре на рељефима. Сматрало се да задарски мајстори камена, као ни остали клесари тих времена, нису били, до зрелог XI века, савладали технику обраде људске фигуре, која је била у томе послу увек најтврђи орах. Површинска декоративна пластика није познавала дуго, чинило се, људска фигуру и тек ју је у XI веку, пред појаву романског стила, обновила и примењивала на ретким примерима религиозне наративне скулптуре, међу које спадају и плоче из св. Недеље у Задру.

Други ослонац је био начин обраде. Консеквентно спроведена одређена стилизација, уједначена обрада свих мотива и њихови усклађени односи, као и доследан начин резања, упућивали су, свакако, на мајстора високог нивоа. Сматрало се да је те квалитете могао да дâ само мајстор XI века, тј. века кулминације самога стила и да је он тада, и сам са много инвентивности и способности, некако резимирао искуства целога стила приликом преласка у нови, романски.

Оваквом расуђивању сметала је претпоставка да је задарски мајстор могао сам, без претходних узора, да исклеше у камену такав, до тада невиђен, низ композиција. То би био скоро немогући скок једнога клесара, без помоћи, без припреме претходника, или савременика, ангажованих заједно на тражењу адекватног ликовног језика, пластичног израза, новог решења за представљање илустративне, наративне скулптуре. Јер, заиста, у мору геометриских мотива, симболичних сцена са животињским и по неком људском фигуром, нису нигде виђени, на целом Медитерану, постојбини ове плитке пластике, слични циклуси сцена, у којима је, иако уздржано и сажето, испричано све из легенде о Христовом детињству.

Међутим, нашло се решење овога проблема. У једној приватној колекцији у Енглеској чува се један рељеф у слоновачи,[20] који је, без сваке сумње, директан модел за други задарски камени рељеф, са нанизаним сценама од Покоља витлејемске деце до Крштења (сл. 3). Треба само упоредити оба споменика и бити у то убеђен. Почевши од компоновања по аркадама у којима се налазе исте сцене са истом иконографијом необичног Покоља, затим Бега у Египат и њиховом инверзијом. Једина разлика је та што се на каменом рељефу наставља сцена Крштења са Јованом Крститељем, што је највероватније, док на рељефу у слоновачи

[20] C.B., A Note on an italo-byzantine Panel, Apollo, vol. XXVI, London 1937, 104—105.

њега нема, већ се на месту те сцене наслућује неко дрво или палма, слична оној у претходној сцени Бегства. Положаји и покрети појединих фигура, Ирода, џелата, детета, двеју мајки, Богородице са Христом и Јосифа су идентични. Не треба посебно ни истицати да је клесар камена имитирао и стилску обраду, па је фигуре свео на графичку концепцију идући за сваким урезом у слоновачи. Себи је допустио слободу једино у украшавању горње ивице плоче, па је место плетенице, која на слоновачи тече и горњом и доњом ивицом, у камену исклесао низ повезаних кругова трочлане траке са представама птица, животиња и стилизованих орнамената.

За сада је познат, нажалост, само један рељеф у слоновачи, али је вероватно постојао и други, који је служио као модел другом задарском рељефу са сценама од Благовести до Поклоњења. Иако под претпоставком да је опет нека слична плоча рађена у слоновачи постојала, ми ћемо приликом анализа узимати у обзир само познати нам примерак из енглеске колекције.

На том примерку сцене су уоквирене плетеницом, познатим мотивом из најранијих уметности, нарочито омиљеним и честим на касноантичким и ранохришћанским подним мозаицима. Плетеница је, затим, много раширена у плиткој, декоративној скулптури од IX до XI века. Није без значаја истаћи да је плетеница карактеристичан мотив коптске уметности, у којој је она скоро редовно служила као украсни ивични мотив и као преграда између појединих сликаних композиција. Тако су плетенице врло честе у коптским минијатурама, па и на маргинама познатог Призренског јеванђеља, о коме ће бити још речи.[21] Иста плетеница оивичавала је коптске камене сноменике, као нпр. једну надгробну плочу из VII века у Британском музеју.[22]

Сматра се да се људска фигура није јављала пре XI века у каменој средњевековној пластици. Она је, међутим, редовно присутна у другим уметничким врстама византијског круга. Византијска уметност неговала је и чак форсирала, из идејних разлога, људску фигуру од друге половине IX века, тј. одмах по завршетку иконоборачке кризе у земљи. Победа „ортодоксних“ и оправдање њихових ставова у одбрани религиозне уметности, захтевали су обнову црквене уметности и приказивање разних верских визија и сцена из Христова живота. После скоро двовековне забране представљања људског лика, сада је он врло често приказиван на минијатурама, почевши од рукописа типа Хлудовског псалтира, затим, на слоновачама, монументалним мозаицима и фрескама.[23] У оријенталним уметностима у периферним областима византијског царства, које нису биле прихватиле иконокластичну концепцију Цариграда и које су биле главни носиоци опозиције и отпора ,у Малој Азији, Сирији, Палестини и нарочито Египту, уметност је конти-

[21] A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique Paris 1928, 66—67.

[22] E. Kitzinger, Early medieval Art in the British Museum, London 1955, Pl. 15.

[23] Упор. A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, Dossier archéologique, Paris 1957.

нуелно неговала људски лик, без прекида у доба кризе. Велики монашки центри нису отступали од својих ставова ни на томе плану.

Декорација без истакнутог рељефа, без пластичних акцената, компонована од палмета, преплета, розета и животињских и људских силуета, једнако конципованих, једнако ликовно, скулпторски спроведених, карактеристична је за оријенталну — и хришћанску и муслиманску уметност. Јака експанзија ових уметности унела је у западњачку романику не само мотиве — фантастичне животиње источњачких старих религија, симболичне мотиве, стилизоване биљке, — већ и многе стилске елементе, који су на мање упадљив начин уплетени у органско стилско јединство романике.

И не само романике. Византијска скулптура је била, на првом месту, изложена оријенталним утицајима. У њеним оквирима негована је пластична скулптура са много асоцијација на класичну уметност паралелно са површинском пластиком, делом оног великог вала који је кренуо са Истока и сручио се на земље око Средоземног мора. Већ се на познатом рељефу из Студијског манастира виде сличне тенденције, а исти процес је видљив и на византијским златним медаљама.[24] Да поменемо још само плитко резане, скоро гравиране парапетне плоче, рађене по угледу на оријенталне тканине из Атинског музеја.[25] Занимљиво је да се на једној од тих плоча, декорисаној трочланим тракама савијеним у кругове и четвороуглове и врежама и лишћем клесаним у скоро тзв. прероманском стилу, тј. сведеним на пластичну линију, ако се може тако рећи, налазе и куфска слова, што без сваке сумње, указује на порекло са египатске територије.[26] Бројни слични примери нађени су широм Грчке, док један од најлепших примерака лежи у Коринтском музеју и има, такође, куфска слова у архиволти.

Имајући у виду раније поменуто оријентално порекло иконографије на нашим рељефима, затим, паралеле у византијској скулптури под источњачким утицајима, као и на самом Истоку, наши путеви за тражење извора задарским рељефима и моделу у слоновачи воде на Исток, и то чини се, у коптски Египат, где су сви ти елементи дуго трајали. Тамо је скулптура била, као и остала уметност, монашког карактера и доста независна од александријске уметности, оптерећене хеленистичким традицијама. Скулптори монаси тражили су моделе у слоновачама, текстилу, златарским предметима, дрвету. Диспаратни елементи ухармонизовани су у стилско јединство адекватно принципима једне естетике, која је владала на целом Оријенту. То је била реакција на хеленистички морал и хеленистичке концепције сензуалне уметности. Тако је класично моделовање еволуирало у плитко резање, ма да се антички мотиви и форме могу наслутити кроз нови начин обраде. У религиозним темама скулптори су се нарочито напајали на оријенталним изворима, па су неке директне позајмице узимали из сиријских колонија,

[24] D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London 1959, Pl. 66.

[25] G.Sotiriou, Guide du Musée byzantin d'Athènes, Athènes 1955, no. 159, 161, 293, 322.

[26] У XI веку се јављају египатски орнаментални куфски натписи. Упор. W.F. Volbach-E.Kuehmel, Late antique, coptic and islamic Textiles of Egypt, London 1926, IX.

палмирских, па чак и индијских, насељених у долинама Нила. Несумњиве су њихове уметничке везе и са Персијом Парта и Сасанида.[27]

Извесна неспретност у обради људске фигуре, гледана кроз призму класичне уметности, карактеристична за ране хришћанске периоде на Оријенту, дуго се задржала у коптској слоновачи. Декомпоновање људске фигуре помоћу графичких елемената у површину, њена сведеност на вредност орнамента, типични су за ове радове. Ми ћемо поменути две коптске слоноваче: једна је фигура Христа из колекције Масперо, а друга је рељеф Христа између два анђела из Берлинског музеја.[28] Сви елементи типични за камену пластику од IX—XI века налазе се на њима. Не треба занемарити нарочиту поставку фигура у фронталним ставовима са ногама у профилу, што је хришћански Египат наследио из уметности старих династија. Сетимо се само њихових изванредних рељефа. Ређање сцена по фризовима, фронталитет са карактеристичним ставовима ногу су особине присутне и на задарским рељефима. Када је реч о површинском поступку у коптској скулптури, не треба заборавити ни слична решења у дрвету. Истичемо само један пример, довољно речит, из Британског музеја.[29] Иако је он нешто познији од времена о коме је овде реч, он је задржао старе концепције о третирању пластике, и много нас потсећа, по начину обраде, на задарске рељефе. (сл. 5).

Ни византијска слоновача није увек била рађена у пластичном стилу, фино резаних форми и елегантних фигура. И тамо су се јављали рустичнији елементи, здепастије фигуре и грубљи орнаменти. Таква је слоновача из Берлинског музеја са представом крунисања Лава VI.[30] Између осталог, на њој је занимљив и начин обраде очију, широко отворених, са истакнутим, рељефно обрађеним очним капцима. Тако пластично решене очи, уствари грубо подвучене, видимо и на фигурама са слоноваче из енглеске колекције и на њој блиским каменим рељефима у Далмацији. Таква обрада очију се може поредити са очима на сликаним фигурама на Истоку. У жељи да што више истакне и подвуче унутрашњи живот човека, његову праву садржину, насупрот преокупацијама античке уметности за телесно, византијска уметност је обраћала пажњу очима, том огледалу душе. Оне су увек широко отворене, као загледане у даљину и вечност. Контуром су јако подвучене. Оне су чак грубо истицане у уметности оријенталних провинција, пошто су тамошњи уметници, у жељи да подвуку садржину, занемаривали форму и нису умели, као престонички, цариградски мајстори, да та два елемента доведу у хармоничан склад. Јака контура око широко

[27] E. Drioton. La sculpture et les arts mineurs, Exposition d'art copte, dec. 1944, Guide, Caire 1944.

[28] J. Strzygowski, Die christlichen Denkmäler Aegyptens, Römische Quartalschrift für chrisliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte, Rom 1898, XII, 1—41, Abb. 3.

[29] O. M. Dalton, Catalogue of early christian Antiquities and Objects from the christian East in the Department of british and medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum, London 1901, Pl. XXXIV, XXXV.

[30] O. Wulff, Die byzantinische Kunst, Potsdam 1924, Abb. 525—526.

отворених очију на фрескама и минијатурама преведена је на пластични језик слоноваче и камена обрадом дебелих испупчених очних капака.

У Јужној Италији бројне радионице слоноваче биле су изложене и византијским и арабљанским утицајима. Тамо се, као и у Шпанији, обрађивала слоновача ситним урезима што је доприносило већој геометриској стилизацији и површинском решењу (сл. 6.) Најпознатији и најмонументалнији споменик у слоновачи у Италији XI века, познати олтар из Салерна, има приказане бројне сцене из Старог и Новог Завета. У његовом стилу очевидни су византијски утицаји, судећи по пластичности, античким реминисценцијама, широким површинама, са уједначеним односима празног и пуног простора и муслимански, судећи по архитектонским формама. Локални елементи преко руку домаћих мајстора дали су овим плочицама особени печат приликом ублажавања византијских утицаја. Кампања је, како је то Volbach убедљиво показао, још у времену од VII-X века била под јаким оријенталним утицајима, дакле још пре непосредног додира са Арабљанима. Нарочито је камена скулптура апсорбовала источне мотиве и стилске концепције.[31] Поред школе у Салерну обрада слоноваче била је нарочито раширена и много примењивана на Сицилији, прво под Арабљанима, а затим под Норманима. Сицилијански примери рађени су са мање смисла за пластично, а са више графичких елемената, који су доприносили изједначавању вредности геометриског или биљног орнамента са животињском или људском фигуром. Такви примери се могу видети на роговима и ковчежићима од слоноваче, пореклом са Сицилије и Шпаније.[32] Ова уметност је имала своју историјску улогу да буде посредник између источне и западне уметности. Тим путем су стизали не само елементи муслиманске арабљанске уметности, већ и прототипови из источнохришћанске уметности, нарочито коптске. То је један од могућих колосека ком су они путовали и до обала Далмације и унутрашњости Балкана.

II.

Далеко оријентално порекло рељефа у слоновачи из енглеске колекције је несумњиво, па самим тим индиректно и камених рељефе из задарског музеја. Поставља се питање да ли су ти оријентални елементи усамљени у нашој средњовековној уметности или је њихово присуство било уобичајено, и најзад, којим су путевима стизали и преко којих посредника. Већ сама византијска уметност дугује много источним уметностима. Али византијски уметници су знали да на изванредно талентовани и вешт начин синтетизују различите елементе и створе од њих нове оригиналне целине. Зрачење византијске уметности у балканске земље ношено је било, најчешће, официјелним политичким и црквеним ставовима и односима. Паралелно са овом струјом постојала је још једна, слабија, мање упадљива, више рустична и по традицио-

[31] W.F. Volbach, Sculpture medioevali della Campagna, Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, vol. XII, 1936.

[32] J. Beckwith, Caskets from Cordoba, London 1960.

налности и по стилу, више везана за старије узоре старохришћанске, византијске, па и оријенталне уметности. У њеним оквирима неговане су старе теме и иконографија, превазиђене најчешће. По тим квалитетима она је била ближа традиционалистичкој уметности византијских провинција. Уосталом, уметност ових удаљених земаља утицала је у тим временима на уметнички развој целокупне Европе. Само је у западној Европи она утопљена у нове уметничке стилове, превазиђена и по инспирацијама и по стилским решењима. Балкански споменици, или боље речено, једна њихова група, настали су угледањем на архаичне прототипове. Ту су се они сасвим приближили путевима преромнаске уметности, која је црпла сокове на истим источним изворима.

Један од најранијих споменика ове врсте на Балкану је Патлеина у Бугарској. У рушевинама манастира из IX или X века нађени су, поред многобројних фрагмената керамичке декорације и скулптурални одломци, врло драгоцени због раног постанка многих источњачких мотива и стилизација, а вероватно цариградског порекла. Међу керамичким фрагментима, поред чисто декоративних, нађени су и делови икона, такође од печене земље. За нас су занимљиви нарочито делови две иконе, на којима се наслућују фигуре једног анђела и двеју фигура.[33] Линија је сува са пажљивим исцртавањем крила, са схематичким контурама без тежње ка моделизацији. Схематизација драперија је још грубља на једном малом фрагменту људске фигуре.[34] Она садржи све елементе карактеристичне за представљање људске фигуре у другој половини првог миленија. То су отсутност моделовања, плиткоћа рељефа, гравирани цртеж, набори драперија изведени уздужним паралелним линијама. Нарочито коптске слоноваче и камени рељефи пружају овакве примере. Још екстремније декомпоновање фигура и драперија спроведено је у оријенталним минијатурама и текстилу.[35] Коптски текстил VIII века садржи већ многе елементе наших рељефа и њиховог модела у слоновачи (сл. 7). Треба само упоредити неке фигуре: исте су концепције драперија са паралелним линијама, форме глава, фризуре са раздељком на средини главе и косом подељеном у две масе, итд. Под сличним утицајима илустровано је и Призренско јеванђеље, из почетка XIII века, јако везано за архаичне узоре[36] (сл. 4). Поред очевидних иконографских и стилских оријентализама, потребно је истаћи једну особину врло значајну и за наше задарске рељефе. То је пажња уметника упућена само на људску фигуру. Архитектура, пејсаж, предмети из човекове околине, нису добили места на минијатурама Призренског јеванђеља, опет захваљујући традицијама и концепцијама минијатура Истока. На њима нису остали трагови хеленистичке умет-

[33] A. Grabar, Recherches, 21—24, Fig. 11.

[34] Исто, 25, Fig. 12.

[35] W.F. Volbach—E. Kuehmel, н.д., T. 58, 60; N.P. Britton, A Study of some early islamic Textiles in the Museum of Fine Arts Boston, Boston 1938.

J. Beckwith, Coptic Textiles, Ciba Review, Vol. 12, No. 133, 1959, 25.

[36] A. Grabar, Recherches, 57—91. C. Радојчић је указао на сличност минијатура Призренског јеванђеља и задарских рељефа (Elemente, 904).

ности — нема ни линеарне ни ваздушне перспективе, нема моделације. Претставе су равне као орнаментисани тепих. Уметник није знао да диференцира материју и све што је хтео да представи постигао је истим средством — контуром.

Намеће се сличност уметничких концепција на минијатурама Призренског јеванђеља, задарским рељефима и плочици у слоновачи. Та сличност није случајна. Заједничко порекло њихових извора довело је до заједничког става и схватања, иако се ради о различитим уметничким гранама. Изгледа да се такав круг створио у приморским крајевима и он ће се, свакако, проширивати и даље новим примерцима.

То што су елементи оријенталних уметности нашли пута да продру на Балканско полуострво и да тамо оставе трага у српској уметности средњег века, оријентисаној ка Византији и Истоку уопште, не изгледа необично. Али, у први мах може изгледати чудно да је уметност Задра, обично сматрана западњачки обојеном, имала један „прооријентални" предмет за свој узор. Не треба заборавити да је Задар скоро са целом Далмацијом био под византијском влашћу и доминацијом сведо предкрај XI века.[37] Познато је да је Византија, да би потпомогла своје политичке утицаје, често експортовала, поклањала или продавала уметничке предмете. У време док је Далмација била под јурисдикцијом цариградске патријаршије пренети су многи светачки култови и мошти из Византије у Далмацију. Тада је византијски цар Никифор, борећи се са Карлом Великим за превласт у Далмацији, поклонио Задру 807 године мошти св. Анастасије.[38] Врло су значајна путовања у неколико махова у XI веку задарског конзула Гргура у Цариград, где је он, бар први пут, био врло лепо примљен и богато обдарен. Тада је он вероватно понео собом већи број уметничких предмета који су отада стајали по задарксским црквама и ризницама и били узор домаћим уметницима. Можда је тада доспео у Задар и „unum tapete Grecum", поменут у списку драгоцености ризнице св. Марије у Задру, састављеном у XII в.[39]. И данас се чува у задарској катедрали реликвијар св. Оронција од позлаћеног сребра, који је крајем XI века наручио задарски грађанин Сергије.[40] Низ стојећих светаца под аркадама начином одевања, начином обраде, грчким сигнатурама, показују византијски стил XI века (сл. 8). Плиткоћа рељефа, схематизација појединих форми (стубова, капитела, косе, драперија) сећају на ону општу тенденцију превођења пластике у површину. Златарски предмети, као и уопште примењена уметност цватуће Византије допирали су, видимо, до далматинских градова. Стил тих радова у металу такође је интересантан за разумевање камене пластике тих времена. Тома архиђакон помиње путовање домаћег златара у далеку Антиохију да усаврши занат у томе богатом и уметнички развијеном граду:

---

[37] J. Фергула, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 87—119.

[38] K. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während der Mittelalters I, Wien 1901, 51, n. 3.

[39] V. Novak, Zadarski kartular, Zagreb 1959, 78.

[40] Lj. Karaman, O putovima bizantiskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 6, 1958, 61—74. C. Cechelli, н. д., 48—50. Zlato i srebro Zadra, s.d., s.p.

„Tantum enim — sc. Laurentius studiosus exstitit ad ampliandum ac decorandum ecclesiae thesaurum, ut quendam proprium servum in Antiochiam ad discendum fabrilia opera auri et argenti dirigeret ...".[41] Ово је један од најубедљивијих и најпознатијих примера директних веза далматинских мајстора са Византијом и Истоком уопште. Уметничке везе не могу се, нажалост, потврдити бројним историјским документима, али они који су остали изванредно су драгоцени. Тома архиђакон помиње и два брата уметника, Матеја и Аристодија, који су у Задар стигли из Апулије. Одлични сликари, вешти златари, они су познавали и латинско и ћирилско писмо,[42] као што је то био случај са јужноиталијанским мајсторима уопште, а и са многим далматинским. Не треба ни истицати у којој је мери Апулија XI—XII века била прожета византијском културом. Grecia Magna оставила је дубоке трагове, а византијска власт и базилијански манастири држали су континуитет источне културе. Оријентализми су стизали или директно преко Сицилије, или индиректно преко Византије.

Давно су изнете претпоставке да су византијски и оријентални радови у слоновачи, дрвету, металу, могли утицати на формирање стила камене пластике. Очигледно је било њихово посредништво у томе процесу, ма да је више истицано у вези са романском скулптуром, него са њеним непосредним претходником, преромаником.[43] Чини нам се да је подударност плочице у слоновачи из енглеске приватне колекције и каменог рељефа из Задра значајна не само за рану далматинску скулптуру, већ и за стил преромaнске скулптуре уопште и за њене изворе. Најтешња веза између ових рељефа потврђује раније претпоставке и даје путоказе за даља испитивања и нове закључке.

JOVANKA MAKSIMOVIĆ

LE RELIEF DE ZADAR, SON MODÈLE EN IVOIRE ET QUELQUES QUESTIONS DE LA SCULPTURE PRÉROMANE

R é s u m é

Dans l'histoire de l'art mediéval la question des origines du préroman occupe une place particulière. Un des phénomènes les plus frappants au Moyen Age c'est la renaissance de la sculpture et son apparition dans les cadres du style préroman et roman. Ces sources étaient cherchées, surtout, dans les

[41] Thomas Archiadiaconus, Historia Salonitana, cap. XXIII, ed. Racki, M.S.H.-S.M. XXVI, Scriptores III, Zagreb 1894, 80.

[42] Исто, 80.

[43] Веза између скулптуре у слоновачи и камену константована је на једном преромaнском пиластру у Шпанији из цркве San Miguel de Lino са представом циркуских игара. Као модел за израду овог каменог пиластра послужио је диптих конзула Ареоминдуса из Ермитажа, израђен од слоноваче. Упор. H. Schlunk, Die Ornamentik in Spanien zur Zeit der Herrschaft der Westgoten, Berlin 1936; K. Porter, Romanische Plastik in Spanien, Leipzig 1928, T. 11; R. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Berlin-Leipzig 1928, No. 12.

arts primitifs occidentaux. L'opinion contraire qu'il faut chercher ses impulsions à l'Orient paraît plus vraisemblable. La riche sculpture préromane de Dalmatie était expliquée, surtout, comme un résultat des influences venues d'Italie du Nord. Mais la sculpture en surface, plate, dite préromane des IX, X, XI-ème siècles résulte de la dégénérence de la plastique de l'Antiquité dans tout le bassin méditerranéen sous des marées venues d'Orient au cours de ces siècles et de leur combinaison avec les traditions locales. Deux reliefs de Zadar, représentants des scènes de l'Evangile, nous donnent encore une contribution à cette opinion.

Bien connus dans la littérature, ces reliefs ont donné lieu à des divergences d'opinion concernant leur datation, l'iconographie, le style, leurs auteurs, et leurs rapports avec les autres arts, etc. Leur iconographie est surement orientale (par ex. Le Massacre des Innocents), ainsi que le système d'illustration avec les scènes alignées sur les frises (par ex. les fresques des églises rupestres de Cappadoce). Le style des reliefs en surface nous emmène aussi aux rivages orientaux de la Méditerannée. Un relief en ivoire d'une collection privée en Angleterre élucide la question. Cet ivoire était le modèle direct de la deuxième plaque de Z dar, avec la série des scènes qui va du Massacre des Innocents au Baptême du Christ. L'idendité des scènes, de l'iconographie et du style est un argument sûr, qui montre non seulement le modèle de la plaque de Zadar, mais aussi les relations entre la sculpture en ivoire et la sculpture en pierre. Les ivoires et les pierres ciselés de la manière semblable aux nos exemples se trouvent dans les pays de l'art byzantin, surtout dans les régions orientales, et plus en Grèce et à Constantinople. Quelques détails sur notre ivoire nous mènent jusqu'à l'Egypte chrétien (la figure humaine décomposée à l'aide d'éléments graphiques, réduite à la valeur d'un ornement, la position de la figure placée de face avec les pieds de profil, les coiffures caractéristiques, l'ornement de la tresse, etc.).

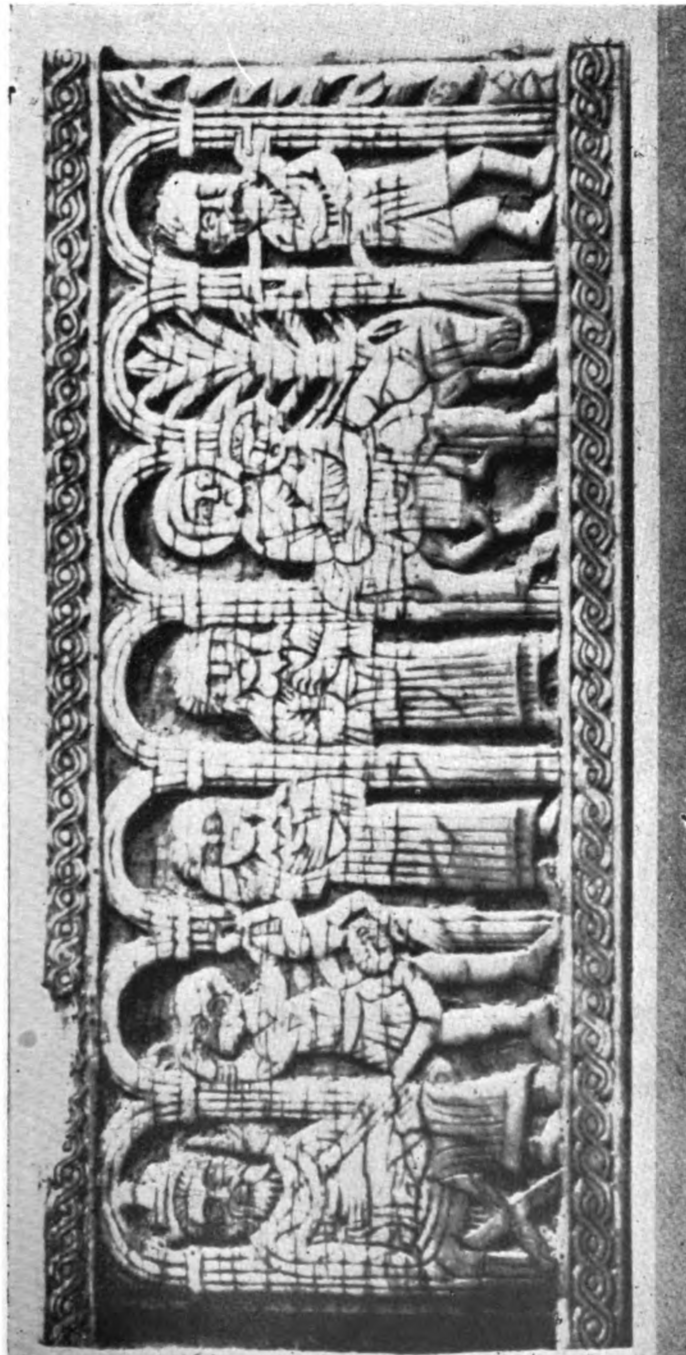
Parallèlement au courant des influences directes de Byzance, les éléments des arts orientales passaient jusqu'aux pays balcaniques. Les miniatures de l'Evangile de Prizren sont trés importantes. Elles sont très proches des reliefs de Zadar, de l'ivoire mentionné, de quelques objets d'art. La Dalmatie avait des rapports tres vifs avec Byzance jusqu'à la fin du XI-ème siècle. Zadar était avec Byzance en contacts non seulement politiques et culturels, mais aussi artistiques, dont nous avons les témoins parmi les objets d'art et les sources historiques. Thomas Arhidiacre, l'historien du XIII-ème siècle mentionne des relations pareilles avec Antioche et l'Italie méridionale, qui était le pont pour les influences byzantines et orientales. Les ivoires de Sicile, avec un sens moins net de la plastique, et avec plus d'éléments graphiques, grâce aux influences islamiques, étaient des intermédiaires entre l'Orient et l'Occident. C'est une des voies possibles qu'ils ont pu suivre pour arriver jusqu'aux rivages de la Dalmatie.

Сл. 1. — Први задарски рељеф са сценама из јеванђеља (од Благовести до Поклоњења мудраца).
Fig. 1. — Le premier relief de Zadar, représentant des scènes de l'Evangile (de l'Annociation aux Trois Mages).

Сл. 2. — Други задарски рељеф са сценама из Јеванђеља (од Покоља витлејемске деце до Крштења Христовог).
Fig. 2. — Le deuxième relief de Zadar, représentant des scènes de l'Évangile (du Massacre des Innocents au Baptême du Christ).

Сл. 3. — Плочица од слоноваче из енглеске приватне колекције.
Fig. 3. — La plaque en ivoire d'une collection privée anglaise.

Сл. 4. — Призренско јеванђеље, минијатура Сретења.
Fig. 4. — L'Évangile de Prizren, l'illustration de la Présentation au Temple.

Сл. 5. — Древни рељеф из Египта (Британски музеј).
Fig. 5. — Le relief en bois de l'Égypte (Musée Britanique).

Сл. 6. — Слоноваче из Јужне Италије (по Голдшмиту).
Fig. 6. — Les ivoires de l'Italie méridionale (d'après Goldschmidt).

Сл. 7. — Коптски текстил.
Fig. 7. — Tissu copte.

Сл. 8. — Позлаћени реликвијар из Задра.
Fig. 8. — Le reliquaire doré de Zadar.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

JADRAN FERLUGA

LA LIGESSE DANS L'EMPIRE BYZANTIN

Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance.*

Dans les sources byzantines on rencontre, surtout au cours des XIIe et XIIIe siècles, le terme „λίζιος", employé pour certains seigneurs féodaux, tant à l'interieur de l'Empire que hors de ses frontières, vassaux des empereurs byzantins. Jusqu'à présent, autant qu'il nous est connu, une explication satisfaisante des causes de l'apparition de ce terme et de son emploi à Byzance, n'a pas été donnée.

Les écrits concernants la ligesse mentionnent en passant le fait que le terme „ligius" fut employé à Byzance dans la forme grecque "λίζιος", tandis que dans d'autres études on en parle rarement et en termes assez généraux.[1]

Il est hors de discussion que le terme grec "λίζιος", employé dans les sources byzantines, correspond tout à fait au terme ligius ou lige qui fut

---

* Le sujet de cet article a fait l'objet d'une communication présentée au XIe Congrès International des Études byzantines à Munich, en septembre 1958.

[1] Des travaux spéciaux sur la ligesse à Byzance n'existent pas. Les études plus récentes citées plus bas, concernant surtout le développement de cette institution en Occident, mentionnent en passant l'emploi de ce terme dans les sources byzantines: H. Pirenne, Qu'est ce qu'un homme lige?, Bulletin de l'Académie Royale de Belqique, Classe de Lettres, 3 (1909), 52; D. Zeglin, Der Homo ligius und die französische Ministerialität, Leipzig 1914, 10 et 18; P. Pöhlmann, Das ligische Lehenverhältnis, Heidelberg 1931, 26/cf. pour une bibliographie détaillée des travaux concernant la ligesse en Occident/; M. Bloch, La société féodale, La formation des liens de dépendance, Paris 1939, parle de l'hommage lige en général, mais il est très utile, aussi pour la bibliographie essentielle qu'il donne. Des historiens des croisades seulement F. Wilken et R. Grousset en parlent tout à fait en passant (voir note 34). Des historiens des choses byzantines P. Lemerle, L'idée de la croisade, Relazioni del X° Congresso Internazionale di Scienze Storiche, III, Firenze 1955, 602—603; N. G. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle, Revue des études byzantines IX (1951), 134 sq.; P. Lamma, Comneni e Staufer, Ricerche sui rapport fra Bisanzio e l'occidente nel secolo XII, Roma 1955—1957, I, 21—22, 26—27, 76, 82—83 et II, 25—32, 174, 217; G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum VIII (1936), 56; J. Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 141—142, parlent de certains aspects ou de certains cas concrets d'hommage lige dans l'Empire d'Orient. Du Cange dans ses deux glossaires, grec et latin (voir s.v. λίζιος et ligius), donne des références très précieuses pour l'étude de cette institution.

employé dans les pays de féodalité classique.[2] Pour mieux comprendre les raisons de l'apparition et de l'application du terme lige dans l'Empire d'Orient il faut d'abord examiner le développement de cette institution féodale en occident. Pour ce bref aperçu nous nous sommes basé sur la magnifique étude de la société féodale par M. Bloch.

Le société féodale en occident ne connnaissait pas, aux origines, la pluralité des hommages mais bien au contraire elle l'excluait. Les capitulaires carolingiens ne la formulent pas, à vrai dire, en termes exprès mais toutes leurs dispositions la postulent. Le commandé pouvait changer de seigneur si le personnage auquel il avait d'abord porté sa foi consentait à la lui rendre. Se vouer à un second maître, en demeurant l'homme du premier, était strictement interdit. Cependant avec le temps on s'était accoutumé à voir les membres de la classe chevalersque se constituer les vassaux en même temps de deux, voire de plusieurs maîtres. Qu'une pareille pluralité de soumission fût la négation même de ce dévouement de l'être toute entier dont le contrat vassalique, dans sa fraîcheur première, avait exigé la promesse envers un chef librement choisi, les plus réfléchis parmi les contemporains s'en sont avisés aussi bien que nous. Ce n'est pas le cas d'entrer ici dans les causes qui portèrent à une situation pareille, il suffit de remarquer que l'exemple le plus ancien qui ait jusqu'ici été relevé est de la fin du Xe siècle et que les cas furent partout de plus en plus nombreux dans les siècles suivants. Aux XIe et XIIe siècles beaucoup considèrent cette situation comme normale. En tous temps, cette diversité d'attache était gênante; dans les moments de crise le dilemme se faisait pressant. En cas de guerre entre deux de ses seigneurs où était le devoir du bon vassal? S'abstenir eût simplement abouti à doubler la félonie. L'opinion semble avoir oscillé entre trois principaux critères. On pouvait classer les hommages par ordre de date: le plus ancien primait le plus récent. Cependant une autre idée s'offrait: le plus respectable des seigneurs était celui qui avait donné le fief le plus riche. Enfin il arrivait qu'on prît pour pierre de touche le raison d'être même de la lutte: vis-à-vis du seigneur entré en lice pour défendre sa propre cause, l'obligation paraissait plus impérieuse envers celui qui se bornait à se porter au secours „d'amis".

Aucune de ces solutions, d'ailleurs, n'épuisait le problème. Dans cette société, qui sentait tellement vif le besoin d'unir les subordonnés au chef, l'hommage ordinaire ayant failli à sa mission, un essai fut tenté pour créer, par dessus lui, une sorte de super-hommage. Ce fut l'hommage „lige". Pour ce qui est du vocable on ne saurait guère douter que ce fameux adjectif de „lige" ne dérivât d'un vocable franc, dont l'équivalent dans l'allemand moderne, est „ledig": libre, pur. Il fut traduit en latin par „absolutus" et aujourd'hui encore „absolu" fournirait la traduction la moins inexacte. Lorsque, parmi les hommages d'un même vassal à plusieurs seigneurs, on s'avisa d'en distinguer un dont l'originalité devait être une fidélité assez „absolue" pour passer avant tout autres promesses, on s'habitua à parler d'„hommages liges", de „seigneur lige"; et aussi d'„hommes liges", ici vassaux, non plus serfs. On voit ansi, au hasard des textes, les hommages liges surgir dans l'Anjou

[2] Zeglin, Der Homo ligius, 18, n. 3

dès 1046 ou environ, à peine plus tard dans le Namurois, puis, à partitr de la seconde moitié du siècle, en Normandie, en Picardie et dans le comté de Bourgogne. A s'en tenir aux documents antérieurs à 1250 environ, la carte, si indécis qu'en l'absence de relevés systématiques en demeurent les contours, offre cependant une leçon assez claire. Avec la Catalogne — sorte de marche coloniale fortement féodalisée —, la Gaule d'entre Meuse et Loire et la Bourgogne furent la véritable partie du nouvel hommage. De là il émigra vers les féodalités d'importation: Angleterre, Italie normande, Syrie; l'usage s'en propagea aussi jusqu'au Languedoc et même jusqu'à la vallée du Rhin.

„Quel que soit le nombre des seigneurs que reconnaisse un homme" dit, vers 1115, un coutumier anglo-normand, „c'est à celui dont on est lige qu'il doit le plus". Et plus bas: „On doit observer la foi envers tous ses seigneurs, en sauvegardant toujours celle du seigneur précédent. Cependant la foi la plus forte appartient à celui dont on est lige". L'hommage lige prime donc tous les autres, sans distinction de date. Dans l'intelligente analyse que le canoiste Guillaume Durand, peu après la mort de Saint-Louis, donna des rapports vassaliques, l'accent est mis, avec beaucoup de raison, sur le caractère „principalement personnel" de l'hommage lige. On ne saurait mieux exprimer le retour à la source vive de la commendation franque. Mais justement parce que l'hommage lige n'était guère que la réssurection de l'hommage primitif, il ne pouvait manquer d'être atteint, à son tour, par les mêmes causes de déclin. Vers la fin du XIIe siècle il était fréquent qu'un seul homme reconnût deux ou plusieurs seigneurs liges et l'hommage lige tendit, très vite, à devenir le nom normal de presque tout hommage. Dans deux féodalités d'importation, cependant, l'Etat anglo-normand, après la Conquête, et le royaume de Jérusalem, l'évolution fut déviée par l'action de monarchies mieux armées. Estimant que la seule foi „lige, c'est-à-dire préférable à toute autre, était celle qui leur était due, les rois travaillèrent d'abord, non sans succès, à s'attribuer le monopole de recevoir les hommages ainsi qualifiès. Quiconque était leur sujet, même s'il ne tenait pas sa terre directement de la Couronne, leur devait l'obéissance. Peu à peu, on s'accoutuma donc, dans ces pays, à réserver le nom de „ligesse" à la fidélité, souvent confirmée par un serment, qui était exigé, envers le souverain, de la totalité des homme libres, quelle que fût leur place dans la hiérarchie féodale.[3]

Dans les sources byzantines le terme "λίζιος" est employé pour la première fois, de façon tout à fait explicite, par Anne Comnène dans l'Alexiade. Après avoir donné la description détaillée de la guerre qui eut lieu en 1107 et 1108 entre les Byzantins et les Normands en Epire, elle rapport in extenso le texte du traité de Deabolis entre Alexis Ier Comnène et le comte Bohémond. D'après ce traité le prince normand devient "λίζιος ἄνθρωπος" ou

[3] Bloch, La société féodale, La formation des liens de dépendence, chap. V: „L'homme de plusieurs maîtres", p. 325—336. Il faut ajouter que M. Bloch a accepté dans ce chapitre en partie ou entièrement les conclusions de ses prédécesseurs: R. Holtzmann, Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zur Revolution, München u. Berlin 1931, 25 sq.; A. Beaudouin, Homme lige, Nouv. rev. hist. de droit, VII (1883), 659 sq. et Zeglin, Der Homo ligius, 14, 32.

dans l'interprétation byzantine "οἰκέτης καὶ ὑποχείριος" de l'empereur byzantin.[4]

Le texte du traité de Deabolis a une importance très grande pour le problème qui nous intéresse. Par les clauses détaillèes par lesquelles sont fixés les devoirs de l'homme lige envers son seigneur il révèle l'interprétation officielle qu'on donnait à Byzance de cette institution. Le même traité, en se référant aux rapports entre Alexis Ier et Bohémond au temps de la première croisade, est très instructif aussi sur les rapports qui furent établis en ce temps là entre le basileus et les seigneurs croisés.

Dans le traité de Deabolis, Bohémond au commencement déclare: „... je me décide à ce second accord avec Votre puissance, en vertu duquel je deviens l'homme lige de Votre sceptre, et pour m'expliquer plus clairement et plus explicitement, Votre serviteur et Votre sujet, puisque vous aussi, vous avez décidé de m'attirer sous votre main et que vous voulez me faire Votre homme lige". Il ajoute encore: „... et que je suis le serviteur et l'homme lige de son trône et du sceptre impérial".[5] Prenons maintenant un acte semblable compilé vers la même époque dans un pays féodal en occident. Jean Pierleoni promettant fidélité au roi normand Roger II (1130—1154) s'exprime ainsi: „... iuro et assecuro tibi domini meo R. Dei gratia Siciliȩ et Italiȩ regi magnifico... secundum tuam ordinationem ligiam fidelitatem et ligium hominium de vita et membris et terreno honore et corona regni tui...".[6]

La conception qu'à Byzance on avait de la ligesse réssort clairement du passage suivant du traité de Deabolis surtout quand on le compare avec un passage des Assises de Jérusalem. Dans le traité il est dit: „... je serai l'homme fidèle de votre Majesté ainsi que de votre fils chéri et basileus, le seigneur Jean Porphyrogénète"[7]; et encore: „Car en tout nous voulons servir votre puissance et faire dépendre tous nos actes comme toutes nos volontés de votre volonté".[8] Il suffit de rappeler le texte de Bloch mentionné plus haut, pour voir avec quelle clarté ce passage du traité exprime les liens de l'hommage lige entre seigneur et vassal. Et voilà comment ces liens ont été fixés par le roi Amaury en 1162 dans ses Assises sur la ligesse: „Mais se celui qui fait homage, si comme est dessus dit, au chief seignor, a fait avant ligece ou homage à home ou à feme qui ne seit home dou chief seignor, ou à home qui seit home dou chief seignor, il le doit sauver à l'homage faire; par ce que nul qui est home d'autrui ne peut après faire homage à autre,

[4] Anne Comnène, Alexiade, III, 125/27 sq. (Je cite le tome, la page et la ligne de l'édition B. Leib, 3 vol., Paris 1937—1945, „Collection byzantine Budé"). Cf. Svoronos, Le serment de fidélité, 137.

[5] Alexiade, III, 125/27—126/ 1; 126/15—16. Leib traduit δοῦλος par serviteur, mais vassal serait, peut-être, plus approprié.

[6] P. Kehr, Diploma purpureo di Ruggiero II per la casa Pierleoni, Archivio della R. Società Romana di Storia Patria XXIV (1901), 259. Le texte qui nous intéresse, mais avec des fautes de transcription, se trouve aussi chez: F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et Sicilie, II, Paris 1907, 570 n.1.

[7] Alexiade, III, 126/6—8.

[8] Alexiade, III, 132/22—24.

ce il ne sauve son premier seignor, ou se il ne fait par son congié, que il ne mente sa foi vers celui de qui il est avant home. Et qui fait homage de chose qui seit au reiaume à autre que au chief seignor, il le deit faire en la manière dessus devisiée, mais que tant que il ne li deit pas faire ligege, par ce que nul home ne peut faire plus d'une ligece".[9]

Bohémond promit à plusieurs reprises sa foi non seulement à l'empereur mais aussi à son fils, car il dit: „... je serai l'homme fidèle de Votre Majesté ainsi que de Votre fils chéri et basileus, le seigneur Jean Porphyrogénète".[10] Dans le serment de Pierleoni on trouve: „... iuro et assecuro tibi domino meo R. Dei gratia Siciliȩ et Italiȩ regi magnifico et domino R. duci filio tuo aliisque tuis heredibus secundum tuam ordinationem ligiam fidelitatem et ligium hominium".[11] Dans le texte du traité on ne parle pas des héritiers, comme dans le diplôme de Pierleoni, mais en effet Jean était à ce temps-là co-empereur (institution que avait pour but de régler la succession) et en effet il succéda à son père.

Ensuite Bohémond promet aide en son nom et au nom de ses hommes: „... j'armerai mon bras contre quiconque s'opposera à votre pouvoir... ils (i. e. mes hommes) prendront les armes pour votre vie et votre honneur temporel aussi bien que pour vos personnes impériales".[12] Ainsi dans son texte du serment Pierleoni promet: „... adiuvabo te et heredes tuos tenere et defendere (sc. terram, coronam, corpora etc.) contra omnes homines et feminas qui ea vobis ad tollendum invadere temptaverint, per me et per meos et meas municiones et castella".[13]

Bohémond confirme accepter le „don de ces territoires (expressément spécifiés dans le chrysobulle) comme un présent"[14] de leurs Majestés et fondant son droit à ce présent „sur le chrysobulle, en échange de ces territoires et de ces ville" il engage sa „foi" envers Alexis Ier et son fils Jean.[15] Il s'agit donc d'un acte d'inféodation typique pour le monde féodal occidental, sur la base duquel le vassal promet au seigneur sa foi, c'est-à-dire ce complexe d'obligations compris sous le terme „foi" en échange du fief.[16]

Un certain intérêt, est encore présenté par la formulation suivante employée par Bohémond: „... je serai votre sincère et fidèle homme lige,

---

[9] Jean d'Ibelin, R.H.C., Lois I, 313. Cf. aussi: Livre de Geoffroy le Tort, ms B., R.H.C., Lois I, 445: „Et celui qui fait homage à autre que le roy, le doit faire en cele meisme maniere come il est desus devisé, fors tant que il doit dire: „Je deviens votre home, sauve la ligece dou roy." Cf. J.L. La Monte, Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem 1100 to 1291, Cambridge Mass., 1932, 21—23 et surtout 197: les Assises, comme beaucoup d'autres lois des états latins en Orient, „were based on the feudal customs of eleventh century Europe as brought to the East by the men of the first crusade".

[10] Alexiade, III, 126/6—8, 126/15—17, 126/28—31, 127/6—11, 129/19—21, 132/6—9, 137/10—11.

[11] Kehr, Diploma purpureo, 259.

[12] Alexiade, III, 126/8—9, 131/20—23; voir aussi 127/11—14.

[13] Kehr, Diploma purpureo, 259.

[14] Alexiade, III, 126/25—27.

[15] Alexiade, III, 126/26—31.

[16] Svoronos, Le serment de fidelité, 137 a jugé de la même façon car il dit: „Cet acte est plus qu'un traité de paix ordinaire, c'est un contrat féodal avec tous ses caractères essentiels...". Cf. Lemerle, L'idée de la croisade, 602—603.

aussi longtemps que je respirerai et serai compté parmi les vivants",[17] dont le sens correspond aux mots exprimés dans le diplôme de Pierleoni: „... iuro et assecuro... ligiam fidelitatem et ligium hominium de vita et membris et terreno honore..."[18]. Dans le passage suivant Bohémond promet à l'empereur byzantin: „... de garder une foi sincère, en général et en particulier, envers votre vie ici-bas sur terre"[19], et il ajoute pour éclairer sa pensée ou plutôt son obligation: „J'étends même ce serment jusqu'à la protection de votre honneur et vos personnes impériales, dans le cas où quelque attentat serait tramé contre elles"[20], et on trouve que Pierleoni formule ses obligations de la façon suivante: „... nec ero in dicto facto consilio seu consensu, qualiter ea perdatis vel captionem vestrorum corporum habeatis".[21] Bohémond s'oblige aussi de rendre les seigneurs byzantins révoltés à l'empereur, ce qui est spécifié dans le traité de la façon suivante: „Quant aux hommes[22] de votre Majesté qui viendront à moi parce qu'ils se seraient révoltés contre votre autorité et voudraient me servir, je les détesterai et je les chasserai, mieux encore je prendrai les armes contre eux"[23]. Dans l'accord entre Philippe-Auguste et Richard Coeur de Lion, conclu en 1196, se trouve une formulation semblable, que réfléchit certainement une conception plus ancienne; et voilà le texte: „Neque nos recepimus amodo homines ligios regis Francie contra ipsum quamdiu vixerit, nec ipsos nostros homines ligios contra nos quamdiu vixerimus"[24]. Dans le traité entre Alexis Ier et Bohémond l'obligation réciproque n'est pas prévue comme dans l'accord entre Philippe-Auguste et Richard, mais cela s'explique par les conditions différentes au moment des pourparlers.

En ce qui concerne le pays, le prince normand promet à Alexis: „Je défendrai encore tout pays qui vous appartient..."[25], tandis que Pierleoni dit: „... terram quam hodie tenes vel acquisiturus es... adjuvabo te et heredes tuos tenere et defendere contra omnes..."[26]. Dans le texte latin la promesse de défense s'étend aussi sur les territoires que le seigneur pourrait conquérir un jour. Cette promesse est exprimée par une formule de caractère assez général. Dans l'accord entre Alexis Ier et Bohémond ce moment est aussi prévu, mais il est traité d'une manière très détaillée; l'accent est moins sur la défense que sur le problème de la rémission des territoires ayant appartenu à l'Empire byzantin. L'accord prévoit la façon dont se ferait l'acte

---

[17] Alexiade, II, 127/9—11.

[18] Kehr, Diploma purpureo, 259.

[19] Alexiade, III, 128/2—4.

[20] Alexiade, III, 128/6—8.

[21] Kehr, Diploma purpureo, 259.

[22] Dans l'Alexiade, III, 129/16 est employé seulement le terme „ἄνθρωπος" que Leib traduit: „hommes-[liges]", mais comme il s'agit des Byzantins il est encore trop tôt pour leur appliquer ce terme et nous le biffons.

[23] Alexiade, III, 129/13—17.

[24] Cartulaire de Louviers, documents historiques originaux du Xe au XVIIIe siècle, éd. Th. Bonnin, t. I, Evreux 1870, p. 74, c. LV. Cf. Zeglin, Der Homo ligius, 13, n. 4.

[25] Alexiade, III, 128/10 sq.

[26] Kehr, Diploma purpureo, 259.

d'hommage de la part des chefs des territoires nouvellement acquis, les modalités par lesquelles les nouveaux territoires pourraient devenir des fiefs de Bohémond, etc.[27]

On à déja remarqué, avec beaucoup de justesse, que dans ce traité la terminologie et les institutions sont beaucoup plus occidentales que byzantines et que certainement celui-ci a existé en rédaction latine.[28] C'est aussi ce que prouve entre autres la façon dont est respectée la procédure occidentale dans le traité. En occident lors de la concession d'un „don" au nouveau vassal, l'investiture avait lieu immédiatement après l'hommage et la foi; jamais avant. Le rite créateur de la fidélité en précédait nécessairement le salaire.[29] Bohémond fait d'abord hommage lige et promet sa foi à l'empereur et seulement après il déclare recevoir comme présent les territoires spécifiés dans le chrysobulle.[30]

Il n'est pas utile, ici, d'analyser tout le traité de Deabolis, il suffit de répéter que c'est un contrat féodal avec tous ses caractères essentiels: le libre consentement des contractants, l'hommage et la foi de la part de l'homme lige, desquels dérive l'obligation de l'aide, et la contre-partie, l'investiture du fief de la part du souverain.[31] Mais en plus, par cette comparaison du traité conclus entre Alexis Ier et Bohémond avec des actes féodaux occidentaux, on a voulu prouver qu'à Byzance on connaissait assez bien les usages féodaux occidentaux en général et, en particulier l'essence de l'hommage lige, sa valeur et sa signification. Il faut tenir compte de ce fait car il est un des éléments nécessaires pour comprendre les causes grâce auxquelles l'institution de la ligesse est passée dans l'Empire byzantin. Dans ce but, il serait d'abord intéressant de savoir si l'hommage lige était connu à Byzance avant 1108. Le traité de Deabolis contient un passage qui permet, nous le croyons, de répondre affirmativement à cette question.

Dès le commencement du traité de paix de 1108 Bohémond déclare qu'il sera l'homme lige de l'empereur et de son fils en ajoutant: „J'armerai mon bras contre quiconque s'opposera à votre pouvoir, que ce rebelle soit de race chrétienne, ou qu'étranger à notre religion il soit de ceux que nous appelons païens; ainsi cette clause qui était contenue dans l'accord précédent mentionné et qui a été agréé par les deux partis, par vos Majestés[32] et par moi-même, cette clause, seule parmi toutes les autres annulées, je l'en extrais, je la revendique, et m'y attache, savoir, que je serai l'esclave et l'homme lige de vos deux Majestés, rénovant en quelque sorte ce qui avait été aboli".[33] Ce passage jette donc une lumière tout à fait nouvelle sur les rapports et donne une nouvelle explication des relation établies entre

[27] F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118), Paris 1900, 246—250; Svoronos, Le serment de fidélité, 137.

[28] Lemerle, L'idée de la croisade, 602, n. 3.

[29] Bloch, La société féodale, 267.

[30] Alexiade, III, 125/27—29, 126/21—29.

[31] Svoronos, Le serment de fidélité, 137.

[32] Jean fut proclamé basileus en 1092. Cf. Chalandon, Alexis, 138—139.

[33] Alexiade, II, 126/8—17; ici aussi à la place d' „esclave" il serait préférable de mettre „vassal".

l'empereur Alexis Ier, Bohémond et les seigneurs croisés en 1096 et 1097 à l'occasion de leur passage à Constantinople au temps de la première croisade.

A la question sur le type de serment donné par les seigneurs croisés en 1096 et 1097, on répond, en général, qu'ils prêtèrent serment de fidélité et qu'ils promirent de rendre à l'Empire les villes et les territoires conquis et qui lui appartenaient auparavant.[34]

Il est sans doute intéressant de voir de plus près de quel caractère du serment de fidélité il s'agissait. La principale source grecque pour la période de la première croisade est l'écrivain impérial Anne Comnène. D'après elle tous les seigneurs croisés qui passèrent par Constantinople prêtèrent serment à l'empereur. Mais il y a dans la terminologie de l'Alexiade des nuances qu'il faut mettre en lumière. Hugues le Mainé, comte de Vermandois, le premier des seigneurs qui arriva à Byzance, débarquait en 1096 sur les côtes épirotes dans un état déplorable par suite d'une tempête survenue à l'improviste. Reçu par les fonctionnaires impériaux avec tous les honneurs, il partit pour Constantinople où il devint l'homme du basileus après avoir prêté le serment habituel aux Latins — "πείθει . . . ἄνθρωπον αὐτοῦ γενέσθαι τὸν τοῖς Λατίνοις συνήθη ὅρκον ἐπονοσάμενον".[35] La même expression est employée par Anne Comnène pour le serment de Bohémond: après des pourparlers assez longs le prince normand accepta la proposition du basileus de prêter lui aussi, le serment habituel aux Latins "τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐζήτει ὅρκον".[36] L'écrivain impérial emploie l'expression „prêter le serment habituel aux Latins" seulement pour Hugues le Mainé et pour Bohémond tandis que pour les autres seigneurs croisés elle dit simplement qu'ils prêtèrent serment. Mais si d'une part Hugues le Mainé fut le premier qui accepta les conditions posées par le basileus, Bohémond prêta serment après Godefroy de Bouillon et la majorité des seigneurs. Or selon Anne Comnène le basileus fit appeler Bohémond et lui demanda de prêter lui aussi — "καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐζήτει" — le serment habituel aux Latins, ce qu'il fit d'ailleurs avec beaucoup d'empressement. Il ressort

[34] F. Wilken, Geschichte der Kreuzzüge, I, Leipzig 1807,111,119 (n. 23, parle de homagium ligium sur la base de Alb. Aquen.), 127—128, 135—136; H. v. Sybel, Geschichte des ersten Kreuzzüges, Leipzig 1881[3], 260, 262, 268, 269, 273, 276, 277; B. Kugler, Geschichte der Kreuzzüge, Berlin 1891[2], 33,34, 35, 37, 38; R. Röhricht, Geschichte des ersten Kreuzzüges, Innsbruck 1901, 65, 68—69, 74, 78, 81; F. Chalandon, Histoire de la première croisade, Paris 1925, 117, 121, 128—129, 136—137, 147—148; F. Cognasso, La genesi delle crociate, Torino 1934, 118, 121, 124, 127—129 (certains seigneurs adhèrèrent completement au „foedus", d'autres avec des réserves; il s'agissait d'un serment de fidélité, serment inséré dans une formule „che riguardava il rispetto dell'impero e dello imperatore di difenderlo, di assisterlo contro i nemici".) 152 et n. 99; R. Grousset, Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem, I, Paris 1935, 16—19 (Godefroy „devenait, et ses barons avec lui, lige du basileus dans l'empire romain d'Orient"); St. Runciman, A History of the Crusades, I, Cambridge 1951, 145, 149, 151—152, 153, 158, 164, 168, 170; M. A. Заборов, Крестовые походы, Москва 1956, 77—75.

[35] Alexiade, II, 215/3—5; la traduction de Leib est ici juste, approprié: „Le basileus ... le persuada sur-le-champ de devenir son homme lige...". Cf. aussi tout le chap. VII, pag. 213—215.

[36] Alexiade, II, 236/25—26.

donc très logiquement que tous les autres seigneurs croisés prêtèrent aussi le serment habituel aux Latins. Mais maintenant se pose la question: de quel espèce de serment s'agit-il? Nous croyons que cette expression ne se rapporte pas à la vielle forme de l'hommage, mais à l'hommage lige.

Nous en avons le témoignage direct, cité un peu plus haut, dans le texte du traité de Deabolis, selon lequel l'accord conclu entre Bohémond et Alexis Ier à Constantinople pendant la première croisade, donc en 1097, est aboli, à l'exception de la clause qu'il sera le vassal et l'homme lige des deux Majestés. Un autre témoignage, non moins convainquant, est le cas de Hugues le Mainé, comte de Vermandois. Hugues est le seul des seigneurs à la première croisade pour lequel Anne Comnène dit de façon très précise qu'il devint „l'homme du basileus" — "ἄνθρωπος αὐτοῦ"[37] —et même si elle ne dit pas ici en termes exprès "λίζιος„ il est hors de doute que Hugues est devenu homme lige de l'empereur byzantin.[38]

Il y a encore d'autres éléments qui montrent clairement qu'il s'agissait d'un rapport de vasselage du type occidental établi entre le basileus et les croisés. Certains termes étaient évidement intraduisibles et on les employa dans une transcription grecque, comme par exemple „ligius" que l'on traite ici; d'autres furent traduits sans aucune difficulté, telle „foi" ou „homme", d'autres furent adaptés comme „vasselage" ou „vassal". A part le problème de la traduction de certains termes provenant du monde féodal occidental et qui fut résolu d'une façon ou de l'autre, bien plus grave fut celui de l'interprétation donnée par les Byzantins et les Latins et dont on va parler plus loin.

Par la traduction on donnait évidemment l'interprétation du terme et de ce point du vue il est intéressant de voir l'histoire du terme δοῦλος à Byzance. „Vassal" et „vasselage" furent d'abord traduits par δοῦλος respectivement δουλεία comme le prouve en toute évidence le passage suivant de l'Alexiade. En 1097 au palais impérial, lorsqu'un des seigneurs occidentaux, après avoir prêté le serment à Alexis Ier eut l'audace de s'asseoir sur le siège du basileus, le comte Baudoin intervint avec de vifs reproches: „Tu ne devrais pas, lui dit-il, agir ici de cette manière, d'autant que tu viens de promettre vassalité — δουλεία — au basileus. Ce n'est pas en effet la coutume des basileis des Romains de laisser leurs sujets — τοὺς ὑπ'αὐτούς — s'asseoir en même temps qu'eux; ceux qui sont devenus les vassaux — δοῦλοι — de sa Majesté doivent observer les usages du pays".[39] En mettant dans la bouche de Baudoin le terme δοῦλος ainsi que celui de "δουλεία", Anne Comnène donnait évidemment, faute d'un terme meilleur, l'interprétation byzantine de l'acte de soummission fait par l'homme à son seigneur, dans ce cas par les seigneurs croisés à l'empereur byzantin. Le terme "δοῦλος" avait dans la terminologie officielle à Byzance sa valeur bien déterminée dans les rapports entre le basileus et ses sujets. Le procès de féodalisation de l'Empire et le contact plus direct avec le monde féodal occidental influ-

[37] Alexiade, II, 215/3—5.

[38] Voir note 35 et la traduction de Leib citée.

[39] Alexiade, II, 229/6—17. La traduction de „δοῦλος" que Leib a fait ici est d'ailleurs absolument juste.

èrent sur le développement de ce terme. Dans leurs rapports avec des seigneurs féodaux, aux conceptions plus ou moins typiques pour l'occident, les Comnène continuèrent à employer le terme "δοῦλος", mais en limitant sa signification originelle et donnant ainsi leur explication et leur interprétation du terme „vassal". C'est ainsi que naiquit le terme "δοῦλος ἐθελόδουλος".

Un autre élément typiquement occidental qui apparut déjà en 1097 dans les rapports entre le basileus et les croisés fut celui du libre consentement des contractants. A la base du rapport de vasselage il y avait toujours eu le libre consentement par lequel le vassal s'était soumis au seigneur. Ce même élément persistera naturellement dans l'hommage lige. A Byzance la ligesse fut considérée aussi comme un rapport dans lequel on entrait volontairement. L'empereur Manuel reprochait au roi de Bohême, Ladislas, de l'avoir attaqué bien qu'il fut devenu en 1147 non pas son "δοῦλος" par la force, mais bien son "δοῦλος ἐθελόδουλος". Par cette expression Manuel précisait que Ladislas s'était soumis à lui librement, ou autrement dit, qu'il était devenu son vassal, „car" — continue le basileus — „c'est ainsi que vous (i.e. hors de Byzance) appelez "τὸ λίζιον"", c'est-à-dire la ligesse.[40] Ce même élément de libre consentement, qui est typique pour la ligesse ainsi que pour la conception qu'on en avait à Byzance, apparaît non seulement en 1108 lorsque Bohémond devient l'homme lige du basileus de son plein gré — "μετὰ τῆς οἰκείας προαιρέσεως",[41] — mais déjà en 1097 pendant les pourparlers entre celui-ci et Alexis Ier. Le prince normand en effet s'adressa alors à l'empereur soulignant qu'il était venu en 1081 dans l'Empire byzantin en adversaire et ennemi, mais „aujourd'hui c'est volontairement que je viens en ami de votre Majesté — "ἀλλὰ νῦν αὐτόμολος ἥκω φίλος τῆς σῆς βασιλείας".[42]

Un élément jusque là inconnu à Byzance et qui apparaît dans les relations entre les basileis et les croisés fut le caractère bilatéral du serment. Ainsi Bohémond d'un côté promet l'aide militaire etc., tandis que le basileus de son côté l'investit du fief d'Antioche.[43]

La façon dont on a jugé en occident les rapports résultants du serment prêté par les seigneurs croisés au basileus témoigne implicitement qu'il s'agissait de l'hommage lige. Parmi les chroniqeurs des croisades ceux qui furent le plus près des événements, comme Albert d'Aix et Raymond d'Agiles, confirment en tout nos conclusions. Raimond d'Agiles, relate que Raymond de Saint Gilles, comte de Toulouse, répondit à l'empereur qu'il n'était venu pas jusque là pour trouver un autre seigneur ou pour servir à un autre — „ut dominum alium faceret, aut alii militaret". Mais Alexis Ier insista; il promit au comte beaucoup de choses „si quesitum hominum sibi faceret, quod et alii principes fecerant". Raymond accepta au fond la même condition

---

[40] Kinnamos, 223/5. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, 56; Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, 141.

[41] Alexiade, III, 126/7—8. Cf. Svoronos, Le serment de fidelité, 137.

[42] Alexiade, II, 231/12—13.

[43] Svoronos, Le serment de fidelité, 136—137.

des autres seigneurs, mais avec une formule différente[44], et c'est bien pour cette raison qu'Albert d'Aix dit qu'il refusa de prêter hommage.[45] Donc les autres seigneurs croissés prêtèrent le hominium, refusé par le comte de Toulouse.

Albert d'Aix, qui est du reste notre seule source pour les rapports entre l'empereur Alexis Ier Comnène et Godefroy de Bouillon relate d'abord l'histoire peu probable de l'adoption du comte par le basileus. L'adoption, dit Albert, rassura le comte et il devint vassal de l'empereur en mettant ses mains dans celles d'Alexis Ier — „in vassalum junctis manibus reddidit"; ainsi firent tous les autres seigneurs qui étaient présents et ceux qui vinrent après.[46]

Bohémond, toujours selon Albert d'Aix, devint „homo Imperatoris... cum juramento et fede data..." et de même fit le comte de Flandre qui, informé sur l'accord de Godefroy et Bohémond „cum Imperatore foedus iniit et homo illius factus"; ainsi Robert de Normandie et Etienne de Blois qui, eux aussi, devinrent les hommes de l'empereur byzantin.[47]

Albert d'Aix est en désaccord avec Raymond d'Agiles sur les rapports entre Alexis Ier et le comte de Saint Gilles. Albert d'Aix dit, en effet, que Saint Gilles devint l'homme de l'empereur dans les mêmes conditions que les autres seigneurs.[48] Dans le cas de Saint Gilles il faut prêter foi, comme on l'a vu plus haut, à la formulation de Raymond d'Agiles, même s'il dit au fond la même chose.[49] Les autres sources occidentales sur les croisades sont beaucoup plus explicites sur les rapports qui furent fixés entre les croisés et les Comnène, naturellement pour ce qui concerne notre problème.

Bohémond devint, selon Guillaume de Tyr, l'homme de l'empereur, „fidelitate manualiter exhibita et juramento praestito corporaliter, qualiter solent fideles dominis suis exhibere".[50]

La même source nous renseigne que Robert de Flandre, venant chez l'empereur, „exactam fidelitatem, aliorum sequens vestigiis, corporaliter impendit".[51] Robert de Normandie ne discuta pas beaucoup sur ce qu'il devait faire. Dès son arrivée à Constantinople il suivit l'exemple des autres, et „exactam fidelitatem et secundum formam juramentum a precedentibus

---

[44] J. H. Hill and L. H. Hill, The Convention of Alexius Comnenos and Raymond of Saint Gilles, The American Historical Review LVIII/2 (1953), 322—327. Qu'il s'agissait d'un rapport semblable à celui des autres seigneurs croisés, à part la formulation différente, le semble prouver les relations entre le basileus et les successeurs du comte de Toulouse, Guillaume II Jourdain et Bertrand.

[45] Raimundi de Aguilers Historia Francorum, R. H. C., Occ., III, 238.

[46] Alberti Aquensis Historiae, R. H. C., Occ., II, 310.

[47] Ibidem, 312—314.

[48] Alberti Aquensis Historiae, 314: „... plurimum honoris et doni ab Imperatore consecutus, sub fide et sacramento homo illius factus est".

[49] Voir notes 43 et 44. Cf. Raimundi de Aguilers Historia Francorum, 238: „ ... comes Alexio vitam et honorem juravit, quod nec per se nec per alium ei auferret. Quumque de hominio appellatur, respondit non se pro capitis sui id facturum".

[50] Willermi Tyrensis archiep. Historia, R. H C., I, 1. II, c. 15, p. 94.

[51] Ibidem, 1. II, c.16, p. 95.

exhibitorum, sacramenta praestantes, Imperatori se obligaverunt" et prêta serment à l'empereur.[52]

Les sources plus récentes introduisent de nouveaux éléments, comme le fait que les croisés furent presque obligés de prêter serment à l'empereur ou que la fidélité à l'empereur fut limitée seulement pendant le temps que celui-ci aiderait dans la lutte, mais tous parlent de „hominium" prêté par les seigneurs à Alexis Ier.[53]

On pourrait douter qu'il s'agissait de la vielle forme de l'hommage et non de l'hommage lige. L'acte d'hommage lige prêté par Bohémond en 1108 est décrit per Guillaume de Tyr de la façon suivante: „...dominus quoque Boamundus, juramento corporaliter praestito, amicitiam et fidelitatem perpetuo conservanda promisit".[54] La formulation est donc dans les deux cas la même: Guillaume de Tyr emplcie les même termes quand il se réfère à l'hommage prêté par Bohémond en 1097 et en 1108, car évidemment il n'y a pas de différence entre les deux. Or, du texte du traité de Deabolis donné par Anne Comnène il ressort non seulement que Bohémond devint l'homme lige du basileus en 1108 mais qu'il l'était en 1097, car — répétons le — dans le texte du traité il est dit d'une manière explicite qu'il (i. e. Bohémond) extrait du vieux traité (celui de 1097) seulement cette clause, a savoir, qu'il sera le vassal et l'homme lige de deux Majestés.[55] Dans les deux cas il est donc question de l'hommage lige. Les sources occidentales d'un côté et Anne Comnène de l'autre confirment que tous les seigneurs croisés prêtèrent le même serment, et on peut donc conclure que tous firent l'hommage lige à l'empereur byzantin.

Il n'y a pas raison de s'étonner: pour fixer ses rapports avec les seigneurs croisés il est évident que le basileus a cherché une formule connue et acceptable par eux, mais en même temps correspondant à ses exigences tant pratiques que théoriques. Comme on l'a déjà dit plus haut, à partir de la deuxième moitié du XIe siècle, en occident, on employait de plus en plus cette nouvelle forme de super-hommage, l'hommage lige. La caractéristique essentielle du nouvel hommage consistait dans le fait qu'il était avant et par-dessus tout de caractère personnel. Indépendamment de qui le vassal tenait ses fiefs, en prêtant l'homamge lige à un seigneur il entrait avec celui-ci dans des repports spéciaux et il lui devait, outre les obligations prévues, la fidélité la plus grande, la plus exclusive et la plus absolue.[56]

---

[52] Ibidem, 1. II, c.22, p. 106—107.

[53] Cf. par ex.: Petri Tudebani Historia de Hierosolimitano itinere, R. H. C., Occ., III, 20—22; Roberti Monachi Historia Hierosolimitana, R. H. C., Occ., III, 749; Baldrici, episcopi Dolensis, Historia Jerosolimitana, R. H. C., Occ., IV, 21—25; Guiberti abbatis Gesta Dei per Francos, R. H. C., Occ., IV, 155; Anonymi, ut videtur, Hugonis de Lerhenfeld ratisponensis canonici Breviarium passagii in Terram sanctam, R. H. C., Occ., V, 383; Anonymi rhenani, Historia et gesta ducis Gotfridi seu historia de obsidione Terrae sanctae, anno MXCVI, R. H. C., Occ., V, 449—451.

[54] Willermi Tyrensis archiep. Historia, 1. XI, c. 6, p. 461—462.

[55] Alexiade, III, 126/15—16.

[56] Du Cange, Glossarium (lat.), s. v. ligietas: „Ligietas magis esse personale quam patrimoniale".

C'est justement par cet élément de supériorité sur les autres liens, par le fait que l'homme lige était subordonné en premier lieu à son seigneur lige, que l'hommage lige fut la forme de serment qui correspondait le mieux aux conceptions des empereurs byzantins.

L'empereur byzantin se trouvait à la tête de la hiérarchie des chefs d'État; il était le seul "βασιλεύς" tandis que les autres, subordonnés, occupaient une place inférieure dans cette échelle hiérarchique.[57] En vérité, la conception que les empereurs byzantins avaient de leur position dans la hiérarchie des têtes couronnées était, le plus souvent, tout à fait théorique. Très tôt ils furent obligés de faire des concessions, comme à Charlemagne ou plus tard à Frédéric Ier Barberousse, ou tolérer l'usurpation du titre, comme le prouvent les exemples de Siméon et de Samuel, qui régnèrent avec le titre d'empereur en Bulgarie, respectivement en Macédoine, l'un au commencement et l'autre à la fin du Xe siècle.[58] D'un autre côté il ne faut pas oublier que l'aspect théorique de cette conception de leur position hiérachique se refletait souvent dans les rapports réels entre l'Empire et les nombreux États avec lesquels il entrait en relation. Enfin, théoriquement jusqu'à la fin de l'existence de l'Empire les basileis ne renoncèrent jamais à cette position extraordinaire.

Alexis Ier Comnène fut certainement un des empereurs byzantins les plus soucieux de la grandeur et de l'importance de la position et du rôle de l'empereur, non seulement à l'intérieur de l'Empire, mais aussi à l'extérieur. Vis-à-vis des croisés, le basileus ne pouvait voir sa position à la tête de toute la hiérachie féodale reconnue, au moins du point de vue formel, qu'en devenant leur „seigneur lige". De l'autre côté l'hommage lige permettait aux barons croisés de sauvegarder leur foi envers leurs seigneurs précédents, même si la foi la plus forte appartenait maintenant au basileus dont ils étaient les hommes liges.

L'hommage lige avait encore un avantage: on évitait de toucher à la question des fiefs que les croisés avaient laissés derrière eux. L'hommage lige justement prévoyait qu'entre plusieurs hommages on en extrayât un qui était supérieur aux autres, et qui par son caractère était personnel et absolu.

Nous avons dit qu'il n'y a pas de doute qu'à Byzance on connaissait ce type d'hommage. Les contacts entre l'Empire et le monde occidental étaient continuels. Les rapports commerciaux, les voyages des pélerins, les soldats qui venaient à Byzance — nous citons seulement quelques formes de contact — rendaient la connaissance réciproque très notable. Pour ce qui est de la connaissance des formes féodales occidentales à Byzance malheureusement nous ne sommes pas trop bien renseignés.

En 1087, nous relate Anne Comnène, le comte Robert de Flandre passant par Byzance y rencontra l'empereur Alexis Ier et lui prêta le ser-

[57] Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, 43—44.

[58] Ce sont seulement les exemples les plus éclatants. Intéressante est la solution trouvée au temps de l'empereur Manuel de considérer les empereurs occidentaux comme „καίσαρες" vis-à-vis de ceux d'orient, les „βασιλεῖς" (cité d'apres Lamma, Comneni e Staufer, II, 35, n. 1.).

ment habituel aux Latins — "...τὸν συνήθη τοῖς Λατίνοις... ὅρκον..."[59] Il n'est pas nécessaire ici d'examiner la véridicité de cette notice. Il suffit de constater que cette recontre fut un moyen pour les Byzantins de connaître les usages féodaux occidentaux.

Avant la première croisade il y avait beaucoup de Latins surtout les φράγγοι — Normands — qui servaient dans les armées impériales. Ceux-ci combattirent d'abord en Italie, en Sicile et plus tard dans l'Empire. Ils venaient en groupes avec leurs commandants. Parmi leurs commandants les plus connus sont Hervé, Robert ou Crispin, Roussel de Bailleul. Parmi les signataires du traité de 1108 entre Alexis Ier et Bohémond se trouvent beaucoup d'occidentaux, spécialement Normands, dont certains étaient depuis longtemps au service de Byzance.[60]

Le cas de Roussel de Bailleul présente un certain intérêt.[61] Venu à Byzance au service de l'Empire il se révolta, après un certain temps, et vaincu, il fut mis en prison. Vers la fin de 1077 l'empereur Michel VII le fit sortir et, selon Attaliatès, l'obligea à prêter serment de fidélité — "...ὅρκοις σὺν φρικωδεστάτοις τὰ πιστὰ δεδωκὼς τῷ βασιλεῖ ὁ Ῥουσέλιος".[62]

Quelle similitude entre les termes employés par Anne Comnène quand elle nous relate le serment prêté par les croisés à son père et les mots dont se sert Attaliatès! Les rapports continuels, souvent pas très amicaux, entre Byzantins et Normands, l'organisation féodale bien plus systématique dans les pays de „féodalisme d'importation", parmi lesquels l'Italie normande en était un, le nombre relativement notable de Normands, souvent des féodaux d'une certaine importance, au service de l'Empire[63], font supposer, avec un certain degré de probabilité, que l'hommage lige fût connu à Byzance par l'intermédiaire des Normands d'Italie.[64]

Les faits exposés ainsi que la mentalité du temps concourent à prouver que l'hommage prêté par les seigneurs croisés à l'empereur Alexis Ier Comnène fut l'hommage lige.

Le péril des armées des croisés pour l'Empire étant passé, les rapports entre Byzantins et croisés étant résolus tant pratiquement qu'au point de vue formel, les victoires chrétiennes aboutirent à la formation des petits États latins. Les rapports les plus intensifs, ce fut justement avec ces États de nouvelle formation que l'Empire les eut, avec ces „féodalités d'importation",

---

[59] Alexiade, II, 105/19—23. Cf. Chalandon, Alexis, 117—118.

[60] De la Force, Les conseillers latins du basileus Alexis Comnène, Byzantion XI (1936), 153 sq.

[61] Pour la vie et les exploits de Roussel de Bailleul à Byzance voir: G. Schlumberger, Deux chefs normands des armées byzantines au XIe siècle, Revue historique XVI (1881), 289—303; réimprimé dans sa Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 656 sq. Cf. Chalandon, Alexis, 28.

[62] Attaliatès, ed. Bonn., 253/20. Cf. Schlumberger, Deux chefs normands, 310.

[63] Voir note 60 et aussi: Chalandon, Domination normande, 67, 91, 179—183, 245; Chalandon, Alexis, 164.

[64] C'est intéressant à noter que Pöhlmann, Das ligische Lehenverhältnis, 37 considère la ligesse d'origine scandinave et croit qu'elle fut transmise en France par les Normands.

c'est à-dire avec des pays aux institutions féodales très systématisées. Dans leurs relations avec les États latins les Byzantins s'adaptèrent sans beaucoup de difficulté aux usages féodaux de l'occident. Ils le firent d'autant plus facilement que dans l'Empire même se développait alors le procès de féodalisation, qui différait dans les formes, mais non dans la substance du procès en occident et dans les „féodalités d'importation".[65]

Le premier cas provenant des relations établies en 1097, fut celui du successeur de Raymond de Saint Gilles, comte de Toulouse. Raymond s'était taillé avec assez de difficulté une principauté en Syrie et si d'une part il fut un des rares seigneurs croisés qui avaient refusé de prêter serment dans la forme requise par le basileus, d'autre part il fut tout le temps en excellentes relations avec Alexis Ire. Raymond de Saint Gilles mourut près de Tripoli le 28 février 1105. Le basileus fit aussitôt envoyer par le duc de Chypre, Eumathios Philocalès, une ambassade au successeur de Raymond, Guillaume II Jourdain, comte de Cerdagne. L'ambassadeur fut Nicétas Chalintzès qui partit avec de fortes sommes d'argent „afin de se le concilier et de le disposer à jurer à l'autocrator qu'il lui garderait une fidélité à toute épreuve — πίστιν βεβαίαν — comme son oncle défunt Isangélès l'avait gardée jusqu'à sa mort". Anne Comnène ne nous dit pas quel fut le résultat de cette démarche.[66]

Dans les relations avec le système d'États chrétiens, typique pour leur structure féodale très développée, qui s'étaient formés aux frontières méridionales de l'Empire, la question d'Antioche fut, sans doute, le point central de la politique extérieure byzantine. C'est bien pour cette raison que sous les règnes des trois grands Comnène, Alexis, Jean et Manuel, l'hommage lige apparaît dans les sources comme formule préférée des rapports entre basileis et princes d'Antioche.[67]

La première fois que l'hommage lige est mentionné expréssément dans les sources grecques, c'est précisément en relation avec Antioche. On a vu plus haut qu'en 1108 Bohémond conclut avec Alexis Ier le traité de Deabolis per lequel il devint l'homme lige du basileus. Cette guerre entre Byzantins et Normands fut combattue pour Antioche et en effet le traité se rapporte presque entièrement à l'avenir de la principauté d'Antioche. Après Deabolis Bohémond se retira en Italie où il mourut bientôt. Son successeur Tancrède refusa de reconnaître le traité et ainsi les choses en restèrent à l'état où elles étaient auparavant.

---

[65] Cf. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, Paris 1954, 392; G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 14; Svoronos, Le serment de fidelité, 136.

[66] Alexiade III, 38/26—31 — 39/1—7; Dölger, Regesten, 1123. Cf. Chalandon, Alexis, 238. Sur Guillaume de Cerdagne, voir aussi, Caroli Ducangi, In Alexiadam notae dans Annae Comnenae Alexiadis, Bonnae 1878, 631—632.

[67] J. L. La Monte, To what Extent was the Byzantine Empire the suzerain of the Latin Crusading States?, Byzantion VII (1932), 254: souligne que „never was Byzantine overlordship over Antioch really in question in the twelfth century" et que„ ... the recognition of Imperial suzerainity even survived the forth crusade" en s'appelant à Alberic de Tres Fontains (MGH, SS, XXIII, p. 884): „ubi cum esset (i. e. la femme de l'empereur latin Baudoin de Namur-Flandre en 1204) in Acra princeps Antiochie ad eam venit et ei vice mariti sui tamquam imperatrici Constantinopolitane homagium fecit".

Dans la lutte contre Tancrède, nouveau seigneur d'Antioche, Alexis Ier s'appliqua vers 1112 à gagner de son côté Baudoin Ier, roi de Jérusalem, et les autres princes francs. Il envoya au duc de Chypre, qui était toujours Eumathios Philocalès, l'ordre d'envoyer des ambassadeurs à Bertrand, fils naturel de Raymond de Saint Gilles. Celui-ci était devenu le seul maître de Tripoli depuis la mort de Guillaume II Jourdain (1109). Ce fut Manuel Boutoumitès qui partit comme ambassadeur; il devait „lui rappeler la fidélité que son père — τῆς τοῦ πατρός αὐτοῦ πίστεως — avait toujours gardée au basileus. En même temps il devait lui remettre les lettres impériales en déclarant: „Il ne faut pas te montrer inférieur à ton père, dont tu dois observer aussi scrupuleusement la fidélité envers nous..." — ...τὴν πρὸς ἡμᾶς διατηρῆσαι πίστιν.[68] Il lui demandait en outre de na pas aider Tancrède et de convaincre les autres comtes de lui rester fidèles et de ne pas aider, eux non plus, le prince d'Antioche. Les lettres d'Alexis Ier étaient donc conçues dans le même esprit des rapports avec les croisés en 1096 et 1097. Plus précisément encore il ne demandait pas au fils plus que ce qu'il avait obtenu du père: comme alors Raymond avait juré de respecter les possessions de l'Empire et de ne pas aider ses ennemis, maintenant Alexis Ier écrivait: „Quant à toi, aie soin de ne lui (i. e. à Tancrède) prêter nulle assistance...".[69]

Le successeur d'Alexis Ier, son fils Jean, continua la politique de son père envers Antioche, basant ses droits sur l'accord entre Alexis Ier et les seigneurs croisés à la première croisade, mais surtout sur le traité de 1108.[70] Dans les dernières années de son règne Jean parut devant Antioche. Raymond de Poitiers, seigneur d'Antioche, voyant le danger et l'impossibilité de résister, fut prêt à jurer, avec toute la solennité due, sa fidélité lige au basileus. En 1137 en effet il acceptait l'empereur Jean II Comnène comme son seigneur — κύριος, et il devint son homme lige. Ainsi fit, d'après Nicétas Choniatès, le comte de Tripoli,[71] Raymond II. Selon un discours de Michel Italos,

---

[68] Alexiade, III, 149/2—7.

[69] Alexiade, III, 147/10—11. Cf. Chalandon, Alexis, 252—253. Bertrand avait prêté hommage lige au roi de Jérusalem en 1109 (Guillaume de Tyr, XI, 10, pag. 469: „ ... factus est fidelitatem manualiter exhibita domini regis homo ligius, unde et eius successores usque in presentem diem regni Hierosolymitani tenentur exhibere".) Bertrand pouvait donc en 1112 renouveller les promesses de son père qui avait refusé de prêter en 1097 l'hommage à Alexis Ier. Cf. La Monte, Byzantine Empire and Crusading States, 256; La Monte, Feudal Monarchy, 191.

[70] F. Chalandon, Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel Ier Comnène (1143—1180), Paris 1912, 124 (d'or en avant: Chalandon, Les Comnènes II).

[71] Kinnamos, 19/2; N. Choniates, 36/6—7: dit que Jaen II Comnène„ ... λίζιον ἑαυτῷ (i. e. Raymond de Poitiers) τὸν πρίγκιπα δείξας σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τὸν Τριπόλεως κόμετα ,...". Willermi Tyrensis archiep. Historia, 1. XIV, c. 30, pag. 652—653, dit seulement pour le prince d'Antioche qu'il prêta„... cum debita solemnitete ei (i.e. au basileus) ligiam... fidelitatem "et encore„ ... fidelitatem suam domino Imperatori manualiter exhibuit ...". Seul Choniatès (cf. aussi Ephraemius, éd. Bonn. 3915—3917) parle donc d'hommage lige prêté par les deux seigneurs francs au basileus, mais il y a beaucoup de raison pour lui prêter foi; d'ailleurs de la même opinion semblent être Chalandon, Les Comnènes II, 125—127 (à la p. 132 il parle seulement de l'hommage prêté par Raymond sans mentionner le comte de Tripoli) et La Monte, Byzantine Empire and Crusading States, 256—257.

publié récemment, le roi de Jérusalem, Foulque, aurait aussi reconnu dans la même occasion le basileus comme son seigneur.[72]

Sous Manuel Ier Comnène l'influence latine fut encore plus forte. On a souvent répèté, avec assez de raison d'ailleurs, que la politique de Manuel était pour beaucoup latinophile. L'emploi du terme que nous examinons ici semble le prouver.

La mort de l'empereur Jean II avait donné un répit à Raymond de Poitiers et il en avait tiré profit en attaquant des châteaux-forts byzantins.[73] Mais déjà en 1145, après la conquête d'Edesse par l'atabek de Mossoul Zengui, il était venu à Constantinople car il avait très bien compris qu'il ne pouvait résister aux Turcs sans conclure la paix avec les Byzantins. A Constantinople le prince d'Antioche rentra dans les grâces de Manuel et après avoir obtenu le pardon — τὴν συμπάθειαν — sur le tombeau de Jean II, le père du basileus, celui-ci „le fit son homme lige — λίζιον... αὐτὸν ἐποιήσατο[74]. La terminologie employée pour formuler les rapports entre le prince d'Antioche et le basileus se conformait donc à la tradition.

A Antioche la veuve de Raymond, Constance, avait demandé, après la mort de celui-ci, la protection de Manuel, moyennant la reconnaissance de la suzeraineté byzantine. Cette fois le basileus voulut renforcer son influence sur la principauté en mariant Constance avec le César Jean Roger, qui était uni en premières noces avec Marie Comnène, soeur du basileus. Constance refusa la proposition de Jean Roger et en 1153 se maria avec un jeune baron franc, Renaud de Châtillon. Celui-ci reconnut la suzeraineté byzantine ainsi que celle des rois de Jérusalem.[75] Quelle formule fut choisie en ce moment pour fixer les rapports entre Byzance et Antioche nous ne le savons pas. Les sources latines d'un côté et Kinnamos de l'autre sont muets à ce sujet.

Ce fut quelques années après, en 1158 et 1159, que les rapports entre le nouveau prince d'Antioche et le basileus furent réglés d'une façon très nette. Au printemps de 1158 Manuel se mettait en campagne contre Renaud de Châtillon et Thoros, prince d'Arménie. Il n'est pas besoin de suivre ici dans les détails le cours des événements; ce qui nous intéresse ce sont les résultats et surtout les formes dans lesquelles les relations furent fixées. Renaud, effrayé par l'arrivée des armées byzantines et craignant avec raison le châtiment pour son attaque de 1156 contre Chypre, vint à Mamistra pour faire acte de soumission tandis que Thoros se sauva, pour le moment,

[72] P. Lamma, La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un panegirico inedito di Michele Italico, tirage à part du vol. IV Ser. V des Memorie della Accademia delle Scienze di Bologna, Classe di Scienze Morali (1952), 17—18; Lamma, Comneni e Staufer, I, 26 et n. 2.

[73] Kinnamos, 33/24—34/1; N. Choniatès, 71/7. Chalandon, Les Comnènes II, 239; Lamma, Comneni e Staufer, I, 46.

[74] Kinnamos, 35/21—23; Michel le Syrien éd. Chabot, III, 267. Chalandon, Les Comnènes II, 241—242; Lamma, Comneni e Staufer, I, 46—47.

[75] Kinnamos, 123/9—13, 178/9—19. Chalandon, Les Comnènes II, 426—427, 435—436; St. Runciman, A History of the Crusades, Cambridge 1957, 332, 345—346; R. Grousset, Histoire des croisades et du Royaume franc de Jérusalem, II, Paris 1935,326—327, 334; La Monte, Feudal Monarchy, 194—195.

dans les montagnes du Taurus[76]. Heureusement on possède des descriptions très détaillées de l'acte de soumission. Dans une procession de moines, tête nue, les pieds nus, précédé par la croix, suivi par les soldats en vêtements haillonneux, avançait Renaud, lui aussi pieds nus, en haillons de laine aux manches coupées, une corde au cou, tenant dans ses mains l'épée au pommeau tourné vers le basileus, à qui il l'offrait. En présence de Manuel, assis sur une estrade, le prince d'Antioche se prosterna dans la poussière jusqu'à ce que le basileus le fit lever.[77]

A part toute la mise en scène de l'acte de soummission — d'ailleurs il a une valeur spéciale dont on parlera plus tard — la forme choisie pour déterminer les liens entre le basileus et le prince s'en tint, en principe, aux termes du traité de Deabolis et aux précédents de 1137 et 1145.

Pendant son séjour à Mamistra Manuel eut une rencontre avec Baudoin III, roi de Jérusalem. Un accord militaire fut alors conclus, mais il est intéressant de savoir que le basileus fit asseoir pendant les pourparlers Baudoin à ses côtés, toutefois sur un siège plus bas que le trône impérial.[78] Il soulignait ainsi, encore une fois, la place des basileis dans la hiérarchie des têtes couronnées. Peut-être que l'inscription de 1169, dans l'église de Bethléem, sur laquelle figure le nom de l'empereur Manuel avant celui du roi Amaury, alors régnant, reflète le rapport entre suzerain et vassal fixé pendant le séjour de Baudoin III au camp impérial de Mamistra en 1159.[79] En tous cas la préséance du basileus y est réfléchie.

Le roi de Jérusalem intervint pendant son séjour à Mamistra auprès du basileus en faveur de Thoros, le prince de la Petite Arménie, contre lequel les Byzantins préparaient à ce moment une expédition militaire. Manuel accepta la soummission de Thoros et celui-ci dut, lui aussi, venir en présence de l'empereur et après Giullaume de Tyr il prêta hommage lige à Manuel selon les prescriptions féodales: „...fidelitatem ligiam... manualiter eidem (i. e. imperatori) exiberet".[80] Suivant le témoignage de Kinnamos, Thoros vint dans le campement byzantin en costume de suppliant, fut reçut par le basileus et inscrit parmi les vassaux de Byzance.[81] C'est, en autres termes, ce que nous dit Guillaume de Tyr, car il s'agit évidemment ici du

---

[76] Chalandon, Les Comnènes II, 442—443.

[77] Kinnamos, 182/12 — 183/6; Willermi Tyrensis archiep. Historia, l. XVIII, c. 23, p. 860—861. Chalandon, Les Comnènes II, 444—445; Grousset, Histoire des croisades, II, 402—403; Lamma, Comneni e Staufer, II, 25—29; La Monte, Feudal Monarchy, 195.

[78] Kinnamos, 185/7sq. Chalandon, Les Comnènes II, 448—449.

[79] C. I. G., I, 8736. Chalandon, Les Comnènes II, 449 et A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 427, croient que l'inscription prouve une sorte de suzeraineté du basileus sur le roi de Jérusalem. La Monte, Byzantine Empire and Crusading States, 262 y voit seulement „the gift of a generous and pious prince to a church" tandis qu'à la pag. 258 il dit que „the inscription can only be used as supporting evidence at best" pour prouver la suzerainité du basileus. Presque de la même opinion est F. Cognasso, La genesi delle crociate, Torino 1934, 212, 226 n. 104.

[80] Willermi Tyrensis archiep. Historia, l. XVIII, c. 24, p. 861. Chalandon, Les Comnènes II, 449—450. Lamma, Comneni e Staufer, II, 29.

[81] Kinnamos, 186/12—17: βασιλεὺς δὲ αὐτὸν (i. e. Thoros) προσηκάμενος δούλοις τε τῶν ῾Ρωμαίων ἐνέγραφε....

terme δοῦλος ἐθελόδουλος et, comme nous l'avons déjà vu, suivant l'explication de Manuel les deux termes δοῦλος ἐθελόδουλος et ligius sont équivalents.[82] En effet, le même Kinnamos, quelques pages plus loin, parle de Thoros et d'autres alliés de Byzance, latins et arméniens, qui en 1160, durent envoyer des troupes auxilaires à l'armée impériale pour une expédition contre les Musulmans, en les appelant expressement: ἐθελόδουλοι depuis longtemps — ἐκ μακροῦ.[83]

Cette interprétation de l'hommage lige, même hors des rapports avec les Latins, montre l'effort fait par les hommes d'État à Byzance sur deux plans: d'abord pour comprendre le monde féodal occidental et la valeur de ses institutions ainsi que pour les employer dans la fixation et la formulation des rapports mutuels en les adaptant aux conceptions byzantines, découlant, d'ailleurs, de leur monde de plus en plus féodalisé. Certes, les malentendus dus à l'interprétation différente des formulations eurent lieu, mais comme le montre l'application de l'hommage lige, ce fut toujours le rapport réel à déterminer en dernier lieu, de l'interprétation du terme. Le fait qu'à des moment déterminés, dans des cas déterminés et pour formuler des rapports déterminés, l'hommage lige fut préféré aux autres formes occidentales, montre justement qu'il exprimait de la manière la plus satisfaisante la conception que les uns et les autres avaient de leur rapport mutuel. Les malentendus furent, comme presque toujours dans les relations diplomatiques, dus aux changements réels des forces et de la situation politique et on en appelait à l'interprétation du terme pour démontrer la justesse de la propre cause.

Il faut voir encore un autre côté des relations entre l'Empire byzantine et ses alliés arméniens. Le voisinage avec les États croisés, les contacts politiques, économiques et culturels entre les États croisés et arméniens, le développement du féodalisme en Arménie ont certainement crée des conditions telles que des formes de vasselage typiques du monde fédal occidental soient devenues acceptables aux uns et aux autres. Thoros, Tigranes, Chrysaphios etc. acceptèrent de devenir δοῦλοι ἐθελόδουλοι, donc liges du basileus; celui-ci s'en tint à cette formulation du rapport de vasselage car elle correspondait le mieux aux conceptions que les uns et les autres avaient de leur rapport mutuel et par cela elle était facilement acceptable.

Le fait que, grâce au développement intérieur, les formes occidentales étaient celles qui souvent s'adaptaient le mieux pour formuler certains rapports de dépendance, et peut-être aussi l'influence des états croisés voisins, expliquent certains aspects du traité entre Manuel et Kilidj-Arslan. Ce traité fut stipulé vers la fin de l'année 1161 à Constantinople. La description que Kinnamos fait du séjour du sultan d'Iconium dans la capitale de l'Empire est très instructive. D'après lui Kilidj-Arslan vint à Constantinople de son propre gré — αὐτόμολος[84] et il trouve extraordinaire que ce prince

[82] Kinnamos, 223/5. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, 56; Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, 141.

[83] Kinnamos, 199/8—12. Parmi les ἐθελόδουλοι, outre Thoros, se trouvaient les chefs arméniens Tigrane, Chrysaphios et les descendents de Kogh Vasil. Cf. Chalandon, Les Comnènes II, 459.

[84] Kinnamos, 204/23. Cf. p. 106 et n. 42.

soit entré ἐν οἰκέτου... σχήματι.[85] D'après le rhéteur byzantin Euthimios Tornikès, il entra dans un rapport défini comme δουλεία.[86] Pendant les pourparlers le sultan fut assis à côté du basileus mais, comme souvent avant et notamment comme à Antioche le roi Baudoin III au cours de sa visite au campment de Mamistra, sur un siège plus bas que le trône impérial. Le traité contient, entre autres, certaines formulations typiques pour la ligesse: le sultan doit être l'ennemi des ennemis et l'ami des amis du baslieus, il ne peut pas conclure des accord avec les ennemis du basileus sans son approbation et il doit envoyer chaque année des troupes auxiliaires. Kilidj-Arslan entra donc dans un rapport de vasselage qui en tout semble être un rapport de ligesse.[87]

C'est seulement suivant l'histoire de l'institution de la ligesse à Byzance qu'on pourra tirer des concslusions sur sa valeur réelle. Pendant la deuxième croisade, en 1147, Ladislas, roi de Bohême, passant avec l'empereur Conrad par Constantinople prêta l'hommage lige à l'empereur Manuel. Lorsqu'en 1163 Ladislas intervint dans la guerre entre Hongrois et Byzantins à côté des premiers, le basileus reprocha à son vassal de s'être soulevé contre son seigneur. Selon Manuel, Ladislas n'était pas devenu son δοῦλος par la force mais bien volontairement δοῦλος ἐθελόδουλος, car, „c'est ainsi — continue le basileus — que vous (c'est-à-dire hors de Byzance) appelez τὸ λίζιον — la ligesse.[88] Même si cette fois le basileus, en invoquant ses droits de seigneur, obtint que Ladislas ne prêtât plus aide aux Hongrois, ces rapports de vassalage devaient être assez illusoires. Il s'agissait certainement en premier lieu, comme l'a très bien expliqué Ostrogorsky, d'une question de hiérarchie des États.[89] Dans l'usage occidental, d'ailleurs, de pareils cas avaient lieu. Dejà très tôt les rapports hiérarchiques des États avaient été exprimés par l'hommage lige. Ce fut ainsi que Robert Guiscard devint l'homme lige des papes Nicolas en 1059, Alexandre en 1062 et Grégoire en 1080.[90] Au XIIe siècle les cas ne sont pas très nombreux: en 1134 Magnus, roi des Danois, devint l'homme lige de l'empereur Lotaire[91], en 1191 Richard

---

[85] Kinnamos, 205/5. Ce terme est souvent employé pour determiner le rapport de ligesse. Voir plus haut p. 100 et n. 4.

[86] Comme je pas eu la possibilité de consulter le discours du rhéteur Euthimios dans A. Papadopoulos-Kerameus, Noctes Petropolitanae, Pétersbourg 1914, je réfère ici le résumé qu'en fait Lamma, Comneni e Staufer, II, 32—33: „La visita del sovrano turco, che accetta di entrare in rapporti di alleanza, definiti come δουλεία, secondo il solito frasario, ma resi particolarmente efficaci dal riconoscimento di un legame di „figliolanza" con Manuele, permette al rettore di confrontare il cerimoniale adottato con quello impiegato in occasione della venuta di altri capi stranieri e sopratutto dei re occidentali, al tempo della crociata. Sono tutti questa volta chiamati basileis e l'onore ambito concesso al sultano come ai reges di sedere a fianco, seppure in posizione inferiore, di Manuele, offre la possibilità di affermare che l'imperatore non è solo „basileus degli Ausoni, ma anche dei signori e dei basileis di ogni parte della terra".

[87] Pour la visite de Kilidj-Arslan à Constantinople voir aussi Chalandon, Les Comnènes II, 461—462 et Dölger, Regesten II, No. 1444.

[88] Voir note 82.

[89] Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, 56; Ostrogorsky, Histoire, 410—411 et n. 1.

[90] Romualdi Annales, M. G. H., SS, XIX, 406; R. I. S., éd. 1941, VII^1, 185, 187, 191.

[91] Gesta episcoporum halberstadiensium, M. G. H., SS, XXIII, 106.

Coeur de Lion, roi d'Angleterre,[92] et en 1197 Amaury, roi de Chypre, prêtèrent l'hommage lige à l'empereur Henry.[93] Mais le cas de Ladislas est d'un certain intérêt sous un autre aspect encore: le fait que, passant par Constantinople en 1147 il accepta, en sa qualité de croisé, de devenir l'homme lige de Manuel, semble prouver que les autres croisés avant lui firent de même. On peut supposer de droit qu'en 1147 Manuel en appela aux précédents de la première croisade, et on aurait ainsi encore un élément de confirmation qu'en 1097 les croisés devinrent les hommes liges du basileus.

Nous devons arrêter notre attention sur l'acte de soummission d'Etienne Némania en 1173. Après avoir réglé le problème hongrois, Manuel décida d'intervenir en Serbie. Sans attendre toute l'armée, le basileus, avec quelques milliers de soldats, se lança dans les montagnes serbes, espérant surprendre son adversaire. Némania réussit d'abord à s'échapper, mais il fut obligé à la fin de demander un saufconduit qui lui fut accordé. Devant le basileus, assis sur une estrade, il vint tête nue, les bras découverts jusqu'aux coudes, pieds nus, la corde au cou, tenant son épée dans la main et il se livra à la merci du basileus. Celui-ci pardonna à l'archijoupan de Serbie mais il l'amena à Constantinople.[94] La procédure de la soumission de Némania dans le campement byzantin en Serbie fut évidemment la même que pour Renaud de Châtillon au camp de Mamistra en 1159 ou pour Thoros un peu plus tard. Mais est-ce que les résultats de cet acte furent formulés de la même façon? Au point de vue réel certainement la soummission de la Serbie fut complète comme celle de la principauté d'Antioche, mais malheuresement les sources sont muettes sur la formule choisie pour fixer les relations entre l'archjoupan et le basileus.[95] Les formes, même si elles reflètent dans un certain sens le contenu, ne permetent pas de conclure que Némania devint l'homme lige de Manuel, comme Renaud ou Thoros. Cette procédure était d'ailleurs caractéristique pour la période et on la trouve tant en Orient qu'en Occident.[96] Tout ce qu'on peut dire c'est que dans la soummission de Némania il y eut des éléments féodaux, car tels étaient les temps, mais lesquels précisément, on ne peut pas le savoir.[97]

---

[92] Ibidem, 110.

[93] Ibidem, 112.

[94] Kinnamos, 287/11—288/3. Chalandon, Les Comnènes II, 397; К. Јиречек, Историја Срба, I², Београд 1952, 150-151

[95] Chalandon, Les Comnènes II, 397 dit que Némania „se livra à la merci de son suzerain".

[96] Pour l'occident voir la soummission de Milan à Frédéric Ier Barberousse en 1158 décrite dans les Ottonis et Rahevini, Gesta Frederici I Imperatoris, ed. Waitz et De Simon, SS. r. G., Hannover 1912, III, 48—49 et par Vincentius Pragensis, M. G. H., SS, XVII, 674—675: dans une procession avancaient d'abord l'archevêque avec son clergé portant des croix, en tenue de suppliants et pieds nus, „Deinde consules et maiores civitatis, item abiecta veste, pedibus nudis, exertos super cervicem gladios ferentes". Cf. Lamma, Comneni e Staufer, II, 9—10.

[97] Das actes de soummission avaient eut lieu déja avant, comme par ex. celui fait par Desa à Manuel (Kinnamos, 204/15—21): „...τὰ πιστά τε παρ' αὐτοῦ λαβὼν ὅπως ἀνόθευτον αὐτῷ τὸ τῆς δουλείας ἐς τὸν πάντα τῆς ζωῆς φυλάξῃ αἰῶνα..". Chalandon, Les Comnènes II, 392; Јиречек, Историја Срба, I², 146.

Dans tous les cas considérés jusq'ici l'hommage lige fut prêté aux empereurs byzantins par des rois, princes ou seigneurs féodaux dont les possessions se trouvaient au moment du serment hors des frontières réelles de l'Empire byzantin.

Mais il y a encore quelques cas qui présentent un intérêt particulier. Le premier est celui de Roger, dernier duc de Dalmatie et Croatie. La Dalmatie fut une province byzantine pour la dernière fois entre 1165 et 1180.[98] En mars 1180 le basileus adressa à Roger un rescrit qui commence par les mots: „Ligiae imperii mei Rogerio Sclauoni".[99] C'est le premier cas certain d'un fonctionnaire impérial, qui est homme lige — λίζιος — du basileus. Pour les basileis leurs sujets étaient des δοῦλοι et c'est en employant ce terme qu'ils s'adressaient à ses fonctionnaires. Au XIIe siècle les forces féodales avaient fait de grands progrès, surtout au temps de Manuel, et leur influence croissait continuellement. Le cas de Roger est le seul cas connu d'un gouverneur de province en rapport de vasselage typiquement occidental. La position que Roger avait en Dalmatie, mais surtout son surnom, m'ont fait supposer d'abord qu'il était un seigneur slave de Croatie entré au service de l'Empire.[100] On ne peut pas rejéter cette supposition, mais une autre explication s'impose.

Sous le règne de Guillaume Ier, en 1161 un certain Roger „Sclaus", fils naturel du comte Simon, se souleva en Sicile, mais le roi intervint et Roger dut se retirer avec ses Lombards dans la ville très fortifiée de Butera (Paternó). Guillaume Ier, ne pouvant pas prendre la ville, se décida de résoudre la question de façon pacifique et „... facta concordia — dit le chroniqueur — Rogerium Sclauonem cum Lombardis ultra mare illesos ire permisit".[101] Roger passa donc avec sa compagnie le détroit de Messine et vint en Italie du Sud; mais comme celle-ci était aussi normande, on peut supposer avec beaucoup de raison que Roger n'y resta pas et qu'il passa avec ses Lombards au service de Byzance. D'ailleurs l'expression „ultra mare" pourrait être interprétée dans le sens qu'il passa non seulement le détroit de Messine mais bien plutôt la mer entre l'Italie et l'Epire. Entré au service de l'Empire, il obtint plus tard le gouvernement du duché de Dalmatie et Croatie. L'emploi du terme ligius fait d'ailleurs penser que Roger venait d'un pays normand. En tout cas Roger, le dernier duc byzantin de Dalmatie, n'était pas un Grec, c'était un seigneur venu de dehors de l'Empire et qui, même après être entré dans l'administration impériale, avait conservé sa qualité de vassal du basileus.

Non moins intéressant est le cas de Théorianos le Philosophe, connu pour les deux missions que l'empereur Manuel lui confia, en automne 1169

---

[98] Ферлуга, Визинтиска управа у Далмацији, 165 sq.

[99] T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, Zagrabiae 1904, 165.

[100] Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, 146.

[101] Romualdi Salernitani Chronicon, R. I. S., éd. 1941, VII[1], 248; Hugonis Falcandi Historia Sicula, R. I. S., éd. 1725, VII, 290 donne la même version. Cf. F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et Sicile, II, Paris 1907, 280, 283—285; M. Amari, Storia dei Musulmani in Sicilia, III, 1937[2], 229—232.

et en automne 1171, auprès des patriarches arménien et syro-jacobite.[102] Dans ses lettres au patriarche arménien Nersès le basileus appelle Théorianos son homme lige: „τὸν παρόντα λίζιον τῆς βασιλείας μου τὸν μαΐστωρα Θεωριανὸν καὶ φιλόσοφον"[103], ou „τὸν διαληφθέντα λίζιον τῆς βασιλείας μου τὸν Θεωριανὸν" [104] ,ou encore „ὅ τε λίζιος τῆς βασιλείας μου ὁ Θεωριανός" [105]. Deux questions se posent: de quel pays venait Théorianos et comment et pourquoi ce philosophe et théologien fut-il dans des rapports de ligesse avec le basileus. La supposition que Théorianos était latin est exclue par l'épître aux prêtres d'Oreiné, qui est l'oeuvre d'un théologien, tolérant et large d'esprit, mais de sentiments et dogmatiquement grec.[106] Qu'il était grec, on ne pourrait pas l'exclure, mais ce serait en contradiction avec son rapport de ligesse qu'on appliquait à Byzance seulement pour des étrangers. La terminaison -ιανος pourrait cacher une forme arménienne? A part la terminaison de son nom, les autres circonstances ne semblent pas exclure non plus son origine arménienne. La ligesse était, comme on l'a vue, appliquée aux seigneurs féodaux d'Arménie et il ne serait donc pas étonnant de voir un fonctionnaire byzantin d'origine arménienne dans un tel rapport avec le basileus. De l'autre côté le cas de Roger, duc de Dalmatie, prouve que des fonctionaires d'origine étrangère devinrent les hommes liges des basileis. Mais le manque de sources nous oblige à la circonspection et pour le moment on ne peut pas se prononcer sur l'origine de Théorianos. D'ailleurs comme Manuel exigeait l'hommage lige de la part de Roger pour son service dans l'administration provinciale (nous ne savons pas s'il eut en don des biens[107]) ainsi il put demander de Théorien le même hommage pour le service à la cour et puis comme ambassadeur.[108] L'hommage lige était dèja assez éloigné de sa valeur originelle et il entrait de plus en plus dans les usages byzantins pour qu'on ne soit pas étonné de le trouver employé d'une façon peu conséquente — du moins elle ne semble pas l'être ou peut-être ne l'est elle pas réellement.

---

[102] R. J. Loenertz, L'épitre de Théorien le Philosophe aux prêtres d'Oreiné, Mémorial Louis Petit, Bucarest 1948, 318—319; Chalandon, Les Comnènes II, 656—658.

[103] Migne, P. G., t. 133, col. 120 B 8—10.

[104] Migne, P. G., t. 133, col. 233 D 3—4.

[105] Migne, P. G., t. 133, col. 236 C 3—4; Michel le Syrien, éd. Chabot, III, 336. Voir aussi Dölger, Regesten, II, No. 1489 et 1505.

[106] L'origine latine ainsi que l'éventuelle identification de Théorianos avec Hugues Eteriano de Pise, qui vécut à Constantinople de 1166 à 1177 au moins et où il écrivit son principal ouvrage à la demande de Manuel (cf. Loenertz, L'épître de Théorien le Philosophe, 220), sont exclues par R. J. Loenertz dans une lettre qu'il a eut la bonté de m'écrir sur cet argument. Je le remercie de tout coeur pour ses très precieuses indications.

[107] Les basileis concedaient des fiefs aux Latins: ainsi Manuel accorda à Guillaume de Montferrat un fief; cf. G. L. F. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Theil I, Wien 1856, 513: „... de toto feudo, quod et Manuel quondam defunctus Imperator dedit patri meo...". Chalandon, Les Comnènes II, 599; Ostrogorsky, Histoire, 415; G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 31.

[108] Pendant le règne d'Isaac II Ange (1185—1195) on trouve parmi les ambassadeurs byzantins un ἄνθρωπος τῆς βασιλείας μου ὁ "Ιγγλινος Πέτρος (Miklosich et Müller, III, 40; Dölger, Regesten, II, No 1612. Cf. J. H. Fotheringham, Genoa and the 4th Crusade, English Hystorical Review 25 (1910), 27).

Vers la fin du XIIe siècle nous rencontrons à Byzance un Gênois en rapport de ligesse avec le basileus et grâce aux sources occidentales sa position nous est mieux connue. En décembre 1188 l'empereur Isaac II Ange envoyait une „basilique“ à Baudoin Guercio — τῷ λίζιῳ τῆς βασιλείας μου Βαλδουίνῳ Γέρτζῳ — [109] dans laquelle il lui annonçait avoir reçu sa lettre avec ses excuses et qu'il l'attendait à Constantinople. Le basileus l'informait aussi sur ses rapports avec les Gênois et sur l'arrivée des princes à la IVe croisade. La famille de Guerci était une importante famille de Gênes qui joua un rôle assez important au XIIIe siècle dans les rapport entre Byzance et la république italienne. Cette famille était depuis longtemps en relations étroites avec l'Empire car elle avait aux alentours de Constantinople d'importantes possessions.[110] On a toute raison de supposer comme l'a fait déja Geanakoplos,[111] que ces possessions furent obtenus par un Guercio et probablement par Baudoin lui-même sous Maneul I Comnène, probablement dans la dernière période du règne du basileus, lorsque ses rapports avec Venise se gâtèrent et que ceux avec Gênes s'améliorèrent, surtout après l'accord de 1169. Comme ce cas semble le prouver l'hommage lige était lié à une concession de fief, au moins dans certains cas à l'intérieur de l'empire et surtout dans la deuxième moitié du XIIe siècle.

Dès la fin du XIIe siècle, en occident, l'hommage lige perdait de plus en plus le caractère de super-hommage et tendait à devenir le nom normal de presque tout hommage. On peut constater cet avilissement de la ligesse aussi à Byzance.

Dans l'empire de Nicée l'hommage lige fut encore employé dans la première moitié du XIIIe siècle. Aux environs de Smyrne se trouvaient les possessions féodales d'un chevalier que les sources appellent de son plein titre: „... ὁ λίζιος καβαλλάριος τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου ὁ Συργαρῆς“ ou encore „... ὁ ἀνδρικώτατος καβαλλάριος τῆς βασιλείας μου ὁ Συργαρῆς“.[112] C'était un petit seigneur féodal, mais il n'était pas grec; il était, comme le prouve avec évidence son nom, d'origine occidentale. Deux autres chevaliers, un certain Sir Adam „... καβαλλάριος ὁ σὺρ 'Αδάμ...“[113] et un autre nommé „... καβαλλάριος ὁ Συραλιάτος...“[114] tous les deux d'origine occidentale, étaient aussi au service des empereurs de Nicée. Dans notre source ces deux derniers ne sont pas appelés expressément des hommes liges ou mieux des chevaliers liges, mais ils sont tous les deux comme Sirgarios des chevaliers — καβαλλάριοι — et seigneurs comme l'indique le σὺρ devant leurs noms. Dans ces cas, donc, la ligesse fut

[109] Miklosich et Müller, III, 1; et aussi 42: ...στέλλουσι... πρὸς τὴν βασιλείαν μου... πιστότατον λίζιον αὐτῆς Βαλδουῖνον Γέρτζον... et un autre ambassadeur. Cf. Dölger, Regesten, II, No. 1582.

[110] G. Caro, Genua und die Mächte am Mittelmeer 1257—1311, I, Halle 1895, 167 n. 2. Il est intéressant de noter que la famille des Guerci était guelfe.

[111] D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Paleologus and the West, Cambridge Mass. 1959, 170 n. 38.

[112] Miklosich et Müller, III, 39, 36; voir aussi p. 37, 40, 41, 61, Cf. Ostrogorskij, Féodalité byzantine, 72—76.

[113] Miklosich et Müller, III, 79.

[114] Ibidem, 94.

employée pour régler des rapports avec des petits seigneurs féodaux d'origine latine qui étaient devenus des vassaux des empereurs de Nicée pour des fiefs qui se trouvaient sur le territoire de l'Empire.

L'hommage lige prêté par ces seigneurs féodaux n'a plus la valeur d'autrefois. Il s'agit de petits féodaux, de chevaliers, qui pour les fiefs reçus prêtent l'hommage lige, ce qui, dans ce cas signifie seulement le rapport de vasselage tout simplement dû par l'homme à son seigneur pour un fief déterminé.

Les hommages liges, qui ont été pris en considération jusqu'ici, concernent avant tout des féodaux de la sphère féodale occidentale. Sauf dans le cas de l'Arménie, nous ne possédons pas dans les sources de renseignements directs sur l'emploi du terme dans les rapports avec les autres voisins de Byzance.

On pourrait, au contraire, se demander avec raison si après la venue des Francs dans les terres appartenant auparavant à l'Empire byzantin, il y avait eu des cas de seigneurs byzantins qui ont prêté l'hommage lige aux nouveaux seigneurs. L'institution typiquement féodale de la pronoïa était de telle nature qu'elle put sans aucune diffliculté s'insérer dans le système importé d'occident, car au point de vue socialo-économique, il n'y avait aucune différence essentielle entre la féodalité byzantine et occidentale. Malgré cela on ne trouve pas de cas d'hommage lige prêté par des féodaux grecs. La Chronique de Morée abonde en cas de seigneurs-archontes grecs qui se soumirent aux Francs et de telle façon conservèrent leurs fiefs — les pronoïai. Ils firent l'hommage ἡ ἀνθρωπεία et s'engagérent à prêter le service militaire ἡ στρατεία..[115] Il s'agissait sans doute du serment ordinaire; autrement l'auteur de la Chronique aurait employé pour eux le terme „liges" que lui était familier et très connu, car il s'en sert très souvent lorsqu'il parle des seigneurs francs.

Dans l'Empire, partiellement reconstitué après 1261, on rencontre dans les sources de très rares mentions de la ligesse, mais ce sont, pour le moment, des cas exceptionnels qui, en partant seulement du terme, ne permettent pas de tirer des conclusions de caractère général, ce qui est possible pour la période de presque un siècle et demi qui s'étend de la fin du XIe à la première moitié du XIIIe.

Ce n'est pas notre intention de considérer dans son ensemble le développement des formes de la vassalité ou du serment de fidélité dans le procès toujours croissant du féodalisme à Byzance, mais seulement de voir quel était le sort du terme lige. Sous les Paléologues ce terme apparait très rarement dans les sources, évidemment en conséquence du fait qu'il a perdu sa valeur originelle, qu'il ne représente plus une forme de liaison exceptionelle, qu'il a la valeur d'autres serments féodaux.

Michel VIII Paléologue craignant en 1273 que les Gênois de Galata ne passent dans le camp de ses ennemis leur demanda de devenir ses hommes

---

[115] The Chronicle of Morea, ed. J. Schmitt, Londres 1904, 1646. Cf. Ostrogorskij, Féodalité byzantine, 55—57; P. W. Topping, Feudal Institutions, Philadelphia 1949, 108.

liges — ἄλλως δὲ καὶ παρέσπα καὶ ἰδίους ἐποίει (λύζιους εἶπειν ἄν τις ἐκείνων) ταῖς εὐμενείαις. [116]

A peu près à la même période remonte un acte dans lequel le terme lige est employé encore dans l'intention de fixer et souligner la hiérarchie d'État entre le basileus et le despote Nicephore d'Épire et le sébastocrator Jean Ier de Thessalie. Le protonotaire de Michel VIII Paléologue écrit en effet dans une lettre que le despote et le sébastocrator sont „subditi, servi et submales imperii, sacramentum domino meo sancto imperatori fidelitatis et ligii homagii multotiens prestiterunt, de paredies preceptis et mandatis suis, a quo dignitates et officia quibus nominati sunt, hactenus acceperunt".[117]

Certes les hommages liges dans l'Empire byzantin, jusqu'à la fin de son existance, ne furent pas nombreux. Dans l'Empire de Nicée et dans celui des Paléologues, comme l'a montré Svoronos, le caractère féodal du serment de fidélité devint plus clair ainsi que la terminologie relative. Les cas dans lesquels certaines clauses typiques de la ligesse continuent à figurer[118] montrent que Byzance était un État féodal, mais aussi que l'hommage lige y avait la même valeur que dans les autres pays féodaux en occident. Nous pouvons donc, à la fin, tâcher de résumer les résultats auxquels nous croyons être parvenus après avoir suivi, autant que possible — peut-être y a-t-il encore des hommages liges qui ont été omis — les cas dans lesquels l'hommage lige fut employé dans l'Empire byzantin.

L'hommage lige fut appliqué à Byzance surtout pour des étrangers, et non pour des sujets des basileis, et ils entraient dans des rapports de vasselage, plus ou moins réels, avec les basileis. Ces hommes liges vivaient dans la périphérie de l'Empire mais hors de ses frontières. En ligne générale cet hommage fut employé pour des seigneurs d'origine occidentale, mais surtout pour ceux qui étaient d'origine normande ou venaient de pays normands. Il fut encore employé pour certains seigneurs féodaux de l'Arménie, mais il faut tenir compte que ces seigneurs étaient dans un certain sens latinisés à la suite d'un long contact avec les états croisés. Exceptionnellement il fut employé pour des étrangers qui étaient au service direct de l'Empire et, dans la seconde moitié du XIIe siècle, lorsque ces cas eurent lieux, il semble qu'ils étaient liés aux fiefs. Quelque fois l'hommage lige réflétait, plutôt théoriquement que réellement, la hiérarchie des États à la tête de laquelle se trouvaient les basileis. Pour ce qui concerne l'origine de cette institution, ou mieux encore la question d'où elle fut transplantée dans l'Empire byzantine, on peut retenir avec un certain degré de probabilité qu'elle provenait des pays normands et que les Normands furent ceux qui la firent connaître aux Byzantins.

---

[116] Pachimer, I, 366/6—8. Noter la terminologie tout à fait féodale — ἰδίους — et la transcription interessant de liges — λύζιοι. Cf. Ф. И. Успенский, История византийской империи, III, М. - Л. 1948, 638; Geanakoplos, Emperor Michael Paleologus and the West, 209 n. 71.

[117] J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies, I, Paris 1845, 261 n. 3. Cf. Svoronos, Le serment de fidélité, 140; Б. Фер̌анчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 70.

[118] Svoronos, Le serment de fidélité, 140—141.

Certaines conclusions, sans doute plus importantes, s'imposent: cette institution eut à Byzance le même sort qu'en occident: l'hommage lige fut réellement à la fin du XIe et dans la prémière moitié du XIIe siècle un super-hommage mais, comme il était une institution importée, avec le temps il perdit sa valeur et devint simplement une forme de liaison féodale, exactement comme dans les pays d'où il était venu. La facilité avec laquelle il fut accepté et appliqué, le développement qu'il eut à Byzance en suivant le même sort qu'en occident, prouvent combien le féodalisme byzantin était dans son essence le même que celui d'occident. Sa perte de valeur indique donc que le féodalisme à Byzance et en occident suivaient des routes similaires, car autrement on ne pourrait pas comprendre pourquoi il fut accepté et employé dans l'Empire byzantin ni les changement qu'il y a subi.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

В. Ј. ЂУРИЋ

ФРЕСКЕ ЦРКВИЦЕ СВ. БЕСРЕБРНИКА ДЕСПОТА ЈОВАНА УГЉЕШЕ У ВАТОПЕДУ И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ ЗА ИСПИТИВАЊЕ СОЛУНСКОГ ПОРЕКЛА РЕСАВСКОГ ЖИВОПИСА

У прошлом броју Зборника Византолошког института потакао сам извесна питања у вези с пореклом стила и мајсторских радионица сликара који су фрескама украсили манастир Ресаву, задужбину деспота Стефана Лазаревића. Том приликом сам предложио следећа решења:

1. На основу великих стилских блискости између живописа у Ресави и фресака друге половине XIV века у солунским црквама Неа Мони (св. Илије) и св. Димитрија закључио сам да су ресавски сликари били припадници солунских уметничких радионица и да су отуд стил свога сликарства пренели у Србију. Можда су неколицина између њих радили на свим овим споменицима у Солуну и Поморављу, мада је највероватније да је већина сликара припадала двема генерацијама истих уметничких радионица.

2. С обзиром на исте предлошке светих ратника у живописима Ресаве и недалеког манастира Сисојевца, задужбине духовника Сисоја из последњих деценија XIV века, изгледа да су уметници исте те радионице сликали и известан део декорације у Сисојевцу тј. да су у Србију дошли знатно пре него што је започето живописање Ресаве.

3. Пошто добар број очуваних композиција Сисојевца врло много личи на сцене у певницама Раванице, манастира кнеза Лазара, чије су фреске настале око година 1385—87, чак су и истог распореда на зидним површинама, може се претпоставити да су се, приликом исликавања Сисојевца, ту сустекли мајстори двеју различитих радионица, од којих су они који су сликали ратнике (а можда и неке друге фреске које се нису сачувале) свакако солунског уметничког образовања. За остале сликаре који су радили у Раваници и Сисојевцу не постоји индикација о њиховом пореклу и васпитању, иако није искључено да су и они Солунци само што се разликују од својих сарадника.

4. На крају, изнео сам такође мишљење да су у Раваници радили живопис сликари различитог уметничког језика. Сликарство горњих зона личи на композиције Сисојевца, док је оно у доњим зонама — где

су сликане стојеће фигуре и медаљони — дело, највероватније, сликара Срба, јер се један од њих — Константин — српски потписао на једном светом ратнику у северној певници. Ипак, што се Раванице тиче, потребно је нагласити да ће се до посве поузданих резултата, у погледу њеног живописа, доћи тек када се фреске очисте и детаљно испитају слојеви малтера.

Из тих размаграња о механизму солунских утицаја на један део сликарства Моравске школе излазило би, као поуздано, да се рад једне солунске уметничке радионице може пратити у Поморављу од времена живописања Сисојевца. Ти мајстори сарађивали су у Сисојевцу са једном групом сликара чије порекло и уметничко васпитање, за сада, није извесно, који су, нешто раније, радили у Раваници. Најзад, ти неизвесни уметници сликали су у Раваници у друштву мајстора у коме је било и сликара Срба. Народност свих тих сликара — и оних који раде у Солуну и околини и ових из Поморавља — није уопште значајна за проблем праћења солунских утицаја на српско сликарство. Ипак, мора се рећи да је најприродније помишљати да је међу њима највише било Грка, иако није искључено да је међу њима било и Срба, па и других Словена, који су долазили у Солун на изучавање сликарског заната и ту прихватили уметничка схватања мајстора другог града Византиског царства. Тако се преко три различите групе уметника и кроз декорације три споменика Моравске школе може пратити утицај Солуна на уметност Србије краја XIV и почетка XV века и тражити време у коме су Солунци почели да играју важну улогу у српској уметности после Маричке битке. Из упоређивања уметничких вредности њихових дела у Србији и Солуну могло се утврдити да она у Поморављу далеко надмашује оно што је створено нешто раније у Солуну. Ресавски живопис — а поготово дела неколиких уметника у кубету, олтару и певницама, посебно стваралаштво сликара који је у кубету насликао пророке Авакума, Језекиља и Гедеона, а на западном зиду делимично Успење — спада међу најлепше што је у сликарству византијског света створено у доба пред крај самосталности Србије и Византијског царства.

Сада се пружа прилика да се још један споменик укључи у проблематику испитивања порекла стила једног броја фресака Моравске школе. Реч је о живопису параклиса Св. Бесребрника, задужбине деспота Јована Угљеше, брата краља Вукашина, у светогорском манастиру Ватопеду. До сада су у науку допирале сасвим ретке вести о овој Угљешиној црквици. Први је њено постојање забележио Василије Григорович Барски када је 1744. године посетио Свету Гору. Он ју је само поменуо међу шест параклиса које је Симеон Немања подигао у Ватопеду.[1] Уствари, он се ослонио на месну традицију која је изградњу капеле Св. Бесребрника приписивала Немањи, иако о томе нема никаквих историјских података, нити билокаквих забележака код старих српских писаца. Исто предање пренео је, сто година касније, српски истраживач и сликар Димитрије Аврамовић. Успут, он је донео податак о поновном

[1] Второе посѣщеніе Святой Аѳонской Горы Василья Григоровича-Барскаго, С.-Петербургъ 1887, 194.

сликању фресака у св. Бесребрницима; записао је да се тај параклис „...понова живопише и све грчки подписују светитеље, а да су га Срби направили нема ни словца спомена“.[2] Управо кад је Аврамовић боравио у Ватопеду сликање уљаним бојама преко средњовековних фресака било је на завршетку. Из грчког натписа, који је том приликом исписан над улазним вратима из припрате у храм, види се да је посао окончан августа месеца 1847. руком неког зографа Матеја. Заиста су, тада, сви натписи око светитеља и композиција били исписани грчки. Међутим, лако је могуће да су и на старим фрескама они такви били, јер је зограф XIX века врло поштовао, као и сви светогорски зографи-рестауратори тога доба, старо сликарство. Он је, као и други обновитељи живописа у таквим случајевима, опонашао изгледе старих светитеља, а мењао само неке појединости. Тако је, макар и у интерпретацији XIX века, делимично сачуван карактер првобитног сликарства. Аврамовић је у једној ствари био неправедан према сликару и ктиторима обнове параклиса и то онда кад их је набедио да крију српско ктиторство овог споменика. Изгледа да он није добро загледао живопис припрате у којој су обновљени — или изнова насликани (?) — Симеон-Немања, Свети Сава и деспот Угљеша. Деспот Угљеша, насликан северно од улазних врата из припрате у храм, представљен је као ктитор : одевен је у владарску одећу с круном на глави, а у левој руци држи модел обновљене црквице. Поред његове главе је натпис: ΔΕΗΣΗΣ Τ8̄ Δ8́Λ8 Τ8̄ Θ̄Ῡ ΕΥΣΕΒΕΣΤΆΤ8 ΔΕΣΠΟΤ8 ΙΩΆΝΝ8 Τ8̄ 8̆ΓΓΛΕΣΗ[3]). На тај начин сликари су се — представљајући Симеона-Немању и Саву — одужили ватопедској традицији која проноси глас да су они први ктитори, а сликајући деспота Угљешу, с моделом параклиса, вероватно су верно пренели једну стару слику првобитне декорације.

После Аврамовића нико се, све до последњих година, није позабавио црквицом Св. Бесребрника у Ватопеду, сем Г. Балша, који је у својим архитектонским белешкама са Свете Горе, уз пар речи, публиковао 1913, један схематизовани архитектонски цртеж.[4] Први краћи научни осврт и планове архитектуре донео је Ђ. Бошковић. Његов опис односи се само на архитектуру.[5] Иза тога В. Петковић изнео је мишљење да је Угљеша главни ктитор црквице, јер је насликан с моделом у руци, мада традиција приписује њено подизање Св. Сави.[6] На живопис се осврнуо само С. Радојчић закључивши да је он необично важан за испитивање порекла живописа Моравске школе, јер „нарочито ликови св.

---

[2] Д. Аврамовићь, Описаніе древностій србски у Светой (Атонской) Гори, Београд 1847, 70.

[3] Натпис су први публиковали: G. Millet-Pargoire-L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont-Athos, No. 105.

[4] G. Balş, Notită despre arhitectura Sfântului Munte, Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, VI, Bucureşti 1913, 24, 45, No. 20.

[5] Ђ. Бошковић, Светогорски пабирци, Старинар, III сер. књ. 14, Београд 1939, 98.

[6] В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 52.

Јована Кионидиса и св. Зосима на западном зиду", који су очишћени од премаза XIX века, показују особине стила нешто каснијег сликарства у Поморављу.[7]

Једини податак на основу кога се може конкретније говорити о старини капеле св. Бесребрника пружа лик ктитора деспота Јована Угљеше, насликан или пресликан 1847. године. Његова поузданост почива само на уверењу да се сликар XIX века држао неког старог извора — писаног или сликаног — који је саопштавао да је деспот Угљеша оснивач црквице и поручилац њеног живописа. Могућност истинитости овог податка је, заиста, врло велика из неколико разлога. На првом месту стоји чињеница да су сликари XVIII и XIX века, који су на Светој Гори освежавали, пресликавали и рестаурисали старе средњовековне декорације, врло поштовали изгледе светитеља и композиција и да су своје премазе уљаном бојом постављали пажљиво преко старијег фреско слоја чувајући цртеже, распоред фигура у сценама, карактере ликове, ритам осветљених и осенчених површина, понављајући кадгод и стару обојеност. Сликаре је на такав начин рада наводило то што су они обнављали углавном добро очуване фреске које су биле, услед дима и прљавштине, јако потамнеле. Они, због тога, нису наносили нов слој малтера и преко њега сликали — као што је то случај са већином обновљених живописа у Србији XIX века — те тако нису штетили старом живопису искуцавањем и прављењем рупица да би новији слој пришнуо уз старији. Пробна чишћења у Ватопеду и Хиландару, као и коначно уклањање прљавштине и доцнијих наслага у Протатону, показали су да се испод новог уљаног премаза налазе старе фреске подобне, цртежом и општим изгледом, новим, само, разуме се, виших уметничких квалитета. Друга чињеница која уверава у поузданост Угљешиног ктиторства црквице св. Бесребрника састоји се у томе што велика већина фресака из 1847. носи карактер сликарства друге половине XIV века којим се укључује у групу солунских споменика тога времена и има своје најбоље паралеле у живопису цркве Неа Мони (св. Илије) и извесним фрескама у св. Димитрију. Најзад, трећи разлог за мишљење да је Угљеша ктитор овог параклиса налази се у области историје. Наиме, неколико историјских извора показује да је Угљеша, као владар у грчким покрајинама југоисточне Македоније, у које је улазила, извесно време, и Света Гора, био посебно наклоњен Ватопеду. Од десетак његових повеља које су, у већини, издате светогорским манастирима — Кутлумушу, Симопетри, св. Пантелејмону, Хиландару, Зографу — између 1358. и 1371. године, у којима се потврђују његова даривања или озакоњују пресуде,[8] две су посвећене његовим даровима Ватопеду. Прву је саставио и потписао у новембру

---

[7] С. Радојчић, Споменици манастира Хиландара, Зборник Византолошког института књ. 3, Београд 1955, 181. Поменуте „очишћене главе" уствари припадају такође живопису из 1847 године.

[8] О Угљешиним повељама уп. нарочито: P. Lemerle et A. Soloviev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus (Mont Athos), Annales de l'Institut Kondakov, XI, Beograd 1940, 134—146, где је и сва старија литература.

1369. на молбу игумана Теодосија и ватопедсиких калуђера, поклањајући годишњи приход од 120 перпера из доходака језера Пороса.[9] Други, врло дирљив документ, написан је априла 1371. године нешто пре деспотове трагичне погибије на Марици. Тада је Угљеша био одлучио, посетивши Ватопед, да манастиру поклони читав рибњак св. Теодора на Порском језеру и да га ослободи свих потраживања и улажења чиновника на овај посед.[10] У књижевно вредном уводу, он износи разлоге своје милости према манастиру: „И претходници моји, триблажени и славни цареви и оци, имаху не с друге стране (моћ) да владају и потчињавају непријатеље, који су против њих устајали, него од војне помоћи и храбрости пречисте госпође моје Богородице. С тога и царство ми, увеличано њиховом надом и дижући се на оружје против безбожних Муслимана, зна да треба да дође на Свету Гору, да принесе овој Богородици дужне молитве и ропско поклоњење, па да прими од ње богатство њене милости, а њезином помоћу — и њеног Слова и Бога нашег. Јер по њиховој (вољи) цареви царују и владари владају земљом ... Снабдевши се за пут великим молитвама од њезине стране, поклања царство ми монасима — подвижницима у њој ...“ речене дарове.[11] Према томе, разлози који се могу сабрати из сликарства и из историјских извора потпомажу закључку да је деспот Јован Угљеша заиста био ктитор архитектуре и живописа црквице св. Бесребрника. По бризи за Ватопед, концентрисаној у доба пред Маричку битку, изгледа да и подизање и живописање капеле св. Бесребрника треба тражити око године 1370, мада се о њој непосредно нигде не говори. Пошто у натпису уз обновљени или поново насликани Угљешин портрет из 1847. стоји његова деспотска титула најсигурније је шире закључити да је првобитно живописање обављено у седмој деценији XIV века када је Угљеша, после достојанства великог војводе, стекао назив деспота.[12] То је, управо, време у коме су настале — како изгледа — и аналогне фреске у солунским црквама Неа Мони и Св. Димитрију.

Нажалост, и архитектура и живопис параклиса св. Бесребрника претрпели су велике измене у XIX веку. Некадашња мала тробродна базилика с једном полукружном апсидом, бродова одељених са по два ступца, имала је, вероватно, тробродни изглед и са спољне стране.[13] Накнадно су јој издигнути бочни бродови, пробијени неки четвртасти про-

[9] M. Laskaris, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica, VI, Praha 1935, 177; А. Соловјев — В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Београд 1936, 281—283.

[10] M. Laskaris, op. cit., 178; А. Соловјев — В. Мошин, op. cit., 285—289.

[11] А. Соловјев — В. Мошин. op. cit., 287.

[12] Не зна се тачно када је Угљеша добио титулу деспота. У једној повељи Кутлумушу из 1358 он је „велики војвода“ — cf.: P. Lemerle et A. Soloviev, op. cit., 142—143. Ако се изостави његов помен као деспота у повељи манастиру Симопетри из 1363, јер је у питању копија из XVII в., онда се он с том титулом први пут појављује у повељи манастира св. Пантелејмона на Атосу 1366 године: cf. ibid., 139—140. О том проблему и Ђ. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар, н. с. VII—VIII, Београд 1958, 117—118.

[13] О архитектури Св. Бесребрника cf. Ђ. Бошковић, loc. cit.

зори, по свој прилици додата припрата, постављена дрвена таваница, сва три брода стављена под један кров, фасаде обојене поново црвеним — тако да данас споља делује више као стамбена зграда, него као храм. Живопис је скоро сав, као што је речено, потпуно пресликан. Ипак се и на основу таквог сликарства могу извући извесни закључци. Свакако је поуздано да је репертоар тематике и иконографије стари, јер су сликари поновили, у том погледу, првобитно сликарство. Бар је такав случај са већином фигура и композиција. У доњем реду, у читавој цркви, су стојеће фигуре светитеља, а изузетно попрсја у средњем броду на ступцима. То су: архијереји у олтарском простору, ратници на северном зиду, врачи на јужном, а пустињаци и монаси углавном на западном. У горњем реду су илустрације земаљског живота Христовог и то распоређене тако да су сцене великих празника усредсређене на зидовима централног брода, док су композиције Мука Христових, Чуда и Парабола у бочним бродовима. Истина, понеки празник је и у бочним бродовима као што је изузетно и нека илустрација Мука у централном. На западном пару стубаца, окренуте средини цркве, насликане су и две композиције посвећене Богородици, јер се она највише штује на Светој Гори будући да је заштитница ове монашке републике. То су Рођење Богородице и Ваведење, постављене између доњег реда с попрсјима и горњег с композицијама из Христовог живота. Пошто је црквица посвећена св. Бесребрницима читава доња зона јужног зида садржи низ представа светих лекара. То је ваљда најбогатија њихова галерија у српском средњовековном сликарству. Насликани су ту: Кузман, Дамјан, Пантелејмон, Јермолај, Самсон, Кифос, Јован (врач), Фотије (врач) и Аникитос. Једине две фреске које нису претрпеле никакве измене у рестаурацији 1847. године, налазе се иза новог дрвеног иконостаса на западним странама источног пара стубаца. То су Богородица с Христом на рукама и сам, стојећи Христос. Богородица с Христом је на северном ступцу, а Христос на јужном. Они се налазе с једне и друге стране првобитне олтарске камене преграде чије остатке крије новији дрвени иконостас. Обе фреске су релативно врло добро сачуване.

Сликарство из 1847. године може се поделити на два дела: с једне стране су слике изведене преко старог живописа, а с друге су оне које су те године изнова насликане. Прве су потпуно подређене карактеру стила друге половине XIV века, док су друге сасвим у духу провинцијских грчких зографа XIX столећа. Ове последње су смештене у горњим зонама бочних бродова и то тако да су у јужном броду са северне стране, а у северном са јужне — у оба случаја изнад нивоа лукова који деле бочне бродове од средње лађе. Поред тога има их неколико и на западном зиду у средњем броду. До сликања изнова дошло је на оним местима где старих фресака изгледа није никад ни било. Наиме, када је мењан изглед кровног покривача, тј. када су подигнути кровови бочних бродова, остале су празне површине зидова које су морале бити прекривене новим сликарством. До неких измена је дошло и око улаза у цркву, јер је припрата изгледа накнадно дозидана, врата су,

између нове припрате и храма, нешто сужена, те је сликарство допуњено с неколико нових ликова.[14]

Од целокупног живописа највећу пажњу заслужују, разуме се, оригиналне фреске и слике неколиких светитеља из 1847. које су изведене преко старих фресака, али су, релативно, сачувале успомену на оригинална остварења. За испитивања веза између фресака у Угљешиној капели у Ватопеду и сликарства у Ресави деспота Стефана Лазаревића и Сисојевцу духовника Сисоја, тј. између солунских уметничких радионица друге половине XIV века и живописа у Србији на прелазу из XIV у XV столеће, од највећег су интереса представе св. ратника на северном зиду у северном броду цркве. Ту су, идући од истока западу, насликани: св. Георгије, св. Димитрије, Теодор Стратилат, Теодор Тирон, Меркурије, Артемије, Прокопије и Нестор. Неколики између њих су по свом изгледу — ставу, покрету, оружју, гдегде одећи и лицу — врло слични извесним светим ратницима у певницама Ресаве и Сисојевца. Ради се, разуме се, о сличности, чак скоро идентичности, предложака са којих се сликало, а не о блискости сликарских поступака. У том смислу најкарактеристичније су слике св. Меркурија и Прокопија из св. Бресребрника. Меркурије је скоро сасвим исти с предлошком којим су располагали сликари у Ресави и Сисојевцу за сликање св. Никите који је ту изведен у северним певницама. Св. Прокопије из Ватопеда се поклапа с предлошком ресавских и сисојевачких живописаца за св. Нестора. Њихови ставови и покрети су идентични, они баратају истоветним оружјем, лица су им блиског изгледа, а разлике се појављују само у појединостима: немају увек све оружје исто и нису сасвим подједнако обучени. Размимоилажења у детаљима могла су настати и као последица измене сликара XIX века који су, као што су чишћења у Протатону, Хиландару и Ватопеду показала, улазили, приликом својих рестаурација, у мењање само неких појединости оставши верни целини. Што се тиче других светих ратника са Угљешиних фресака, они не личе толико као претходни на ресавске и сисојевачке личности истог рода. Управо, не могу се довести у међусобну везу читави предлошци, него само ставови и покрети код извесних светих ратника доста разнородних и по изгледу и по старости. Св. Артемије из Угљешине капеле сасвим личи, ставом, покретом и оружјем, на непознатог ратника сликаног у северној конхи Сисојевца, изнад улаза. Тај ратник у Ресави није поновљен. Занимљиво је да су оба — и овај у Сисојевцу и онај у Ватопеду — насликани до паса и, није искључено, да су изведени према сличном предлошку. Код других та блискост није толико очигледна. Могу се наћи само сродности у појединостима. Тако например св. Георгије из Ватопеда личи, по начину на који држи копље, на св. Димитрија из јужне певнице у Сисојевцу и, можда још више, на св. Арету северне певнице Ресаве. Међутим, то су само елементи којих би се, пажљивим загледањем, могло сакупити још више, али они нису у

[14] Разлика између тог сликарства и оног које је постављено преко старог и наводи проф. Радојчића, loc. cit., да претпостави да су ови светитељи око врата, на западном зиду, стари.

стању да пруже онако драгоцене податке као изгледи оних светитеља чији се предлошци могу поклопити с картонима светих ратника у Поморављу. Ако се овоме придода још и одређена сличност фигура из композиција посвећених Богородици у Угљешиној капели с личностима из појединих сцена у Ресави, може се закључити да су сликари XIX века из св. Бесребрника, сачувавши карактер и цртеж старих мајстора, пружили драгоцене податке за даље разматрање проблема солунског порекла извесног броја фресака Моравске школе. Истоветности и блискости предложака у једном уском временском размаку — какав је распон између Угљешине капеле у Ватопеду и Ресаве — показују да су у питању интимне уметничке везе између светогорских односно солунских мајстора и сликара у Поморављу. Реч је, нема сумње, о истим групама сликара, о истим или врло блиским уметничким радионицама. Стари мајстори Угљешине капеле припадници су исте оне групе живописаца који су радили у солунским црквама Неа Мони и св. Димитрију и у српским манастирима Сисојевцу и Ресави.

Нажалост, очуване оригиналне фреске XIV века у св. Бесребрницима — Богородица с малим Христом и Христос сам — не могу послужити за непосредио праћење веза између Ресаве и Сисојевца с једне стране и Угљешине ватопедске капеле с друге. У Сисојевцу и Ресави није очуван ниједан лик Богородице с малим Христом па се не могу вршити непосредна поређења. Два лика малог Христа у Ресави — један у Визији Петра Александријског, а други у сцени Христос у храму — немају веће сличности са малим Христом из Ватопеда. Уосталом, и оба ресавска лика су између себе врло различита, јер су дела двојице сликара изразитих индивидуалних уметничких особина. Медаљони с попрсјима Христа-детета, насликани на више места у Ресави (на неким одећама светих ратника, на пророчким атрибутима итд.), нису довољно изразити за поређења. Што се тиче Христа Угљешине капеле, он није потпуно видљив јер се, за сада, не може скинути нова икона с иконостаса која га заклања. Ипак, добро очувана Богородица с Христом Угљешиних фресака може послужити другој сврси. Око ње се могу, путем метода аналогије, окупити извесна дела, нарочито иконе из Солуна и околине, које, посредно, треба везати за делатност сликара који су живописали у Ватопеду, солунском Неа Мони и св. Димитрију, Ресави и Сисојевцу.

Угљешина фреска Богородице с Христом припада типу Богородице Одигитрије. Она на левој руци држи малог Христа, окренутог фронтално, који десном руком благосиља, док у левој држи свитак. Богородица десном руком указује на Христа. Обучена је у пурпурни огртач, док је Христос у окер хаљиници. Лица су насликана са зеленим и маслинастим сенкама, окерним осветљеним деловима, руменилима на средини образа, а интензивним црвенилима на уснама и дуж носа у сенци. На образима, испод очију, радијално су распоређене густе беле линије које акцентују места с највише светлости. Очи и обрве нацртане су мрким и црним. Пуни овали лица, пластично јасни, озбиљан израз ликова и смиреност покрета, дају фресци достојанствен изглед.

Угљешиној Богородици с Христом врло је сродна — чак дотле да наводи на помисао да је дело блиске уметничке радионице — икона Богородице Одигитрије с малим Христом из Народног музеја у Београду, на чијој су другој страни насликане Благовести. Икона је у Београд доспела из збирке цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Оцењено је да време њеног настанка пада у године између 1330. и 1340. и да је она производ неког уметника из Македоније.[15] Скоро идентичан цртеж, врло сродан тип и обрада лица, с разликама само у најситнијим детаљима, врло близак изглед руку и употребљених боја, доводе до закључка да су ова два дела — фреска из Угљешине капеле и икона из Охрида — у врло великој мери сродна. Ако евентуално и нису остварења истог атељеа, она свакако спадају у производе истог уметничког центра и истога времена. Једино мајстори окупљени у једном уметничком средишту и око истих проблема могли су дати тако подједнаке резултате. Пошто је Богородичина фреска из Угљешине црквице у Ватопеду дело неког солунског сликара из времена око 1370. године, то је и охридска икона Богородице Одигитрије сигурно из солунских уметничких радионица које су стварале, у иста времена, фреске и у Неа Мони и у св. Димитрију. Отуд, изгледа највероватније да и старину ове охридске иконе треба одредити у седму деценију XIV века.[16] За Благовести које су сликане на полеђини Богородице Одигитрије из Охрида нема одређених паралела у поменутом солунском живопису, иако није искључено да су и оне настале у истим уметничким радионицама као и она. У великој збирци охридских византијских икона Средњега века, у којој иначе има дела различитих уметничких центара, ова икона се сасвим поуздано може повезати са атељеима града св. Димитрија. Ако се између себе упореде неке најзначајније иконе и фреске Богородице Одигитрије из XIV века, које су иконографски и цртежом међусобно блиске — као што су то: мозаичка икона из Палерма из око 1300. године[17], икона Одигитрије с иконостаса у Лесново из око 1342[18], велика мозаичка икона из Народног музеја у Софији, цариградски рад из средине века, пореклом из Источне Тракије[19] и фреска са југозападног ступца у манастиру Матејчи из шесте деценије века — видеће се да су временски и стилски баш најближе фреска из Угљешине капеле и поменута икона из Охрида. С друге стране, ако се иде на тражење само стилских пара-

[15] Д. Милошевић, Једна охридска икона у Народном музеју, Зборник радова Народног музеја, I, Београд, 1958, 187—205. Ту је и сва старија литература.

[16] Године 1961 ова је икона очишћена и рестаурирана у атељеу Народног музеја у Београду од стране сликара конзерватора Здравка Блажића.

[17] O. Demus, The Mosaic of Norman Sicily, London 1949, 311, T. 120a; W. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Lausanne 1956, 63, T. 72.

[18] С. Радојчић, Старине црквеног музеја у Скопљу, Скопље 1941, 69. Обе последње паралеле извршила је и Д. Милошевић, op. cit. 191.

[19] J. Strzygowski, Die Cathedrale von Herakleia, Jahreshefte des östereichischen archäologischen Institutes in Wien, I, 1898, Beiblatt, 22—26; Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, II, Петроград 1915, 198 — 199, рис. 91. Икона је по Strzygowskom из XIII или XIV века, међутим највероватније је да је настала половином XIV века у самом Цариграду. У Народни музеј у Софији донета је из села Ерегли на Мраморном мору, где је била у цркви Св. Ђорђа.

лела појавиће се иконописна дела Солуна као најсроднија икони из Охрида. Ту сродност најбоље обележавају две солунске иконе XIV века: Богородица с Христом бр. 100 из Атинског Византијског музеја[20] и икона Богородице Одигитрије из цркве св. Николе Орфаноса у Солуну.[21] Мада ове две солунске иконе нису рад истих радионица које су извеле охридску икону Одигитрије и Благовести, чак можда нису обе ни из истог времена, ипак оне носе особине солунских радионица епохе Палеолога.

Фреске Угљешине капеле у Ватопеду отварају, чини се, и питање солунског порекла живописа у Каленићу. Фреске Каленића, задужбине породице деспотовог протодовијара Богдана, настале највероватније у другој деценији XV века, стављане су често у исту групу с фрескама Ресаве, Сисојевца и Раванице. Помишљало се, чак, да је исти сликар радио живопис Ресаве и Каленића[22]. Мада не може бити речи да су у питању исти уметници, ипак је очито да се стилски, у извесном смислу, Каленић и Ресава повезују, управо да су, по својој прилици, схватања уметника потекла са блиског извора, из истог уметничког центра. Ипак, поређењем извесних фресака св. Бесребрника из Ватопеда и неких из Каленића проблем живописа протодовијара Богдана може се само отворити, јер је за коначан закључак потребно располагати с већим бројем солунских оригинала који су слични каленићким фрескама, а њих за сада нема.

Оригинална фреска Богородице из капеле св. Бесребрника нема изразите сличности с типом и изгледом каленићских Богородица у композицијама, али њена се веза с Каленићем показује на св. Јулити, насликаној у једном прозору с јужне стране храма. Одеће, типови и изрази лица, уз блискост поступака, скрећу пажњу на узајамну сродност ових двеју слика, која — ако се додају још неке паралеле — не мора бити случајна. Неколико старих светитеља из Угљешиног храма, пресликаних у XIX веку, који су задржали карактеристичан изглед светаца XIV столећа, врло су налик на поједине представе светитеља у Каленићу. То се нарочито односи на Саву Освећеног и Јефтимија Великог са западног зида Угљешине капеле, Антонија Великог и Јована Лествичника са ступца у средини храма исте капеле и на Теодосија Општежитеља и Јована Милостивог из Каленића.[23] Све су то испијени старци тужног или намрштеног погледа, дугих брада, истакнутих јагодица лица, висока и рељефна чела. Врло су блиског типа. Нарочито

[20] G. Sotirion, Guide du Musee byzantin d'Athenes, Athenes 1932, 86, фиг. 55.

[21] A. Xyngopoulos, Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας, Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν III, Ἀθῆναι 1926, 135—143.

[22] С. Станојевић, Л. Мирковић, Ђ. Бошковић, Манастир Манасија, Београд 1928, 55—56.

[23] За каленићке свеце cf. В. Петковић - Ж. Татић, Манастир Каленић, Вршац 1926, 49, 59; П. Поповић - В. Петковић, Старо Нагоричино, Псача, Каленић, Београд 1933, т. XV (Јован Милостиви), т. XVI (Теодосије Општежитељ) т. XIX/2 (Јулита).

су им карактеристична та висока, чворновата и борама избраздана чела, која их повезују у целину, јер је њихов изглед и поступак обраде врло сродан. Сва су она прављена по сличним моделима. Из свих тих подобности излазило би да и каленићком сликарству треба, вероватно, тражити корен у предлошцима солунских радионица друге половине XIV века. У оквиру исте типологије налазе се и понеки светитељи у истовременим или мало познијим српским споменицима. Тако, например, том роду припада јеванђелиста у североистичном пандантифу и један пророк у кубету Ресаве и јеванђелиста Јован у Радослављевом четворојеванђељу из 1429. године које се чува у Лењинграду, кога као да је радио један од каленићких сликара[24]. Истина, сродан начин обраде чела, мада не тако изразит, и не на физиономији истог типа, упражњавају и сликари радионице митрополита Јована зографа из Зрзе, који су радили фреске у Андреашу, Љубостињи и Копорину и иконе у манастиру Зрзе. Међутим, њихова уметност у целини не може се ближе повезати са овим солунским и српским радионицама, иако је саздана највероватније такође на поукама солунског сликарства, јер је ослоњена добрим делом и на локалне монашке сликарске традиције Македоније. Још један број споменика фреско-сликарства у Македонији показује извесно сродство са стилом каленићког живописа. То се, нарочито, односи на поједине фреске у цркви св. Петра на острву Велики Град на Преспанском језеру[25] и на неке фигуре архијереја у апсиди цркве манастира Конче, задужбине великог војводе Николе Стањевића, обе из друге половине XIV века. Истина, те сродности нису тако изразите као што је случај са сличностима између Каленића и ватопедских Угљешиних фресака. Према томе, за сада изгледа — мада су изучавања тек у зачетку и ослоњена углавном на компарације са фрескама премазаним у XIX веку — да има разлога наслућивању да су и каленићки живопис израдили мајстори неке солунске радионице, који су у тешким временима за политичку историју Солуна и јужних области српске државе, потекли у Поморавље, у нови центар српске државе и културе.

Угљешине фреске у Ватопеду указују, поред осталог, на околности услед којих је, највероватније, дошло до првих додира између српских велможа у Поморављу и солунских уметника. Пре но што су се сликари из Солуна појавили у земљама Срба око Мораве они су, још пре Маричке битке, радили за двор високог српског достојанственика какав је био деспот Јован Угљеша. После његове погибије његова жена, деспотица Јелена, нашла је гостопримство и заштиту на дому кнеза Лазара и постала је, као монахиња Јефимија, блиска дружбеница кнегиње Милице. Заједно су, после Косовске битке и смрти Лазареве, проводиле дане у манастиру Љубостињи. Ту је Јефи-

[24] S. Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 37—38, т. XIX.

[25] Ову сличност између Каленића и фресака цркве св. Петра на Преспанском језеру приметио је А. Xyngopoulos, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, 37—38.

мија, преко златних везова, излила сву тугу своје песничке душе.[26] Та дивна песникиња могла је постати један од посредника између Срба ктитора и уметника Солунаца, јер је ове последње могла и лично познавати. Истина, у временима када је она прешла на Лазарев двор дошли су и многи други угледни и учени људи из јужних покрајина српске државе, па су и они, уз њу, вероватно одиграли значајну улогу у повезивању уметности Солуна са Србијом. Био је то природан процес ослоњен на политичке прилике у земљи, процес који је, и поред неповољних околности и ратних тешкоћа, довео до снажног расцвата уметности и до поновног уздизања српског сликарства на врхуце стварања у свету византијских уметничких облика.

[26] О Јефимији и њеној породици cf.: С. Новаковић, Срби и Турци, Београд 1893, 136—167; Л. Мирковић, Монахиња Јефимија, отштампано из „Хришћанског живота" год. 1922, Сремски Карловци 1922; Id., Мрњачевићи, Старинар, III сер. књ. 3, Београд 1925, 11—41; Id., Монахиња Јефимија, Београд 1936; Ђ. Радојичић, Стари српски књижевници XIV—XVII века, Београд 1942, 16—19, 79—87; Id., Малоје приношеније Јефимије монахиње, Летопис Матице српске, књ. 387 св. 1, Нови Сад 1961, 51—57; Id., О младом младенцу Угљеши Деспотовићу, Лет. Матице српске, књ. 387, св. 3, Нови Сад 1961, 265—271.

V. J. ĐURIĆ

LES FRESQUES DE LA CHAPELLE DU DESPOTE JOVAN UGLJEŠA A VATOPEDI ET LEUR VALEUR POUR L'ETUDE DE L'ORIGINE THESSALONICIENNE DE LA PEINTURE DE RESAVA

Résumé

L'auteur poursuit ses investigations sur le rôle et l'influence des peintres de Salonique qui se manifestent dans un certain nombre de peintures à fresque exécutées en Serbie vers la fin du XIVe et le début du XVe siècle. Les résultats des recherches ont été consignés dans un premier article, paru dans le numéro précédent de ce même recueil. L'auteur y signale la grande similitude de style qu'on observe entre les fresques de l'église Nea Moni (St. Elie) et un certain nombre de fresques de l'église St. Démétrios (parmi lesquelles se trouve une figure de St. Josaphat avec un évêque) à Salonique et les fresques serbes à Resava et à Sisojevac. A la suite d'une étude détaillée la conclusion était que les peintres de Salonique, qui ont travaillé dans ce centre artistique dans la seconde moitié du XIVe siècle, ont dû passer en Serbie, et qu'ils ont influé, eux-mêmes ou par l'intermédiaire de leurs élèves personnels, sur les tendances qu'on note dans la peinture serbe à la fin du XIVe et au début du XVe siècle.

Cette conclusion reçoit ici un nouvel argument à l'appui. Il s'agit des fresques de la chapelle Sts Côme et Damien au monastère de Vatopédi sur le Mont Athos. Ces fresques, dont l'étude reste à faire, ont été peintes vers 1370, à la demande du despote serbe Jovan Uglješa lequel, résidant à Serrès, gouvernait les régions méridionales de l'Etat serbe, et par là même le Mont Athos. Le despote qui périt en combattant les Turcs, à la bataille de la Marica en 1371, avait accordé de nombreux subsides aux monastères du Mont Athos et les chartes octroyées par lui ont été conservées dans leurs trésors. Il tenait particulièrement à Vatopédi auquel il fit de riches dons. Les fresques dans la chapelle des Sts Côme et Damien — où se trouvaient les figures en pied dans la zone inférieure, quelques scènes de la vie terrestre du Christ et deux scènes de la vie de la Vierge dans les zones supérieures — ont été repeintes en 1847. A l'instar des artistes qui ont restauré les fresques médiévales de Protaton, Vatopédi et Chilandar, le peintre a opéré en sorte qu'il a conservé l'aspect et le caractère de l'original, car en remettant la nouvelle couche de peinture il a fidèlement suivi le dessin et les formes originales. C'est ainsi que la plupart des fresques de Sts Côme et Damien peuvent servir à des études comparatives circonspectes et à des travaux d'iconographie.

Pour établir les rapports entre les fresques de l'Ecole de la Morava en Serbie et celles de Vatopédi, les éléments les plus caractéristiques ce sont l'aspect et le dessin des saints guerriers dans la chapelle d'Uglješa. La plu-

part d'entre eux concordent presque en tous points, à part quelques menus détails, avec les figures et le dessin, l'attitude et le geste des saints guerriers représentés dans les absides latérales des églises des monastères à Sisojevac et à Resava. Il est évident que les peintres qui ont décoré de fresques ces deux monastères en Serbie disposaient de modèles utilisés auparavant par les artistes de la chapelle d'Uglješa à Vatopédi. Ce rapprochement indique que les maîtres de Salonique sont ou bien venus dans la suite travailler en Serbie ou bien que les peintres qui quelque décades plus tard ont travaillé en Serbie se sont formés dans leurs ateliers.

Certains saints de la chapelle d'Uglješa, et notamment les saints anachorètes sur le mur occidental, quoique repeints en 1847, ont conservé les caractères des saints du XIVe siècle. Leurs visages rappellent certaines physionomies de saints au monastères de Kalenić en Serbie, ce qui conduit à penser que, au point de vue du style, la peinture de Kalenić dérive de l'art de Salonique dans la seconde moitié du XIV siècle. Malheureusement, des oeuvres originales semblables, datant de la même époque, n'ont pas été conservées à Salonique pour qu'on puisse y trouver une confirmation à cette supposition. Des recherches devront être poursuivies dans ce sens.

Deux fresques originales, non repeintes, ont été conservées dans la chapelle d'Uglješa: le Christ et la Vierge avec le Christ enfant. Celles-ci n'ont pas été repeintes par les restaurateurs de 1847 parce qu'elles se trouvent du côté des colonnes et cela derrière l'iconostase qui date d'avant la restauration. La Vierge avec le Christ, du type Hodigitria, concourt à rapprocher encore quelques oeuvres de ce groupe de peintres de Salonique. Parmi les multiples représentations de la Vierge Hodigitria au XIVe siècle, les plus proches de l'oeuvre des artistes de Vatopédi ce sont deux icônes, l'une à l'église St Nicolas Orphanos à Salonique et l'autre originaire d'Ohrid, qui se trouve au Musée National à Belgrade. Cette dernière ressemble à un tel point à la fresque de la chapelle d'Uglješa que le plus probable c'est qu'elle a été peinte à Salonique vers les années 70 du XIVe siècle. La fresque originale représentant la Vierge de la chapelle d'Uglješa ressemble aussi à une fresque de Kalenić — Ste Julita — et renforce encore l'opinion que, au point de vue du style, les peintres de Kalenić se conforment aux conceptions de l'atelier des maîtres de Salonique.

Finalement, le fait que le donateur, le despote Jovan Uglješa en tant que grand dignitaire serbe, ait été en contact avec les peintres de Salonique, indique la voie par laquelle ces artistes ont pu influer sur l'art serbe. Après la bataille de la Marica, en 1371, de nombreux notables serbes sont venus s'installer dans le nouveau centre politique et culturel de l'Etat, situé à cette époque là dans le bassin de la Morava. Parmi ceux-ci il y avait également la veuve du despote Jovan Uglješa, la célèbre femme poète Jefimija. Les circonstances politiques à Salonique et dans les régions avoisinantes ont conduit les artistes à suivre leurs patrons et à rechercher de nouveaux protecteurs dans le despotat serbe indépendant, dans la vallée de la Morava, où refleurit un art que l'on nomme dans l'histoire de l'art Ecole de la Morava. Dans l'Ecole de la Morava la peinture originaire de Salonique, occupe une place particulière, extrêmement importante.

СЛИКЕ
FIGURES

Сл. 1. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, деспот Јован Угљеша

Fig. 1. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien, le despote Jovan Uglješa

Сл. 2. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, св. Прокопије
Fig. 2. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien, St. Procope

Сл. 3. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, св. Меркурије
Fig. 3. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien, St. Mercure

Сл. 4. — Ресава, св. Нестор и Никита
Fig. 4. — Resava, Sts. Nestor et Nicétas

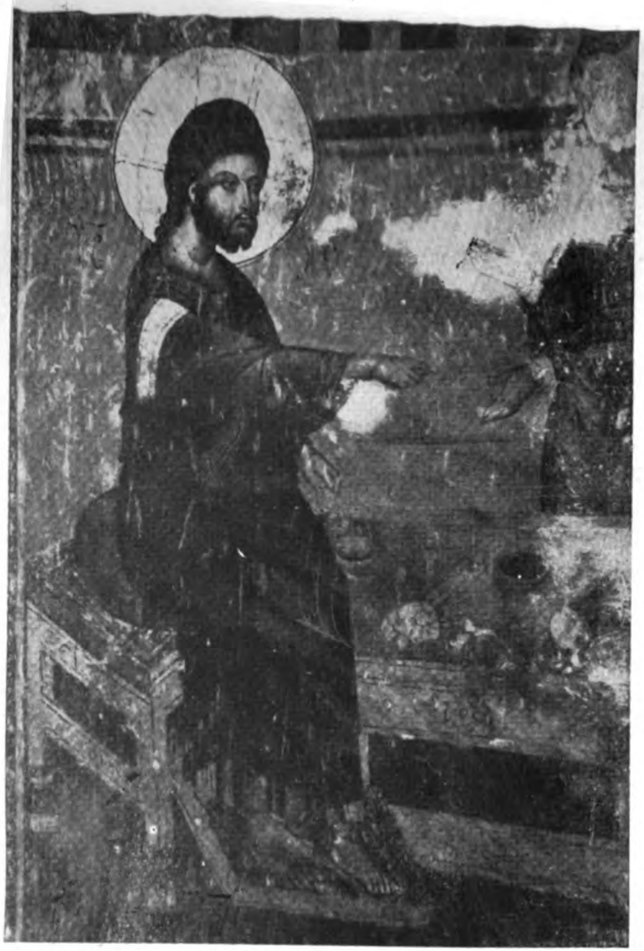
Сл. 5. — Сисојевац, св. Нестор и Никита
Fig. 5. — Sisojevac, Sts. Nestor et Nicétas

Сл. 6. — Ресава, Два света ратника из јужне певнице
Fig. 6. — Resava, Deux Sts. guerriers, abside latérale sud

Сл. 7. — Сисојевац, Два света ратника из јужне певнице
Fig, 7. — Sisojevac, Deux Sts. guerriers abside latérale sud

Сл. 8. — Ресава, Христос, Парабола о блудном сину

Fig. 8. — Resava, Christ, Parabole de l'enfant prodigue

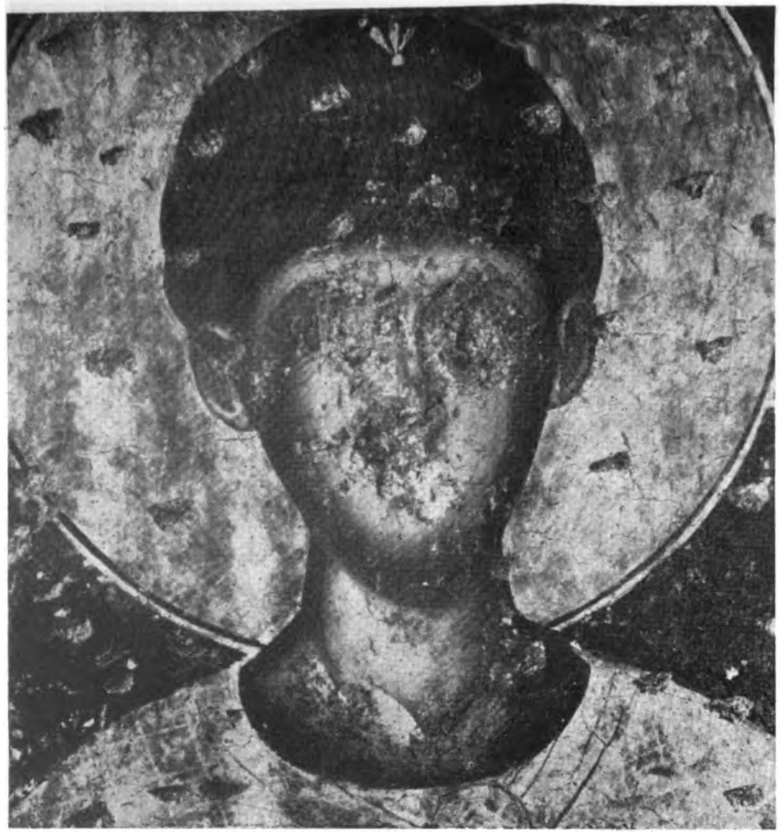
Сл. 9. — Солун, Неа мони, Христос, Исцељење богаља

Fig. 9. — Thessalonique, Nea moni, Christ, Guérison du paralitique

Сл. 10. — Солун, Неа мони, детаљ једног чуда Христовог

Fig. 10. — Thessalonique, Nea¯moni, détail d'un miracle du Christ

Сл. 11. — Солун, Св. Димитрије, св. Јоасаф, детаљ (Фото г. А. Ксингопулос)
Fig. 11. — Thessalonique, St. Démétrios, St. Josaphat, détail
(Photo M. A. Xyngopoulos)

Сл. 12. — Ресава, Детаљ св. ратника из јужне апсиде
Fig. 12. — Resava, Un St. guerrier, détail, abside latérale sud

Сл. 13. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, Богородица с Христом

Fig. 13. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien, Vierge à l'enfant

Сл. 14. — Солун, Св. Никола Орфанос, Икона Богородице Одигитрије (Фото г. А. Ксингопулос)

Fig. 14. — Thessalonique, St. Nicolas Orphanos, Vierge Hodigitria (Photo M. A. Xyngopoulos)

Сл. 15. — Београд, Народни музеј, Богородица Одигитрија из Охрида

Fig. 15. — Belgrade, Musée National, Vierge Hodigitria d'Ochride

Сл. 16. — Атина, Византијски музеј, Богородица Одигитрија из Солуна (бр. 100)

Fig. 16. — Athènes, Musée Byzantin, Vierge Hodigitria de Thessalonique (No. 100)

Сл. 17. — Софија, Народни музеј, Богородица Одигитрија из Хераклеје

Fig. 17. — Sofia, Musée National, Vierge Hodigitria de Héraclée

Сл. 18. — Манастир Матејча, Богородица с Христом

Fig. 18. — Monastère Matejča, Vierge à l'enfant

Сл. 19. — Преспа, Св. Петар на острву Велики град, св. Арсеније

Fig. 19. — Lac de Prespa, St. Pierre dans l'ile Veliki grad, St. Arsène

Сл. 20. — Каленић, св. Арсенвје

Fig. 20. — Kalenić, St. Arsène

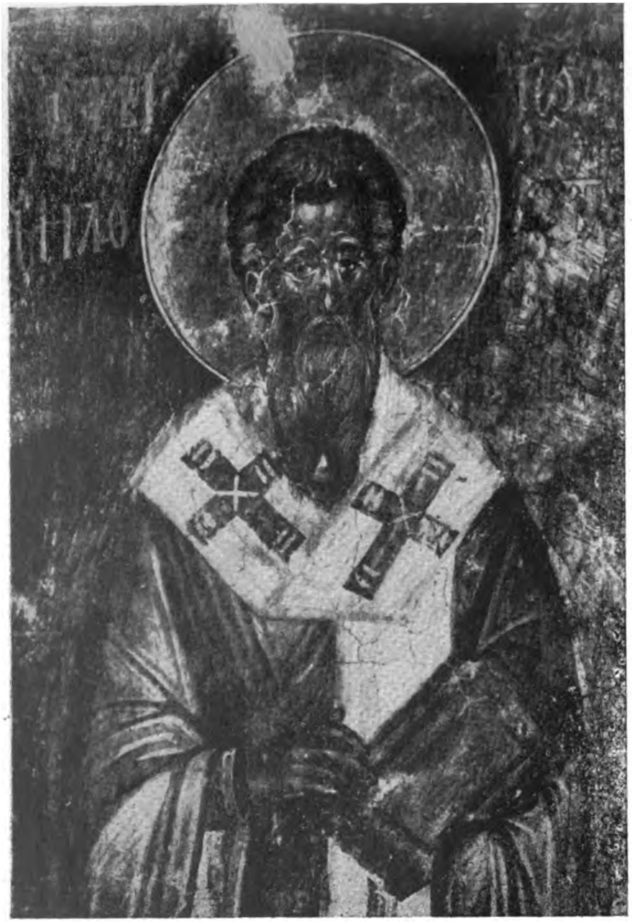
Сл. 21. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, Сава Освећени и Јефтимије

Fig. 21. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien St. Saba et St. Euthyme

Сл. 22. — Ватопед, Параклис св. Бесребрника, Антоније и Јован Лествичник

Fig. 22. — Vatopédi, Chapelle Sts. Côme et Damien, St. Antoine et St. Jean Climaque

Сл. 23. — Каленић, Јован Милостиви
Fig. 23. — Kalenić, St. Jean l'Aumonier

Сл. 24. — Каленић, Теодосије Општежитељ
Fig. 24, — Kalenić, St. Theodose Cénobite

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l' Institut d'Etudes byzantines, No 7

СИМА М. ЋИРКОВИЋ

ИДЕЈА СВЕТСКОГ ЦАРСТВА КОД КОНСТАНТИНА ИЗ ОСТРОВИЦЕ

За српског писца Константина Михаиловића из Островице, аутора значајног списа о Турцима, за који се одомаћио не сасвим срећан назив Успомене јаничара[1], сачуваног у старим пољским и чешким рукописима и штампаним издањима, се без довољно основа мисли и тврди да је био необразован и неук. Заслужни приређивач новог српског издања, Ђ. Живановић, је претпоставио да је Константин био рударски радник у Новом Брду. Доследан таквој полазној тачки он сматра да је Константин Србију напустио неписмен, да је читање и писање научио у Турској, да се ту упознао са грчким језиком којим су исписане неке речи у његовом делу. „Он је у Турској доста ствари научио" — допушта Ђ. Живановић, али тек у Пољској би била ἀκμή Константинова. Ту је провео тридесет година „пуне зрелости, а вероватно и преданог рада и усавршавања." „Зато ће бити разумљиво — наставља он — што ће његово дело бити толико везано за пољске прилике и пољски живот, за пољску политику и пољске политичке погледе".[2] Као примери утицаја пољских схватања или подударности са њима наводе се: нетрпељивост према племству и витезовима, наклоност према чврстој личној власти и нерасположење према папи.[3]

Константинов спис је сав прожет тежњом да се Турци потуку и ослободи поробљени хришћански свет. Он треба да пружи потребна обавештења о Турцима и да укаже на начине како се то може постићи. Спис стоји на почетку једне обимне „публицистике" о Турцима настале добрим делом из исте тежње. Неке Константинове практично-политичке мисли као она о неопходности снажне личне власти, или његове оцене као она о неактивности папе, римског краља и европских владара, могу да буду и вероватно јесу непосредни, оригинални закључци из богатог искуства и доброг познавања и турске и европске ситуације.

[1] Н. Радојчић, Српско или страно дело? Летопис Матице српске 386 (1960) 428 употребљава други: „Опис догађаја о турској управи".

[2] Константин Михаиловић из Островице, Јаничареве успомене или Турска хроника, превод и предговор Ђ. Живановића, Споменик 107, Београд 1959, XXXV—XXXVII. (Надаље: Споменик 107).

[3] Споменик 107 XXXVII—XXXIX.

[4] Н. Радојчић, нав. дело 430—431.

Мисаони свет Константинов, опште идеје којима је био задојен, треба вероватно одгонетати на основу других места његовог обимног и богатог дела испуњеног далеко више стварним причањем него општим разматрањима. На једно такво место, значајно по томе што указује на велики удео „турског" периода у образовању Константиновом, желимо да укажемо овом приликом.

У спису разбијеном на велики број (49) глава опажа се јасна композициона схема по којој је подељен на три дела: део о турској вери (I—VIII), део о турској прошлости (IX—XXXVII) и део о турској држави или тачније, турској војсци и ратној вештини (XXXVIII—XLVIII). У другом, историјском и најопширнијем делу, налази се глава (XVIII) „О држави великог кана и о римским царевима". На први поглед необично, као нека асоцијација поводом величине Тимурове државе, без нарочите ближе везе са претходним и доцнијим причањем, убачен је кратак опис развитка хришћанског света из кога се могу ишчитати утицаји грчке средине свесне и после турског освојења величине, традиција и универзалистичких концепција свога Царства.[5]

„Римски цареви су из давнине владали читавим светом од исхода до запада сунца..." каже Константин непосредно после причања о многим земљама на истоку и западу којима је владао татарски кан Демир. Некаква „промена" је наступила под царем Константином Великим. Он је уступио Рим светоме оцу папи Силвестру,[6] а сам се „кренуо у арбанашку земљу ка једноме месту званом Драч; саградивши га, није му се свидело ту да живи и оде у Грчку (јер је и сам био Грк) ка месту које је називано Бизант и сазида знаменити град; све оне красоте које су у Риму биле наредио је да се начине и изнео је са собом сву римску силу, одведавши седам господара који су у то време владали Римом. И из њихових домова увек је један био цар и називали су се Палеолози, као даречеш староославни (var. старословци)." Константин не мисли у ствари да се светско царство римско поделило под Константином, већ као огромну прекретницу бележи оснивање Цариграда и његову везу са Римом. По једном рукопису би се могло рећи да је наш писац одлучно и јасно, а не само посредно исказао мисао о Цариграду као Новом Риму. Али према уметцима у томе рукопису имамо особите разлоге да будемо неповерљиви.[7] Континуитет између Рима и Визан-

---

[5] Да су се оне одржавале и у последњим деценијама Византијског царства показао је недавно H.—G. Beck, Reichsidee und nationale Politik im spätbyzantinischen Staat, Byzantinische Zeitschrift 53 (1960) 86—94.

[6] По овом месту о уступању Рима папи Силвестру може се претпоставити да је Константин из Островице познавао, вероватно индиректно, познату Константинову даровницу. На ову чињеницу ми је скренуо пажњу проф. Г. Острогорски на чему сам веома захвалан.

[7] Сва наведена места налазе се на стр. 21—23 српског издања и наводе се по преводу Ђ. Живановића. Поменути уметак налази се у рукопису P, а на другом месту, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 27 (1961) показао сам да умеци у рукописима P, A и L стоје у непосредној вези са Турском хроником Филипа Лоницера и представљају редакторске интервенције приликом приређивања штампаних издања у 16 в.

тије истиче се и посебно: „А читаву македонску земљу назвао је по Риму Романија". Оснивање Драча од стране Константина Великог и директно римско порекло тобожњих седам династија византијских царева као и наивна етимологија имена Палеолога или су Константинове личне комбинације или, много пре, одјек народне традиције.

Византијску идеју о универзалном царству веома јасно изражену износи Константин из Островице у следећем одељку исте главе. „У оно време долазили су цареви у Рим као господари моћни од стотине народа, јер је још света црква била јединствена. Потом (var. после неких сто година) јединство се било изменило после цара Лава.[8] (Тада су дакле) папа и Римљани изабрали себи цара Карла Франачког, а потом су бирали себи цареве од немачких кнежева, као што је и данас тај обичај; (и отад) се хришћанско царство почело љуљати и унижавати, према једном писму које вели: „Тешко теби седмоглави, јер ће од тебе свако зло произилазити.[9] А „седмоглави" значи Рим, јер је из њега седам домова изишло, као што смо раније писали."

Тек у даљем причању се открива права функција читавог одељка о римским царевима. Константин је уствари причајући о Тимуру и величини његове државе дошао у положај да објасни и истакне реалну превласт татарског владаоца насупрот универзалистичким претензијама султана. Султана је поставио „уместо римског цара" Мухамед, пошто је претходно освојио Персију и створио поганицима веру. Султан у исламском свету има исте универзалне претензије као и римски цареви у хришћанству, па ипак, како каже Константин, „моћ великог кана у овим земљама над њима влада (на истоку сунца)."[10] Због тога је у одељак о Тимуру и Бајазиту убачено разматрање о римским царевима. Кад му се схвати прави смисао оно више не изгледа ни неприродно ни неумесно.

Константин се, ипак, после тога не враћа одмах османлиско-татарским односима које је излагао до смрти Бајазитове. Природни ток излагања он тек овде нарушава да би се још једном бавио идејом хришћанског светског царства, али не више у његовом историјском већ актуелном виду. „Грци причају о цару Константину као да је он био један пастир и једно стадо, као што пише у јеванђељу, јер је он ослободио хришћане и уништио поганско незнабоштво. А други пак говоре да суђенога дана треба да буде други пастир и једно стадо, што тако треба разумети да судњега дана треба да буде судија син божији (var. који ће судити живима и мртвима). Али ће бити два стада и два пастира.

[8] Сасвим у духу ранијих византијских идеја појам цркве и појам царства се овде изједначују. Јединство цркве „променило" се кад је и Запад добио свога цара. Ђ. Живановићу је измакао прави смисао овога места те је веровао да се мисли на папу Лава II, Споменик 107, 168 (регистар). Карлово крунисање, уосталом, пада у доба понтификата Лава III.

[9] Порекло цитата није јасно, али вероватно стоји у вези са Откр. Јов. 17, 9.

[10] Османлиске владаоце Константин доследно назива царевима све до генерације синова Мехмеда II. Тек Џема и затим Бајазита назива Константин султанима. Иако је султанска титула припала Османлијама тек приликом освајања Египта они себе називају султанима још средином 15. в. у својим словенским актима.

Једно стадо у небеском краљевству, а пастир овога стада син бога живога, а друго стадо ће бити у вечном паклу а његов пастир је ђаво." Са познатом и употребљаваном метафором о „једном стаду" и „једном пастиру" наш писац поступа доста слободно иако му је очигледно познат њен прави смисао. Он је посматра у есхатолошкој перспективи и доста наивно изврће њен садржај у буквалном богословском смислу. Да у његовом извору она није имала есхатолошки смисао који јој приписује показује чињеница да се одмах затим и сам бави могућношћу да опет буде „један пастир" и „једно стадо". „А према збивањима садашњих времена тако изгледа да ће тешко бити да буде један пастир и једно стадо, а ако господ бог не би на друкчије изменио, онда ће Грци остати већ у (вечитом) ропству, јер се поганици множе, јереси разне настају, па хришћанству много шкоде, јер нема тих који би (веру) бранили и распростањивали, осим пољског краља Олбрахта, који је у ово време знатне губитке претрпео у људима своје државе..." јер је бранио хришћане. Затим следи прекор папи и римском краљу који су неактивни и за које се у Турској ништа не зна „јер се ничега не лаћају против поганика". Политичке прилике онемогућавају, дакле, остварење хришћанског идеала. У последњем одељку ове главе Константин опомиње папу и римског краља који су „руководиоци читаве вере" да би могли „с божјом помоћу хришћанску ствар подићи и освојити од поганика, престоницу римскога царства, која је била у Цариграду".

Слободно хришћанство за Константина и у тренутку писања дела претставља једну целину. На челу му стоје папа и римски краљ (Максимилијан I је без крунисања почео тек 1508. да се назива царем) и зато на њима лежи дужност освајања Цариграда и обнове хришћанског светског царства.

SIMA M. ĆIRKOVIĆ

DER WELTREICHSGEDANKE BEI KONSTANTIN AUS OSTROVICA

(Zusammenfassung)

In dem zu Unrecht „Erinnerungen eines Janitscharen" genannten Werke des serbischen Schriftstellers Konstantin aus Ostrovica (in Polen zwischen 1496 und 1501 entstanden, kritisch herausgegeben von J. Los, Pamietniki Janczara czyli kronika turecka Konstantnego z Ostrowicy, Krakow 1912, neulich von Dj. Živanović wiedergegeben und mit serbischer Übersetzung versehen: Spomenik 107, Beograd 1959) finden sich sehr klare Ausdrücke des byzantinischen Weltreichsgedankens.

Römische Kaiser herrschten über die ganze Welt, bis Konstantin der Grosse Rom dem Papste Silvester überliess, nach Osten übersiedelte und dort „an einem Byzanz genannten Platz die berühmte Stadt erbaute". Die römische Herrlichkeit wurde hier wiederhergestellt und „alle römische Macht" hierher übertragen, darunter auch die „sieben Herren, die damals in Rom walteten". Aus ihren Häusern wurde immer einer Kaiser und sie nannten sich Paleologi (slavisch als staroslavni, bzw. staroslovci erläutert). „Nach Rom nannte Kaiser Konstantin das ganze mazedonische Land Romania."

„In jener Zeit — fährt Konstantin aus Ostrovica fort — pflegten die Kaiser nach Rom zu kommen, als mächtige Herren von Hunderten von Völkern, da damals die heilige Kirche noch einig war. Hiernach veränderte sich diese Einheit seit Kaiser Leo. Der Papst und die Römer wählten sich als Kaiser Karl den Franken und danach wählten sie die Kaiser unter den deutschen Fürsten, wie sie es noch heute zu tun pflegen. Seitdem begann das christliche Reich zu wanken und sich zu verringern."

Зборник радова Византолошког института, кн. 7
Recueil des travaux de l' Institut d'Etudes byzantines, No 7

СИМА М. ЋИРКОВИЋ

ЈЕДАН ПОМЕН СОЋА НА ПЕЛОПОНЕЗУ

У српском систему дажбина, пуном још непознатих елемената, соће је одавно привлачило пажњу и изазивало бројне дискусије. Нарочито се, између осталог, трагало за пореклом и смислом назива, и везама соћа са другим фискалним системима, особито са византијским. Иако је преовладало уверење да се убирање соћа у Србији надовезује на византијски фискални режим, ипак је у најновијем истраживању о соћу, темељној монографији И. Божића[1], изнет јасан закључак: „... може се сматрати да није откривена етимолошка веза речи соће са ма којим познатим термином и да њено порекло остаје нејасно. Вероватно га треба тражити у словенској лексичкој грађи". Истакнуто је уз то и да састављачи грчких повеља у 15 в. нису у соћу видели грчку реч, већ су је преводили термином σιτοδοσία.[2]

У могућности смо да скренемо пажњу на један документ који, истина, не помаже да се реши проблем значења и порекла соћа, али зато показује велику ширину подручја на коме се оно појављује и приказује питање у још сложенијем виду. Сачуван је у Државном архиву Венеције у серији Grazie, у којој су регистровани записници са седница Великог већа и Већа четрдесеторице уколико су се решења односила на молбе појединаца или група млетачких поданика.[3] Документ потиче из септембра или октобра 1430. г. и налази се у веома оштећеном и трошном стању.[4] То је уствари решење поменута два Већа о молби Николације Миермиерија, млетачког поданика из Науплије (Napoli di Romania). Срећом регистрована је и опширна представка молиоца у којој се налазе елементи интересантни за наше питање.

У уводном делу, који представља скоро половину нашег документа и који је највише оштећен, Николације се трудио да изнесе своје

[1] И. Божић, Доходак царски (Поводом 198 члана Душановог законика Раковачког рукописа), Београд 1956, 34—35.

[2] И. Божић, нав. дело 35.

[3] Archivio di stato Venezia, Grazie 22 fol. 149'.

[4] Цео кодекс је иструлео скоро до половине. Очувао се унутрашњи део ближи повезу. Како су датуми код појединих одлука уписивани на маргини, уништени су на свим verso странама. Датум се може приближно одредити на основу бележака на recto странама где су маргине очуване.

заслуге за млетачку владу како би обезбедио повољно решавања своје молбе. Колико се из искрзаног текста може разабрати он је, између осталог, позајмио новац који је недостајао државној благајни за опрему једне галије. Та галија се показала драгоцена у рату са Турцима код Галипоља. За нас је интересантан тек онај део у коме Николацијe износи садржину своје молбе. Доносимо га према млетачком оригиналу обележавајући оштећена места и наше допуне где се текст са доста вероватноће може реконструисати.

18 .... Cum itaque progenitores sui sicut in illis partibus
19 .... per olim dominatores illis partibus facti lezii et barones ex quo erant absoluti ab omnibus
20 .... quia uoluit[5] attendere ad mercantiam fuit absolutus ab omnibus datiis
21 .... priuilegiis dictorum dominorum cum conditione quod soluere deberet crussotheliaticho siue
22 (socheuaticho). Et exi.... supta[6]....... partium per Celsitudinem vestram, Serenitas vestra uoluit et ordinauit quod nemo
23 ...... ere a solutione datiorum, imo quod unusquisque soluere deberet datia ordinata. Ex quo quamplures nobiles deinde,
24 presertim illi de cha Catello qui erant ad conditionem dicti suplicantis venerunt ad dominationem Vestram supplicantes quod in
25 ...... dominatio vestra uellet quod soluerent datia ipsos absolueret a dicto socheuaticho siue crussotheliaticho quia huiusmodi angaria
26 .... imposita fuit solum ob beneficium quid habebant pro essendo absoluti a solutione datiorum. Unde vestra dominatio considerans quod non
27 erat iustum ipsos pati duo onera, absoluit eos a tali crussotheliatico siue socheuatico cum conditione quod soluerent
28 (datia) ordinata sicut et alii. Idem uero supplicans quia non potuit venire Venetias huiusmodi beneficio minime
29 (gaui)sus est, humiliter dominationem vestram supplicat quatenus premissis omnibus consideratis, et presertim quia aliis qui erant ad eius
30 (conditionem) similis gratia concessa est; consideratoque quod non est iustum quod soluat datia ac etiam dictum socheuaticum
31 (quid) sibi impositum fuit ob beneficium quid habebat de non soluendo aliquod datium dignetur dominatio vestra sibi concedere
32 quod absoluatur cum suis filiis et heredibus a dicto crussotheliatico siue socheuatico pro quo soluit annuatim dominationi vestre
33 rem satis leuem. Et hoc petit de munere et gratia speciali ut cognoscit quod dominatio vestra non uellit peius tractare
34 eum qui semper se bene gessit pro statu vestro eo quod tractauit illos de cha Catello et alios qui erant ad eius

---

[5] Између u и n у готици је веома мала разлика, а оба слова би могла доћи на почетак ове доста важне речи. Пажљиво упоређење показује да овде несумњиво стоји uoluit.

[6] Део речи је на иструлелом делу стране те се виде само трагови слова. Није искључено да је био изнад знак за скраћивање и да треба читати ....sumpta....

35 conditionem. Et audita responsione virorum nobilium ser Nicolai Baseio, ser Marci Geno, ser Petri Diedo, ser Marci Polani
36 .... Polani de Musto, persuadentium nobis dictam gratiam fieri prefato Nicolatio Miermieri: fiat sibi gratia
37 .... si ueritas est quod non soluat plus quam solidos quadraginta in anno.
38 .... Neapoli Romanie.........

У сродност српског назива соће и термина socheuaticho, с којим смо се срели у горњем документу, не може се сумњати. Они су исувише и гласовно и семантички блиски, а заједнички корен одвећ редак да би се могло помислити на случајно подударање.

Термин socheuaticho се употребљава увек, осим у једном случају, упоредо са несумњиво грчким називом chrussotheliaticho. Дажбина која је у документу тако речито описана имала је два равноправна назива. Поставља се, наравно, питање да ли је и први који нас овде више интересује грчког порекла? Поред наставка који се јавља још код неких византијских дажбина нпр. планинатико, у прилог грчкој провениенцији би се могла навести и чињеница да се соће јавља у Србији која није имала непосредних додира са латинским крсташким државама.[7] Olim dominatores, под којима је заснован однос из кога је уследило плаћање сокеватика, односно хрисотелиатика, од стране Николацијевих предака, ће свакако пре бити атински херцези но Грци који су уочи доласка Науплије у млетачке руке за кратко време ту рестаурисали своју власт.[8] То само по себи не искључује грчки карактер поменутих дажбина. Познато је и истицано у литератури да су Латини, па и Венецијанци, у грчким земљама задржавали византијски систем намета.[9]

Док се socheuaticho у грчким областима, како се чини, једино спомиње у раније наведеном документу, chrussotheliaticho би се могао довести у везу са неким познатим византијским дажбинама. Већ на први поглед пада у очи сличност са називом рановизантијске дажбине χρυσοτελεία. Иако је ова дажбина уведена с краја 5. или почетком 6. в. под царем Анастасијем I, њен назив поново искрсава у много доцнијим временима. Тако је у практику манастира Лавре из 1420. г. χρυσοτελεία заменила уобичајени општи назив за порезу - τέλος.[10] Вероватно се хрисотелија крије и у преиначеном термину chrustilio поменутом у једном члану Асиза Романије.[11] Ту додуше значи нешто сасвим друкчије од оног у документу из Науплије. Acrostico over chrustilio је годи-

[7] На хрисотелиатик потсећа у Србији „царско злато“ које се јавља у доба краља Милутина и непосредно је повезано са соћем. Уп. И. Божић, нав. дело 17.

[8] R. Loenertz, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle, Études byzantines I (1943) 170.

[9] P. Topping, Le Régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle, L'Hellénisme Contemporain 10 (1956) 258.

[10] G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 311.

[11] P. Topping, нав. дело 264.

шња дажбина господару села и састојала се од воска или кокошака или оваца. Акростих, далеко боље познат из докумената, означавао је на другим местима другојачији намет као што ћемо ниже видети. Ипак ниједна од поменутих дажбина не одговара ни приближно ономе што о сокеватику-крусотелиатику каже Николације Миермиери из Науплије.

По његовој представци то је уствари симболична пореза повлашћених. У један мах се и за њу каже да је angaria, али одмах и додаје ob beneficium quid habebant pro essendo absoluti a solutione datiorum. Најзад, читав случај започиње тиме што су преци Николација facti lezii et barones ex quo erant absoluti ab omnibus... Пошто је наш документ на овом месту оштећен мора се допустити могућност, истина не много вероватна, да су његови преци као barones и lezii били апсолутно ослобођени свих дажбина и да је тек Николације, желећи да се бави трговином, био оптерећен сокеватиком или хрисотелиатиком. У сваком случају овај намет са два имена замењује редовне дажбине и претставља неку врсту повластице.[12]

Исти карактер имало би у Србији соће према члану 42. Душановог законика који каже: И баштине све да соу свободне от всѣх работь и поданькь царьства ми, развѣ да давают сокѥ и воискоу да воевают по закону.[13] И ту је соће замена за работе и поданке само што не лежи на личности већ на баштини. Други изворни подаци о соћу натерали су истраживаче на једно друкчије, мање непосредно тумачење поменутог члана. Властелин, господар баштине не плаћа соће за себе, како би се по тексту могло помислити, већ за домаћинства својих зависних сељака. Он узима од сељака бројне „поданке", међу њима и соће, и задржава их за себе, осим соћа које предаје владаоцу и за које сноси одговорност под претњом озбиљних санкција које предвиђа члан 198. Законика.[14] Због тога се соће сразмерно често јавља у даровним повељама манастирима које владаоци ослобођају плаћања соћа. Отуда се и соће плаћа у новцу у износу од једне перпере или у једном каблу (мат, modius) жита.

После свега што је речено изјава Николација Миермиерија о сокеватику-хрусотелиатику остаје сасвим усамљена. Прилично би смело било претпоставити да је он хтео да обмане млетачку владу. Ипак остаје упадљива тежња да се ослободи тога, по износу, заиста симболичног данка, везаног уз то за један повлашћени статус.

---

[12] 1429. један дукат је у Венецији вредео 104 солида, сокеватик је износио према томе нешто више од трећине дуката. Интересантно је да се далеко од Пелопонеза, у Крајини, области између Неретве и Цетине која је под Србијом била у 13. в. јавља такође дажбина од 40 солида. Item el censo, che se da al signor, si e uno perpero per fumante et alguni sono tegnudi dar soldi 40 per fumante; alguni nobeli et altri zudexi sono exenti. S. Ljubic, Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX, Zagreb 1890, 432. 16. VII 1452.

[13] Законик цара Стефана Душана, ed. Н. Радојчић, Београд 1960, 51.

[14] И. Божић, нав. дело 19—34. Уп. и G. Ostrogorsky, Byzantinische Zeitschrift 53 (1960) 143—145.

Враћајући се, за тренутак, хрисотелиатику можемо да учинимо помало натегнуто изједначење: crussotheliaticho-chrustilio. Даље нам сами извори нуде идентификацију acrostico over chrustilio[15]. У „Квадерну" Алдобранда Барончелија из 1380. се налази занимљиви спомен акростиха: Della crosticho del chasale cioe de uilani che pagano cho loro modiatico.[16] Акростих се овде јавља у старом значењу пореза са једног подручја, а сачињава га у ствари modiatico. „Modiatico était sans doute un paiement de froment, fait en espèces" каже P. Topping који је темељно изучавао аграрни режим на Пелопонезу.[17] Тако се на извесан начин ланац затворио. И овде смо, као и у Србији, дошли до дажбине од модија жита.

По свему судећи стари византијски порез на земљу јавља се у областима које су изашле испод власти Царства под разним називима. Соће је свакако један од њих.

SIMA M. ĆIRKOVIĆ

EINE ERWÄHUNG DER ABGABE „SOĆE" AUF DER PELOPONNES

Zusammenfassung

Die bisher nur in Serbien bekannte Abgabe „Soće" ist auch für die Peloponnes in einer venezianischen Urkunde (ASV Grazie 22, 149') von 1430 belegt. „Socheuaticho" — in gleicher Bedeutung auch als „crussotheliaticho" bezeichnet — zahlten nach dieser Urkunde in Nauplion (Napoli di Romania) in vorvenezianischer Zeit die „Nobiles", um von anderen Lasten und Abgaben frei zu sein. Das scheint mit Art. 42 des Gesetzbuches des Zaren Stephan Dušan im Einklang zu stehen. Doch war „Soće" in Serbien eine allgemeine Steuer der hörigen Bevölkerung. Auch die Angaben der anderen Quellen über χρυσοτελεία, chrustilio, acrostico stimmen mit den Angaben unserer Urkunde nicht überein.

[15] P. Topping, нав. дело 264.

[16] P. Topping, нав. дело 285.

[17] На истом месту. Овај пример уједно показује како се мењало значење термина акростих и како је опште значење пореза с једног подручја потискивао главни намет који се убирао.

Зборник радова Византолошки институт, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

ЈЕЛИЦА ЂУРИЋ и РАЈКА ИВАНИШЕВИЋ

ЈЕВАНЂЕЉЕ ДИВОША ТИХОРАДИЋА

Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе и природних реткости НР Црне Горе систематски прикупља последњих година грађу за инвентар рукописних и старих штампаних књига са свога подручја. Приликом прегледа цркве Светога Николе у Подврху, више Бијелог Поља, пронађено је септембра 1960, поред осталих рукописа, једно знатно оштећено пергаментно јеванђеље.[1] Рукопис без корица, без почетка и краја, писан је на чврстом пергаменту; листови су формата 16,5×22,5 см. Кватерниони (од осам листова) прошивени су танким канапом; сваки кватернион обележен је на реверсу последњег листа; сада књига почиње са трећим (г̃) кватернионом, а завршава се уз многе лакуне са тридесет првим (л̃а̃). Текст је писан тамнокестењастим мастилом, почетци глава писани су црвеним мастилом. Њим се служи преписивач и у натписима на маргинама и у тексту кад жели да нарочито истакне неко место. На пуним листовима текст је исписан у двадесет два реда. Оштећени рукопис сада почиње са Матејом 4,21; после недостаје од Матеја 7,8—8,16; даље недостаје из Матејевог јеванђеља 9,6—10, 7; 10,18—10,31; 15,3—18,10; 18,21—19,11; 23,24—24,3; 25,39—26,8. Ни последња глава Матеја није цела, текст се прекида са речима: **крьстеще вь име ѡца.** Изгубљен је крај 19 стиха и цели 20. Текст Марковог јеванђеља нешто је боље очуван, он има почетак са заглављем и великом минијатуром-лавом, симболом Марка. После 13 главе листови су местимично чупани и сечени. Текст Марка прекида се са гл. 16,14. Први листови јеванђеља по Луци ишчупани су, тако да оно почиње са гл. 1,74. Иза листа 151 (модерне фолијације) исечено је пет листова са текстом: Лука, 15,32—17,24. Јеванђеље по Луци прекида се са 24,30. Пропао је крај Луке (24,31—53) и почетак Јована (1,1—51 и 2,1—7). Од Јована остало је само нешто фрагмената који се завршавају са два папирна листа на хартији XVII века. Тај касни неуредно писани текст завршава се са Јованом 11,1—7.

Текстови јеванђелиста подељени су старински на тзв. Амонијеве главе. Свака глава обележена је обично на горњој, ређе доњој, маргини

---

[1] О Подврху: А. Сковран, Црква Св. Николе у Подврху код Бијелог Поља, Старинар, Н. С. књ. IX—X, 1958—59, Београд 1959, стр. 355—366.

бројем и насловом. Број је исписан црним, наслов црвеним мастилом, напр.: Матеј, 20,20 обележен је: м҃г о с҃ноу завєдѣовоу (почетак о сину Зеведејевом), као 43 глава. На левој маргини бележене су паралеле, разуме се по Амонијевој подели. Првобитно на маргинама нису постојала упутства о читању, тек касније је на неким местима црвеним словима дописивано, напр: на п҃роподовним (fol. 19 r.). Једина глоса сачувала се на fol. 24 v. Преписивачу се учинило да читач неће схватити реч крин и додаје на маргини: лилиє цвѣтꙋ имє крин.

Најважније записе оставио је преписивач на fol. 5 v. ... нигє дивоша тѣхорадићѣ: на fol. 42 v: писа книгє дивошꙋ: —, на fol. 132 r.: книгє дивоша тѣхорадићѣ: — и на fol. 182 r.: книгы дивоша.

Ови записи на најсигурнији начин датирају рукопис и тачно одређују његово порекло. Дивош Тјехорадић спомиње се као сведок у две повеље бана Стјепана Котроманића: у листини од 23 октобра 1332 године, којом се регулишу спорови између Босанаца и Дубровника,[2] и у листини од 15 марта 1333 године, којом бан Стјепан даје Дубровчанима Рат, Стон и Превлаку и острва око Рата.[3] У првој повељи Дивош се спомиње међу сведоцима из Завршја, што значи да је био из области данашњег Дувна, Ливна и Гламоча, из ширег залеђа Сплита.[4]

Према томе, новопронађено јеванђеље сигурно припада босанској уметности раног XIV века. Босанско порекло овога рукописа може се утврдити по неколиким његовим особинама. Он је по свом украсу, по облику слова и језику сасвим близак осталим босанским пергаментним јеванђељима: Манојловом, Мостарском, јеванђељу[5] чајничком јеванђељу[6], Вруточком јеванђељу[7], Копитаровом јеванђељу[8], изгорелом Босанском јеванђељу Народне библиотеке у Београду[9] и одломцима Гиљфердинговог босанског јеванђеља (№ 6) из Публичне библиотеке у Лењинграду.[10] Језик и текст јеванђеља Дивоша Тихорадића потпуно се слаже са Мостарским јеванђељем. Доста је упоредити, напр., почетак приче о мудрим и лудим девицама из оба рукописа.

---

[2] F. Miklosich, Monumenta Serbica, 102.

[3] О. с., 107.

[4] Зборник радова Ил. Руварца I, Београд 1934, стр. 493—97.

[5] М. Н. Сперанскій, Мостарское (Манойлово) Боснійское евангеліе, Варшава 1906.

[6] П. Момировић, Стари рукописи и штампане књиге у Чајничу, Наше Старине, Годишњак Земаљског Завода за заштиту спом. културе, св. 3, 1955 Сарајево 1956, стр. 173.

[7] Рад. М. Грујић, Једно јеванђеље босанског типа XIV—XV века у Јужној Србији, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, стр. 263—277.

[8] J. Шидак, Копитарово босанско еванђеље у склопу питања „Цркве босанске", Слово, 4—5, Загреб 1955, стр. 47—63.

[9] С. Радојчић, Старе српске минијатуре, Београд 1950, стр. 41—43, т. XXIV XXVI.

[10] П. А. Лавровъ, Палеографическое обозрѣніе кириловскаго письма, Энцикл. слав. филологіи, Петроград 1915, стр. 237—241.

Манојлово јеванђеље:

тогда оупoдoви се цр̃ство
нб̃сное десети дѣв · еже приемь
ше свѣтильники свое · изидоу
противоу жениxoy · пет же вѣ
ше ѿ ниxь боуи · и : ѐ̃ : моудрыxь
боуе бо приемьше свѣтильникы
свое не оузеше сь собою олѣ · а
моудрые принеше олѣи в соудѣxь
сь светильникы своими...

Дивошево јеванђеље:

тогда оупoдoви се цр̃ь
ство нб̃сное десети дѣ
вь · еже приемьше свѣ
тильники свое изидоу
противо жениxoy пе
ть же бѣше ѿ ниxь боуи
и : ѐ̃ : моудрыxь боуе бо прием
ьше свѣтильникы свое · не ȣ
зеше сь собою олѣ · а моȣдр
ые принеше олѣи вь соудѣxь сь
свѣтильники своими...

Палеографски, Дивошево јеванђеље најближе је Чајничком и Манојловом, иначе облик слова, начин како се пишу натписи и паралеле на маргинама, све је типично за босанске пергаментне рукописе XIV века. Од свих, до сада познатих, ћирилских босанских пергаментних рукописа, Дивошево јеванђеље се одваја лепотом сликаног украса. Сме се рећи да је оно данас главни споменик босанског минијатурног сликарства. Пре свега, нови рукопис истиче се испред осталих босанских јеванђеља бројем иницијала. У Дивошевом јеванђељу сачувало се преко шездесет иницијала и једна заставица. Тек сада се види како су изгледали босански илуминирани рукописи у пуном обиму свога примитивног и јако традиционалног украса. Систем декорације сасвим је архаичан. Почетци јеванђеља били су украшени заставицом која захвата горњу трећину писаног поља, испод ње је стављен, као издужени иницијал, символ одговарајућег јеванђелисте. На очуваном почетку јеванђеља по Марку (fol. 57 r.) лав, символ Марков, изведен је као иницијал З; он својом висином захвата свих тринаест редака текста. (сл.1) Као и у Мирослављевом јеванђељу и у Дивошевом су најлепши велики иницијали са људским фигурама — они су често у исти мах и почетно слово и сажета илустрација одговарајуће главе јеванђеља. Међутим само у два случаја иницијал главе има карактер праве илустрације догађаја. На почетку Матеја 14,24 (Христос иде по мору и помаже Петру који тоне) као иницијал П нацртани су Христос и Петар (fol. 1 r.). Савршено је очувана илустрација вешања Јудиног, на почетку Матеја 27,3, као иницијал Т (fol. 51 r, сл. 2). То су међутим изузеци, обично фигуре иницијали представљају само главне носиоце догађаја. Тако у Матејевом јеванђељу пасус о двојици синова Зеведејевих (Матеј 20,20) почиње са минијатуром двојице браће који носе слово Т. Мотив двојице браће понавља се често на иницијалима Дивошевог јеванђеља, напр. на почетку Матеја 21,28 („... човек неки имаше два сина...“) слово Ч компоновано је са много фантазије, близанци са људским главама имају крила, а доњи део тела, испод великог чвора претвара се у биљку. Још необичније су браћа представљена у јеванђељу по Луци, на почетку приче о блудном сину (Лука, 15,11—fol. 150 r.) старији брат држи као попрсје на штапу млађег који је представљен

као попрсје које се завршава листом. На сличан начин цртан је и иницијал Ч, који представља цариника и фарисеја (Лука, 18,10,—fol. 153 v.).

Човек као окомита линија слова понавља се на најлепшим иницијалима Дивошевог јеванђеља. Например, два крилата младића у јарму (Марко 11,11-fol. 87 v.), или два смешна чудовишта са роговима и говеђим ушима (Марко 11,22—23 — fol. 88 v.), или два носата сабеседника који се држе за руке (Лука 10,29 — fol. 137 r.). Четири пута понавља се исти мотив, човек који држи испред, или поред, себе разгранато дрво. Најлепши иницијал тога типа налази се на fol. 62 v., на почетку описа исцељења сухоруког (Марко 3,1). Од стојећих, фронтално окренутих, фигура нарочито се истичу две: монументално Ч на почетку Луке, 12,16 (fol. 140 v., сл. 3.) и декоративни, строго симетрични анђео као иницијал Т, на почетку Матеја 26,23 (fol. 47 v., сл. 4.). Сасвим у духу старије романске иницијалне орнаментике изведена су слова састављена од тела животиња, од чудовишта и од птица. Ти иницијали највише потсећају на украс Мирослављевог јеванђеља, иако су животиње, нарочито вукови, знатно конкретније схваћени. Тамнозелени вукови, црних очију са великим беоњачама, облицима тела и покретима, сасвим се приближавају изгледу живих вукова босанских шума (сл. 5). Змајеви са главом јарца (сл. 6), и орлови, са палметом у кљуну, (сл. 7) живо су цртани као плодови уобразиље. Њихове међусобне борбе често више личе на игре, него на опасне сукобе на живот и смрт (fol. 26 r., 59 r., 70 v., 139 r.). Само у мотивима који су директно копирани са старих узора задржала се почетна оригинална романска концепција животињске борбе, например на иницијалу В, орао и зец (Лука 9,1-fol. 128 v.) који сасвим личи на један иницијал Мирослављевог јеванђеља. Поред иницијала састављених од тела живих бића, појављују се у Дивошевом јеванђељу-истина ређе-и декоративна слова састављена од трака и биља. Међу иницијалима те врсте нарочито упада у очи велико С на почетку Матеја 24,3 (fol. 40 r.) које много личи на једно С из Мирослављевог јеванђеља.[11] У посебну групу одвајају се тврдо цртани и шарено обојени иницијали изведени лењиром и шестаром. То су у Дивошевом јеванђељу два В на fol. 112 r. и 130 r. Једноставнији иницијали истог карактера већ су раније запажени у босанским рукописима нарочито у Копитаровом јеванђељу.[12] У скромније украшеним босанским рукописима често се појављују мањи иницијали изведени само црвеном контуром. Та веома читка слова појављују се у скоро идентичним облицима у Манојловом и Дивошевом јеванђељу[13], ипак су у новопронађеном рукопису иста слова прецизније и богатије изведена.

Упоређења између Дивошевог јеванђеља и њему сродних босанских рукописа, не пружају неке важније резултате из простог разлога, што сви рукописи босанског стила, настали у босанској средини, својим квалитетима не достижу уметничку висину новопронађеног рукописа.

---

[11] В. Стасовъ, Славянскій и восточный орнаментъ, Санкт-Петербургъ 1887, табла XV, сл. 8.

[12] J. Шидак, о. с., табле.

[13] М. Н. Сперанскій, о. с., стр. 22.

Сви слични босански илуминирани текстови са њиховим заставама, иницијалима и ретким минијатурама, делују као детиња подражавања знатно искуснијих мајстора Дивошевог јеванђеља. Доста је упоредити један од најчешћих иницијала новопронађеног рукописа, слово И које представља човека са расцветалим дрветом. Исти мотив у Манојловом јеванђељу Сперански описује као „жену с чираком“ погрђујући илуминатора иницијала као „немудрящаго плохого рисовальщика“.[14] Још неспретније цртеже истог иницијала шарају писари Чајничког јеванђеља[15] и млађих босанских рукописа.[16] Иста немоћ да се понови облик оригинала показује се и на иницијалима Гиљфердинговог босанског апостола (бр. 14, Публ. Библ.). Тврдо цртани адосирани орлови, преузети из иницијалне орнаментике XIII века, вешто су пренесени у Дивошево јеванђеље (fol. 180 r.), док илуминатор босанског лењинградског апостола деформише исти стари иницијал у шарени орнамент који потсећа на дечији цртеж.

Захваљујући срећном налазу откривени су почетни облици босанског минијатурног сликарства које нам је до сада било познато претежно по касним рукописима. У историјском развоју босанске минијатуре иницијали Дивошевог јеванђеља заузимају нарочито важно место. Настале на раскрсници византијских и приморских утицаја, оне у суштини припадају касној медитеранској романици. По њима се види са којом су се упорношћу у босанским ћирилским рукописима одржавали и првих деценија XIV века исти они романски елементи који су доминирали у српским рукописима Захумља крајем XII века. Гледана из Приморја, или из Србије босанска минијатура изненађује својим традиционализомом. Око 1330 године, кад је непознати преписивач и илуминатор цртао и бојио иницијале своме клијенту Дивошу Тихорадићу, у средњевековној Србији и Далмацији минијатурно сликарство имало је изразито илустративни карактер. Илуминатори босанских рукописа, колебајући се између символа и декорације, уопште се не упуштају у исцрпније илустровање текста. Везујући се спонтано за необични облик, они негују, понављају и модификују мотиве декоративног карактера који се столећима понављају у разним техникама и материјалима. Скоро сваки од иницијала Дивошевог јеванђеља има своју дугу генезу и своје широко подручје распрострањености. Тако, напр., иницијал В испред текста Луке 9,1, представља један од најчешћих мотива иницијалне орнаментике, можда и символике. Иницијал показује орла који убија зеца (fol. 128 v.). Текст иза иницијала („сазвавши дванаесторицу апостола даде им силу и власт над свим ђаволима“) допушта предпоставку да је призор схваћен символично-орао као символ добра, зец као символ зла. Исти иницијал појављује се већ у Мирослављевом јеванђељу (на fol. 223 v.)[17] и као рељеф на средњем порталу млетачког Светог Марка који је настао у

[14] М. Н. Сперанскій, о. с., стр. 25.

[15] П. Момировић, о. с., стр. 173, сл. 2.

[16] В. Стасов, о. с., табла XXXIII, сл. 24 и 37.

[17] Л. Мирковић, Мирослављево јеванђеље, Београд 1950, сл. 20.

[18] O. Demus, The Church of San Marco in Venice, стр. 250—251, fig. 69.

другој четвртини XIII века.[18] Идентичан мотив орла са зецом, понавља се у венецијанској декоративној пластици XIII века на познатим кружним рељефима који су стављани на фасаде црквене и цивилне архитектуре.[19] Хронолошки је најближи босанском иницијалу скоро исти иницијал на Есфигменском свитку бр. 10 из првих година XIV века.

У нашој средњевековној пластици XIII века сасвим слични рељеф орла са зецом појављује се на једном фрагменту из Богородице Љевишке у Призрену. Знатно старији су рељефи исте садржине са двоглавим, или једноглавим, орлом и зецом на парапетним плочама олтарских преграда, али су они друкчије цртани и немају ближе везе са мотивима иницијала.

По свом пореклу оријентална и прастара фигурална и декоративна тематика иницијала у Дивошевом јеванђељу добила је у уметничкој обради романоготске облике. Ма колико били мотиви иницијала застарели, они се на нивоу доста скромних амибција уметничког заната уклапају у живу уметност европског Медитерана из око 1300—1330 г. Иста наивна заинтересованост за фантастичну зоологију Средњег века појављује се на рељефима дечанских клесара и на иницијалима босанских илуминатора. Сличности између крилатих змајева са јарчевом главом на јужној бифори дечанске западне фасаде[21] и истих чудовишта у Дивошевом јеванђељу (fol. 36 v.; fol. 70 v.) и Београдском босанском јеванђељу[22] нису случајне. Исте романо готске симбиозе у дечанској пластици и иницијалној орнаментици босанских рукописа настале су око 1330 године. Иако се оне разликују у материјалу, у форматима и квалитетима, ипак се види да су изникле из заједничке атмосфере у залеђу наших приморских градова. Дивошево јеванђеље наручено је за племића босанскога Завршја, области која је својим комуникацијама тежила ка Сплиту. Ова чињеница у знатној мери олакшава даља испитивања. Одавно се у нашој историји уметности користи податак Томе архиђакона о путовањима сплитских мајстора Матије и Аристодија златара и сликара у унутрашњост Босне.[23] Захваљујући задарским документима о обојици браће, њихова се делатност може тачно датирати у прелазне деценије од краја XII до првих година XIII века. Недавно је В. Ђурић, испитујући минијатуре Хваловог рукописа и Хрвојевог мисала, показао колико је сликарство мајстора војводе босанског и херцега сплитског везано за локалну сплитску уметност раног XV в.[24]

Сада се појавом јеванђеља Дивошевог, из првих деценија XIV века, знатно јасније оцртавају сплитско-босанске уметничке везе, а с

---

[19] S. Bettini, La scultura bizantina, vol. II, Firenze 1944, стр. 15; Стасов, CXXV, сл. 18; о истим рељефима код нас: Lj. Karaman, O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, Starohrvatska Prosvjeta, sv. 6, Zagreb 1958, str. 67; I. Petricioli, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji, Split 1953, br. 7. sl. 1.

[20] В. Стасов, о. с., т. CXXV, сл. 18.

[21] В. Петковић — Ђ. Бошковић, Дечани I, Београд 1941, т. XL, 1.

[22] С. Радојчић, о. с., табла XXIV.

[23] С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, стр. 11—12.

[24] В. Ј. Ђурић, Минијатуре Хваловог рукописа, Историски гласник, бр. 1—2 Београд 1957, стр. 39—52.

њима и развојна линија босанске минијатуре. Новопронађено јеванђеље много мења наша досадашња схватања о карактеру босанске минијатуре. Тек сада се показује да су носиоци развоја рукописи знатно виших квалитета у које се укључују, поред Дивошевог јеванђеља, и босански Зборник из Марчиане[25] и Хвалов рукопис и Хрвојев мисал. Идеја о комплетној наивности босанских илуминатора по којој би Копитарово јеванђеље и Ватикански рукопис[26] били главни представници „босанског стила" минијатуре мораће се напустити. Дивошево јеванђеље показује да су сва наша досадашња нагађања о карактеру и вредности босанске минијатуре почивале на несигурним претпоставкама. Приближно датирани материјал који је први прикупио Стасов у своме монументалном делу пружао је заиста привлачну слику босанске наивне полусеоске уметности. Сада је постало јасно да лоше копије бољих рукописа не могу представљати главне репрезентанте једне уметности која је била знатно виших квалитета и не толико самостална као што се до сада замишљало.

[25] J. Шидак, Маргиналије уз један рукопис „Цркве босанске" у млетачкој Марчиани, Слово, 6—8, Загреб 1957, стр. 134—152; J. Максимовић, Илустрације млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни, Историски гласник 1—2, Београд 1957, стр. 117—130

[26] V. Vrana, Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1942 str. 818—820.

JELICA ĐURIĆ—RAJKA IVANIŠEVIĆ

L'EVANGILE DE DIVOŠ TIHORADIĆ PROVENANT DES PREMIÈRES DÉCADES DU XIVe SIÈCLE

Résumé

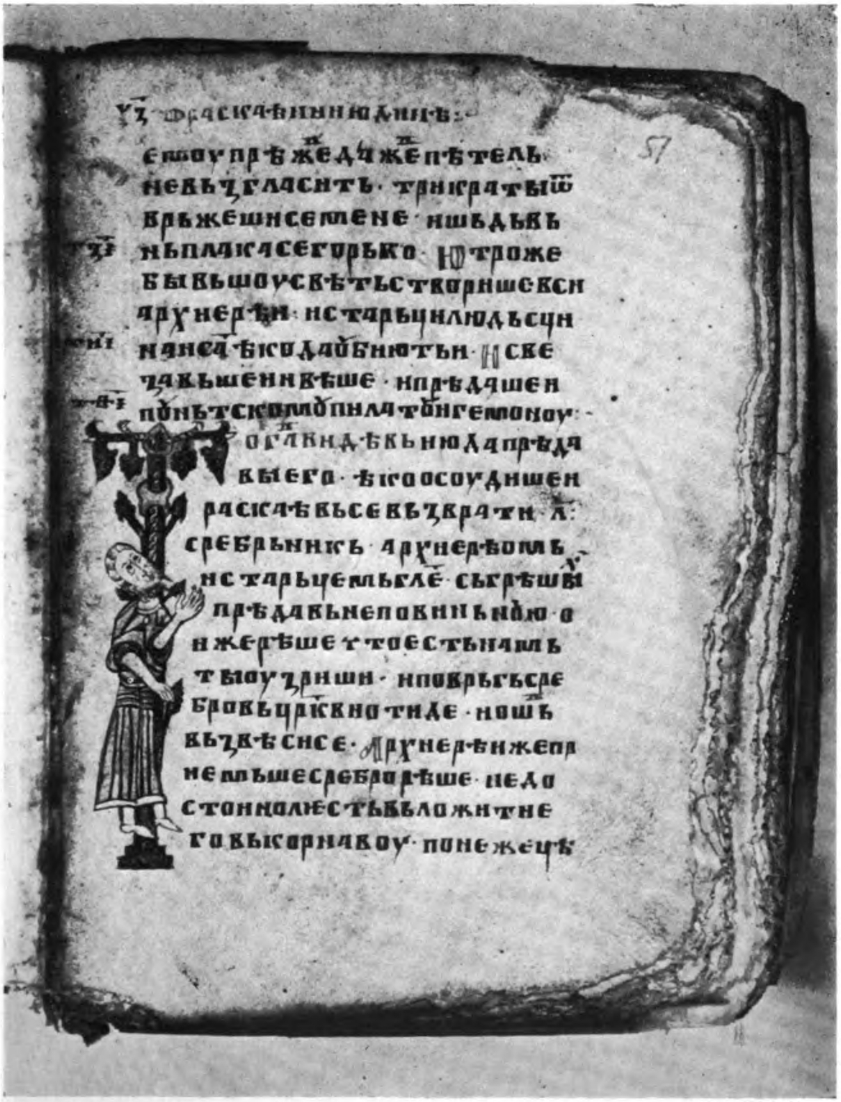
En septembre 1960 on découvrit dans le petit monastère de Podvrh près de Bijelo Polje une bibliothèque de manuscrits. Celle-ci contenait, entre autres, plusieurs exemplaires sur parchemin. Un tetraévangile de l'époque vers 1330 est particulièrement important. Il comprend 60 initiales relativement bien conservées. Le tetraévangile en question a été écrit et illuminé pour la bibliothèque du noble bosniaque Divoš Tihoradić. Les initiales de style romano-gothique du XIVe siècle montrent un aspect nouveau de l'art bosniaque du moyen âge, insuffisamment connu jusqu'ici. Les premiers résultats de l'étude de ce manuscrit sont publiés dans cet article. Il en ressort que les opinions, souvent exprimées sur l'originalité des initiales dans les manuscrits de Bosnie, sont certainement exagérées.

Le nouveau tetraévangile démontre que les enlumineurs bosniaques des débuts du XIVe siècle maintenaient la tradition ancienne des miniatures de la fin du XIIe siècle, provenant de la région voisine de Zahumlje. Donc l'ornementation des initiales de l'évangile de Divoš Tihoradić continue et développe l'ancien art roman de l'évangile de Miroslav, tout y ajoutant des éléments gothiques nouveaux.

Сл. 1. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 54 r. Марко 1, 1 — застава и иницијал З.

Fig. 1. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 54 r. Marc 1,1 — frontispice et initiale З (Z).

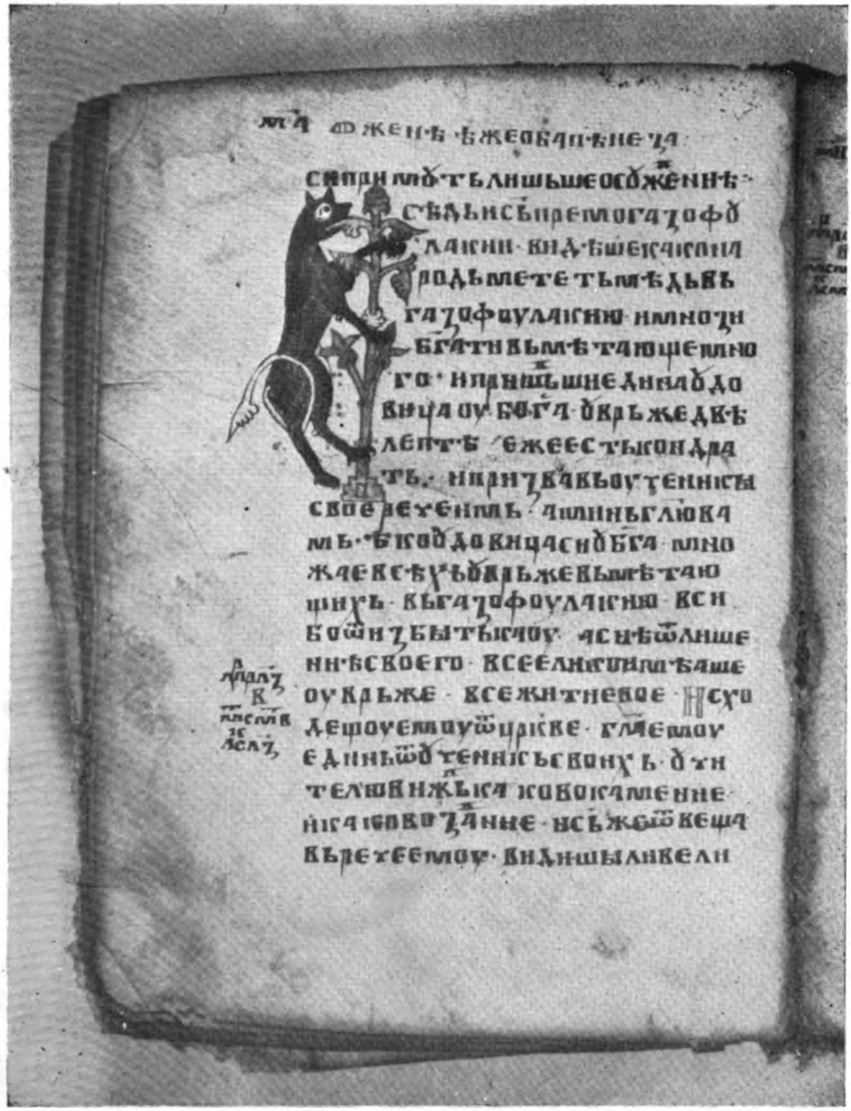
Сл. 2. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 51 r. Матеј 27,3 — иницијал Т.
Fig, 2. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 51 r. Math. 27,3 — initiale T

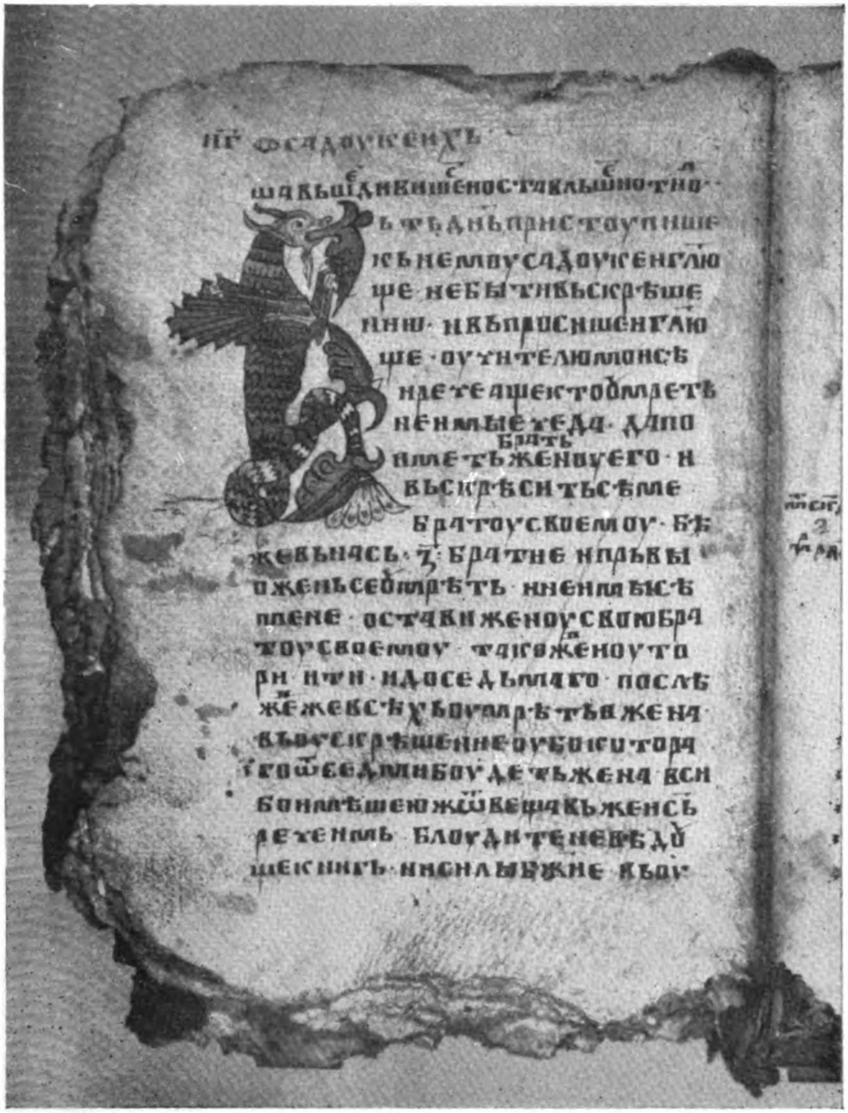
Сл. 3. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 140 v. Лука 12,16 — иницијал Ч.
Fig. 3. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 140 v. Luc 12,16 — initiale Ч (Č).

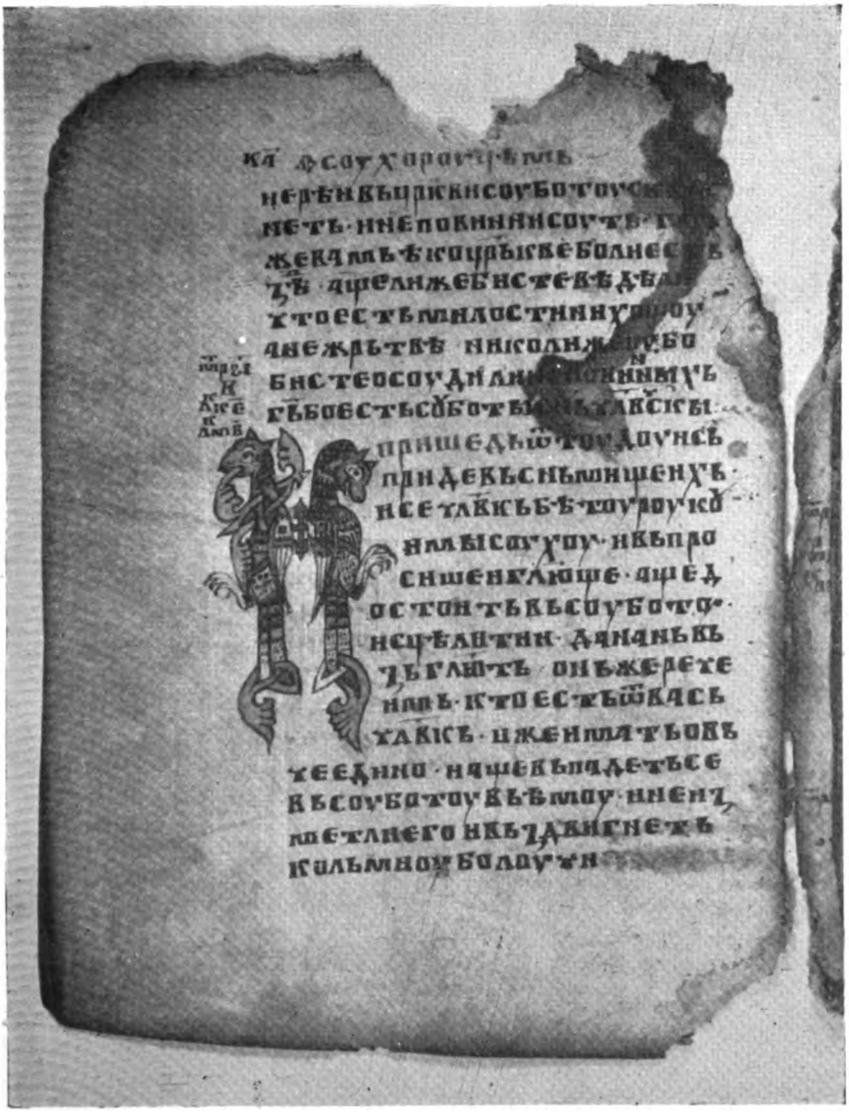
Сл. 4. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 47 v. Матеј 26,31 — иницијал Т.
Fig. 4. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 47 v. Math. 26,31 — initiale T.

Сл. 5. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића. fol. 92 v. Марко 12,41 — иницијал Н.
Fig. 5. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 92 v. — Marc 12,41 — initiale N.

Сл. 6. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 36 v. Матеј 22,23 — иницијал В.
Fig. 6. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 36 v. Mathias 22,23 — initiale B.

Сл. 7. — Јеванђеље Дивоша Тихорадића, fol. 8 v. Матеј 12,9 — иницијал Н.
Fig. 7. — Évangile de Divoš Tihoradić, fol. 8 v. Math. 12,9 — initiale N.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

Б. ФЕРЈАНЧИЋ

О ПОВЕЉАМА КРАЉА СТЕФАНА ДУШАНА МАНАСТИРУ ТРЕСКАВЦУ КОД ПРИЛЕПА

Доласком на власт младог краља Стефана Душана (1331) почиње последња етапа ширења српске државе према југу, у којој ће њене границе бити померене све до Јегејског Мора и Коринтског Залива. Већ у првим годинама Душанове владе искрсла је погодна прилика за напад на суседне византијске области: 1333. г. у Србију је пребегао истакнути византијски војсковођа Сиргијан, па је српски краљ желео да то искористи и да од Византије освоји нове територије. У тада организованом походу српска војска је за кратко време заузела неколико важних византијских градова: Прилеп, Струмицу, Охрид и Костур, али су убрзо, новом констелацијом прилика, даље акције прекинуте. Сфранцес Палеолог, плаћеник византијског цара Андроника III Палеолога, изненада је убио Сиргијана, а истовремено је српским северним границама запретила опасност од угарског краља Карла Роберта. Због тога је Душан напустио даља освајања и са царем Андроником III Палеологом закључио примирје (августа 1334), по коме је Србија задржала већи део освојених области са градовима: Прилепом, Охридом и Струмицом.[1]

Добијањем важног византијског града Прилепа и околне области, дошао је у границе српске државе и манастир недалеко од града, познат под именом Трескавац, чија је црква посвећена Успењу Богородичином.[2] Већ у првим годинама српске власти у Прилепу Душан је пожурио да покаже особиту дарежљивост према обитељи тако значајног манастира, утолико пре што је Трескавац већ био предмет пажње краља Милутина (1282—1321); иако се у његово време још налазио изван

[1] К. Јиречек — Ј. Радонић, Историја Срба I, Београд 1952, 214 сл. сматра да је Србија тада задржала само Струмицу и Прилеп. Међутим, свакако да је, поред ових градова, у српским рукама остао и Охрид. Уп. М. Динић, За хронологију Душанових освајања византиских градова, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 4, Београд 1956, 7; Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959, 471 сл.

[2] За занимљиво локално предање о пореклу имена Трескавац в. Ј. Хаџи-Васиљевић, Прилеп и његова околина, Београд 1902, 102—106. Описујући положај манастира Хаџи-Васиљевић, н. д. 80, каже да се он налази: „испод самог Златоврха а на огранку његову, на огранку Трескавца, на месту званом Манастирци. Далеко је од Прилепа један и по до два сата и не види се из Прилепа."

граница Србије. О томе сведочи податак архиепископа Данила да је Милутин приложио велики број потребних ствари манастиру Трескавцу: иконе оковане златом и украшене бисерима, затим кадионице и свакојаке друге црквене потребе.[3] Међутим, Милутин се није задржао само на овоме, него је манастиру Трескавцу давао и земљишне поседе, свакако у областима које су биле у границама његове државе.[4]

Науци су познате три хрисовуље краља Стефана Душана, дароване манастиру Успења Богородичиног код Прилепа, од којих је само једна јасно датирана са 1335. г.[5] Остале две хрисовуље нису датиране.[6] Питањем хронолошког односа између трескавачких повеља позабавио се још С. Новаковић, исправно закључивши да је прва по реду она са наведеним датумом (1335); у аренги тога документа се говори како је Душан освојио Прилеп и остале градове, због чега и дарује имања манастиру Трескавцу.[7] Што се тиче друга два документа Б и В, С. Новаковић сматра да је Б поновљена прва повеља са неким додацима, а В опет поновљена Б и то приликом доласка Душановог сина Уроша у Прилеп.[8] У погледу хронологије Б и В, Ј. Хаџи-Васиљевић предпоставља да су обе хрисовуље издате 1345. г., непосредно пред Душаново крунисање за цара;[9] С. Новаковић их датира у време између 1335. и 1346. г., наглашавајући да је В свакако издата после 1340. г.[10]

Наша намера није да у овом прилогу улазимо у решавање међусобне хронологије трескавачких повеља, нити да идентификујемо и убицирамо бројна села, селишта, метохе и друге ситне поседе, поменуте у овим документима. Обратићемо пажњу само на неке елементе који, по нашем мишљењу, дају јасне индиције за сумњу у аутентичност Б.

---

[3] Животи краљева и архиепископа српских, издао Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 136 сл. Уп. Хаџи-Васиљевић, н. д. 96.

[4] У првој Душановој повељи манастиру Трескавцу дарује се село Јелењешци које је „приложио господин краљ за душу". Уп. Гласник СУД XLI (1875) 360. У првој и другој Душановој повељи манастиру се прилаже метох св. Николе у Пологу, који је приложио „светопочивши краљ". Уп. Гласник XLI, 360; Гласник СУД XI (1859) 135.

[5] Гласник XLI, 358—361. (У даљем излагању ова повеља је означена са А). Хаџи-Васиљевић, н. д. 89, каже да је В. Григорович, приликом обиласка Трескавца, видео у манастирској библиотеци: „само оне три хрисовуље на кожи које су, сада, познате у нашој домаћој литератури".

[6] Гласник XI, 130—137 (у даљем излагању Б); Гласник СУД XIII (1861) 370—376 (у даљем излагању В).

[7] С. Новаковић, Два прилога к српским старинама, Гласник СУД XLI (1875) 356 сл. Та аренга гласи: „светыхь моихь прѣродитель Симеѡна и Савоу прѣѥмь грады довольны, надь ними же Грьци ѡбладахоу, прѣѥхь же и градь глаголѥмыи Прилѣпь, и деже ѥсть монастирь прѣсветыѥ Богородице, ꙗже глаголѥмоѥ мѣсто Трѣскавьць". Уп. Гласник XLI, 358; С. Станојевић, Студије о српској дипломатици. VII. Интервенција, Глас САН 96 (1920) 55.

[8] Новаковић, Два прилога, 357.

[9] Хаџи-Васиљевић, н. д. 97—100. Он је у свом раду о Прилепу и околини дао превод целог текста А, док је Б и В само поменуо.

[10] С. Новаковић, Прилеп у првој пол. XIV в., Глас САН 80 (1909), 15 сл.

Међу бројним поседима датим манастиру Трескавцу у Б, налазимо и селиште Костино„ що приложи Констаньдинь Севастократоровикь“ са свим правинама.[11] Потребно је одмах нагласити да је селиште Костино поменуто и у В, али без детаља да га је приложио Константин Севастократоровић.[12] Нема никакве сумње да у личности овог Константина треба тражити сина неког великаша са високим достојанством севастократора, о чему сведоче и слични примери из других извора, где се такође поједине личности ближе одређују према титули оца или неког другог претка. На једној икони у манастиру Хиландару постоји натпис да је дарована на гроб Угљеше Деспотовића, свакако сина деспота Угљеше Мрњавчевића.[13] Говорећи о женидби Лазара Бранковића са Јеленом Палеолог, ћерком деспота Томе, децембра 1446 Ш., наши летописи називају Ђурђевог сина „Деспотовикь“.[14] Писмо другог Ђурђевог сина, слепог Стевана Бранковића, упућено Дубровчанима због заоставштине покојног деспота и његове супруге (12. августа 1457 Ш.), има печат са натписом „Степань Деспотовикь“.[15] Једна летописна белешка каже да су 1485. г. дошли из Ердеља „сынови слѣпааго Стефана Деспотовикя у Срѣмь: Георгь и Иоань деспоть“.[16] Најзад, у которском документу из 1456. г. помиње се неки Мароје Бућић као протовестијаревић,[17] за кога је већ С. Новаковић исправно претпоставио да је потомак Душановог протовестијара Николе Буће.[18]

Дакле, за идентификацију личности наведене у Б располажемо са два елемента: именом Константин и севастократорском титулом његова оца. С. Новаковић само истиче да помен ове личности: „сведочи да је у Прилепу боравио и неко од царског рода, пошто је познато да се титула севастократора давала само блиском роду владалачке куће.“[19] Мислимо да у погледу Константина, који је у Б очигледно поменут као позната личност, не може бити никаквог двоумљења: ради се о Константину, сину севастократора и деспота Дејана, као што је већ

---

[11] Гласник XI, 136.

[12] Гласник XIII, 372.

[13] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, Београд 1902, 45, бр. 138. Уп. И. Руварац, Старински прилошци, Старинар 9 (1892) 119—122; Л. Мирковић, Монахиња Јефимија, Сремски Карловци 1922, 7, сл; Б. Ферјанчић, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд, 1960, 171, н. 87.

[14] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, 235.

[15] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, Београд — Сремски Карловци 1934, 157 сл. бр. 732; А. Ивић, Стари српски печати и грбови, Прилог српској сфрагистици и хералдици, Нови Сад 1910, 37, бр. 64. Уп. Ј. Радонић, Споразум у Тати 1426, Глас САН 187 (1943) 223, н. 3.

[16] С. Новаковић, Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456—1502, Нови Сад 1886, 66.

[17] F. Miklosich, Monumenta Serbica, Vindobonnae 1858, 465.

[18] С. Новаковић, Византиски чинови и титуле у Србији, Глас САН 78 (1908) 262.

[19] Новаковић, Прилеп у првој пол. XIV в. 23. Није јасно да ли С. Новаковић мисли на неког рођака династије Палеолога, или српске владајуће породице.

предпостављао Ђ. Даничић.[20] Навођење Константина Дејановића са епитетом севастократоровић, јасно показује да је његов отац Дејан већ имао високо достојанство севастократора, а то a priori даје 1346. г. као terminus post quem за настанак Б. Као близак рођак Немањића (муж Душанове сестре Теодоре)[21] Дејан је титулу севастократора добио свакако после проглашења царства (16. априла 1346), јер је право на њено додељивање, како у Византији, тако и у Србији, припадало искључиво цару.[22] Међутим, није познат тачан датум када је Дејан постао севастократор; он се први пут помиње са овом високом титулом тек 22. децембра 1354. у писму авињонског папе Инођентија VI (1352—1362)[23], а у домаћим изворима у Душановој повељи манастиру Архиљевици од 10. августа 1355.[24] У погледу титуле Дејан је и даље напредовао, па је, пред сам крај Душанове владе, или вероватно за време цара Уроша (1355—1371) добио и знаке деспотског достојанства.[25] Међутим, иако је Константин у Б наведен као син севастократора, додељивање титуле деспота Дејану не представља никакав terminus ante quem за настанак Б. Душанов зет је у изворима и традицији остао боље познат као севастократор, о чему сведочи и чињеница да је у Пчињском поменику, започетом првих година XV в., поред Дејановог имена са стране додата титула деспота.[26] Свакако да је и састављачу Б Дејан био боље познат као севастократор, па је Константин зато и добио епитет севастократоровић.

Анахронистички помен Константина Дејановића као сина севастократора у једном документу из времена пре 1346. г., није једини елеменат на коме почива наша сумња у аутентичност Б. Постоји још неколико

[20] Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских I, Београд 1863, 472. Постоји могућност да је у Б поменут син неког византијског севастократора. У том случају једино би дошао у обзир Константин Анђео, син севастократора Јована I Тесалијског. Међутим, постоји неколико елемената који ту претпоставку побијају. Пре свега чињеница да личност Константина Севастократоровића није поменута у В, ма да се и овде Трескавцу дарује селиште Костино; затим и сама локализација овог поседа: свакако да се ради о данашњем селу Костинци, недалеко од пруге Скопље-Прилеп, око 20 км. северозападно од Прилепа. Најзад, не изгледа ни мало вероватно да је Константин Анђео у току кратке владе у Тесалији (1295—1303) даровао манастиру Трескавцу једно удаљено селиште у пограничној византијској области према Србији.

[21] M. Purković, Byzantinoserbica, Byz. Zeitschrift 45 (1952) 45 сл.; М. Рајичић, Севастократор Дејан, Историјски гласник 2 (1952) 22.

[22] G. Acropolitae Opera I, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1903, 34; Pseudo-Kodinos De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae, ed. J. Bekkerus, Bonnae, 1839, 101. Што се тиче Србије у изворима нема података да је Душан пре априла 1346. г. некога одликовао високом византијском титулом (деспота, севастократора итд.) чије је додељивање спадало у прерогативе царске власти. Уп. Ферјанчић, н. д. 157—181.

[23] Јиречек-Радонић I, 222; М. Пурковић, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934, 63.

[24] С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 738—740. Уп. Рајичић, н. д. 116.

[25] Уп. Рајичић, н.д. 22; Ђ. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV в., Старинар 7—8 (1956—7) 117; Ферјанчић, н.д. 170.

[26] С. Новаковић, Споменик САН 29 (1895) 9.

индиција за то; пре свега потпис. Од три Душанове повеље манастиру Трескавцу потпис је сачуван једино у Б и гласи: „† Стефань вь Христа Бога благωвѣрни краль и самодрьжаць Срьблемь и Поморью и Грькωмь и Блгаромь".[27] Сумњу у његову аутентичност улива свакако други део почевши од речи „Срьблемь".

Потписи на Душановим краљевским повељама показују неколико варијаната. Најједноставнији облик Душановог потписа пре 1346. г., „Стефань краль", сачуван је на повељи Дубровчанима од 19. маја 1334. г.[28] На једној недатираној повељи манастиру Хиландару Душан је потписан: „† Стефань вь Христа Бога вѣрны краль".[29] Сличан овоме, мада нешто проширен, је Душанов потпис на повељи манастиру Хиландару од 28. марта 1343.: „† Стефань вь Христа Бога вѣрнь самодрьжавни краль", као и на повељи од 1. јануара 1345. са даровањем неколико села хиландарском пиргу у Хрусији: „† Стефань вь Христа Бога благовѣрни самодрьжьць и краль".[30] Међутим, на бројним документима срећу се и опширнији Душанови краљевски потписи, обогаћени навођењем потчињених земаља. На повељи из 1343. г., којом старцу Григорију дарује цркву Св. Петра у Кориши, Душан је потписан са „Стефань благовѣр'нъ краль всѣхь срьбскихь и поморскихь земль", док је потпис на повељи манастиру Св. Богородице Перивлепте у Охриду, издатој између 1342. и 1345. Ш., нешто друкчији: „† Стефань вь Христа Бога вѣрни краль васѣхь срьбскихь и поморскихь земль".[31] Око 1332. г. Душан издаје повељу манастиру Хиландару са потврдом даровања ранијих српских краљева и додељивањем нових поседа; документ има потпис: „† Стефань вь Христа благовѣрньи краль и самодрьжьць всѣхь срьбскихь земль и поморскихь."[32] Најзад, на хрисовуљи манастиру Дечанима налазимо најопширнији Душанов краљевски потпис: „Стефань вь Христа Бога вѣр'ны крал всѣх срьбских и поморских земль и прѣдѣль грьч'ских и бльгар'скихь".[33] За упоре-

[27] Гласник XI, 137.

[28] Miklosich, Mon. serbica, 107—109. Исти потпис се среће на још неким Душановим документима. Cf. ibid. 109—111, 117 sq., 119, 120.

[29] Ibid. 120—124. Исти потпис се налази на хиландарској повељи од фебруара 1340., као и на повељи коју је Душан заједно са сином Урошем, дао тетовском манастиру између 1337. и 1346. г. Уп. Новаковић, Зак. споменици 409 сл., 657—661. На повељи којом Душан дарује манастиру Хиландару цркву св. Николе Мрачког у Орехову (1339) налази се исти потпис (Новаковић, Зак. споменици 406—408), али аутентичност овог документа није сасвим сигурна. Уп. С. Станојевић, Студије о српској дипломатици, Фалсификати, Глас САН 169 (1935) 34—40.

[30] Новаковић, Зак. споменици 410 сл., 487—489.

[31] Исто 412 сл., 672—674. Уп. С. Станојевић, Студије о српској дипломатици, Потпис, Глас САН 106 (1923) 40. Исти потпис има и осумњичена Душанова повеља из 1342. г. којом се неком Јовану дарује црква св. Николе Мрачког. Уп. Новаковић, Зак. споменици 406—408.

[32] Новаковић, Зак. споменици 402—404. Нешто друкчији је Душанов потпис на хиландарској повељи, издатој између 1332. и 1337 Ш.: „Стефань вь Христа Бога краль и самодрьжьць всѣхь српскихь и поморьскихь земль". Уп. Новаковић, Зак. споменици 405 сл.

[33] М. С. Милојевић, Дечанске хрисовуље, Гласник СУД 12 (1880) 137.

ђивање са потписом сачуваним у Б значајне су и инвокације у Душановим повељама пре 1347. г., због навођења потчињених области. Повеља манастиру Св. Петра и Павла на Лиму из 1343. има инвокацију: „Оурошь четврьти, вь Христа Бога вѣр'ни и самодрьжав'ни господинь всехь срьбскихь земль и помор'скихь и грьчкихь".[34] У повељи од 1. јануара 1345. са даровањем неких села хиландарском пиргу у Хрусији налазимо инвокацију. „Азь рабь Христоу Стефань четврьтыи, вь Христа Бога вѣр'ни краль самодрьжьць всѣхь срьбскихь земль и честникь грьчьскымь странамь".[35] Најзад, на недатираној повељи којом се манастиру Хиландару потврђује посед цркве Св. Николе у Врању, инвокација гласи: „Азь вь Христа Бога вѣр'ни Стефань д по милости Божиеи краль всѣхь срьп'скихь и помор'скихь земьль и честьникь Грькомь".[36]

Наведене варијанте потписа на Душановим краљевским повељама, као и три инвокације, показују да се потпис у Б сасвим издваја од њих, нарочито у погледу два, по нашем мишљењу, врло важна елемента. То је, пре свега, термин „Поморье". У осталим Душановим потписима пре 1346. г. постоји само термин „приморска земља", а нигде Поморје, што је сасвим разумљиво с обзиром на разлику између та два појма: појам приморске земље обухвата зетску обалу Јадранског мора и јавља се, како у потписима претходних српских краљева, тако и у Душановим потписима пре 1346. г., док израз Поморје има сасвим друго значење и односи се на освојене византијске области на обали Јегејског мора. Како су ти крајеви релативно касно дошли под српску власт, то се појам Поморје јавља само у документима после проглашења царства 1346. г.[37] У потпису Б постоји још једна појединост вредна пажње, а по којој се он такође одваја од осталих Душанових краљевских потписа. Сви сачувани потписи на документима пре 1346. везују Душанову краљевску титулу искључиво за територијалне поседе, док је једино у Б она повезана са етничким именима Срба, Грка и Бугара.

Поред ових елемената, у самом тексту Б такође постоје извесне индиције које поткрепљују нашу сумњу. Међу осталим поседима у А се манастиру Трескавцу дарује и пусто селиште „оу Могилѣнехь", које је приложио протосеваст за душу са планином и свим правинама; у истом документу се манастиру даје и Могилица са планином и њивом, али без прецизирања о каквој врсти поседа се ради.[38] Та два локалитета поменута су и у В, као дар манастиру Трескавцу: селиште Могиљани са њивом и ливадама, као и селиште Могилица.[39] Међутим, врло је карактеристично

[34] Новаковић, Зак. споменици 598 сл.

[35] Исто, 487.

[36] Исто, 413.

[37] О разлици између термина приморска земља и Поморје в. М. Динић, Српска владарска титула за време царства, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 5, Београд 1958, 10 сл.

[38] Гласник XLI, 360, 359.

[39] Гласник XIII, 374, 372.

да уместо та два поседа у Б налазимо на два места селиште Могилицу.[40] Да ли из овога може да следи други закључак, него да је каснији саставља Б, уместо два слична топонима Могиљана и Могилице, навео на два места селиште Могилицу? У А се манастиру Трескавцу прилаже црква Св. Николе у Лерину коју је дао „влашки пискоупь“ са људима, виноградом, њивом, воденицом, целом облашћу и правинама.[41] Текст Б такође помиње у Лерину „вь ѥбори“ цркву Св. Николе, са њивом, виноградом, воденицом, баштом, реком и свим правинама, али каже да је цркву приложио „Влахо ѥпископь“.[42] Ма да M. Gyóni не придаје велики значај овој промени имена, констатујући да је то само „un calque fait après le modèle d'un Βλαχοεπίσκοπος (cf. Βολγαροεπίσκοπος)“ [43] сматрамо да је ова трансформација важна. Састављач Б вероватно није знао за некадашњу влашку епископију, па је од њеног прелата поменутог у А, направио властито име епископа. Најзад, у тексту Б поменута је титула протоновилисима, која не постоји у касно-византијском царству,[44] па је вероватно нема ни у Србији.[45].

Верујемо да су наведене индиције довољне да, у најмању руку, доведу у питање аутентичност Б. Свакако да би детаљно испитивање и убикација поседа поменутих у свим трескавачким хрисовуљама дала нове елементе не само за утврђивања степена аутентичности Б, већ и за проблематику хронологије и међусобног односа ових докумената.

---

[40] Први пут као „селище Могылица“ са њивом, ливадом и свим правинама (Гласник XI, 132), а други пут „селище Мо(гы)лица“ са људима, њивом, виноградом, воденицом, вртом и свим правинама. Уп. Гласник XI, 134.

[41] Гласник XLI, 360. У специјалној расправи M. Gyóni, L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe—XIVe siècles, Etudes Slaves et Roumaines 1 (1948) 148—159, 224—233, прати појаву влашког епископа у изворима. Тај прелат егзистира у једном списку византијских епископа потчињених Охридској архиепископији из 1087—1090. (Ibid. 155—159), а исто тако као „ὁ Βρεανότης ἤτοι Βλάχων“ и у списку из времена између 1157. и 1183. Cf. ibid. 224—226. Мађарски научник региструје и помен влашког епископа у А, претпостављајући чак да се манастир Трескавац налазио у његовој дијецези. Што се тиче убикације његовог седишта, M. Gyóni прихвата идеју И. Драгомира (Vlachii din Serbia in sec. XII—XIV, An. Inst. Ist. Nat. 1, 1921—2, 291) да се оно налазило у околини Прилепа, па настоји да облик Βρεανότη из византијских извора идентификује са Горњим и Доњим Врановцима, северно од Прилепа. cf. Gyóni, o. c. 231 sq.

[42] Гласник XI, 136. Иста трансформација имена овог епископа запажа се у В. Уп. Гласник XIII, 373.

[43] Gyóni, o. c. 230, н. 15.

[44] У средњо-византијском периоду постоји титула новилисима са врло високим рангом; долази одмах иза титуле цезара. Cf. De cerimoniis I, ed. Bonn. 225—229.

[45] Новаковић, Прилеп у првој пол., 22 сл.

B. FERJANČIĆ

NOTES SUR LES CHARTES DU ROI STEPHANE DOUCHANE AU MONASTERE DE TRESKAVATS

Résumé

Parmi les nombreux actes du roi serbe Stéphane Douchane, datés entre 1331 et 1346, nous trouvons trois chartes offertes au monastère de Treskavats, près de Prilep. De ces documents, appelés chrysobulles, par lesquels le roi de Serbie dote le monastère d'un grand nombre de villages et d'autres domaines, le premier seulement porte la date de 1335 (cf. *Revue de la Société scientifique de Serbie*, 41, 1875, p. 358—361). La date n'est pas preservée sur les deux autres documents (cf. *Ibid.*, 11, 1859, p. 130—137; 13, 1861, p. 370—376). Toutefois, étant donné que dans ces documents Duochane porte le titre de roi, on peut supposer que ces chrysobulles avaient été composés avant 1346. Bien que jusqu'ici la science historique ne mettait pas en doute l'authenticité de ces documents, nous croyons que certains détails nous fournissent des indices qui permettent d'émettre certains doutes quant à l'authenticité de la seconde charte offerte par le roi Douchane au monastère de Treskavats.

Il ressort du texte que ce document confirme au monastère de Treskavats la possession d'un village abandonné (Kostino), déjà offert par Constantin Севастократоровикь, donc par le fils d'un grand seigneur portant le haut titre de sebastocrateur. Ceci n'est point un exemple isolé, vu que dans les sources serbes médiévales un personnage est determiné d'après le titre de son père. Parmi les personnages du XIVe siècle connus sous ce nom, on ne peut songer qu'à Constantin, fils du sebastocrateur et despote Déyane. Cependant, cette identification fixe *a priori* l'année 1346 comme *terminus post quem* de la composition de notre chrysobulle, étant donné que seul l'empereur avait le droit d'attribuer le titre de sebastocrateur. Avant son couronnement (le 16 Avril 1346), Duochane n'avait pas le pouvoir de donner à Déyane cette haute dignité. La signature suivante est un autre élément qui nous permet de déplacer la donnation de cette chrysobulle après 1346: † Стефань вь Христа Бога благωвѣрни краль и самодрьжаць Срьблемь и Поморью и Грькωмь и Бльгарωмь". De toutes les signatures du roi serbe Douchane (entre 1331 et 1346), ce n'est que dans celle-ci que nous rencontrons le nom de Pomorje, désignant une contrée au bord de la baie de Salonique. Vu que ce territoire est conquis relativement tard par les Serbes, celui-ci n'est mentionné que dans les documents impériaux de Douchane, donc après 1346. La dénomination géographique de Pomorje, employée dans un document datant avant 1346, ne peut représenter autre chose qu'un anachronisme d'un falsificateur maladroit. A côté de ces indices fort évidents, le contenu de notre chrysobulle fournit d'autres détails justifiant nos doutes, tel que la mention d'un même domaine en deux endroits et la transformation du titre d'évêque valaque en évêque Vlaho, nom personnel.

GORDANA BABIĆ

SUR L'ICONOGRAPHIE DE LA COMPOSITION „NATIVITÉ DE LA VIERGE" DANS LA PEINTURE BYZANTINE

Dans la peinture byzantine, de nombreuses images représentent la Nativité de la Vierge. Pendant des siècles, cette composition ornait les pages des manuscrits et les murs des églises. Cependant, les plus anciennes réalisations picturales de ce thème iconographique qui nous sont parvenues, datent du IXe et Xe siècle. La fresque de Kizil-Tchoukour (fin du IXe — commencement du Xe siècle) en Cappadoce[1], et la miniature du Ménologe de Basile II (976—1025), où la Nativité de la Vierge figure comme l'illustration du 8 septembre (Vat. gr. 1613, fol. 22)[2], semblent être actuellement les plus anciennes compositions connues. Plus nombreux sont les exemples de la même scène dans la peinture du XIe et XIIe siècle: la fresque de la cathédrale de Kiev (1037)[3], la miniature de l'évangéliaire comportant le synaxaire, de la Bibliothèque de Vatican, daté du XIe siècle (Vat. gr. 1156, fol. 246 v.)[4], la fresque d'Ateni en Georgie[5], la mosaïque de Daphni[6], les miniatures de deux manuscripts (XIIe siècle) illustrant les Homélies de Jacques le Kokinobaphos (Vat. gr. 1162, fol. 29 et Par. gr. 1208, fol. 38v.)[7], et du Ménologe incomplet de la Bibliothèque Nationale de Paris, daté également du XIIe siècle (Par. gr. 1528, fol. 153), ensuite, une icône provenant du Sinaï du milieu du XIIe siècle[8], les fresques de la cathédrale de Mirož (Pskov) de l'année

[1] N. et M. Thiery, Église de Kizil-Tchoukour, Monuments Piot 1958, 50, 128.

[2] C. Stornajolo, Il Menologio di Basilio II (Cod. Vat. gr. 1613), Milano 1907, II, fol. 22; S. Der Nersessian, Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter written for Basil II, Byzantion XV, 1940—1941, 104—125.

[3] История русского искусства, I Москва 1953, 187.

[4] K. Weitzmann, New Testament manuscript Studies, Chicago 1950, 156; В. Н. Лазарев, История византийской живописи, I, Москва 1947, 108.

[5] Ш. Я. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, I, Тбилиси 1957, 85, 97—98, сл. 62; Лазарев о. с, 101, 310—311.

[6] G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1896, pl. XVIII.

[7] C. Stornajolo, Le miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Vat. gr. 1162), Roma 1910, 9.

[8] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ, I, Athènes 1956, 99 et 101; II, 1958, 107—109.

1156[9], de Nerezi (1164)[10], de Neredici (1199)[11], de Bertubani en Georgie (1212—1223)[12] et par la suite de nombreuses images plus tardives. La composition de la Nativité de la Vierge est peinte soit comme une des scènes du cycle biographique marial, inspiré par les textes apocryphes du recit de Pseudo-Jacques, soit isolée et rattachée aux textes relatifs à la naissance de Marie (ménologes, homélies, synaxaires).

Déjà les plus anciennes compositions destinées à illustrer la Nativité de la Vierge, montrent que sa formule iconographique n'est pas identique partout. C'est une scène synthétique, formée par des actions différentes, mais qui se passent simultanément: la mère, Anne, se repose étendue sur son lit, une ou deux servantes la soignent; les sages-femmes s'occupent du bain de l'enfant; quelques femmes entrent dans la pièce apportant à Anne des bols, des vases ou des plats; parfois l'enfant apparaît de nouveau dans la même image, couchée dans son berceau et gardée par la servante qui file ou qui agite un éventail; sur les compositions du XIVe siècle et plus tard, même le père Joachim participe dans l'événement, ou comme un simple spectateur ou bien il tient sa fille dans ses bras.

Tous ces éléments de la composition ne se repètent pas constamment au cours des siècles. Pourtant le motif de la mère étendue sur son lit et le bain de l'enfant au premier plan, aussi bien que le cortège de femmes qui s'approchent vers Anne au fond du tableau, forment la partie stable et presque immuable de l'image.[12a] Bien qu'il soit impossible d'établir le moment précis de la création iconographique de cette composition, nous sommes en mesure actuellement de déterminer, d'une façon suffisamment exacte, les origines des ces principaux motifs et la diversité des sources et des modèles dont disposaient et s'inspiraient les peintres byzantins.

Ce thème de la naissance, ancien et bien connu déjà dans l'antiquité, figurait souvent dans des cycles biographiques et narratifs, illustrant la vie des dieux païens, ou bien des héros et même des personnages réels. Il n'y a plus de doute que certains passages communs et quelques événements d'ordre général, figurant dans des cycles païens, pouvaient influencer la création des formules iconographiques chrétiennes.

Un des motifs intéressants qui le prouve est un détail de l'image de la naissance — le bain. Plusieurs cycles illustrant l'enfance de Dionysos et conservés à présent, commencent par le bain de l'enfant nouveau-né, devant le lit où mère se repose encore. Quelquefois c'est le relief, comme celui du sarcophage de Walters Art Gallery à Baltimore du IIe siècle[13], d'autres fois

[9] А. И. Успенский, Фрески церкви Преображения Господня Спаса-Мирожского монастыря, Записки Моск. Арх. Инст. VII, 1910, 1—12.

[10] Рашка, II, Београд 1935.

[11] А. И. Успенский, Фрески церкви Спаса Нередицы, Записки Моск. Арх. Инст., Москва, VI, 1910, 1—24.

[12] Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тбилиси 1948, 66. fig. 103.

[12a] H. Chirat, La naissance et les trois premières années de la Vierge Marie dans l'art byzantin, Mémorial J. Chaine, Lyon 1950, 81—113.

[13] K. Lehmann - Hartleben et C. Olsen, Dionisiac Sarcophagi in Baltimore, Baltimore 1942, 11, fig. 2.

la même composition se retrouve sur les fresques, comme celle de la Casa Aurea du Ier siècle à Rome, qui ne nous est connue que par une gravure tardive.[14] L'expansion du cycle de l'enfance de Dionysos comprend toutes sortes d'applications, telles que: peinture, sculpture, broderie sur étoffes. Parmi les images d'un tissu provenant d'Antinoé, probablement du Ve siècle, et conservé actuellement au Louvre à Paris, on voit une composition en frise racontant l'enfance de Dionysos. Le cycle se déroule de gauche à droite débutant par la naissance du dieu: sa mère (ΣΕΜΕΛΗ) est assise sur le lit et servie par deux domestiques (οἰκέτις). Par la suite on reconnaît la servante portant une lampe et le bain de l'enfant auquel participent deux servantes: l'une porte l'enfant sur ses genoux, tandis que l'autre prépare le bassin. Le détail suivant de la frise est détruit, mais derrière cette lacune on voit Ἥρα (Junon) et Dionysos, son berceau gardé par un guerrier armé d'un bouclier et d'une épée.[15] Tous ces personnages sont nimbés. Cette composition du cycle dionysiaque présente un intérêt particulier pour l'étude comparative avec la scène correspondante des cycles marials postérieurs.

Par ailleurs, le motif du bain apparaît sur les reliefs des sarcophages païens où l'on représentait la vie du défunt sur les côtés en longueur. La formule iconographique est la même: la mère sur son lit, les servantes préparent et baignent l'enfant, comme on le voit sur le sarcophage du Musée National delle Terme à Rome. Ce sarcophage est daté au IIe — IIIe siècle.[15a] Ces cycles biographiques conservés sur les reliefs des sarcophages commencent généralement par la scène de la naissance avec le bain du nouveau-né et ensuite les événements les plus marquants de la vie du défunt s'enchaînent continuellement: ses premiers pas, son départ à l'école et ses études, ses exploits de chasseur et autres.

Dans les cycles les plus anciens illustrant la vie d'Alexandre le Grand la naissance est présentée de la même manière. On a découvert récemment des fragments des mosaïques de pavement conservées dans la villa Soueidie, près de Balbeck. La naissance d'Alexandre le Grand y est relatée dans deux plans superposés: Olympia (ΟΛΥΝΠΙ...) la mère, demi-allongée sur son lit est servie par une servante (ΘΕΡΑΠΕΝΑ); et au-dessous la scène du bain de l'enfant: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ est dans le bassin et une nymphe se tient à côté (ΝΥΜΦΗ). Cette mosaïque est datée vers la fin du IVe siècle.[16]

En dehors de ces images retrouvées, on connaît également des sources écrites. D'après la description du poète Claudien, il paraît que la naissance du fils impérial d'Honorius et Marie avait donné lieu à l'éxécution d'un tableau où l'on voyait les nymphes couronnées de fleurs qui lavaient le nouveau-né dans un bassin d'or.[17]

---

[14] K. Weitzmann, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951, 48, fig. 56.

[15] E. Guimet, Les portraits d'Antinoé, Annales du Musée Guimet, Paris s. d. V, pl. XIII; H. Pierce et R. Tyler, L'Art Byzantin, I—II, Paris 1932—1934, pl. 102.

[15a] G. Becatti, Rilievo con la nascita di Dionisio, Bulletino d'Arte, Roma 1951 (36), 1—14.

[16] M. Chéhab, Mosaïques de Liban, Paris 1958—1959, I, 29—52, II, XXII.

[17] A. Frolow, Deux églises byzantines d'après les sermons peu connus de Léon VI le Sage, Revue des Etudes Byzantines, 1945, 80.

Ce motif réaliste du bain de l'enfant devant le lit de sa mère garde sa place constamment dans les formules iconographiques hellénistiques, établies pour illustrer le thème de la naissance; ainsi ces mêmes formules pouvaient facilement influencer les premières réalisations correspondantes des artistes chrétiens. Le noyau iconographique d'un thème commun, comme l'était celui de la naissance, devait être accepté et assimilé par les ateliers chrétiens très tôt dans leur iconographie. On trouve ce motif répété pendant tout le moyen âge, aussi bien pour illustrer le thème d'une naissance peinte d'après un texte déterminé décrivant ce moment précis (comme par exemple le texte apocryphe du Pseudo-Jacques concernant le vie de la Vierge), que pour le thème de la naissance des personnages pour lesquels les sources littéraires correspondantes n'offrent pas d'occasion à peindre le même détail (la Nativité du Christ — Luc I, 7; Mathieu II, 1; la Nativité de Moïse — Exode II, 2—3, et apocryphe concernant la vie de Moïse; la Nativité de saint-Jean le Précurseur — Luc I, 57—67; la Nativité d'Isaac — Génèse XXI, 2—8).

Les iconographes byzantins ont élaboré une formule iconographique générale pour le thème de la Nativité de la Vierge, qui gardait les motifs plus anciens, c'est-à-dire la mère sur son lit et le bain de l'enfant. Cependant, parallèlement aux survivances des formules anciennes, les épisodes nouveaux, caractéristiques du moyen âge, apparaissent. C'est la procession solennelle des femmes qui se répète constamment au fond de l'image de la Nativité de la Vierge; les femmes entrent dans la pièce une par une, offrant à la mère les vases, les plats. Elles sont vêtues de longues robes, souvent sans manches, quelques fois les têtes couvertes, d'autres fois portant des voiles qui retombent sur les épaules; parfois même, les têtes et les bras nus. Elles tendent vers Anne leurs cadeaux et s'approchent d'elle derrière le lit, remplissant ainsi l'arrière-plan de la composition.

Cette formule iconographique comportant le motif de la mère sur son lit, le bain de l'enfant et l'entrée des femmes apportant leurs offrandes est typique pour la composition de la Nativité de la Vierge, mais elle a souvent été appliquée pour illustrer la naissance des autres personnages bibliques: saint Jean[18], Moïse[19], David[20], Isaac[21]. Les exemples qui prouvent l'emploi de cette formule iconographique, comportant la visite solennelle des femmes

---

[18] G. Millet—A. Frolow, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, Album I, Paris 1954, pl. 1, 2 et LXXXVII, 1; A. M. Friend, The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin manuscripts, Art Studies, V, 1927, fig. 146.

[19] D. C. Hesseling, Miniatures de l'octateuque grec de Smyrne, Leyde, 1909, min. n° 152, fol. 64r, pl. 50; Успенский, Константинопольский Серальский кодекс восьмикнижия, Известия Русск. Арх. Инст. в К-ле, Альбом к XII-ом тому, Munich 1907, pl. XIX, No 92, fol. 156 r.

[20] G. Schlumberger, Un coffret byzantin d'ivoire, Monuments Piot, VI, 1899, 191—194, pl. XVIII; P. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien 1917, pl. XVII, 37, fol. 1 (Ms. Hs. Nr 7 (9), XIIs.); A. Delate a faussement daté ce manuscrit du Xe siècle, dans Les manuscrits à miniatures et ornements des bibliothèques d'Athènes, Liège—Paris 1926, 75, pl. XXXI.

[21] K. Tikkanen, Die Genesismosaiken von S. Marc, Helsingfors 1889, fig. 98, pl. XIII.

dans les illustrations des naissances des personnes diverses, sont tellement nombreux qu'il nous semble possible de supposer que les artistes byzantins considéraient cette procession des femmes comme un élément naturel et normal dans l'illustration de la naissance. Cependant, ni les passages de la bible qui décrivent les naissances de saint Jean le Précurseur (Luc, I, 57—67), de Moïse (Exode II, 2—3 et apocryphe sur sa naissance)[22], d'Isaac (Génèse XXI, 2—8), ni les textes apocryphes racontant la naissance de la Vierge (la version grecque, ch. V, 2; arménienne, ch. II, 8; la version latine attribuée à Pseudo-Mathieu, ch. IV, 1 et De Nativitate Mariae ch. V, 2; les versions slaves: russes, serbes, bulgares), ne mentionnent à ma connaissance cet épisode.

Dans la vérsion grecque du protévangile selon Pseudo-Jacque le Mineur, il est dit, ch. V, 2: ..." Or les mois d'Anne passèrent et au neuvième elle enfanta. Et elle dit à la sage-femme: „Qu'ai-je mis au monde?" Celle-ci repondit: „Une fille". Et Anne dit: „Mon âme a été exaltée en ce jour". Et elle se coucha. Or, quand les jours furent accomplis Anne se pourifia et donna le sein à l'enfant, et elle lui donna le nom de Marie".[23] Le passage concernant la nativité de la Vierge dans la version arménienne du même apocryphe, ajoute quelques détails de plus, ch. II, 8: ...„Lorsque l'enfant eut trois jours Anne ordonna à la sage-femme de la laver et de la porter dans sa chambre avec respect. (Celle-ci) lui ayant présenté l'enfant, elle lui donna le sein et, la faisant téter, la nourissait de (son) lait. Et dans une effusion de tendresse, elle l'appella du nom de Marie".[24] De même les autres versions de cet apocryphe: syrienne, éthiopiennes, slavonnes, latines, racontent la naisance de la Vierge pareillement, mais ne mentionnent pas, autant que je sache, la visite des femmes apportant les cadeaux.[25] De nombreuses homélies, les sermons et la poésie ecclesiatique, consacrés à la Nativité de la Vierge, n'apportent non plus de justification littéraire ni d'explication plausibles de ce motif

[22] И. Я. Порфирьев, Апокрифическия сказания о ветхозаветных лицах и событиях, Санктпетерсбург 1877, 194; Порфирьев, Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях, Казань 1872, 289.

[23] P. Peeters, Evangiles apocryphes, traduits et annotés, Paris 1914, I.

[24] P. Peeters, o. c. II.

[25] Pour la version syrienne de l'apocryphe marial consulter: ed. E. A. Budge, The History of the blessed Virgin Mary, London 1899; éthiopienne: Budge, Legends of our Lady Mary, translated from the ethiopic ms. in the British Museum, London 1933, ch. V, 125—126; slavonne: V. Jagić, Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust, Sigtzunsber. der Kaiser. Akad. der Wiss., Bd. CXXXIX, 4, Wien 1898, 1—72; S. Novaković, Apokrifno jevandelje Jakovljevo, Starine X, Zagreb 1877—1878, 61—72; Порфирьев, Апокрифическия сказания о новозаветных лицах и событиях, Сборник Отд. русск. языка и слов. Имп. Ак. Наук, LII, No 4; В. М. Истрин, К вопросу о славяно-русских редакциях Первоевангелия Иакова, Летопись истор. фил. общ. при Имп. Новорос. Унив., Одесса 1900, VIII, 179—226; Ягич, Критические заметки к славянскому переводу двух апокрифических сказаний, Апокрифическое Първоевангелие Иакова, Известия Отд. русск. языка и слов. Имп. Акад. Наук, III, СПетерсбург 1898, 793—822; II 315—338; М. Н. Сперанский, Славянския апокрифическия евангелия, Труды VIII Арх. Съезда в Москве, 1895, II. latine: Amann, Le protévangile de Jacques le Mineur et ses remaniements latins, Paris 1910 (la rédaction du Pseudo—Matthieu, IV, 1 et le fragment De Nativitate Mariae, V, 2); copte: F. Robinson, Coptic apocryphal gospels, Textes and Studies, Cambridge 1896, t. IV, fasc. 2.

iconographique[26]. Et par conséquent, comme la littérature religieuse du moyen âge, la poésie et les apocryphes, ne prêtent pas de sources pour l'illustration de ce motif iconographique, son origine doit être dans un autre domaine de l'inspiration artistique byzantine — soit dans des coutumes populaires traditionnelles, soit dans le protocole de la cour impériale qui les a assimilées et conservées.

Il est connu que les Grecs des temps antiques respectaient et fêtaient le jour de l'amphidromie. Entre autre, la coutume exigeait que le cinquième jour après l'arrivée au monde d'un enfant nouveau-né, on attendît les visiteurs en famille. Ils devaient offrir à la mère leurs cadeaux[27].

Il nous semble qu'il s'agit de cette même coutume décrite dans le protocole de la cour byzantine, connu par le livre de Constantin Porphyrogénète: De cerimoniis aulae byzantinae, II, 21. Ce protocole sanctionnait sans doute les habitudes plus anciennes, gardées à la cour, et entre autres il ordonne les cérémonies prévues pour le huitième jour après la naissance de l'enfant impérial:

...„Le huitième jour on ornait la chambre à coucher de l'impératrice avec des voiles dorés du chrysotriclinos et avec des lustres. Le prêtre ayant chanté la prière à l'entrée de l'église et donné à l'enfant le nom, que les représentants des dèmes ont acclamé, l'habille et le rapporte dans son berceau; l'impératrice et l'enfant sont couverts de couvertures dorées. Et ensuite, le préposé à la table de l'impératrice invite les préposites et ceux-ci introduisent les archontes du cubiculum et tous ceux qui en font partie; et ensuite, par le nouveau triclinos on introduit les zostai (ζωσταί) et les femmes des magistres, des proconsuls, des patrices, des protospathaires ὀφφικιαλαίαι et des autres senateurs. Et ensuite, on introduit de la même façon les veuves de ceux qui ont porté les dignités susdites de leur vivant. Et elles félicitent tout en remerciant l'Augusta et l'acclament en lui rendant l'hommage dû. *Et chacune d'elles apporte un cadeau, ce qu'elle voudra.* Après les femmes entrent les hommes..."[28]

Il n'est point difficile de reconnaître dans cette description du Porphyrogénète l'ancienne coutume grecque de l'amphidromie. D'autre part, la ressemblance encore plus marquante rapproche ce texte du protocole impérial aux images de la Nativité de la Vierge dans l'art byzantin. On peut supposer que ce fût dans un atelier constantinopolitain, que cet élément du cérémonial fut introduit dans la formule iconographique de la naissance des personnages saints, et plus particulièrement dans celle de la naissance de la Vierge. Cette influence des coutumes et des cérémonies de la cour byzantine aurait pu se manifester d'abord dans l'activité artistique de la capitale et de ses ateliers, qui travaillaient suivant les commandes de la cour. Actuellement, faute d'autres preuves, nous considérons la miniature du

---

[26] André de Crète, (VIII s.), P. G. t. 97, 805—881; Jean Damascène (VIIIs.), P. G. t. 96, 661, 680; Photius (IXs.), P. G. t. 102, 548; Nicétas David (IXs.), P. G. t. 105, 16; Léon le Philosophe (886—911), P. G. t. 107; Nicétas Paphlagonos, P. G. t. 105, 25; Romane le Mélode (491—518), Pitra, Analecta Sacra, 1876, t. I, 25.

[27] Encyclopedia of Religion and Ethics, II, Edinbourgh—New York 1909, 648.

[28] C. Porphyrogenitus, De cerimoniis Aulae Byzantinae, ed. Bonn. 1829, 618.

Ménologe de Basile II, comme l'exemple le plus ancien, mais en fait pas assurément le seul et véritable prototype de la composition, où l'on retrouve déjà reunis les trois éléments principaux de la scène: la mère sur son lit, bain de l'enfant et la visite des femmes au fond de l'image.

Etant une réalisation de l'activité artistique de la capitale, cette formule iconographique de la composition Nativité de la Vierge, conquière parfaitement tous les centres artistiques, les ateilers urbains et monastiques. Les exemples ne montrant pas cette entrée solennelle des femmes, sont extrêmment rares. Parmi les nombreuses compositions de la Nativité de la Vierge, conservées actuellement, on ne voit que celle de Kizil-Tchoukour, qui peut être considerée comme une version plus ancienne et exeptionnelle de ce thème iconographique. Sur la fresque de Kizil-Tchoukour on voit la mère assise sur son lit, une servante à côté d'elle et la sage-femme lui apportant sa fille. L'entrée de femmes n'est pas peinte. Le temps proposé pour dater les fresques de Kizil-Tchoukour, est la fin du IX ou le commencement du X siècle, ce qui laisse croire que la composition de la Nativité de la Vierge y figurant, présente la réalisation d'un atelier local, monastique, suffisemment éloigné des recherches et des resultats constantinopolitains. D'autre part, ce n'est que dans un milieu isolé qu'on peut trouver cette transposition fidèle du texte apocryphe dans la peinture murale. La fresque de Kizil-Tchoukour est à présent un exemple rare et isolé d'une formule iconographique ignorant les éléments étrangers à l'apocryphe, mais qui sont regulièrement présents dans toutes les autres images connues de la naissance de Marie.

Les interprétations iconographiques de ce thème de la naissance de la Vierge, indiquent également que les iconographes byzantins en illustrant ce sujet, soit sur les pages des manuscrits, soit sur les murs des églises ou sur les icônes, se servaient plus souvent et plus facilement de modèles déjà établis, que des textes de l'Ecriture ou des apocryphes, qui présentaient incontestablement la base littéraire de ces compositions peintes. Et c'est ainsi qu'on trouve souvent sur les images certains détails, qui ne sont mentionnés nulle part dans les textes religieux, qui servaient de base pour les illustrations iconographiques.

FIGURES

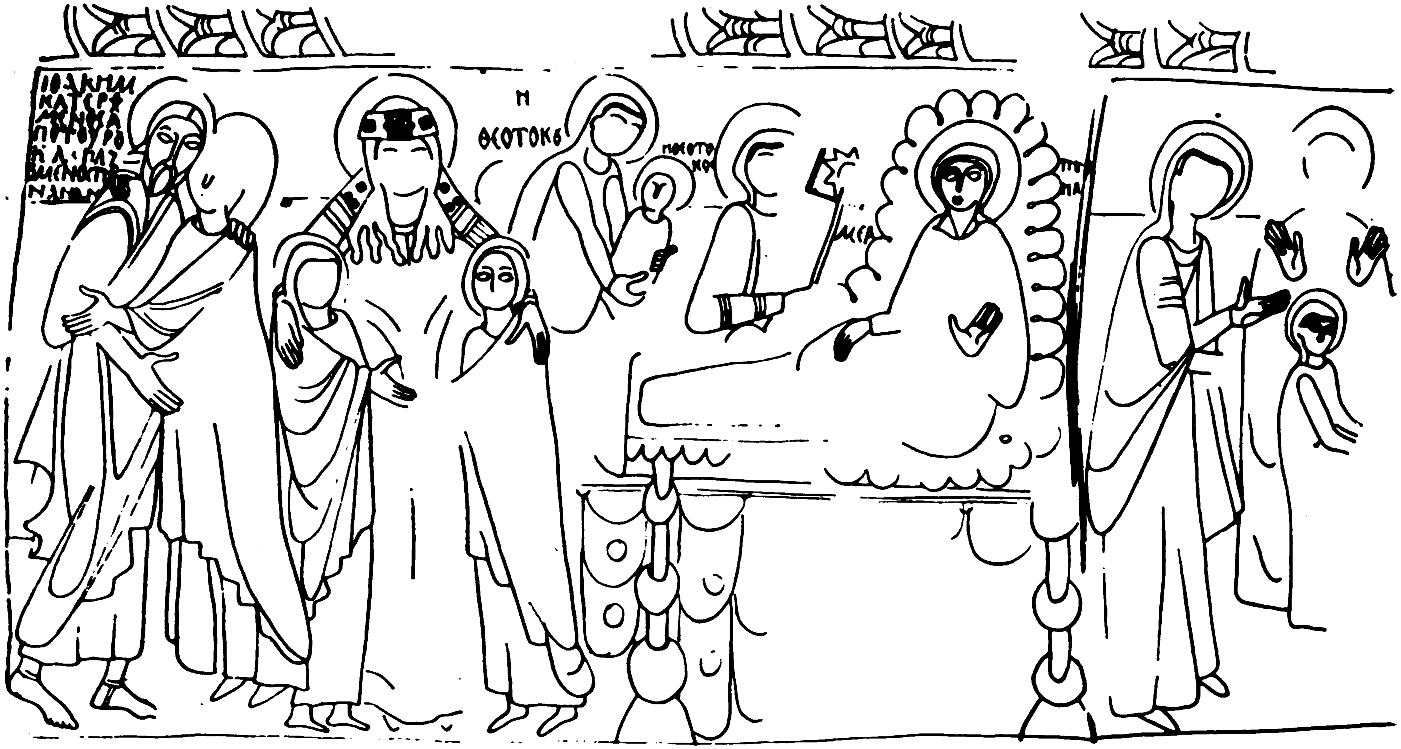

Fig. 1. — Nativité de la Vierge, Kizil-Tchoukcur (dessin M. Tbiery)

Fig. 2, — Nativité de la Vierge (Vat. gr. 1613, fol. 22)

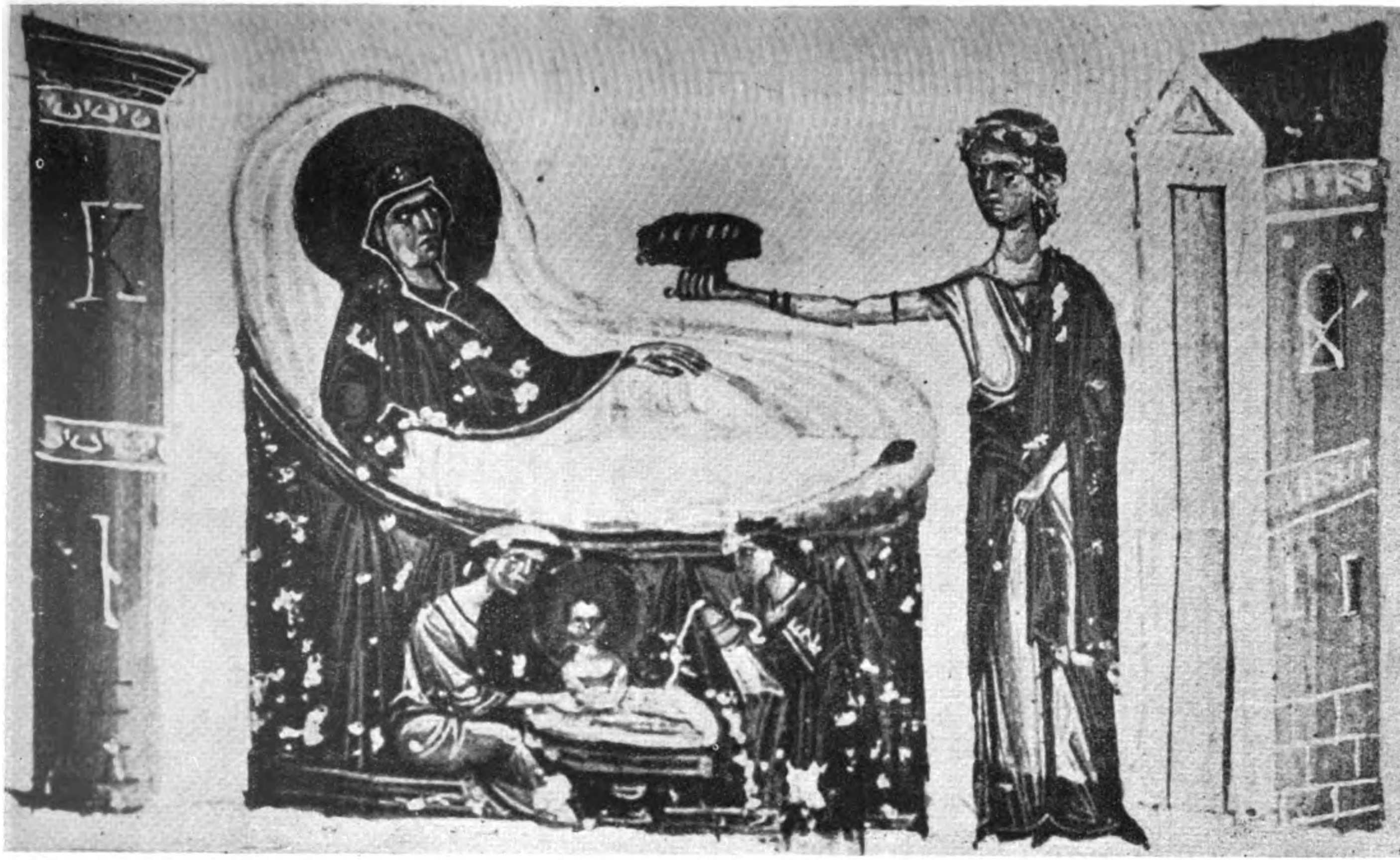

Fig. 3. — Nativité de la Vierge (Vat. gr. 1156, fol. 246 v)

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l' Institut d'Etudes byzantines, No 7

БОРИСЛАВ РАДОЈЧИЋ

О ХРОНОЛОГИЈИ УГАРСКО-ВИЗАНТИЈСКИХ БОРБИ И УСТАНКУ СРБА ЗА ВРЕМЕ ЈОВАНА II КОМНИНА

О сукобима угарске и византијске војске око Београда и Браничева 30-их година XII века, као и о устанку Срба и њиховом заузећу Раса, није се досада посебно расправљало. Поједини научници само су узгред дотицали то питање у оквиру византијске, угарске или српске историје. Кад се, поред тога, узме у обзир непоузданост извора који говоре о овим догађајима, сасвим је разумљиво што су се ти догађаји различито датирали.

Шишић[1] сматра да је у лето 1127. угарски краљ Стефан II провалио у Византију с великом војском и заузео Београд и Браничево. Идућег пролећа (1128.) Јован II пође против Угара, заузме тврђаву Храм, врати се у Браничево и утврди га, а затим оде у Цариград. Следеће године (1129.) Угри поново освајају Срем, Земун, Храм и опседају Браничево. Овај успех Стефана II подстакне Србе који се дижу на устанак и заузимају Рас. Кад је покорио Србе, Јован II дође у Браничево и поново га утврди, закључивши том приликом мир са Угрима. Код других историчара постоје знатне разлике у датирању ових догађаја. Тако Шаландон поход Стефана II на Београд ставља у 1128. год.[2] Међутим, Златарски устанак Срба датира 1124.[3], а борбе око Београда и Браничева 1128. и 1129. [4]. Да је напад на Београд био 1128. тврди и Јиречек у Историји Срба.[5] Међутим, у другом раду Јиречек наводи да је угарски краљ Стефан II освојио Београд 1124.[6]

Међутим, чини нам се да се, на основу извора, о овим догађајима могу дати знатно поузданији и хронолошки одређенији подаци. Даља

[1] F. Šišić, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1302), Zagreb 1944, 44 сл.

[2] F. Chalandon, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118—1143) et Manuel Comnène (1143—1180), Paris 1912, 58 sq.

[3] В. Златарски, История на Българската Държава през средните векове II, София 1934, 370 сл.

[4] В. Златарски, н. д. 373 сл.

[5] К. Јиречек, Историја Срба I², Београд 1952, 140 сл.

[6] К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 131.

анализа ће показати да се овај комплекс догађаја може поделити на три фазе. Прва фаза би била победа Јована II Комнина над Печенезима 1123.[7] и његов боравак у Малој Азији; друга: угарско-византијске борбе око Београда, које су уследиле после тога; трећа: угарски напад на Браничево и устанак Срба.

До различитог датирања ових историјских збивања дошло је пре свега зато што су у изворима, и византијским и западним, подаци о тим догађајима врло уопштени те на први поглед не омогућавају поузданије хронолошко одређивање. Поред тога, византијски историчари Ј. Кинам и Н. Хонијат, чији су списи најважнији извори о овом периоду, знатно се разликују у својим подацима. И Кинам и Хонијат своје излагање о сукобима између Угарске и Византије у првој половини XII века доносе после описа борби Јована II Комнина са Печенезима и његове значајне победе над овим народом 1123. год.[8] Међутим, Кинам, пошто је завршио своје причање о победи Јована II над Печенезима, доноси један податак на који се досада није обраћала довољна пажња.[9] Он каже да је цар (Јован II), после овог успешног похода против Печенега, поново обратио пажњу на прилике у Азији. Варваре, који му се нису надали, нарочито због зимског доба, покорио је и већину њих обратио у праву веру, па тиме умножио војску Ромеја.[10] Ове Кинамове вести о боравку Јована II у Малој Азији веома су важне за утврђивање хронологије угарског напада на Београд, јер Кинам непосредно после њих прича о борбама између Угарске и Византије које су се водиле око Београда и у његовој околини. Непосредан повод за овај сукоб био је, према Кинаму, долазак на византијски двор Алмоша, брата угарског краља Стефана. Цар је лепо примио Алмоша не обазирући се на Стефанове молбе да га протера из ромејске земље. Пошто није могао да наговори цара, Стефан је прешао Дунав, заузео Београд, разорио га до темеља и на лађама пренео камење од којег је саградио град Земун. Кад је то чуо, цар се упутио према Дунаву са целом војском. Даље Кинам прича да су се борбе водиле око тврђаве Храма и, кад је цару пошло за руком да је заузме, он се вратио у ромејску земљу. Осигуравши Браничево четом војника на челу са Куртикијем, Јован II је отишао у Цариград.[11]

Пре него што пређемо на претресање горњих вести Ј. Кинама, треба да видимо шта о овим догађајима говори други византијски историчар, Н. Хонијат, будући да између њихових вести постоји знатна разлика. Хонијат прича како је цар прославио победу над Печенезима и као успомену на тај догађај установио тзв. „Печенешки празник", а

[7] В. Златарски, н. д. 368 н. 1, полазећи од тачно утврђеног датума да је Јован II Комнин ступио на византијски престо 16. августа 1118. закључује да је до напада Печенега дошло 1122., док њихов пораз ставља у 1123. год.

[8] Cinnamus ed. Bon. 9,1—13,9; N. Choniates ed. Bon. 22,24—25,11.

[9] F. Chalandon, o. c. 51, је са извесном сумњом напоменуо да је Јован II вероватно за време зиме 1124. прелазио Босфор.

[10] Cinnamus 9, 1—5.

[11] Ibid. 9,10—12,1.

затим наставља да је мало доцније Јован II кренуо против Трибала, које неки називају и Србима. Сукобивши се с њима, цар је однео потпуну победу и приморао их на мир. Одатле је однео огроман плен, прича даље Хонијат, па каже да је Јован II заробљенике населио у Никомедијској области, одредивши им велику површину плодног земљишта. Један део заробљеног народа цар је уврстио у војску, а другом је одредио да плаћа порез.[12] Даље, у неколико редова, он прича о деци Јована II и о царевом сну у коме је видео свог сина Алексија да седи на лаву, држећи га за уши. Смисао тог сна био је да Алексије неће добити праву царску власт. Тако се и догодило, закључује Хонијат, јер је смрт Алексијева то онемогућила.[13] Овај податак о деци Јована II биће важан за нас при анализи Хонијатових вести о нападу угарског краља Стефана II на Византију.

Тек после тога Хонијат наставља са приказом о томе да су Хуни, како он зове Угре, око летњег доба прешли Дунав, опустошили Браничево, разрушили његове зидове и пренели камење у Земун.[14] Као и Кинам, и Хонијат сматра Алмошево бекство у Цариград као повод за рат између Угарске и Византије, додајући да су, поред тога, становници Браничева нападали и пљачкали угарске трговце. Угри су, према Хонијату, продрли дубоко у византијску територију и опљачкали Сердику. Како се ова несрећа догодила изненада, цар је дошао у Филипопољ и истерао из њега Хуне, каже Хонијат, а остало време је употребио на припреме за напад и да би војску преко Понта увео у Дунав. Пошто је прешао преко реке, цар је завладао Франгохоријем, присилио на предају Земун и продро до Храма где је задобио велики плен. После неколико нових битака закључен је уговор о миру.[15]

Између вести Кинама и Хонијата разлика је очигледна не само у навођењу места, која су разарали Угри при нападу на византијску територију, него и у начину излагања. Према Кинану, Угри су извршили напад на Београд,[16] док се код Хонијата говори о Браничеву.[17] Поставља се питање како је дошло до тог неслагања? Стиче се утисак, кад читамо Хонијата, да је он вести сувише повезивао и сажимао, па је тако и унео збрку у своје излагање. Он је на овом месту знатно краћи од Кинама који је не само опширнији него и пажљивији у описивању појединости.[18] Ово истичемо зато што је Хонијат, у даљем свом излагању кад говори о догађајима из друге половине XII века, можда и превише опширан. Вероватно у жељи да буде што краћи у излагању догађаја о којима није

[12] N. Choniates 23,2—15.

[13] Ibid. 24,6. Хонијат још једном спомиње Алексијеву смрт. В. о томе доле н. 20.

[14] Ibid. 24,8—10; већ је Chalandon, o. c. 58, изразио сумњу да су Угри преносили камење из Браничева у Земун, с обзиром на удаљеност ова два града. Због тога је Шаландон и претпоставио да се то одиграло у Београду, верујући више у веродостојност Кинамовог излагања.

[15] N. Choniates 24,12—25,11.

[16] Cinnamus 10, 11.

[17] N. Choniates, 24, 17.

[18] Ово се нарочито односи на описе борби за поједина места у околини Београда, као што је случај са преласком преко реке код тврђаве Храма (Cinnamus 11,10—21).

много знао, Хонијат је само површно говорио о њима и зато је неколико догађаја сврстао у један податак, говорећи о њима само у најопштијим цртама. Да је Хонијат сажео све ове догађаје и због тога начинио извесну збрку јасно сведочи његово излагање о деци Јована II које се надовезује непосредно на причање о „Печенешком празнику" и устанку Срба.[19] Пошто је описао победу Јована II над Србима и њихово насељавање у Никомедији, Хонијат одмах наставља да прича како је цар својим синовима дао различита достојанства и звања. Тек после приче о царевом сну, који смо споменули горе, Хонијат бележи да су Угри у летње доба прешли Дунав и напали Браничево, тако да би се могло закључити да су Угри извршили напад на Браничево тек 1142. године кад је умро Јованов син Алексије. Међутим, ток историјских догађаја, па и саме Хонијатове вести, одбацују такву помисао; Хонијат је овде само антиципирао вести о којима говори доцније.[20] Па ипак на то је било потребно указати да би се видело колико је Хонијат сажимао вести које се односе на време владавине Јована II.

Што се тиче Хонијатовог спомињања Браничева, треба имати у виду да је овај град, у време кад је он писао, играо много значајнију улогу од Београда, па је можда Хонијат због тога споменуо само Браничево, не обазирући се на угарско освајање Београда.[21] Ова претпоставка је утолико вероватнија што то није једини случај да се Кинам и Хонијат разилазе када се ради о Београду и Браничеву. Исто се понавља и у подацима где ова два историчара говоре о постављању Андроника за дукса Београда односно Браничева за време Манојла I Комнина.[22]

Очигледно је да су казивања Кинама и Хонијата о истом комплексу догађаја више контроверзна него подударна и да се редослед збивања не може утврдити једностраним усвајањем једног или другог. Можда постоји могућност да се пажљивом анализом и једног и другог извора, као и њиховим међусобним упоређивањем, нађе решење које ће остати на знатно поузданијој основи. Није тешко уочити разлику између Кинамових и Хонијатових излагања која се у основним потезима може свести на следеће. Кинам, као старији и исцрпнији писац, излаже догађаје следећим редом:

1) Победа Јована II над Печенезима (1123).
2) Борбе Јована II у Малој Азији (1123/24).
3) Напад Стефана II на Београд и царева интервенција.
4) Поновни напад Угара, овог пута на Браничево.
5) Устанак Срба и Јованов поход против њих.
6) Савлађивање Срба, поновни долазак Јована II у Браничево и завршетак акције против Угара.

---

[19] Cf. F. Chalandon, o. c. 12, који каже да је Јован II *то учинио* после победе над Печенезима, иако сам Хонијатов текст показује да је *то* било после победе над Србима.

[20] Антиципирајући вести о којима још једном говори доцније, Хонијат о Алексијевој смрти говори на два различита места (N. Choniates 24,6; 51,10).

[21] О Браничеву у ово време в. М. Динић, Браничево у Средњем веку, Пожаревац 1958.

[22] Cinnamus 124,21 каже да је Андроник постављен за дукса Ниша и Браничева, док N. Choniates 133,9 спомиње Андроника као дукса Браничева и Београда.

Међутим, код Хонијата редослед излагања је знатно друкчији:

1) Победа византијског цара над Печенезима (1123).
2) Поход Јована II против Срба.
3) Напад Угара на Браничево; противакција Јована II и склапање мира између Угарске и Византије.

Чини нам се да најпре треба размотрити Кинамов податак о боравку Јована II у Малој Азији после победе над Печенезима. Тај податак за нас је врло важан, јер нам он пружа јаснију слику историјских збивања, а истовремено је од значаја и за датирање угарског напада на Београд. Савладавши Печенеге и прославивши у Цариграду „Печенешки празник", Јован II је, према нашем мишљењу, време између 1123—1124. год. провео у Малој Азији. На овакво датирање наводи нас Кинамов податак да је Јован II изненадио тамошње варваре највише због зимског доба. Нашу претпоставку поткрепљују и тадашња збивања на Балкану. Пошто се Јован II налазио далеко на Истоку, могли су Угри, под повољним околностима, да се умешају у прилике на Балканском Полуострву, а нарочито у Далмацији.

Треба сада да се осврнемо на прилике у Угарској у првој половини XII века. Шта о томе кажу угарски, а шта византијски извори? Према Туроцију,[23] Стефан II је дошао на угарски престо после Коломанове смрти и владао од 1114 до 1131.[24] Али о ономе због чега нас овај извор највише интересује, тј. о времену Алмошевог бекства у Византију, нисмо нашли у њему никакву индицију, јер се ту само у општим цртама каже како је Алмош ослепљен и како је, бојећи се смрти, побегао у Грчку где га је цар лепо примио и где је добио име Константин. Кинам, међутим, каже да су браћа живела у слози све док се ономе који је био на власти није родило мушко дете. Отада онај други је могао да остане у земљи једино ако му се ископају очи. Ради тога је Алмош и дошао цару.[25]

Према томе остаје нам да на основу података којима располажемо одредимо најпре хронологију угарског напада на Београд. Боравак Јована II у Малој Азији, који ми стављамо у 1123/24. год., вешто је искористио Стефан II и 1124. упао у Далмацију и заузео Биоград, Шибеник, Трогир и Сплит.[26] Већ из тога се јасно види да Јиречеково датирање

[23] I. Thuróczy, Chronica Hungarorum, ed. J. G. Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I, 1746, 141.

[24] F. Šišić, Poviest II, 27, међутим, ставља почетак владавине Стефана II у 1116. год. На ово упозоравамо зато што је то важно кад се говори о Алмошевом ослепљењу. В. н. 25.

[25] Cinnamus 9,21. За ослепљење Алмоша F. Šišić, Poviest II, 23 доноси одређен датум. Позивајући се на Paulera, A magyar nemzet története az Arpádházi királyok alatt, vol. I, 222—225, Шишић каже да је Алмош ослепљен 1115. заједно са својим деветогодишњим сином Белом, додајући да је Алмошу пошло за руком почетком 1116. да побегне у Цариград. То значи да је Алмоша ослепио Коломан, док се код Туроција (в. н. 23) каже да је то учинио Стефан. Што се тиче Кинамових вести, јасно је да је он био веома мало упознат са приликама у Угарској, јер уместо Коломана спомиње Ладислава који је умро још 1095.

[26] О нападу Стефана II на Далмацију 1124. в. Šišić, Poviest II, 38; J. Ферлуга, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 129.

напада на Београд и борбе између угарске и византијске војске око њега годином 1124.[27] није у складу са осталим историјским збивањима тога времена. Да би извршила напад на Београд, угарска војска се морала најпре вратити у своју земљу, јер, као што смо видели из изворних података, Угри су прешли Дунав, кад су напали на Београд. За повратак Угара из Далмације, као и за предузимање новог напада у правцу југа, било је потребно бар толико времена да се то није могло остварити исте 1124. год. Према томе треба утврдити колико се угарска војска задржала у Далмацији. Шишић сматра да се Стефан II вратио из Далмације негде у августу или септембру 1124.[28] Према једном податку, Стефан II се свакако у јулу 1124. још увек налазио у Далмацији.[29] Из тога произлази да Угри нису могли да пређу Дунав пре 1125. Из Хонијатовог податка сазнајемо да су Угри прешли Дунав у летње доба. Свакако да се вест о овом угарском нападу врло брзо пронела и доспела до Цариграда, па ипак Јовану II је било потребно да изврши припреме за нов поход у балканске земље. Према томе борбе око Београда су се могле водити једино у другој половини 1125. год.

Дајући овим нову хронологију угарско-византијске борбе за Београд, ми смо тиме уствари дали преимућство Кинамовим вестима, који, по нашем мишљењу, тачно разликује два угарска напада на византијску територију, док их Хонијат спаја у један. Дакле, до угарског напада на Београд дошло је у другој половини 1125. после завршетка похода на Далмацију, за који се поуздано зна да је трајао до краја ратне сезоне 1124. Искључено је да је до тих борби дошло раније, не само због тога што су Угри били заузети у Далмацији, него и зато што је Јован II део 1124. године провео у Малој Азији и што му је требало времена да ступи у нов рат, овог пута против Угарске. На овакву предпоставку наводи нас још једна чињеница. Наиме, у мају 1125. Млечани су повратили далматинске градове које су Угри заузели 1124.[30] Стефан II на то није уопште реаговао. Једино објашњење за такав став Стефана II ми видимо у његовим припремама за напад на Византију, до којег је дошло непосредно после поновног освајања далматинских градова од стране Млетака у мају 1125. На основу свега овога верујемо да би требало исправити наводе Јиречека, Златарског, Шишића, Шаландона и других историчара који су борбе за Београд стављали било у 1124., било у 1127. или 1128.

Пошто је освојио тврђаву Храм, Јован II се вратио преко Дунава и осигурао Браничево. Да не би зиму 1125/26. провео у овим крајевима, византисјки цар је, после успешног похода против Угара, закључио

[27] К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград, Зборник Константина Јиречека I, 131.

[28] F. Šišić, Poviest II, 38.

[29] T. Smičiklas, Codex Diplomaticus II, Zagreb 1904, 37.

[30] F. Šišić, Poviest II, 39 сасвим је исправно предпоставио да је Стефан II био незаинтересован за прилике у Далмацији, јер су односи између Угарске и Византије постајали све затегнутији. Али Шишић није ишао даље од ове предпоставке, него је, поводећи се за западним изворима, закључио да је до сукоба дошло тек после две године.

мир са Стефаном II а затим отишао у Цариград. Али ти успеси против Угара нису били трајни. Већ у пролеће 1126. угарска војска је напала Браничево и пустошила у овом граду. Тако ми тумачимо Кинамове вести да су Угри, мало доцније, после одласка Јована II у Цариград, напали на Браничево.[31] У даљем излагању Кинам није тако јасан као иначе. Наиме, он каже да је цар казнио Куртикија, кога је поставио у Браничеву на чело војске још при повратку у Цариград, иако се Куртикије храбро борио не силазећи с бедема за време угарског напада.[32]

Према овим Кинамовим вестима потребна је већа обазривост, па можда чак и извесна резервисаност, јер се из њих не види јасно да ли је Јован II извршио нов поход против Угара, или је можда само послао неког од својих војсковођа да казни Куртикија. Јиречек каже додуше, да је цар брзо дојурио, обновио варош и казнио Куртикија.[33] Али, таквим тумачењем, Јиречек је овај податак Кинама повезао са његовом следећом вешћу где се најпре говори о борбама против Срба па тек онда о одласку Јована II у Браничево. Усвајајући Јиречеково мишљење, Златарски[34] тврди исто само што не доноси Кинамов податак о Куртикијевом кажњавању. Због оваквог тумачења изворних података, понављамо укратко Кинамове вести: пошто су Угри заузели Браничево цар је, разљућен тиме, осудио Куртикија због издајства и наредио да га ишибају.[35] Дакле, очигледно је да Кинам овде говори о доласку Јована II у Браничево. Тек после тога Кинам прича о Јовановој борби против Срба, о њиховом покоравању, па на крају каже како је цар отишао у Браничево. У сваком случају, Кинамове вести о угарском нападу на Браничево одједном се прекидају, тако да је потребна извесна обазривост, јер се заиста из њих не може ништа поуздано сазнати о доласку Јована II у Браничево, као и о томе ко је и где казнио Куртикија.

На Кинамово излагање о кажњавању команданта византијске војске у Браничеву непосредно се надовезује причање о устанку Срба. Започињући то излагање Кинам га је са горњим повезао речима: „у то време" (ὑπὸ τοῦτον τὸν χρόνον).[36] Не инсистирамо на томе да те речи морају означавати истовременост збивања са предходним догађајима, о којима је писац причао, али нам се ипак чини да неке велике временске разлике не може бити. Увидевши да им се угарско-византијским борбама указала повољна прилика, Срби су то свакако искористили, подигли устанак и освојили Рас.[37] О замаху тог устанка Кинам не говори ништа, једино што доноси појединости о исмевању Критопла, византијског команданта Раса.[38] Међутим, из Хонијатових вести сазнајемо да је

---

[31] Cinnamus 12,1.
[32] Ibid. 12,4—6.
[33] К. Јиречек, Историја Срба I², 141.
[34] В. Златарски, н. д. 374.
[35] Cinnamus 12,4—5. Можда при овом нападу нису вођене неке значајније борбе, па због тога ни угарски краљ ни византијски цар нису у њима учествовали.
[36] Cinnamus 12,9—10.
[37] F. Šišić, Poviest II, 46, указао је такође на могућности због којих су Срби баш тада могли подићи устанак против Византије, само што Шишић те своје предпоставке базира на успесима Стефана II против Византије.
[38] Cinnamus 12,11—13.

устанак Срба био већих размера јер он говори о поробљавању и насељавању великог броја Срба у Никомедији.[39] Хонијатове вести су важне, поготово због тога што се из њих јасно види да је против Срба интервенисао сам цар лично, што потпуно одговара редоследу који покушавамо да утврдимо.

Бесумње је да тиме није прошла угарска опасност за Византију. Због тога је Јован II, чим је потукао Србе, кренуо према Браничеву и настојао да град оправи. Ако још једном пажљиво погледамо Кинамове вести о Браничеву, долазимо до занимљивог закључка. Пошто је описао кажњавање Критопла, коме је била поверена одбрана Раса, Јован II је, како каже Кинам, други пут приспео у Браничево (ὁ δὲ ἐν Βρανιτζόβῃ δεύτερον γεγονώς).[40] Ове речи нам недвосмислено говоре да је Јован II тек сада дошао по други пут у Браничево. Значи да ова вест не потврђује Јиречеково тумачење да је Јован II долазио у Браничево у акцији против Угара и против свог команданта града пре него што је пошао на Србе. Ако се узме у обзир целокупан контекст Кинамовог излагања, долазимо до закључка да он говори о другом Јовановом доласку у Браничево због тога што под првим његовим боравком у том граду подразумева онај до кога је дошло после борби са Угрима око Београда и заузећа Храма, што се, како смо покушали да утврдимо, догодило у другој половини 1125.

Остаје нам још да кажемо нешто о хронологији устанка Срба и о њиховом освајању Раса. Преовладало је углавном мишљење да је овај устанак избио око 1129. год. Међутим, Златарски је, као што смо на почетку истакли, ставио поход Јована II против Срба у 1124.[41] При томе се он ослонио само на Хонијатове вести, не узимајући у обзир тако важан извор као што је Кинам. Због тога је и ставио напад на Србе у 1124. год., непосредно после победе Јована II над Печенезима. Ово је утолико чудноватије што за угарско-византијске борбе око Београда и Браничева Златарски подједнако користи и Кинама и Хонијата.[42]

После закљученог мира са Угрима, пред зиму 1125/26. Јован II се вратио у Цариград. Међутим, иако је закључен формалан мир, то не значи да је на Балкану завладало мирно стање. Напротив, долази до нових пометњи, много тежих за Византију. Већ у пролеће 1126, како смо покушали да докажемо, Угри нападају Браничево. Користећи овакву, веома повољну ситуацију, Срби се дижу на устанак, доводећи тиме Византију у много тежи положај него што је био претходне године. Сасвим је природно да је Јован II морао на то одмах реаговати и да је био приморан да поново крене на немирни Балкан. Чини нам се да се једино тиме може објаснити зашто Јован II није отишао према Браничеву да се обрачуна са Угрима који су прекршили уговор о миру. Према томе ми и устанак Срба и њихово освајање Раса стављамо у 1126. год. При одлучивању за ово датирање имали смо у виду неколико момената

[39] N. Choniates 23,4—15.

[40] Cinnamus 12,13—14.

[41] В. Златарски, н. д. 370.

[42] Ibid. 373 сл.

на које ћемо указати. Из изворних података сазнајемо да је Јован II, одмах после угушивања српског устанка, кренуо према Браничеву. Чим је стигао, почео је да га обнавља, али, док је време пролазило у радовима, дошла је, каже Кинам, зима.[43] Према томе изгледа да се све то догодило у истој години. Јер да је прошао већи временски размак од устанка Срба и царевог другог доласка у Браничево, византијски историчари би то на неки начин забележили. Да је Јован II зиму 1126/27. провео на Балкану, или да се из Раса вратио у Цариград, и о томе би византијски историчари рекли макар неколико речи, као што су то редовно бележили после борби са Угрима око Београда и Браничева. Међутим, изворни подаци сасвим јасно говоре управо супротно, јер из њих видимо да је византијски цар, одмах после покоравања Срба, отишао за Браничево. Поред тога, да је било веће временске разлике између угарског напада на Браничево и српског устанка, свакако би у међувремену дошло до нових угарско-византијских сукоба, јер је потенцијална опасност око Београда и Браничева још увек постојала. О томе би византијски писци забележили нешто, макар и у најкраћим цртама. Такође немамо никаквих вести о томе да је Јован II у то време био заузет на било којој другој страни, што би нам дозволило да објаснимо већи временски размак између угарског напада на Браничево и устанка Срба.

Датирање угарско-византијских борби 1127. а поготово 1129. годином, на основу много удаљенијих, слабије обавештених и каснијих западних извора, као што су Annales Posonienses,[44] Annales Melicenses,[45] Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae[46] и Chronicon pictum Vindobonense,[47] сматрамо да није исправно кад се подаци тих извора не подударају са много обавештенијим и веродостојнијим казивањима византијских извора. Ови западни извори само укратко бележе сукоб Угарске и Византије. Једини изузетак је Chronicon pictum Vindobonense у којој се нешто опширније говори о борбама Угарске и Византије. Међутим, како је ова хроника настала средином XIV века,[48] морамо према њој, као и према другим наведеним западним изворима, бити обазривији и резервисанији, дајући веће поверење византијским историчарима J. Кинаму и Н. Хонијату.[49] Очевидно је да угарско-византијске борбе и устанак Срба у њиховом оквиру и Кинам и Хонијат приказују као јединствен комплекс догађаја који су се одиграли у јединственом времен-

[43] Cinnamus 12, 15.

[44] Annales Posonienses, M. G. H. SS., t. XIX, p. 572, где је под годином 1127. забележено да је краљ Стефан заузео град Ниш.

[45] Annales Melicenses, M. G. H. SS., t. IX, p. 502, доносе податак да су се 1129. Грци и Угри сукобили код реке Саве и подигли логоре.

[46] Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae, M. G. H. SS., t. IX, p. 134; и овде је забележено да су 1129. Чеси послали помоћ угарском краљу Стефану против Грка.

[47] Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, Historiae Hungaricae Fontes domestici I, Scriptores II, Quinque-ecclesiis 1883, p. 210—211.

[48] Lorenz O., Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, 3. Aufl. I, Berlin 1886, 338 sq. сматра да је ова тзв. Бечка илустрована хроника настала 1358. год.

[49] О осталим западним изворима детаљније в. Wattenbach W., Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, 6 Aufl. II, Berlin 1884, 211; 305 sq.

ском склопу. Ако су ови догађаји почели, како каже Кинам, византијском победом у Малој Азији, за коју сматрамо да је била крајем 1123. и почетком 1124, онда је немогуће претпоставити да је прошло неколико година док није дошло до првог сукоба између Угарске и Византије у борбама око Београда. У сваком случају, ако морамо бити обазриви према вестима византијских историчара, потребно је приступити са још много већом опрезношћу наведеним западним изворима. Међутим, неки историчари, пре свега Шаландон а унеколико и Шишић, користили су вести Кинама и Хонијата само при приказу догађаја, док су се за њихово датирање служили западним изворима.

Посматрајући вести византијских историчара J. Кинама и Н. Хонијата, стекли смо утисак да су Кинамове вести за овај период много поузданије и логичније од Хонијатових. То смо покушали и да докажемо. Стога је наше излагање ишло оним редом какав је редослед Кинамових вести. Придржавајући се тога и комбинујући Кинамове податке са Хонијатовим, где год је то било могуће, дошли смо до закључка да је до првог угарског напада на Београд, као и до борби око овог града и његове околине, дошло у другој половини 1125.; да је угарска војска напала Браничево у пролеће 1126. и, на крају, да су се исте 1126. год. Срби дигли на устанак и освојили Рас.

BORISLAV RADOJČIĆ

SUR LA CHRONOLOGIE DES LUTTES ENTRE HONGROIS ET BYZANTINS ET SUR LA DATE DU SOULEVEMENT DES SERBES PENDANT LE REGNE DE JEAN II COMNENE

Résumé

Les luttes entre Hongrois et Byzantins autour de Belgrade et de Braničevo pendant la première moitié du XIIe siècle ainsi que le soulèvement des Serbes dans la même période, ont été datés différemment: Šišić s'est décidé pour les années 1127—1129, Chalandon, Zlatarski et Jireček pour 1128. Ailleurs, Jireček dans un autre travail parlant de l'attaque du roi hongrois Étienne II contre Belgrade s'est prononcé pour 1124. En ce qui concerne le soulèvement des Serbes et la prise de Ras, on les a situé, jusqu'à présent, en 1129, à l'exception de Zlatarski qui les date de 1124.

Par une analyse détaillée des sources byzantines contemporaines, J. Kinnamos et N. Choniatès, et par la comparaison des leurs données nous avons abouti à des résultats différents. En nous basant sur une date précise, la victoire de Jean II Comnène sur les Petchénègues en 1123, nous avons tâché de donner une chronologie nouvelle des luttes entre Hongrois et Byzantins ainsi que du soulèvement des Serbes. Kinnamos et N. Choniatès décrivent les luttes entre Hongrois et Byzantins et le soulèvement serbe comme un ensemble unique d'événements qui se sont suivis sans interruption; nous supposons, donc, que l'armée hongroise a attaqué Belgrade la première fois dans la deuxième moitié de 1125, Braničevo au printemps 1126 et que les Serbes se sont soulevés et ont pris Ras au cours de cette même année.

Зборник радова Византолошког института, кн. 7
Recueil des travaux de l' Institut d'Etudes byzantines, No 7

DIMITRIJE STEFANOVIĆ

THE EARLIEST DATED AND NOTATED DOCUMENT OF SERBIAN CHANT

During our examination of manuscripts of Byzantine chant in the Bodleian Library, Mr. Nigel G. Wilson of Merton College, Oxford [1] found a very unusual folio of a Greek neumatic manuscript[2] and asked me whether the text, written in red ink, sounded Slavonic. My first reaction was uncertain if not negative. We spent some time poring over the manuscript and then Mr. Wilson pointed to the part of the title written in the top margin: σέρβικον (sc. στιχηρόν?). Although I wanted it to be true I was very sceptical about it because I could not read it easily. Careful reading of the whole title: Δόξα εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου: σέρβικον made us think of November 21st when this feast is celebrated. In the printed editions of the Greek Menaia the text of the Sticheron was found after the Doxa for the Vesper service on the Eve of that feast. Knowing now the feast, its date and the place of the Sticheron in the service it was possible to find the corresponding printed Church Slavonic text. In spite of unsuccessful collation of the beginning, where the ornamented initial letter *H* of the manuscript which stands for the Martyria of the Fourth Plagal Mode (see *Commentary* /a/) opposed to the Π of the printed text is very misleading, and unsuccessful collation of the end, where the printed word нашꙁ is different from the last word of the manusscript text — we went on collating. This time very successfully: the rest of

[1] We hope that our Catalogue: *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford* will soon appaer in *The Bodleian Library Record.*

[2] Here is a short description of it: MS E. D. Clarke 14 (S. C. 18376). Paper, iii +409 folios. 120 × 86 mm (75 × 50), one column of 9—11 lines of music. The binding is of unornamented leather with clasps and is well preserved. The manuscript was purchased from the monastery of St. John at Patmos by E. D. Clark in October 1801. It was probably written on Athos (fol. 310 r contains a marginal reference to the Lavra). A graffito inside the front cover records the ownership of one Germanos and another on folio 1 v, not fully readable, mentions metropolitans of Crete and Chalcedon. The date comes from a note by the scribe on fol. 184 r: δόξα ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ στήσας τὴν φοβεράν σου ἀπειλὴν τοῦ σεισμοῦ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου μητρός σου καὶ τοῦ μεγάλου Γεωργίου ἐν ἔτει ȝξά (=7061 — 5508=1553). A liturgical anthology. The Late Byzantine notation is clear and legible with Hypostases and medial signatures in red. The neumes are written in rather broad strokes and the chant is often very melismatic. The manuscript is interesting for the history of the Offices in the sixteenth century.

the text was almost identical, although there were slight differences. Thus we realized another peculiarity of this document: its Church Slavonic text was transliterated into Greek; the scribe did his best to repreduce the pronunciation — but did not transcribe consistently, e. g. the Slavonic letter Б was once written П: νεπεσναβα for небеснаꙗ (transcription line 8), but elsewhere as μπ: μποζηγγϊα for божїꙗ (line 12) etc. Then I transcribed the Sticheron and compared it to the Greek version of the Codex Dalassenos[3] f. 64 v, i. e. with its transcription published in The *Hymns of the Sticherarium for November*, *Mon. Mus. Byz.*, ser. transcripta II (Copenhagen, 1938) hymn 71, p. 126. There is no essential difference between the Greek version of the 13th century and the Serbian one, although the latter was written down, in our manuscript at least, in the two versions: at line 3, where the number of syllables is identical in the two versions: at line 3, where the melodic line is identical too, and at line 5, where it is slightly different. There are further, some small differences at lines 4,9 and 11 where the Greek text is longer; at lines 4 and 6 the corresponding texts have repeated notes at the same pitch. A number of the following instances shows that the Serbian melodic accents of the words, are different from the accents of the printed text where they are Russian:

line:	Serbian accents according to the melody:	Russian accents according to the printed text:
(1)	твòемъ	твое́мъ
(4)	воспѝтатисꙗ	воспита́тисꙗ
(10)	прѐчиста	пречи́ста
(11)	зѐмли	землѝ
(13)	спáси	спасѝ

That means that the Serbian melodic version, although being almost exactly a copy of its Byzantine original, has nevertheless partly aimed at keeping the Serbian accents of the words. In all the above instances they are placed one syllable ahead of the Russian ones. There are, however, instances where the accents of the Russian printed text are identical with the melodic ones, although the Serbian accents would have been different:

line:	Serbian accents would be:	Russian printed accents:
(3)	прѝшла	пришлà
(6)	къ тѐбѣ	къ тебѣ̀
(11)	небѐси	небесѝ

[3] A facsimile edition: *Sticherarium. Mon. Mus. Byz. Ser. Principalis I*, (Copen hagen 1935), = Vienna MS Theol. Graec. 181, written in 1221.

[4] The present day Serbian melody is quite different. As for the date 1553 *cf. supra footnote* (2).

Unfortunately, these two compared cases and other philological elements which we have not discussed, do not allow a convincing conclusion about the linguistic aspect of the text of the Sticheron.

The most difficult question however was: why was this Sticheron written in red ink at the end of 409 folios of a Greek manuscript with the Church Slavonic text transliterated into Greek and why is the word σέρβικον mentioned in the title, especially in view of the fact that the transcription proved such a great similarity of the Byzantine and the Serbian melodic versions? At first it was indeed impossible to give a satisfactory answer. Abp. Basil Krivosheine very kindly suggested a possibility which enabled us to bring forward an answer explaining: 1) the choice of this particular Sticheron for the Feast of the Presentation 2) the provenance of the Sticheron 3) why was the Sticheron written down in red ink and 4) why was the Church Slavonic text transliterated into Greek?

The Feast of the Presentation (21st November according to the Old or December 4th according to the New Calendar) is celebrated as a kind of Commemoration Day („hramovna slava“) of Chilandar — the only Serbian monastery on the Mount Athos. It is most probable that the anonymous Greek scribe visited the Serbian monastery of Chilandar on that day and being impressed by the way in which the Serbian singers performed the Sticheron, asked one of them, after the service, to sing it for him. Not knowing the Church Slavonic orthography, the Greek scribe wrote down the Church Slavonic text in Greek letters as best he could although not always consistently. In order to mark a curiosity in his manuscript — which it indeed is — he wrote the Sticheron in red ink.

Here then is a „Serbian“ Sticheron from the sixteenth century almost identical with its Byzantine original from the thirteenth century. There lies its main importance. It is the first dated (1553) document of Serbian chant with notation; also its beauty was probably the main reason for its writing down in such an unusual way. For the history of Serbian music it is a sign, if not a complete proof, that the „Serbian“ chant of the sixteenth century was not only influenced but almost completely subordinated to its Byzantine original.

EXPLANATIONS FOR THE TRANSCRIPTION

The first line of the music shows the transcription of the Sticheron from the Bodleian MS E. D. Clarke 14 (S. C. 18376), dated 1553. The first line of text reproduces its original form from that MS. The second line of the text — with the accents — is taken from the Russian printed editions. The second line of music shows the corresponding transcription from the Vienna MS Theol. Graec. 181=D, dated 1221 which was later collated with the printed one in H. J. W. Tillyard's *The Hymns for November*, *Mon. Mus. Byz. Ser. Transcripta, II* (Copenhagen, 1938), p. 126, hymn 71. The numbers in brackets in the text are also taken from the printed trancription and refer to the textual and musical phrases.

a) The $\tilde{H}$ is the Martyria for Mode IV. Plagal, i. e. for the eight „voice" („glas") (*compare* MS Chilandar 307, ff. 22v. 23r, 24v, etc., *Mon. Mus.* Byz. Ser. Principalis, V a (Copenhagen, 1957)).

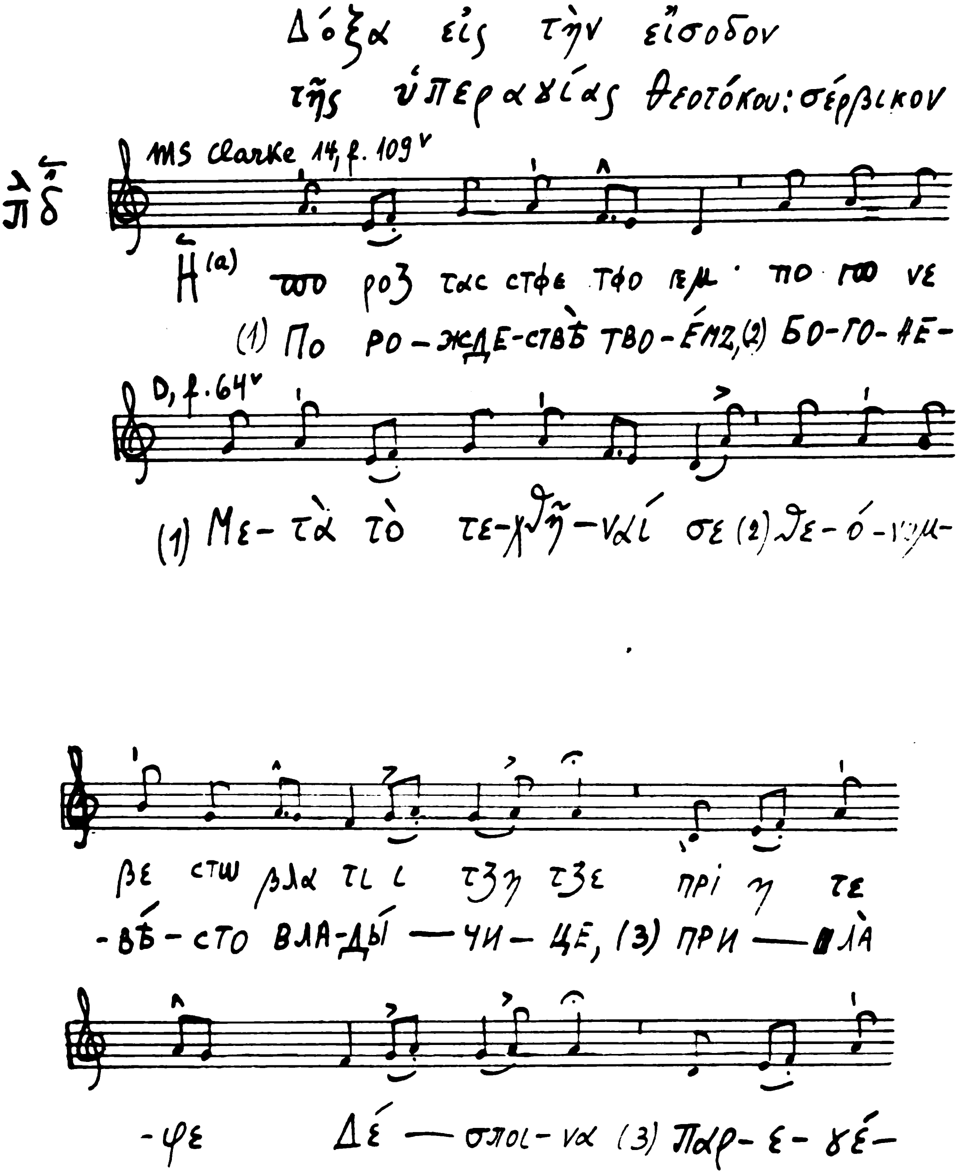
b) The Russian text adds here the word ІАКѠ not found in the Greek original.

c) Read: — БЕ —

d) In the printed text: тебѣ приносѧ

e) The Variant - τα - τω is not easy to explain.

f) We were unable to find the ending Христиѧнскій in the printed editions, although this word is not uncommon.

Δόξα εἰς τὴν εἴσοδον
τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου: σέρβικον
MS Clarke 14, f. 109v
D, f. 64v

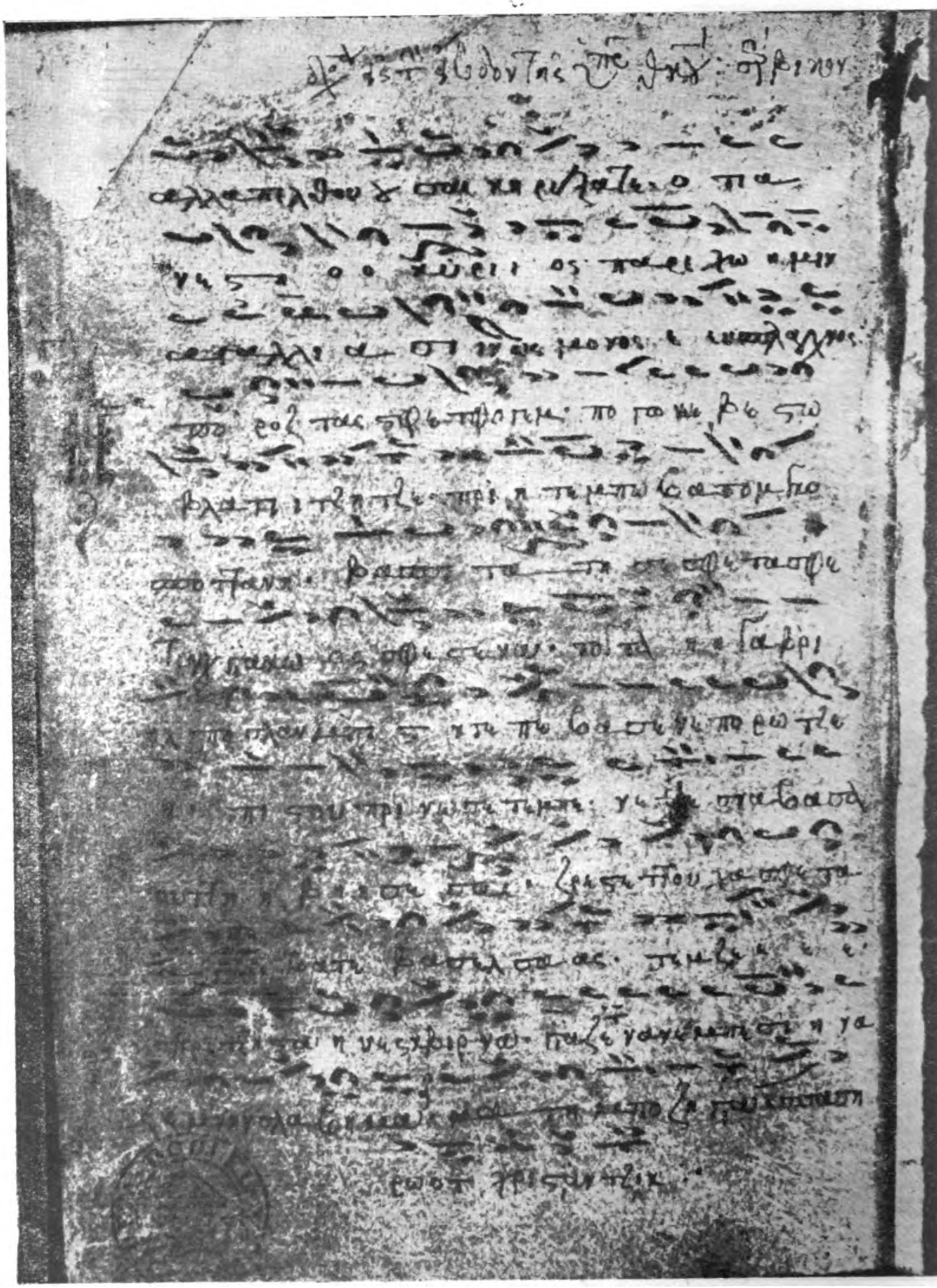

μπω βα τομ Γκο ααο ττα νη · βα ααο
ЕСИ ВО ХРАМѢ ГО - СПО́ - ДЕНЬ(18) (4) ВО - СПИ-
- νου ἐν να - ῶ Κυ - ρί - ου (4) τοῦ ἀ - να - τρα-
τα τη σε σφε τα σφε τυχ.
- ТА́ —— ТИ - СА(ВО) СВА - ТА́ - (А) СВА - ТЫХЪ,
- φῆ —— ναι εἰς τὰ ἅ - γι - α τῶν ἁ - γί - ων
· γϊα κω ος σφε στε να · τογ τα ηη Γα
(5) ꙗ - КѠ Ѡ - СВА - ЩЕ́Н - НА : (6) ТОГ - ДА̀ И ГА-
(5) ὡς ἡ - γι - α - σμέ - νη (6) τό - τε καὶ Γα-

-βρι-ὴλ ἀπ-ε-στά-λη πρὸς σὲ τὴν παρ-
-ά-μω-μον (7) τρο-φὴν κο-μί-
-ζων σοι (8) τὰ οὐ-ρά-νι-α πάν-τα ἐξ-έ-

-ВИ́ — ША-СА, (9) ЗРА́-ШЕ ДЪ — ХА
- στη-σαν... (9) ὁ-ρῶν-τα το πνεῦ—μα τὸ
Var.
СВА-ТА́-ГО ВЪ ТА̀ ВСЕ́Л-ША-СА:
ἅ-γι-ον ἐν σοὶ σκη-νῶ-σαν
(10) ТЬ́М-ЖЕ...
ПРЕ-ЧИ́-СТАЯ И НЕС-
(10) Δι-ὸ...
ἄ-σπι-λε ἀ-

VAR.
-КВЕ́Р-НА(-А) (11) И́А-ЖЕ НА НЕ-БЕ-СИ И НА
(11) ἡ ἐν οὐ-ρα-νῷ καὶ ἐ-πὶ
ЗЕМ-ЛИ СЛА́-ВИ-МА (12) МА́-ТИ БО́-ЖИ-А,
γῆς δο-ξα-ζο-μέ-νη (12) Μή-τηρ Θε-οῦ
(13) СПА-СИ РО́ДЪ НА́ШЪ.
(13) σῶ-ζε τὸ γέ—νος ἡ-μῶν

Fol. 409 v. of the MS E. D. Clarke 14 (S. C. 18376), the Bodleian Library

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

IVAN POPOVIĆ

QUEL ETAIT LE PEUPLE PANNONIEN QUI PARLAIT ΜΕΔΟΣ ET *STRAVA?*

I.

Parmi les preuves en faveur d'une ancienneté profonde des Slaves Méridionaux au Sud du territoire slave commun, et notamment en P a n n o n i e et dans les contrées voisines, on a relevé — au cours du développement de la science slave — deux catégories d'arguments linguistiques: 1) une liste de toponymes prétendus slaves à partir du IIe siècle après J. Chr. (ce qui était en rapport avec les doctrines panslavistes du début du XIXe siècle et qui voulait établir la présence des Slaves Méridionaux dans leur habitat actuel etc. dès l'époque antique) et 2) deux mots attestés au Ve siècle en Pannonie par l'historiographie médiévale et qui selon quelques savants seraient slaves et selon d'autres savants non-slaves.

Les arguments sub 1. (c'.-à-d. la toponymie prétendue slave dès le IIe siècle) ont déjà été rejetés par la plupart des linguistes et n'ont pas chance — au moins à ce qu'on sait aujourd'hui à ce sujet — d'être d'origine slave: il s'y agit d'un malentendu, d'une interprétation à peu près, faite non par des linguistes, mais par d'autres spécialistes, d'une série de toponymes anciens, vraisemblablement préslaves, comme étant slaves (L. N i e d e r l e et autres).[1] Il n'y a donc pas lieu de revenir sur ces arguments ou, plus exactement, il serait prématuré, à l'état actuel des recherches, de reprendre la question, bien qu'il y ait eu, ces derniers temps, des tentatives nouvelles de

---

[1] Cf. M. V a s m e r, Zeitschrift für sl. Philologie, Leipzig, II, 539—543; J. J. M i k k o l a, *Samo und sein Reich*, Arch. für sl. Philol. XLII, 87—88; F. R a m o v š, *Über die Stellung des Slovenischen im Kreise der slavischen Sprachen*, Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Helsinki XXVII (Mél. Mikkola), 231—232; С т. Р о м а н с к и, *Славяни на Дунава*, Български прегледъ, София, I/1, pp. 80 suiv.; R. N a h t i g a l, *Antikes ‚Pelsó' für Plattensee ist nicht slavich ‚pleso'*, Wiener slavist. Jahrbuch IV, 15, suiv.; J. Z u b a t ý, *Wann wurde Mitteleuropa von den Slaven besiedelt?*, Čechische Revue, Prag, I (m'est resté inaccessible); E. S c h w a r z, *Die Frage der slavischen Landnahmezeit in Ostgermanien*, Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Graz, XLIII (inaccessible); J. M e l i c h, *O kliku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie*, Symbolae Grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski II, Cracoviae 1928, pp. 101—102, 106.

quelques linguistes compétents polonais et bulgares de découvrir dans certains de ces toponymes tout de même une origine slave.[2]

Au contraire, les arguments sub 2., les deux mots attestés aux Ve siècle, bien que contestés par la majorité des linguistes slavisants (surtout par ceux en dehors des pays slaves), méritent une attention sérieuse. Comme on sait, il s'agit des mots μέδος 'nectaire', attesté pour l'„Avarie" Méridionale (c'.-à-d. la Pannonie) en 448 par le Byzantin Priscus*, et **strava* 'repas funèbre', relevé à l'occasion des funérailles du chefs des Huns Attila, en 453 par le chroniste gothique Iordanis, et qui furent interprétés par le préhistorien L. Niederle comme étant slaves: *medъ* 'miel, boisson de miel' et * *s(ъ)trava* 'nourriture, repas'.[3]

La question se pose donc de savoir si μέδος et *strava* représentent en effet sl. *medъ* et *s(ъ)trava* ou non.

Surtout M. Vasmer, J. Melich, J. J. Mikkola, St. Romansky, E. Schwarz se sont opposés énergiquement à l'interprétation slave de μέδος et de *strava*. Quant à μέδος [byz. medos], on a fait observer que ce mot indo-européen, conservé presque partout dans les langues indo-européennes, pourrait aussi bien représenter un type germanique (non-gothique) **medas*, *-s* ou bien des types illyriens **medos*, **medas*, **medu* (Vasmer, Romansky; Melich y voit un mot thrace). Si l'origine gothique de μέδος est exclue par l'absence du passage de *ĕ* à *i* (got. *midus*; on s'y attendrait alors chez Priscus à *μίδος resp. *μίδους) et l'origine iranienne par la conservation de *e*, sans passage à *a* (iran. *madu*; donc Priscus aurait écrit *μάδος etc.), on doit compter, selon cette opinion, non seulement avec sl. *medъ*, mais aussi et du moins avec ses correspondances germaniques, illyriennes et thraces possibles. Le Hongrois Melich, qui voulait partout découvrir plutôt des „Turcotatares" que des Slaves, ajouta à ces arguments purement phonétiques sa fausse doctrine générale selon laquelle les Slaves auraient reçu tous les toponymes préslaves de la Pannonie et des régions voisines par un triple intermédiaire des „Turcotatares", des Germains et des Hongrois-mêmes (pour la critique de cette doctrine Melichienne v. chap. II).

---

[2] P.ex., selon M. M. Rudnicki, le nom antique *Pelso* pourrait être tout de même slave, *Gopło i Pelso*, Slavia Occidentalis, Poznań, III—IV, 314—323. Et, selon l'opinion nouvellement exprimé de M. V. Georgiev, Въпроси на българската етимология, София 1958, p. 88, il en serait de même des hydronymes Πάθισσος, *Pathissus*, plus tard Τίσας, s.-cr. *Tisa*, roum. *Tisă*, magy. *Tisza*, et de Ζέρνης, *Tsierna* etc., aujourd'hui roum. *Cerna*; dans Πάθισσος, on devrait partir de *Po-tisьje*, avec l'appellatif sl. *tisъ* 'if' et le préfixe *po-*, employé pour former les noms des régions; cependant, les formations avec *po-* servent à tirer des noms de régions fluviales (cf. *Pomoravļe* de *Morava; Posavina* de *Sava* etc.), tandis que *tisъ* est un phytonyme de sorte que l'interprétation n'est pas convainquante (pour *Tisa* cf. d' ailleurs le chapitre II.).

[3] L. Niederle, *Manuel de l'Antiquité slave* I, Paris 1923, pp. 60 suiv.; Ф. Баришић, *Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена*, Зборник САН, Београд, XXI, 52—61; T. Lehr-Spławiński, *Początki Słowian*, Kraków 1946, p. 62. — Pour **strava* de Iordanis cf.: „Postquam talibus lamentis est defletus, *stravam* super tumulus eius, quam appellant ipsi [les pannoniens en question], ingenti comessatione concelebrant ...", *Iordanis Getica* (ed. Mommsen, 124).

* Pour les Taulanties d'Illyrie chez ps.—Aristote.

A propos de *strava*, M. M. Vasmer et le regretté St. Romansky ont fait observer que si le mot était vraiment slave, on s'y attendrait absolument à une graphie **sutrava* chez le chroniste gothique, étant donné qu'on serait en présence d'un composé **sъ-trava* (avec le préfixe *sъ-*) et qu'à cette époque — où les „jers" faibles étaient conservés en toutes positions — on substituait régulièrement un *ŭ* non-slave à ъ (cf. p. ex. roum. *sută* '100' pour *sъto* en face de s.-cr., slovène, bulg. moderne *sto*). Voilà pourquoi M. Vasmer proposa pour *strava* une étymologie germanique (~ *straujan* 'étendre', coradical avec sl. **sterti* 'id.' etc.), et le turcologue allemand B. von Arnim fit même l'effort d'expliquer *strava* comme un mot turc (hun).[4]

Cependant ces arguments contra ne résistent pas à une critique approfondie.

En partant de *strava*, on fera observer que le mot est largement répandu en slave. En vieux tchèque et en vieux polonais, *strava*, *strawa* possédait, comme l'a constaté déjà Niederle, le même sens de 'repas funèbre' jusqu'au XIVe resp. XVe siècle[5]; dans les couches plus modernes de nombreux parlers slaves, le mot a une signification apparentée, mais moins spéciale, de 'repas, nourriture' en général. Cf. en tchèque *strava*, populaire *zdrava* (confondu grâce à l'étymologie populaire avec *zdravý* 'sain, bien portant') 'nourriture', la même chose que *jídlo*[6], en tchèque moravien et en slovaque *strava*, *strova* 'légumes; grains écossés (ce qu'on cuit pour servir de nourriture)'[7], en ukraïnien karpathique *stráva* 'nourriture, mets' (en face d'ukr. littér. *i̯ida* 'id')[8], dans beaucoup de parlers russes occidentaux *strava* 'nourriture, mets, assiétée', surtout 'mets liquide, soupe, soupe de légumes', aussi *strova* 'id'.[9]

Affirmera-t-on que le mot représente un emprunt au turc resp. au germanique etc., mais conservé ensuite justement en slave?

Une telle supposition serait fausse à coup sûr et d'ailleurs superflue, car le mot s'explique étymologiquement par des moyens slaves.

D'habitude, on rattache *strava* au tch., polon. *potrava*, *potrawa* 'nourriture' et au slave commun *trava* 'herbe' (c.-à-d. 'nourriture du bétail'). Les types *trava*, *po-trava* sont clairs au point de vue étymologique: ce sont des postverbaux de *trav-iti*, *po-trav-iti* 'nourrir', originairement 'consommer, dépenser', dérivé, à son tour, de la racine indo-européenne bien connue

---

[4] B. von Arnim, *Bemerkungen zum Hunnischen*, Zeitschr. für sl. Philol. XIII, 100 suiv.

[5] Cf. aussi A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*[2], Warszawa 1957, p. 518.

[6] F. Trávníček, *Slovník jazyka českého*[4], Praha 1952, p. 1460; K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, p. 153.

[7] K. Kálal-M. Kálal, *Slovenský slovník z literatúry aj nárečí*, Banská Bystrica 1923, pp. 648, 652.

[8] Ф. Т. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1955, p. 146.

[9] В. Даль, *Толковый словарь* IV, Москва 1935, p. 342.

ter-/tr- etc. 'frotter, trier, gratter etc.' (cf. sl. *-tyrati*, gr. τρύω etc.)[10]. En slave, il y en a plusieures variantes apophoniques: cf. *trovǫ—truti* 'empoisonner' (origin. 'nourrir avec n'importe quoi')=**trŏu̯-*; ensuite *trav-iti* 'id.'=**trōu̯-* (degré long), donc comme *slovǫ* — *sluti* 'parler' (et *slovo* 'parole') et *slaviti* 'célébrer, glorifier'; enfin v. sl. *trěva*, bulg. *trevá* 'herbe', c'.-à-d. **trēu̯-*[11]. Comme on le voit, on peut dresser cette série apophonique des variantes de la racine: *tr-ŏu̯-/tr-ōu̯-/tr-ēu̯-* (*ŏ* : *ō* : *ē*), ce qui naturellement exclut l'emprunt. Voilà ce qu'il convient de dire à propos du type à consonne *t-* initiale.

Et maintenant, il reste à établir le rapport entre *strava* (*strova*) et *trava* (et les formes apparentées). D'habitude, on y voit un rapport direct, notamment on considère *strava* comme un dérivé ordinaire de *trav-iti*, tout comme *po-trava*, donc on pose une forme primitive **sъtrava*, ce qui donne justement l'occasion à Vasmer et à Romansky de contester l'origine slave du mot (cf. plut haut).

Mais la forme *sъtrava* n'est point probable ni nécessaire. Tout d'abord, il n'y a aucune différence d'aspect entre *traviti* et *straviti*, de sorte qu'on ne peut pas penser à une dérivation. Et ensuite, on peut très bien partir des deux formes parallèles **trōu̯ā* et **strōu̯ā*, déjà indo-européennes, sans respt. avec le soit-disant *s-* mobile (à la manière de sl. *kora* et *skora* 'peau' etc.). Dans différentes langues indo-européennes, on trouve au sens de 'frotter' etc. à la fois *ter-* et *ster-*: cf., avec un autre suffixe, d'une part sl. *trъgati/trъzati* 'arracher', gr. τρώγω 'j'arrache, je ronge', lat. *tergere* 'frotter, polir, nettoyer' etc. et de l'autre sl. *strъgati/strugati* 'gratter, scier etc.', russe *strug* 'rabot'; *strigǫ* 'je coupe, je tonds', v. islandais *strjūka* 'frotter, polir', *strokk* 'rabot', anglosax. *strīcan* 'frotter, gratter', v. h. allem. *strīhhan*, all. *streichen* 'id'.[12], donc *tre-g-* etc./*stre-g-* etc. déjà dès l'époque indo-européenne.

Les types *strava* et *trava* ne sont, par conséquent, pas tout à fait identiques, mais en tout cas parallèles. Peut-être A. Brückner a-t-il eu raison lorsqu'il a supposé une répartition sémantique: *strava* 'nourriture humaine' et *trava* 'nourriture des animaux'[13]; mais ce serait une évolution secondaire, les deux types se ramenant à *ster-*, *ter-*, qui signifiait simplement 'frotter, gratter, couper' (donc 'préparer la nourriture en la coupant, hâchant'). Et il y avait toujours une confusion formelle entre *strava* et *trava*; ainsi, si, à côté de *trava* (et *truti*), il y a un verbe *trav-iti*, il y a de même, à côté de *strava*, également *strav-iti* 'nourrir' (tch. *traviti* et *straviti* etc.); *straviti* vb. peut n'être qu'une imitation secondaire de *traviti*, qui est probablement primitif.

---

[10] Cf. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, pp. 533—534; J. Holub-F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, p. 354; A. Brückner, op. cit., pp. 518, 575.

[11] Ст. Младеновъ, *Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ*, София 1941, p. 637.

[12] J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, 11 livr., Bern 1957, pp. 1028—1029.

[13] Loc. cit.

On se demandera donc si les types apophoniques qui peuvent être observés aussi dans le cas de la variante *ster-* etc.: cf. *strava* (**strō̆u̯-*) et *strova* (le degré serait **strŏu̯-*), ainsi que v. sl. *strъvo* 'cadavre', s.-cr. *stȓv* 'id.', russe *stervo* etc. (le vocalisme y serait **stəru̯-*)[14] — sont vraiment anciens ou bien s'ils furent formés par imitation de *ter-* etc., ce qui ne pourrait pas être exclu.

Mais *strava* ne peut être qu'ancien, et la formation en est la même que celle de *trava: strōu̯ā/trōu̯ā*; le passage de **ō* indo-européen à *a* est propre au slave.

On devra donc considérer *strava* sans hésitation comme étant: 1) d'origine slave, 2) de formation ancienne simple (sans le préfixe *sъ-*).

Et si *strava*, attesté à la cour des Huns en Pannonie en 453, est indubitablement slave, il en sera sans aucun doute de même de μέδος = *medъ*, attesté également en „Avarie“ cinq ans plus tôt, en 448. La graphie grecque moyenne δ [c.'-à-d. *d* interdental] pour *d* slave se retrouve dans le nom de la capitale yougoslave *Beograd*, *Bělъgradъ*, attesté dès le IXe siècle par les Byzantins comme Βελαγράδων[15].

Dans la lumière des arguments fournis par *strava* et *medъ*, un cas hydronymique pourra également être utilisé dans le même but. Comme l'a mis en relief mon ami M. Barišić, le même auteur byzantin auquel nous devons l'information sur μέδος, Priscus, donne le nom contemporain du fleuve pannonien la Theiss (s.-cr. Tisa): Τίγας. M. Barišić corrige avec raison cette graphie erronnée en *Τίσας (cf. chap. II)[16]. Or, bien que la forme primitive de cet hydronyme, Πάϑισσος, *Pathissus*, n'ait pas chance d'être d'origine slave, la variante plus récente Τίσας (cf. aussi ὁ Τίσσος, chap. II), s'explique justement par des moyens slaves, comme l'a établi d'une manière convainquante M. M. Budimir[17] (cf. aussi chap. II), et cette forme slavisée apparaît dans les sources à la même époque que *strava* et *medъ* (v. Barišić).

Les sujets pannoniens des Huns au milieu du Ve siècle n'étaient, par conséquent, ni des Turcs ni des Germains ni des Illyriens ni des Thraces, mais sans aucun doute des Slaves, comme l'ont déjà admis à plusieures reprises les spécialistes préhistoriens. Au milieu du Ve siècle, les Slaves avaient déjà franchi la chaîne des Karpathes et ils résidaient dans la grande plaine située au Sud de ce massif, non seulement sur le territoire actuellement hongrois, mais aussi sur celui de la Yougoslavie Septentrionale (l'information de Priscus se rapporte à la Pannonie Méridionale).

---

[14] И. Поповић, *Неколико прилога речнику нашег језика*, Наш језик, нова серија, Београд, II, 217—218.

[15] Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, Зборник радова de l'Académie belgradoise XLIV, 13.

[16] Ф. Баришић, *Приск као извор . . .*, p. 58. — Cf. maintenant I. I. Russu, *Nume de riuri din vestul Daciei*, Cercetări de lingvistică, Cluj, II, 255—256.

[17] М. Будимир, *Pathissus—Тиса*, Гласник Историског друштва у Новом Саду II, 1—5.

II.

Ayant établi le caractère slave de la population de la Pannonie (du moins méridionale) au Ve siècle, nous nous demandons ensuite: s'il y a une continuité ininterrompue entre ces Slaves pannoniens primitifs, d'une part, et les futurs Slaves Méridionaux, qui, en partant de la Pannonie, envahirent la Péninsule Balkanique byzantine au VIe siècle, de l'autre?

Nous nous heurtons ici non tellement aux faits linguistiques réels qu'à une doctrine curieuse, soulevée, dans le passé, par la linguistique hongroise. Y avait-il jadis, en Hongrie actuelle et dans les pays yougoslaves occupés jusqu'en 1918 par les Hongrois, une continuité géographique slave entre l'aire linguistique tchéco-slovaque (slovaque), d'une part, et celle des Slaves Méridionaux, de l'autre, et, par conséquent, y avait-il une continuité chronologique entre la première couche slave pannonienne et les parlers slaves attestés plus tard?

Cette continuité fut malheureusement contestée (surtout pour la vallée de la Theiss, magy. Alföld) par le slaviste hongrois ancien J. Melich, qui voulait découvrir partout plutôt des „Turcotatares" etc. que des Slaves. Cependant, en construisant cette fantasmagorie „turcotatare" en Pannonie, Melich s'appuyait exclusivement — comme l'admit plus tard la linguistique hongroise plus moderne et plus objective — sur des „preuves" fabriquées à l'aide d'une argumentation sophistique, inadmissible du reste à une époque civilisée. Cette doctrine de Melich repose essentiellement sur son interprétation extrêmement compliquée et absolument arbitraire des hydronymes préslaves de la Hongrie, de la Roumanie et de la Yougoslavie Septentrionale, subsistant de nos jours et qui selon lui auraient partout passé au magyare sans intermédiaire du slave, ce qui serait une preuve que ces pays étaient, au moment de l'occupation hongroise au IXe et Xe siècles, une sorte de vacuum ethnique, du moins quant aux Slaves. Partout où il subsiste en magyare un hydronyme antique, il aurait été transmis, selon Melich, par le double intermédiaire du „turcotatare" et du germanique[18].

Il n'est point difficile de renverser cette doctrine, suspecte d'ailleurs déjà a priori. Il n'y a pas, dans la toponymie magyare, d'exemples sûrs des „turcotatarismes" préslaves[19]. Et même là où des „turcotatarismes" anciens serait en principe possibles, on ne peut nulle part exclure avec certitude l'intermédiaire du slave. P. ex., si *Laborc* était vraiment de cette origine, comme le prétendait Melich (ce qui n'est guère vraisemblable) — Melich construisit un turc **alp bars* 'panthère héroïque' [?!!] —, on devrait ramener la forme hongroise à une forme antérieure slave **Labrasъ*, conte-

[18] J. Melich, *O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Seidmiogrodzie*, pp. 101 suiv.; id., *Über den ungarischen Flussnamen Tisza 'Teis'*, Streitberg-Festgabe, Leipzig 1924, pp. 262 suiv.; *Über die Halbvokale im Slovakischen*, Zeitschr. f. sl. Phil. V, 322.

[19] I. Kniezsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, Archivum Europae Centro-Orientalis, Budapest, IV, pass. — Quelques éléments „turcotatares" existent en effet dans la toponymie magyare; mais ils avaient pu être aussi bien apportés plus tard par des tribus turques post slaves, p.ex. par les Pétschénègues etc.; ou bien ils furent apportés par les Hongrois eux-mêmes de leur patrie primitive dans les steppes de la Russie.

nant la métathèse purement slave de *al-* à *la-*; la même chose vaut (selon K n i e z s a) de magy. *Brassó* (et roum. *Braşov*) si l'étymologie en est „turcotatare", **bor suγ* 'eau claire': on doit admettre la forme slave intermédiaire **Braševъ*, *-šovъ*[20], donc également avec la métathèse, *ar-* à *ra-*.

Une critique systématique de la doctrine de M e l i c h des hydronymes préslaves-prémagyares faisant, à ce que je sache, défaut (ce qui s'explique par l'autorité injustifiée dont jouissait M e l i c h jadis, au moins en Hongrie), nous allons passer ici en revue la liste hydronymique dont il se servit pour dresser cette théorie „anti-slave" de la toponymie ancienne hongroise et roumaine. Voilà les noms en question: s.-cr. *Tȁmiš*, magy. *Temes*, roum. *Timiş;* s.-cr. *Moriš*, magy. *Maros*, roum. *Murăş;* slovaque *Kereš*, magy. *Körös*, roum. *Criş;* magy. *Szamos*, roum. *Someş;* s.-cr. *Tȉsa*, slovaque orient. *Cisa*, magy. *Tisza*, roum. *Tisă*.

Selon M e l i c h, c'est avant tout l' *-s* „final" dans les formes antiques des quatre premiers exemples qui serait une preuve sûre de l'intermédiaire germanique entre l'antiquité et les Hongrois, et il s'agirait notamment, cette fois-ci, d'une langue germanique occidentale [?!] où **-s* final (passé plus tard a **-z*) était encore conservé[21]; les Germains firent ensuite passer ces noms aux „Turcotatares" et les „Turcotatares", à leur tour, aux Hongrois, et c'est seulement ces derniers qui répandirent plus tard ces hydronymes aux autres peuples habitant actuellement les contrées en question, les Slaves y compris; le passage de *-s* a *-š* (écrit hongr. *s*) serait dû à un changement fait par les Hongrois, en réalité non purement phonétique[22], mais opéré à la suite d'un échange de suffixes. Au contraire, en slave, un *-s* ancien serait tombé sans compensation.

Il est naturellement vrai que les Slaves ont fait tomber tout *-s* final ancien, tant dans les éléments indigènes que dans les emprunts[23]. Mais qui nous dit qu'il y ait ici, dans les formes modernes, un **-o-s* final conservé? Le matériel recueilli par M e l i c h lui-même montre, au contraire, d'une manière certaine que les hydronymes actuels cités n e c o n t i e n n e n t p a s d u t o u t un **-os* final conservé. Pour *Tȁmiš* = *Temes*, ce sont les formes antiques Τίβισις, *Tibissus*, médiévales ὁ Τιφήσας, *Tibisia* qui sont attestées, donc avec un *-š-* reposant sur *-s-*, *-ss-* non-final; il n'y a que chez Ravennat une variante *Tibis*, mais dont la structure correspond évidemment déjà à la forme moderne. Pour *Mȍriš* = *Maros* cf. également les formes anciennes Μάρισος, *Marisus*, au moyen âge aussi *Marisia*; on trouve seulement chez Hérodote un Μάρις ποταμός, mais nous avons affaire là

[20] K n i e z s a, op. cit., p. 346. — Comme le fait remarquer le Hongrois J. L a z i c z i u s, Rocznik slawistyczny, Kraków, X, 293, la dérivation tentée par L. R a c s o n y i, Magyar Nyelv, Budapest, XXIV, 311—318, XXV, 17—27, de *Brassó* de **bor šuγ* serait d'ailleurs également impossible, car un γ turc ne donne en slave que *g* resp. *k*, mais ne peut aucunement tomber.

[21] Cf. maintenant H. B a r i ć, *Lingvističke studije*, Sarajevo 1945, chap. *Starogermanski tragovi u balkanskim jezicima*, pp. 73 suiv.

[22] Un *-s* étranger ne donne en magyare que *sz* [s], *-c*,*-z*, et jamais **-s* [š], cf. E. M o ó r, Zeitschr. für Ortsnamenforschung, München, VI, 131, note 1.

[23] Pour le sort de *-os* final en serbo-croate v. M. V a s m e r, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin 1944, p. 36.

à une c o m p o s i t i o n, à un abrègement a r t i f i c i e l de *Μάρισος-ποταμός à Μαρισποταμός par une sorte d'haplologie (c'.-à-d. avec Μαρισ- de Μάρισος comme Τιβισ- de Τίβισις dans le nom de lieu Τίβισ-κος dérivé ou bien comme Παθισ(σ)- de Πάθισσος dans le nom de lieu Πα(ρ)τίσ-κον). Magy. *Körös*, roum. *Criş* n'est attesté qu'au moyen âge (et encore jamais avec un *-*s* final: cf. ὁ Κρίσος, *Grissia*, *Grisia*, *Gresia*). Il n'y a que pour *Szamos*, roum. *Someş* (les formes slaves manquent) qu'on trouve dans les sources un accusatif latin énygmatique *Samum* (un exemple seulement), mais qui est trop isolé et d'ailleurs obscur pour permettre une conclusion aussi grave. Du reste on doit, en vue du traitement méthodique du problème, songer sur ce terrain plutôt à des peuples antiques indigènes et qui sont bien attestés tant par l'historiographie ancienne que par la reconstruction linguistique, notamment aux Thraces et, pour une part, aux Illyriens, qu'aux Germains et Turcs nomades. Car il est connu qu'à l'heure des premières incursions slaves, il existait encore des Thraces non romanisés, même dans les Balkans proprement dit. Non seulement que la „lingua Bessorum" fut attestée expressément au moyen âge, mais nous trouvons aussi des toponymes pour lesquels on peut prouver linguistiquement qu'ils sont entrés en slave, sur le sol balkanique, directement du thrace[24]. Quelque chose de semblable peut être supposé pour la Dacie thrace, sans doute dans une mesure encore plus forte, car les barbares y étaient moins civilisés que dans les Balkans sensu stricto. Selon les recherches nouvelles de M. V. G e o r g i e v, qui me paraissent bien documentées et convainquantes, c'est, justement, la branche d a c o m y s i e n n e du thrace (c'.-à-d. celle qui était parlée en Roumanie, en Serbie Orientale et en Bulgarie Septentrionale actuelles) qui est l'ancêtre de l'albanais moderne[25]. Or en albanais, tout *s* (non seulement -*s* final) donne *sh* [š][26]; donc aussi les -*š*- originaire-

[24] Selon le regretté P. S k o k, bulg. *Plovdiv*, **Plъpъdivъ*, de thr. *Pulpudeva* (et non de Φιλιππόπολις) en serait une preuve, *Beiträge zur thrak.-illyr. Ortsnamenkunde*, ZONF VII, 43—44; cependant, on pourrait songer ici à une adaptation de la prononciation des provinciaux grecs de Thrace à la phonétique barbare (*p* : φ = *ph* etc.). Les cas où le grec peut être exclu phonétiquement sont plus probants (les critères qui permettraient d'exclure aussi les Romans sont malheureusement moins certains). Cf. en Macédoine sl. *Badar* de thr. Βεδερ- *ιανά*, S k o k, op. cit., surtout pp. 40 suiv., 50 suiv., sans passage de β à *v* (en face de sl. *Veles*, de Βυλάξ-ωρα, transmis par grec mod. Βελεσσός, Βελεσά, S k o k, op. cit., 41 note 1); en Thrace hydr. bulg. *Tъža* (le cours inférieur de la rivière est nommé *Tundža*) de Τόνζος (c.'-à-d. **Tonžo*- ou bien **Tondžo*-), *Имената на 10 български рѣки*, Списание de l'Académie bulgare X, 67 suiv., donc avec la c h u i n t a n t e slave pour la chuintante **ž* (ou la semi-occlusive *ǯ) thrace, c.'-à-d. sans gr. ζ [z] pour *ž* (que *Tъža* est ancien en bulg., c'est ce qui le prouve -ъ- de *-*ǫ*- pour thr. -*on*-).

[25] В. Г е о р г и е в, Тракийският език, София 1957, surtout pp. 70—74 et suiv.

[26] La chronologie du passage alb. de *s* à *sh* ressort du fait qu'on l'observe aussi dans les emprunts les plus anciens de l'albanais au slave, I. P o p o v i ć, *Slaven und Albaner in Albanien und Montenegro*, Zeitschr. f. sl. Philol. XXVI, 314 (avec bibliographie); mais le début du processus pouvait avoir eu lieu dans une époque encore plus reculée et ensuite duré longtemps: au moment où les premiers éléments slaves pénétrèrent en albanais, cette langue ne possédait pas du tout la consonne *s*, car l'*s* ancien était déjà passé à *sh* etc.; voilà pourquoi on devait substituer à *s* étranger un *sh* albanais; la consonne *s* de l'albanais moderne était à cette époque encore une semi-occlusive (telle que *č*), comme le prouve le passage de sl. *č* à *s*, I. P o p o v i ć, op. cit., pp. 312, 322.

ment intérieurs de s.-cr. *Tàmiš*, *Mòrīš*, roum. *Criş*, *Someş* (et les correspondances magyares) s'expliquent le mieux par les moyens de l'albanais[27]; la consonne *s-* initiale de roum. *Someş*, magy. *Szamos* fut conservée sans doute grâce à la dissimilation (ou bien elle repose sur une prononciation primitive qui était différente de *s;* cf. en roumain régulièrement *s* pour *th* [Þ] alb.: *sîmbură: thumbullë* etc.)[28]; dans *Tìsa* = *Tisza*, la consonne *-s-* intérieure reste cependant conservée sans que les conditions soient spéciales, comme l'a remarqué aussi Melich; la cause en est, comme je le crois, le fait: que nous y avons affaire non plus au thrace, mais à une autre langue: à l'illyrien (resp. au „pannonien"): la Theiss coule en effet principalement non dans les montagnes roumaines (comme les autres rivières en question), mais dans la plaine hongroise et yougoslave, située beaucoup plus à l'Ouest.

L'oscillation de *b/m* dans Τίβισις, *Tibissus*, Τίβισχος, *Tibisia:* Τιμήσις (XIe s.), s.-cr. *Tàmiš*, roum. *Timiş*, magy. *Temes* ne s'explique pas par les moyens du turc, comme le prétendait Melich, mais simplement par ceux du thrace, où le passage de *m* à *b* était courant[29]: cf. d'ailleurs également les graphies Βρόγγος et *Margus* pour s.-cr. *Morava*[30].

Dans *Kereš*, Κρίσος, en ce qui concerne les graphies *Grissia*, *Grisia*, on n'a pas à faire, malgré Melich, au passage „turc" de **g* ancien à *k*, car roum. *Criş*, magy. *Körös* (v. magy. *Kris*), comparé surtout avec le hydr. *Cerna* de la même région, paraît être dérivé de la racine i.-e. **kᵘ̯er-s-* 'noir', comme l'admet M. Georgiev (roum. *Cerna*, de sl. *čьrnā* 'la noire', serait une traduction du thrace)[31], et il contient donc un *k-* primitif (tandis que les exemples contenant *g-* ne sont attestés qu'à partir du moyen âge et ils représentent sans doute des graphies non-populaires).

Donc ni la conservation prétendue de **-s* final ni le passage de *m* à *b* ni la prétendue sourde au lieu de sonore ne mettent en doute la présence des Slaves dans ces régions au moment de l'occupation hongroise.

---

[27] Cf. aussi s.-cr. *Niš*, hydr. *Nišava* de *Naissus* etc.(?); *Ražań*, à travers la forme **Rašan*, de Ἄρσενα etc., I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschr. für sl. Phil. XXVIII, 108—109, 110.

[28] L'étymologie est malheureusement obscure, et des attestations sûres manquent également (cf. plus haut); il est difficile d'y songer à **Asamus*, i.-e. **ak̑əmo-* 'pierre' ~ préhellén. ἀσάμινθος 'baignoire en pierre', cf. maintenant Georgiev, *Трак. език*, 57, car *Asamus* portait le ton sur *á-*, comme il ressort de bulg. *Осъм*, alb. (par interméd. du sl. mac.) *Osum;* en regard de *Tamiš*, *Moriš*, *Kereš*, la comparaison de *Someş*, *Szamos* avec Σάμος est également peu attirante. Notamment on ne peut pas exclure une dérivation à l'aide du suffixe „méditerrannéen" (indo-européen ou non) *-ss-*: cf.p.ex. en Asie Mineure Σαμασσις, Συμασσις, A. Trombetti, *Saggio di antica onomastica mediterranea*, Архив за арб. старину, језик и етнол., Београд, III, 49, 50, de sorte qu'on pourrait poser, à côté de **Mariš-*, **Timᵇiš-*, **Kriš-* et **Patis-*, aussi un dérivé **Šamuš-* (ou **Þamuš-*) avec *-š-* intérieur. Mais toutes ces combinaisons ne sont naturellement que des hypothèses difficiles à contrôler.

[29] Cf. Д. Дечев, *Характеристика на тракийския език*, София 1952, pp. 23—24.

[30] I. Popović, *Bemerkungen* cit., 102.

[31] В. Георгиев, *Трак. език*, 72.

Mais il est nécessaire d'analyser aussi un à un, d'une manière plus détaillée, les même hydronymes dont il s'agit ici.

1. Τίβισις, *Tibissus*, Τίβισ-κοσ, *Tibis*, ὁ Τιφήσας (chez Priscus), ὁ Τιμήσης (chez l'Empereur Constantin Porphyrogénète), s.-cr. (depuis le XIVe s.) *Tàmiš*, v. magy. *Timis*, magy. mod. *Temes*, *Tömös* (cf. E. M o ó r, ZONF VI, 131, note 1), roum. *Timiş*, allem. *Temesch*. — On doit partir évidemment de thr. **Timbiš*- (cf. plus haut). Le vocalisme original se trouve probablement dans roum. *Timiş*, v. magy. *Timis*. Dans s.-cr. *Tàmiš*, il y a le passage de *i* à **ь* et ensuite de **ь* à *a* (comme l'admet M e l i c h aussi), certainement avec l'appui, étymologique-populaire sur *tьma*, s.-cr. *tama* 'obscurité'[32], mais à une époque où le passage s.-cr. de *ь* à *a* n'était pas encore accompli. La forme s.-cr. est, par conséquent, incontestablement très ancienne; la forme vieux magyare (*-i-*) pourrait être également ancienne, ce qui cependant n'est pas certain, car elle peut aussi bien être ramenée à la forme serbe ancienne **Tьmišь*, avec *i* pour **ь*, comme le remarque avec raison M. E. M o ó r, ZONF VI, ibid.[33]. Roum. *Timiş:* ou directement du thrace, ou bien emprunté au sl. **Tьmišь* (cf. *sticlă* 'verre' de sl. *stьklo*), ou enfin emprunté au v. magyare *Timis*. La forme allemande *Temesch* est un emprunt récent au magy. mod. *Temes*.

2. Μάρισος, *Marisus*, *Marisia*, Μάρις ποταμός (cf. plus haut), ὁ Μορήσης (chez Porphyrogénète), s.-cr. *Mòrīš*, v. magy. *Maris*, *Moris*, magy. mod. *Maros*, roum. *Moreş*, *Murăş*, *Mureş*, all. „saxon" (de Roumanie) *Möresch*, *Mieresch*, *Méresch*, all. litt. *Marosch*. — La forme primitive est évidemment **Mariš*-. — La forme s.-cr. s'explique directement de **Mariš*-, avec le passage slave de *ă* à *o*, donc **Morišь* (Xe siècle) Μορήσις. La variante v. magy. *Maris* se ramène ou directement à **Mariš*- ou bien au sl. *Moriš*(*ь*), avec le passage magy. de *ŏ* slave à *a* comme dans *akna* 'fenêtre' de *ok*(*ъ*)*no* etc. V. magy. *Moris*, avec *-o-*, repose sûrement sur la forme slave. Magy. mod. *Maros* est une forme issue, grâce à l'„harmonisation" ougrofinnoise, de v. magy. *Maros*. Roum. *Moreş* vient ou de *Moriš*(*ь*) ou bien de v. magy. *Maris*; les formes roumaines *Murăş*, *Mureş*, proviennent en tout cas du slave (*o* donne *u*). Les formes allem. dialectales *Möresch* etc. ne peuvent pas reposer sur la forme magy. moderne (pour les raisons de l' „umlaut" allemand); la forme all. litt. correspond cependant à la forme magyare officielle.

3. Au moyen âge Κρίσος (Porphyrogénète), *Grissia*, *Grisia*, *Gresia*, slovaque *Kereš*, roum. *Criş*, v. magy. *Kris*, *Kiris*, *Kürüs*, magy. mod. *Körös*, dial. *Keres*, all. „sax." *Kries*(*?*), *Kreisch*, *Körösch*. — La forme primitive

---

[32] S.-cr., bulg. *Timok* de thr. *Timac*(*h*)*us* est mis par M. S t. M l a d e n o v, *Именаша на още десеть български ръки*, Списание de l'Acad. bulgare XVI, 65—66, également en rapport etymologique avec sl. *tьma* 'obscurité' etc.; cf. aussi V. G e o r g i e v, op. cit., 67 (qui pose un composé i.-e. **təm-akuā* 'eau sombre').

[33] Selon M. M o ó r, loc. cit., des formes slaves hydronymiques telles que *Toplišь* 'rivière chaude', *Kališь* 'rivière bourbeuse' etc., avec leur suffixe indigène *-išь*- pouvaient également jouer un rôle dans ce processus; cela appuie bien l'origine slave de la forme magyare. — Pour la substitution étrangère de *i* à *ь* sl. mérid. cf. p.ex. en Grèce Δίβριτσα, 'Οστροζηνίκου, Κονισκός de **Dьbьrica*, **Ostrožьnikъ* **Końьsko*, M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1944, p. 241.

est évidemment **Kriš*-; elle est conservée tant en roumain qu'en vieux magyare (*Criş*, *Kris*). Si H. B a r i ć, *Lingv. studije*, p. 32, suppose pour roum. *Criş* une forme intermédiaire slave (à cause de *š* pour *si̯* comme dans *šiti* 'coudre' en face de lituan. *siuti*), on ne comprends pas pourquoi celle-ci serait nécessaire: car un emprunt roman direct au thrace **Kriš*- serait également possible, comme d'ailleurs aussi un emprunt au v. magy. *Kris*[34]. Mais en slave, on s'attendrait théoriquement également à **Krišь*, il est vrai,de sorte que les formes v. magyare et roumaine pourrait reposer sur cette forme slav supposée. Au contraire, la forme slovaque représente un emprunt récent au magy. mod. *Körös* resp. dial. *Keres*. Enfin les formes allemandes sont ambigües: *Kries*(*?*), *Kriesch* peut se ramener sur: a) sl. **Krišь*, b) roum. *Criş*, c) v. magy. *Kris*, tandis que *Körösch* repose naturellement sur la forme magy. moderne *Körös*.

4. **Samus* (??; cf. plus haut), attesté acc. *Samum*, v. magy. *Szomus*, *Szomis*, magy. mod. *Szamos*, roum. *Someş*, all. „sax." *Samosch*. — Forme primit. **Samussos?* Doit-on partir de **Šamuš*- ? — V. Magy. probablement de sl. **Somušь*, avec *ă* passé à *o* (comme *Moris* de sl. **Moriš*(*ь*); roum. *Someş* repose sur une forme v. magy. (cf. *Szomis*); all. *Samosch* est récent.

5. Πάισσος, nom de lieu *Pathis-cus*, Παρτίσ-κον, moyen âge ὁ Τισσός, ὁ Τίγασ, *Tisia*, *Tiza* (chez l'Allem. Einhard), ἡ Τῆσα, ἡ Τίτζα (Porphyrogénète), lat. médiéval *Tisia*, *Ticia*, *Titia*, s.-cr. *Tȉsa*, slovaque *Tisa*, *Cisa*, v. magy. *Tisze*, *Tesza*, *Tica*, *Tice*, magy. mod. *Tisza*, roum. *Tisă*, all. *Teisse*, *Teiss*; cf. tch. *Tisa*, pol. *Cysa*, *Tysa*, ukraïn. *Tysa*, bulg. *Tísa*. — On partira de **Pathiss*-, **Pathis*-. Comme l'a démontré M. B u d i m i r, toutes les formes privées de *pa*- initial s'expliquent par le slave, vu que les Slaves pouvaient sentir, sous l'action de l'étymologie populaire, dans **Potis*- (**Potisъ*, **Potisa*), issu de *Pathiss*-, avec le passage slave de *ă* à *o*, leur préfixe *po*-, employé justement dans les noms de régions f l u v i a l e s tirés d'hydronymes (cf. *Pomoravḷe* de *Morava* en s.-cr. etc. (M. Б у д и м и р, *Pathissus — Тиса*, Гласник Историског друштва у Новом Саду II, 1—5; cf. aussi П. С к о к, *Топономастика Војводине* [I], dans: Војводина I, Нови Сад 1939, p. 114; T. L e h r-S p ł a w i ń s k i, *Początki Słowian*, Kraków 1946, p. 62), et détacher la syllabe *po*- en parlant du fleuve. C'est de la même manière qu'on expliquera le mieux la voyelle -*a* finale dans les formes modernes, comme l'a remarqué S k o k (loc. cit.); cf. s.-cr. *Sava*, *Drina* etc. de *Savus*, *Drinus* (avec l'appui étymologique-populaire sur les appellatifs *rěka* 'rivière' et *voda* 'eau'). — L'observation de M e l i c h selon laquelle on s'attendrait en slave au passage de **T*(*h*)*is*(*s*)*os* à **Тьхъ* ou au moins à **Tixъ* (avec la soit-disant IIIe palatalisation de *s* à *x* après *i*; cf. M e l i c h, *Über den ung. Flussnamen Tisza*) n'est pas juste: cf. pour *i* étranger conservé en slave p.ex. s.-cr., bulg. *Timok* de *Timac*(*h*)*us* ou *Moriš* de *Marissus*; pour *s* : *x* p.ex. *Vis* en Dalmatie de *Issa* etc. Donc on n'est aucunement obligé de voir, avec M e l i c h, dans la chute du *-*s* prétendu un fait „dacique" (thrace) ou germanique occidental. — Les formes contenant la semi-occlu-

[34] Dans ces régions, les Roumains empruntent d'habitude les toponymes aux Slaves ou bien aux Hongrois, cf. I. K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften*, p. 365, note 16, p. 366; on doit donc supposer cette voie d'emprunt pour roum. *Criş*.

sive *c* [ts], v. magy. *Tica, Tice* (cf. les graphies *Tiza*, Τίτζα, *Titia*), n'offrent rien de décisif au point de vue étymologique: elles s'expliquent par un développement secondaire de *s* à *c* en magyare, où la consonne *s* slave donne aussi dans d'autres cas un *c:* cf. p.ex. les noms de ruisseaux *Cuha* de **suxā* 'la sèche' (Hongrie Septentr.), *Cuha-fő*, même étym. (Hongrie Mérid.), magy. *peszér* et *pecér* 'gardien de chiens' de sl. *pьsaŕь* 'id.' etc. (K n i e z s a, *Ungarns Völkerschaften*, p. 326, note 102, p. 328, note 108, p. 339, note 145). Quant à la forme Τίγας de Priscus, elle ne représente qu'une graphie corrompue de Τίσας (Ф. Баришић, *Приск као извор...*, p. 58; I. I. R u s s u, *Nume de riuri din vestul Daciei*, pp. 255—256). Enfin le nom de lieu *Pathis-c-us*, Παρτίσ-κ-ον est tiré du nom du fleuve à l'aide d'un suffixe *-k-*.

Comme on le voit, l'intermédiaire du magyare, du „turcotatare" ou du germanique entre l'antiquité, d'une part, et la couche slave, de l'autre, ne peut être démontré dans aucun des cas analysés. Dans *Tisa*, c'est même justement la contraire qui peut être établi d'une manière incontestable; dans *Moriš*, *Tamiš*, magy. *Szamos*, le processus identique paraît au moins vraisemblable (cf. **ь* de ĭ; *o* de *ă*). Enfin on pourrait joindre à ces hydronymes le toponyme antique *Ampeium* (en Roumanie), qui donna, même selon M e l i c h lui-même, d'abord la forme slave* *Ǫpejь* (non attestée)[35], et c'est seulement de cette forme slave que purent sortir les noms magy. *Ompoly*, roum. *Ampoiu*.

Dans deux autres cas, toujours dans le domaine hydronymique, on peut établir avec certitude l'intermédiaire du slave, et notamment à l'aide de certains faits d'autre nature: là où les noms antiques respectifs ont été a l t é r é s, grâce à l' é t y m o l o g i e p o p u l a i r e slave ou bien t r a d u i t s en slave (?). Le nom de rivière *Brzava*, roum. *Bîrzava*, magy. *Berzava*, v. magy. *Burzua*, *Borsova* etc. se rattache à sl. *bъrzъ* 'rapide', mais ce n'est qu'un changement étymologique-populaire de la forme ancienne *Berzovia*, *Bersobio* etc., tirée sans doute de thrace **berza* 'bouleau'[36]; la même chose vaut de roum. *Cerna* (et magy. *Cserna*) ∼ sl. *čьrnā* 'la noire', offrant une transformation, opérée à l'aide de l'étymologie populaire, de l'antique (*statio*) *Tsiernensis*, (*municipium*) *Dierna*, Δίερνα (*Trans*)*dierna*, (*in Dacia*) *Zernensium*, (*colonia*) *Zernensis*, *Zernae*, (φρούριον) Ζέρνης, tiré de la correspondance thrace de la racine i.-e. **k̑ᵘ̯ers-n-* 'noir'[37].

La doctrine insoutenable de M e l i c h a été rejetée, il y a déjà assez longtemps, à l'aide de l'analyse du matériel toponymique s l a v e, par un autre savant hongrois, M. E. M o ó r. Sans s'arrêter à l'hydronymie preslave et sans faire la tentative de renverser l'interprétation proposée pour elle par M e l i c h, M. M o ó r a démontré d'une manière

[35] *Honfoglaláskori Magyarország*, Budapest, 273—275 (cité d'après K n i e z s a, op. cit., 250). Cf. ma *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, p. 59.

[36] J. M e l i c h, *O kilku nazwach*, 101; Ст. Р о м а н с к и, *Славяни на Дунава*, 96.

[37] Р о м а н с к и, op. cit., 96; В. Г е о р г и е в, *Трак. език*, 72.

[38] *Die slawischen Ortsnamen der Theissebene*, ZONF VI, surtout chap. V. *Zeugnisse für ein vorungarisches Slawentum in der Theissebene*, pp. 127—134.

systématique que les Hongrois ont emprunté aux Slaves de la plaine de Theiss (Alföld) partout de nombreux toponymes slaves, ce qui prouve la priorité des Slaves, leur présence dans ces contrées au moment de l'immigration hongroise.[38] Voilà les arguments les plus importants de M. M o ó r: 1) Beaucoup de toponymes d'origine slave dans cette région contiennent les nasales ǫ et ę (décomposés en magy.) : *Domboc*, *Domba*, *Long*, *Zombor*, etc. 2) De nombreux topon. d'origine slave apparaissent dans les sources hongroises les plus anciennes, pas plus tard que 200 ans après la „honfoglalás" hongroise: *Csongrád*, *Csarna*, *Osztra*, *Ticha*, *Pród* (=s.-cr. *prud* de *prodъ*) etc. 3) Beaucoup de topon. d'origine slave étaient déjà au XIIIe siècle fortement altérés sous l'action de la phonétique magyare, ce qui prouve leur présence déjà longue sur ce sol: *Esztar* de *ostrъ*, *Terebes* de *trebišče*, *-šte*, *Zemlin* de *zemlьnъ* etc. 4) L'hydronimie, qui conserve régulièrement l'aspect le plus ancien, offre dans la région une quantité de noms slaves: *Bisztra*, *Mutnik* (∼ s.-cr. *mutan*, **mutnik* pour **mǫtьnikъ*), *Rakova*, *Recse* (*rěčьje* 'région fluviale') *Balaton*, *Kálló* (*kalъ*), *Ilonok*, *Ilosva* (*ilъ* 'argile') *Tapolca*, *Lipa*, *Domboc*, *Pészka* etc. 5) Il existe des toponymes magyares contenant le vieux terme magy. *tót* 'Slave (en général)': *Tót-falu*, *Tót-falva*, *Tót-telek*, *Tót-kálló* etc. (les immigrants slaves méridionaux plus récents ne sont jamais appelés ainsi)[39]. Aujourd'hui nous possédons déjà des recherches détaillées et auquelles on peut prêter confiance de J. K n i e z s a[40], de J. S t a n i s l a v[41] — pour la Pannonie en général, de E. M o ó r[42] — pour les contrées occidentales; ces recherches offrent un matériel toponymique slave riche et souvent très ancien, de sorte qu'il ne peut plus exister aucun doute que toute la Pannonie était au moment de l'occupation hongroise une sorte de Σκλαβηνία[43].

Pour la partie méridionale de la Pannonie, c.'-à-d. pour les pays nonmagyarisés de cette plaine et appartenant aujourd'hui à la Yougoslavie, nous avons des preuves encore plus directes de cette continuité chronologique du slave. Dans une étude détaillée consacrée spécialement à cette question et parue il y a deux ans, j'ai tenté de prouver l'ancienneté profonde des parlers s.-cr. de la Vojvodina et de Slavonie et l'existence ininterrompue

---

[39] Cf. aussi I. K n i e z s a sur ce sujet: „On peut dire, en tout cas et pour le moins que les Slaves désignés comme „tót" ne peuvent être ni les Russes immigrés après le XIe siècle ni les Slaves Méridionaux colonisés après le XIVe—XVe siècle, car ceux-ci sont désignés par le peuple hongrois déjà par leurs noms de tribus spécifiques, *Ungarns Völkerschaften*, 319.

[40] *Ungarns Völkerschaften*, surtout chap. II *Slawen*, pp. 291—342, avec beaucoup de matériel ancien; cf. aussi d'autres travaux du même auteur.

[41] J. S t a n i s l a v, *Slovenský juh v stredoveku* I—III, Turčiansky Sv. Martin 1948, surtout t. I.

[42] E. M o ó r, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*, Szeged 1936.

[43] Si M. K n i e z s a, op. cit., p. 29, donne tout de même cette formulation un peu hésitante: „Si ces Slaves du XIe siècle sont les descendants de la population rencontrée ici au temps de l'occupation [hongroise] du pays ou bien s'ils n'ont pris leur territoire actuel [sic!] qu'au X—XIe siècle, on n'a qu'exceptionnellement des critères à ce sujet.", ce n'est, à mon avis, qu'un compromis subconscient avec la doctrine Melichienne, surmontée, mais ayant dominé longtemps parmi les savants hongrois, même ceux qui l'avaient rejeté en principe.

du slave depuis la première incursion des Yougoslaves dans ces pays jusqu'à ce jour[44], ce qui concorde d'ailleurs parfaitement avec les recherches toponymiques nommées et avec celles du regretté S k o k concernant spécialement la Vojvodina.[45] Or, les informations de Priscus sur la Pannonie au Ve siècle se rapportant justement à la Pannonie Méridionale, c.'-à-d. à la Yougoslavie pannonienne actuelle, il en ressort que nous y avons affaire a u x m ê m e s é l é m e n t s s l a v e s pendant toutes les époques.

Il sera donc légitime et même nécessaire d'admettre dans toute la Pannonie une continuité ininterrompue entre les Slaves „Pannoniens" — sujets huns au Ve siècle et leurs descendants pré- et posthongrois, pour une large partie magyarisés ensuite, mais conservés sur le sol actuellement yougoslave (et partiellement en Roumanie Occidentale).

III.

Il se pose dès lors la question de savoir: quels étaient ces Slaves ayant habité la Pannonie aux siècles V^e^—X^e^ et suivants? En d'autres termes, étaient-ce des Slaves Méridionaux, des Slaves Occidentaux ou bien, enfin, une branche slave „pannonienne" spéciale, transitoire entre les deux premiers types?

Pour la Pannonie Méridionale, c.'-à-d. la Vojvodina et Slavonie, nous avons déjà établi que c'étaient, tout court, des peuplades parlant le serbo-croate, comme aujourd'hui. Mais qu'est-ce qu'on peut dire pour le reste du territoire?

D'habitude, on parle en effet à propos de la Pannonie (sans tenir, du reste, compte des faits concernant le territoire yougoslave) d'un „slave pannonien", qui aurait été, avant d'être magyarisé complètement, un „dialecte de transition" entre le slave occidental et le slave méridional. Quelques savants y voulaient découvrir des traits linguistiques des deux types slaves, sl. mérid. *ra-* pour **or̆-* et à la fois sl. occid. *c* pour **t'* (de **tį*) dans le nom très discuté du seigneur slave pannonien *Rastic*(*ь*) (écrit en latin *Rastizius*); comme ils le pretendaient, la forme purement méridionale serrait **Rastićь*, la forme purement occidentale, au contraire, **Rosticь*. L'argumentation est cependant fausse, car, dans *Rastic*, nous n'avons pas à faire au suffixe **-it'ь*, mais à un autre suffixe, et notamment à *-ьcь* ou mieux encore *-icь* (donc *-c-* pourrait être tant méridional qu'occidental), comme l'a démontré définitivement B. L'a p u n o v[46]. L'argument de *Rasticь* rejeté, on a en

---

[44] I. P o p o v i ć, *Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien — Eine Dialektuntersuchung*, Zeitschr. f. sl. Phil. XXVII, 116—160.

[45] П. С к о к, *Топономастика Војводине* [I] dans: Војводина I, Нови Сад 1939, pp. 108—127; [II], dans Зборник Матице српске, Нови Сад, сер. друштв. наука II, tirage à part.

[46] B. L j a p u n o v, *Ist die Form Rasticь etwa beweisend für ihre westsl. Provenienz?*, Arch. für sl. Phil. XXVI, 564—568; cf. aussi F. P a s t r n e k, *Slováci jsou-li Jihoslavané?*, Věstník České akademie, Praha, XIII, 3.

vain cherché d'autres exemples du même genre, mais qui seraient plus probants[47].

D'autre part, on a plaidé à plusieures reprises pour l'origine slovaque, c.'-à-d. slave occidentale, des Slaves Pannoniens primitifs, car ce sont aujourd'hui les Slovaques qui habitent en masses compactes la Hongrie, et l'aire linguistique slovaque se répand sans interruption en Slovaquie et en Hongrie Septentrionale.

Mais ce qui est ici important au point de vue de la méthode, c'est d'établir d'une manière correcte — avant de songer au „slave pannonien" — les rapports mutuels anciens purement linguistiques entre les Slaves Méridionaux, d'une part, et les Slovaques, de l'autre. C'est seulement après avoir établi ce rapport qu'on pourra essayer de répondre à la question si les Slaves Pannoniens avaient des traits linguistiques plutôt slaves occidentaux ou plutôt slaves méridionaux ou enfin un mélange des uns et des autres.

En d'autres termes, avant de discuter la question slave pannonienne même, il sera nécessaire de s'arrêter d'abord sur la question linguistique slovaque, déjà tellement discutée par de nombreux spécialistes slavisants.

Notamment le serbo-croate, le slovène et le bulgare sont généralement considérés tout court comme des langues „slaves méridionales"; le tchèque comme une langue „slave occidentale". Pour le slovaque, il n'en est pas de même: bien qu' „occidental" en général (aujourd'hui), il contient, comme on le sait, des „méridionalismes" très importants. Comment faut-il donc interpréter la situation linguistique du slovaque? Voilà la clef méthodique de la question linguistique „slave pannonienne".

La question slovaque est difficile, mais elle l'est devenue surtout grâce à la malheureuse doctrine de Melich, que nous venons de combattre (chap. II). En réalité, il faudra répondre à ce problème: quelle est la place primitive linguistique de la langue slovaque au sein de la Slavia?

La conception fondamentale fut formulée il y a longtemps — avec assez de dillétantisme, mais aussi avec une conviction profonde — par le grammairien slovaque S. Czambel[48], puis acceptée également d'une manière non-méthodique, par le Bulgare B. Conev[49] et, un peu plus

[47] On a essayé d'analyser la soit-disante „liste des princes" de l'Evangile de Cividale, de provenance pannonienne (XIe siècle), du point de vue des langues slaves particulières, cf. F. Grivec, *Sloven. panon. velikani*, Glasnik Muzej. društva za Slovenijo, Ljubljana, XXI, 63—65; J. Stanislav, *Zo štúdia slovan. osobných mien v Evanjeliu cividalskom*, Slavia, Praha, XIII, 87—100; K. Piuk, *Zur Frage der Slaven in Pannonien im 9. Jh.*, Wiener slavist. Jahrbuch, Graz—Köln, I, 112—130, y voulait découvrir des Slaves les plus différents; toutes ces tentatives étaient cependant complètement illusoires, comme l'a montré récemment M. A. Cronia, *Revision der sl. Eigennamen im alten Evang. von Cividale*, ibid., II, 6—12; tant que nous ne posséderons pas une nouvelle publication critique de cette source, la „liste des princes" pannonienne ne ménera qu'à des conclusions incertaines et même provoquera une confusion à ce propos.

[48] S. Czambel, *Slovdci a ich reč*, Budapešť 1903, surtout pp. 76—81 suiv.

[49] Б. Цоневъ, *Къмъ историята на бълг. езикъ*, chap. *Български езикъ къмъ другитѣ слав. езици*, Сборн. за нар. умотв., наука и книжнина, София, XIX/1, pp. 85—86; id., *История на българский езикъ* I, София 1919, surtout pp. 51, 52 suiv.

tard, avec une méthode rigoureuse, par le Tchèque J. Z u b a t ý[50]. Selon cette conception, le slovaque (ou au moins une partie de son aire géographique) aurait été à l'origine une langue slave méridionale, qui ne fut „occidentalisée", tchéquisée, que plus tard.

Il faut dire que l'état actuel des recherches confirme absloument cette conception, malgré l'opposition, parfois très énergique, de plusieurs slavistes, surtout tchèques. Tout en interprétant les concordances entre le slovaque et le slave méridional souvent de manière différente, la plupart des slavistes admettent un „raport" génétique d'une série de traits linguistiques extrêmement importants du slovaque avec ceux du slave meridional. C'est l'avis du grand maître de la linguistique slave V. J a g i ć[51], du très compétent N. v a n W i j k[52], de S t. M. K u l' b a k i n[53], de Z. S t i e b e r[54], du Tchèque B. H a v r á n e k[55], de L. A. B u l a x o v s' k y j[56], d' I. K n i e z s a[57] et bien d'autres specialistes; même les slavistes tchèques qui insistent plutôt sur l'unité linguistique tchéco-slovaque (qui d'ailleurs ne peut pas être contestée du point de vue „synchronique") — admettent souvent une origine slave méridionale au moins de la métathèse *ra-*, *la-* de **or̃-*, **ol̃-* en slovaque.[58]

---

[50] J. Z u b a t ý, *Slovenčina* [sic; bien qu'écrit en tch.] *a čeština*, Sbornik Matice slovenskej pre jaz., nár. a lit hist., Bratislava, I/3 - 4, pp. 33—39, surtout 35—36.

[51] V. J a g i ć, *Einige Streitfragen*, Arch. f. sl. Phil. XX, 38—40. — Mais J a g i ć était à ce propos quelque peu trop prudent: il soutenait que le slovaque „rapelle" le slave mérid.; cependant, son affirmation curieuse que le slovaque ne représente pas un „slovène tchéquisé", car il n'est pas en rapport étroit avec le slave d'Eglise, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*², Berlin 1913, pp. 18—19, me semble peu compréhensible.

[52] N. v a n W i j k, *Kilka uwag o stosunkach pokrewieństwa między językami zachodnio-słowiańskiemi*, Prace Filologiczne, Warszawa, XI, 119; id. [N. v. W.], *Les langues slaves. De l'unité à la pluralité*², 's-Gravenhage 1956, chap. *Les langues slaves de l'Ouest*, pp. 74—75.

[53] Ст. М. К у љ б а к и н, Јужнослов. филолог, Београд, IV, 205.

[54] Z. S t i e b e r, *Z zagadnień podziałów dialektycznych grupy zachodnio-słowiańskiej*, chap. III. *Jugoslawizmy w dialekcie środkowo-słowackim*, Lud Słowiański, Kraków, I, pp. A 230 — A 244; i d., *O związkach grupy czesko-słowackiej z południowo-słowiańską*, ibid., III, pp. A 131 — A 139; i d. *Stanowisko mowy Słowaków*, Prace Filol. XVII, pp. 32 suiv.; cf. aussi son *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1956, pp. 14, 20, 37, 70—71.

[55] *Ein phonologischer Beitrag zur Entwicklung der sl. Palatalreihen*, Travaux du Cercle linguistique de Prague VIII, 334.

[56] Л. А. Б у л а х о в с ь к и й, *Питання походження украинськоï мови*, Киïв 1956, p. 202 note 2.

[57] I. K n i e z s a, *Zur Geschichte der Jugoslawismen im Mittelslowakischen*, Etudes slaves et roumaines, Budapest, I, 139—147.

[58] F. P a s t r n e k, après avoir formellement repoussé les arguments de C z a m b e l, ajouta cependant: „Au contraire, ces recherches confirment... que les dialectes slovaques de la Haute Hongrie, malgré leur appartenance étroite au groupe moravo-silésien et en général occidental, offrent de nombreux rapports d'une part avec les dialectes slaves méridionaux et de l'autre avec ceux du slave oriental, rapports qu'une étude plus poussée révélera d'une manière encore plus intensive...", Arch f. sl. Philol. XXXV, 304. — Une conception semblable se trouve aussi chez K. H o r á l e k, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, p. 56.

M. Stieber ne se contenta cependant pas de la conception générale du „raport" du slovaque avec le slave méridional, mais il entreprit une analyse approfondie qui lui permit de revenir avec certitude sur la vieille thèse de Czambel, mais à l'aide d'une interprétation moderne et bien fondée, reposant largement sur les faits de la linguistique géographique. Les recherches systématiques de M. Stieber montrent avec évidence que le slovaque, plus précisément le dialecte slovaque moyen (qui contient beaucoup plus de „méridionalismes" que les autres dialectes), n'est en réalité qu'un dialecte slave méridionale „occidentalisé" (tchéquisé). L'argumentation de Stieber étant, à mon avis, très convainquante (cf. plus bas), nous sommes obligés de considérer, avec lui, l'origine slave méridionale du slovaque (moyen) comme définitivement démontrée, ce que quelques slavistes admettaient déjà. Avant M. Stieber, le Tchèque Zubatý a ainsi formulé cette même conception: „De quelle composition ethnique était l'Etat de Svatopluk? Y avait-il dans cet Etat aussi des parties slaves méridionales? Que sont-elles devenues? Une partie en fut arrachée du reste des Slaves Méridionaux et elle se fondit avec les Slovaques [du type tchéco-occidental] (ce serait l'explication la plus naturelle des méridionalismes slaves en slovaque)..."[59]. Et St. M. Kul'bakin s'exprima à ce sujet même de la façon catégorique suivante: „En ce qui concerne l'hypothèse sur la part des dialectes slaves méridionaux dans la formation de la langue slovaque, je la considère comme tout à fait possible. Je vais même plus loin et ne considère pas comme impossible que les mêmes dialectes slaves méridionaux ont aussi pris part, dans une certaine mesure, a la formation de l'unité linguistique tchéco-moravienne"; il y songe au développement des groupes *tort*, *tolt* etc. et des sonnantes vocaliques.[60] Le slaviste hongrois éminent I. Kniezsa ajouta aux arguments de Stieber de nouvelles preuves[61]. En outre, le Slovaque également compétent M. J. Stanislav — tout en s'exprimant à ce sujet avec une certaine réserve et contre Czambel et Stieber, et ne voulant pas reconnaître formellement le caractère véritable sl. méridional du slovaque[62] — met tout de même en relief les „rapports" du slovaque avec le slave méridional („Il n'y a pas de doute que le foyer de *rat-*, *lat-* se trouve sur le sol yougoslave".[63]) et fait remarquer que le slovaque, en tant qu'unité linguistique (du point de vue synchronique), était non-homogène dans les deux grandes scissions du slave commun (I: *kv*, *gv*;

[59] op. cit., 35—36.

[60] Јужносл. филол. IV, 205.

[61] *Zur Geschichte der Jugoslawismen*; cf. aussi ses *Ungarns Völkerschaften*, p. 299 note 18, pp. 308, 328—329 et note 108, pp. 333—334, p. 337 notes 137, 139, p. 341 note 154 et passim.

[62] J. Stanislav, *Problém juhoslovanských prvkov v strednej* [sic] *slovenčine*, Slavia Occidentalis, Poznań, XII, 148—157; id., *Juhoslavizmy v strednej slovenčine a pôvod slovenského národa*, Slovenská reč, Bratislava, XV, 37—45; id., *Über die Stellung des Slowakischen innerhalb der slawischen Sprachen*, Zeitschr. für Slawistik, Berlin—Est, I/2, pp. 3 suiv. Cf. aussi son livre monumental *Slov. juh v stredoveku*, I, surtout l'Introduction.

[63] *Problém juhosl. prvkov*, 157.

s ¦ *š* de *x*; II: *or̃t-*, *ol̃t-*; *-ě* || *-ę* au gén. sg. des thèmes en *ā*)[64], c.'-à-d. qu'il concordait pour une part avec le slave méridional et pour l'autre avec le tchèque.[65].

Selon la belle analyse méthodique de M. S t i e b e r, confirmée surtout par les résultats linguistico-géographiques du regretté L. T e s n i è r e[66] et par les faits toponymiques relevés par M. K n i e z s a, on peut soutenir comme certaine l'origine slave méridionale des traits linguistiques slovaques (moyens) suivants:

1. *ra-*, *la-* de **or̃-*, **ol̃-*; surtout la géographie[67] parle en faveur de cette conception: très fréquent en Slovaquie Moyenne, beaucoup plus rare en Slovaquie Occidentale, exceptionnel en Moravie, tout à fait isolé en Bohême[68], inconnu en léchite [et en slave oriental[69]]; en même temps, *ra-*, *la-* apparaît dans les mots populaires et dans les toponymes: p. ex. dans le préfixe *raz-* lorcequ'il a un sens concret: *rázcestie* et *rázputie* 'carrefour', *rázdelie* 'borne, limite', *rázporok* 'fragment', *rásvit* 'pointe du jour' (cf. s.-cr. *rásvit* 'id'.),

[64] Pour le groupement des dialectes slaves communs cf. T. L e h r- S p ł a w i ń s k i, *O dialektach prasłowiańskich*, Sborník prací I Sjezdu slov. filologů, t. II, Praha 1932, pp. 577—585, i d., *Das Problem der Zusammenfassung der sl. Sprachen zu Gruppen*, Vorträge auf der Berliner Slawistentagung, Berlin—Est 1956, pp. 46—56; i d., *Prasłowiańska wspólnota językowa*, chap. *Rozwój języka prasłowiańskiego. Różnicowanie gwarowe i jego główne przejawy*, dans: *Przegląd i charakterystyka języków słowiań*, Warszawa 1954, pp. 34—41; i d. *Bemerkungen zu N. van Wijks Periodisierung des Urslavischen*, Wiener slavist. Jahrbuch V, 8; i d. [T. Лер-Сплавински], *Нацрт на историја на прасловенскиот јазик*, Макед. јазик, Скопје, VII, 160—170; N. v a n W i j k, *Les langues slaves...*², 's — Gravenhage 1956, chap. II. *Parallélisme et divergences dans l'évolution des langues slaves*, pp. 25 suiv. Cf. aussi F. V. M a r e š, *Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty*, Slavia XXV, 443 suiv. et, pour le vocabulaire, O. H. Т р у б а ч е в, Вопросы языкознания, Москва 1957, t. V. pp. 69—70, etc. — La classification différente introduite par F. K o p e č n ý (5 types fondamentaux), *K otázce klasifikace slovanských jazyků*, Slavia XIX, 1—2, repose sur l'état synchronique et n'est que peu décisive pour les relations préhistoriques. — La tendance des linguistes bulgares vers une bipartition (resp. quadri-partition): le sl. mérid.: le sl. septentrional (cf. p. ex. И. Л е к о в ъ, Списание de l'Académie bulgare XXXVII, 22—24) me paraît peu fondée.

[65] *Über die Stellung des Slowak.*, pp. 3—4 suiv. Cf. aussi sa *Československá mluvnica pre odborných učiteľov a vysokoškolákov*, Praha—Prešov 1938, pp. 129—130.

[66] L. T e s n i è r e, *Les diphones [?!] tl, dl en slave: Essai de géolinguistique*, Revue des Et. slaves, Paris, XIII, 51—93, surtout 87 suiv.

[67] Selon M. M a r e š, op. cit., 459, au cas de l'évolution de **or̃t-*, **ol̃t-* deux vagues d'irradiation différentes se sont rencontrées sur le sol tchéco-slovaque comme aussi dans plusieurs autres cas: la vague slave méridionale, avec *ra-*, *la-*, et la vague léchito--slavo-orientale, avec *ro-*, *lo-*.

[68] Cf. à ce propos F. T r á v n í č e k, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, § 42, pp. 59—61 (dans le passé, les exemples de cette sorte étaient plus fréquents, surtout dans la toponymie). Une confusion analogique des cas à **or̃t,- *ol̃t-* et de ceux à **órt, *ólt*, supposée par M. T r á v n í č e k, n'est, à mon avis, pas probable, car elle ne se rencontre nulle part en dehors du domaine tchécoslovaque.

[69] En slave oriental, là où l'évolution peut être suivie (c.'-à-d. où il n'y a ni l'„akan'je" ni des emprunts au sl. ecclésiastique), on parle normalement *ro-*, *lo-*, cf. M. A. Ж о в т о б р ю х dans la collective *Історична граматика української мови*, Київ 1957, pp. 106—107; W. K u r a s z k i e w i c z, *Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej*, Warszawa 1954, pp. 12—13; П. Я. Ч е р н ы х, *Историческая грамматика русского языка*², Москва 1954, pp. 86—87.

ráztok 'embranchement d'une rivière' (en face de *roz-* dans les mots au sens abstrait: *rozum* 'intellect, raison', *rozpad* 'écroulement, rupture', *rozdiel* 'division' etc.), et dans les toponymes: *Razdiel, Raveň, Ravence* etc.; les exemples contenant *ra-*, *la-* méridional sont souvent géographiquement isolés (donc des résidus anciens).

2. Les instrumentaux sg. des thèmes an *-ā-* se terminant en *-ou̯* (écrit *-ov*), issu de **-ou̯* pour **-oi̯ǫ* (faisants défaut et en tchèque et en slovène, mais normaux en vieux slave, en serbo-croate et en russe)[70]: *ženou̯* 'avec la femme', *rybou̯* 'avec le poisson' et ainsi de suite.

3. Le passage de *tl, dl,* à *l*; géographiquement très répandue, d'une manière conséquente surtout à l'Est de la Slovaquie Moyenne, où l'influence tchèque se fait sentir moins fort: *šilo* 'alêne' (tch. *šidlo*), *salo* 'graisse' (tch. *sádlo*) etc.[71]; il n'y a que le mot *modlit'* 'prier' au lieu de *molit'* qui, en qualité de terme religieux, est répandu à peu près généralement[72]; le groupe réduit également souvent géographiquement isolé (p. ex. *mylo* 'savon', en face de *mydlo*, emprunté au tchèque en qualité de terme de civilisation et aujourd'hui presque exclusif[73]); le passage est ancien: cf. dial. *sau̯o* 'graisse', *šiu̯o* 'alêne', c.'-à-d. avec l'évolution de *dl* à *l* antérieure à la vocalisation de *ł* a *u̯*.

4. La désinence *-mo* dans la 1e pers. plur. du présent: *pišemo* 'nous écrivons' etc. (le fait est propre à la Slovaquie Moyenne, y compris les parlers à la frontière hongroise).

5. Selon I. Kniezsa également la présence de la consonne *-l-* dite „épenthétique". Cf. p. ex. en Slovaquie le nom de région *Vrábl'e,* magy. *Verebély* (en face de russe *vorobéj* 'moineau'); dans la toponymie sl. de la Hongrie également de nombreux exemples de ce genre.[74]

---

[70] Cf. R. Nahtigal, *Instrum. sing fem. -oją: -oǫ: -ǫ,* Časopis za slovenski jezik, književn. in zgodovino, Ljubljana, II, 1—23, 71—72; Н. ванъ Вейкъ, *По поводу слав. формъ тв. пад. ед. ч. на -оу, -ov,* Slavia II, 5—16; F. Ramovš, *Eine sloven. Form des Instr. sing. fem.,* ZSPh I, 65—73.

[71] Si M. Trávníček s'efforce d'ébranler cet argument en se référant aux exemples tchèques contenant *l* pour *dl*, tels que v. tch. *kadilo* 'encensoir' et semblables, tch. dial. *držalo* 'manche, poignée' (tch. litt. *držadlo*), *hrlo* 'gorge' (litt. *hrdlo*), *Příspěvky k dějinám českého jazyka,* Brno 1927, p. 82; *Hist. mluvnice* cit., p. 14, afin de prouver que le changement slovaque n'a rien à voir avec le changement identique en slave méridional, — c'est à coup sûr erronné vu que les rares exemples tchèques cités s'expliquent sans difficulté ou comme dissimilation (*d-d*) ou bien comme simplification d'un groupe consonatique trop lourd (*hrlo* comme polon. dial. *garlo* pour polon. litt. *gardlo*; *garlica* 'tourterelle' de *gardlica*).

[72] Tesnière, op. cit., carte nr. 2, p. 77. — Une continuité géographique de l'aire slovaque faisant passer *tl, dl* à *l* est offerte par les éléments slaves de la toponymie magyare. Cf. en Hongrie: *Gyalóka* de **jedlov(ь)ka*; *Szeleste* de **sedlište,* département de Sopron; *Jeli* de **jedly*; *Gyeli* (meme étym.; M. Stanislav y pense à **děly,* ce qui est moins convaiquant), dép. de Vas; peut-être aussi *Kapoly,* de **kopidl-* (slq. *Kopilec*: tch. *Kopidlo*), dép. de Somogy; *Göszle* de **gozdla* (cf. polon. *Gozdlina*), dép. de Tolna, Stanislav, *Sl. juh.* II, 197. — Les exemples opposés en Hongrie proviennent du tchèque resp. du „slovène" septentrional.

[73] Tesnière, op. cit., p. 85.

[74] P. ex. Zemplén, dép. de Bodrog; *Koromla,* v. magy. *Kurumpla,* rég. de Dunántúl Septentrional; *Grébli,* v. m. *Gereblyén*; v. magy. *Dumbul*; *Rupoly,* v. m. *Rupul,* dép. de Somogy etc., I. Kniezsa, *Ungarns Völkersch.,* 308, 328—329 et note 108,

6. Dans le domaine de la formation des mots le suffixe toponymique caractéristique *-ovce* (de *-ovьce*): *Mošovce, Orechovce, Jakubovce*[75].

En passant sous silence quelques autres traits moins probants, on ajoutera aux arguments de M. M. Stieber et Kniezsa les traits suivants, également très importants:

7. Le passage de *x* à *s* (IIe palat.): loc. sg. dial. *bl̥se* (de *bl̥cha*), *muse* (de *mucha*); nom. pl. *lenosi* (de *lenoch*), *Česi, Valasi*[76]. Malgré les exemples *šedý* 'aux cheveux gris' (et non *s-*), aussi *šerý* 'gris' (mais ce dernier mot est senti selon Bernoľák comme „vox bohemica") et *všetok* 'tout', importés sans doute du tchèque ; l'explication de *-s-* dans *Valasi* etc. par l'analogie de p. ex. *Poliak: Poliaci* etc.[77] me paraît beaucoup moins convainquante qu'une explication purement phonétique.

8. La différence existant dans une partie du territoire slovaque et dans les parlers tchèques de la Moravie Orientale entre *ʒ* [dz] de **d'* (**di̯*): *núdza* et *z* issu de *g'* palatalisé: *kňaz, noze*, qui n'est pas un trait sl. occidental, mais qui offre évidemment un parallélisme phonologique à l'opposition slave méridionale de *d/ǯ/j/žd* (de **d'*): *z*, aussi *ʒ* (de *g'*), comme le fait remarquer le savant tchèque M. Havránek[78].

9. Le passage de *jь-* à *i-*: *ihla, idem, ideš*, v. slovaque aussi *imä* 'nom', gén. *imeňa, imám* 'j'ai'[79]; autrement *jь-* en sl. occid., ukraïnien et blanc russe ou vocalisé à *je-* ou bien tombé[80]: tch. *jehla, jdu* 'je vais' etc.; pol *grać* 'jouer' etc.[81].

---

pp. 333—334, 337 notes 137 et 139, p. 341 note 154 et passim; J. Stanislav, *Slov. juh* I, 34, 38, 52—53, 61, 68 et pass. — La chute partielle (polonais, sorabe) ou totale de l' *l* épenthétique est une innovation slave commune propre au slave occidental; la chute de cette consonne en bulgare est, au contraire, un fait plus récent, W. Porzeziński, *O stosunkach wzajemnych języków zachodnio-słowiańskich*, Slavia Occidentalis, Poznań, III—IV, 219.

[75] *-ovьce* est autrement inconnu au slave occidental: il manque complètement en Bohême, en Pologne, en Lusace et en kachoube (où ne figure que *-ovice*, à **-i-* long); il n'y a d'exemples tels que *Sromowce, Haligowce, Maciaszowce* que dans les pays polonais à la frontière slovaque (et à la frontière polono-ukraïnienne), Stieber, *Zarys*, 14, 57; Stanislav, *Über die Stellung des Slowak.*, pp. 17—18. — Cf. en Yougoslavie Septentrionale: *Lápõvci, Pȇrkõvci, Bȕdrõvci, Čȁjkõvci, Rȁčinõvci* etc. — Slavonie (St. Ivšić, *Današńi posavski govor*, Rad, Zagreb, CXCVI, 162, 164, 171); *Ȑtkõvci, Gȁrdinõvci, Krá̄ļēvci, Kùkujēvci* etc. — la Vojvodina (selon mes notes).

[76] Cf. B. Havránek, *Ein phonol. Beitrag zur Entwicklung der sl. Palatalreihen*, TCLP VIII, 334; J. Stanislav, *Über die Stell. des Slowak.*, 12.

[77] Trávníček, *Hist. mluvn.* cit., 13; K. Horálek, *Úvod do stud. sl. jaz.*, 377; Stieber, *Zarys*, 13.

[78] Havránek, ibid.

[79] Stanislav, *Über die Stell. des Slowak.*, 4.

[80] Cf. W. Kuraszkiewicz, *Zarys*, 23; Л. А. Булаховський, *Питання походж. укр. мови*, 158—159.

[81] Polon. litt. et mazov. *igla*, emprunté au russe; pol. silés. cependant *jegla, jegua*, K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław—Kraków 1957, pp. 97, 99; Stieber, *Zarys*, 38; cf. tch. *jehla*, sorabe *jegla, johla*, kach. *jegla*, polabe *jágla*. De même pol. *igra, igrać* à côté de *gra, grać*, F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego* I, Kraków 1952—1956, pp. 331—332, 446—447, etc.

10. L'inserrement d'une voyelle réduite (*ə) au participe actif m. sg. en *-lъ:* slq. moyen *padol*, 'tombé', *niesol* 'porté', aussi slq. occid. *padel*, *nesel* (et seulement slq. orient. *ňis* 'porté' etc.), comme en slave mérid.: slovène *padel*, *nesel*, bulg. *донесъл*, *рекъл*, s.-cr. dial. *donesal*, s. -cr. *trêsao* 'secoué' de *tręslъ*), *smȑzao* 'gelé' etc. en face de tch. *nesl* (prononcé par la langue courante *nes*), *padl* (*pat*); pol. *niosł*, *padł*, etc.[82]

11. L'absence de *u̯-*, *h-* prothétique devant *o-*, *u-* en slovaque (et dans les parlers voisins tchèques en Moravie et en Silésie): *oko* 'oeil' etc.; autrement *u̯-*, *h-* prothétique en sl. occidental, blanc russe et ukraïnien : polon. dial. *woko*, *Hostrow* (*ostrovъ*), polabe *Wistrow*, ukr. *vuxo*, bl. russe *vúxa* 'oreille'; ukr. *héty* 'celui', *héta* 'celle'; au moyen âge, le processus était généralement répandu en sl. occidental.[83] Donc la situation en slovaque est identique à celle qu'on observe en slave méridional (exception faite du croate kajkavien et de quelques parlers slovènes[84]) et en grand russe (avec quelques exceptions)[85].

12. L'abrègement de l'ancien accent grave (malgré T r á v n í č e k, qui n'y voit qu'un développement analogique peu vraisemblable)[86]: slq. *krava*, *blato*, aussi tchèque oriental *vrana*, *jama*, *klada*, *blato*, *žaba*, comme en s.-cr.: *krȁva*, *blȁto*, *vrȁna*, *jȁma*, *klȁda*, *žȁba*, en face de tchèque commun *kráva*, *bláto*, *jáma*, *žába* etc.

13. La longueur vocalique au génitif pluriel dans ceux des parlers slovaques qui conservent en principe les longues, mais à l'exception précisément de l'Ouest de la Slovaquie, où on n'a dans ce cas que des courtes, comme en tchèque. Donc: slq. gén. pl. *rýb* (pr. ríp), *žén*, *pér* etc. resp. (avec dyphthongaison) *ži̯en*, *pi̯er* en face de slq. occid. *rip*, *žen*, *per*[87]. Cf. s.-cr. *rîbā*, *žénā* etc., dial. *rîb*, *žên* etc.

14. La longueur vocalique dans les thèmes verbaux en *-e-*, contenant à l'origine un *-e-* court: *ňesi̯em*, *ňesi̯eš*; *peči̯em*; *vedi̯em*, *vedi̯eš*, *vedi̯e*; *beri̯em* etc.[88], comme en s.-cr.: *do-nèsēm*, *do-nèsēš*; *pèčēm*; *do-vèdēm*, *do-vèdēš*, *do-vèdē*; *bèrēm* etc.[89], en face de tch. *nesem*, *neseš*; *pečem* etc., avec la voyelle thématique courte.

---

[82] S t a n i s l a v, *Über die Stell. des Slowak*, 16. — Parfois aussi dans l'autres catégories: slq. *vepor* 'sanglier' ~ s.-cr. *vȅpar*. — Cet inserrement s'observe également en dehors du sl. méridional, mais c'est seulement en sl. méridional qu'il a une extension plus ou moins générale, cf. K. H o r á l e k, Úvod, 131; H. Л е к о в ъ., Списание de l'Acad. bulgare XXXVII, 54—55, 63.

[83] S t i e b e r, *Naglosowe o w dialektach zachodnio-slowiańskich*, Sl. Occid. XIV, 235—240, *Zarys*, 13—14; K u r a s z k i e w i c z, *Zarys*, 24.

[84] Ф. Р а м о в ш, *Словеначки језик*. Народна енциклопедија српско-хрв. - словенач. IV, Загреб 1929, p. 230; i d., *Über die Stellung des Slovenischen im Kreise der slavischen Sprachen*, Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, Helsinki, XXVII, 228.

[85] Cf. M. D o l o b k o, *Der sekundare v- Vorschlag im Russischen*, ZSPh III, 87 suiv.

[86] T r á v n í č e k, *Přísp. k děj. čes. jaz.*, 83—86; *Hist. mluvn.* cit., § 8, p. 14.

[87] S t i e b e r, *Zarys*, 65.

[88] S t a n i s l a v, *Českosl. mluvn.*, 184; S t i e b e r, *Zarys*, 60.

[89] Ђ. Д а н и ч и ћ, *Српски акценти*, Београд-Земун 1925, p. 90 suiv.

15. Un développement plus ou moins „ékavien" de *ě*, c'.-à-d., comme le fait observer M. S t a n i s l a v, comme dans les vastes régions serbo-croates et slovènes. Cf. v. slovaque dial. *v'éra, v'erit', b'élý*; les groupes *bě, pě, vě, mě* à *ě* court donnent *be, pe, ve, me* en slovaque moyen et oriental (*behat', pena, verit', mesto*), en face de tchèque et slovaque occidental *bje, pje* etc. Sporadiquement, *ě* long passe également en slovaque à *e* (après labiales): *véra* etc.[90]. Comme j'ai démontré ailleurs, c'est précisément au Nord du territoire linguistique slave méridional que s'étandait jadis une zone vaste, de Trieste à Temesvar, où *ě* était prononcé, d'une manière homogène, comme *ẹ* fermé (qui passa ensuite à *e*, plus rarement à *i*)[91], donc une situation ressemblant beaucoup à celle du slovaque[92].

16. Dans le domaine de la formation de noms, on peut y ajouter le suffixe toponymique *-ince*, qui n'est propre, selon J. S t a n i s l a v, qu'au slovaque moyen: cf. *Špačince* etc., et qui réapparaît en slave méridional; le suffixe manque totalement en sl. occidental autre que le slovaque[93]. Les toponymes à *-ince*, *-inci* sont fréquents en Yougoslavie Septentrionale: cf. en Slavonie: *Bìstrīnci, Bȍčkinci, Kunìšinci*, dans la vieille langue: *Paulinzy, Metlinczy, Businzy, Kutschinzy* etc.[94]; en Vojvodina: *Gospòdīnce, Nikinci, Popinci, Putinci* (mes notes).

Il ressort, par conséquent, de toute cette analyse que l e s l o v a q u e m o y e n n'é t a i t, dans le passé, autre chose q u' u n d i a l e c t e s l a v e m é r i d i o n a l t o u t c o u r t. Si le slovaque (y compris le slovaque moyen) fait aujourd'hui part du groupe slave occidental tchéco-slovaque, c'est qu'il fut „occidentalisé" secondairement.

On tentera dès lors d'établir, si possible, d'une manière plus précise: à quel type slave méridional appartenait l'ancien slovaque moyen. En d'autres termes, était-il une sorte de serbo-croate ou de slovène (le bulgare n'entrant absolument pas ici en ligne de compte[95])?

La chose que je n'ai jamais pu comprendre, c'est la conception habituelle (d'ailleurs également contestée par le Slovène F. R a m o v š et par le Tchèque F. T r á v n í č e k) mettant le slovaque en rapport avec le

---

[90] S t a n i s l a v, *Über die Stell. des Slowak.*, 9—10.

[91] I. P o p o v i ć, *Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien.*

[92] En slave de Hongrie et d'Autriche, la voyelle *ě* présentait sans doute également un *ẹ* fermé, S. P i r c h e g g e r, *Die slavischen Ortsnamen im Mürzgebiet*, Leipzig 1927, pp. 190—192; E. M o ó r, *Westungarn im Spiegel der Ortsnamen*, Szeged 1936, p. 184; I. P o p o v i ć, *Geschichte der skr. Sprache*, 281.

[93] S t a n i s l a v, *Über die Stell. des Slowak.*, 17—18.

[94] J. H a m m, *Štokavština Donje Podravine*, Rad, Zagreb, CCLXXV, 11, 13.

[95] Il n'y a aucune trace bulgare certaine dans la toponymie slave de la Hongrie; le seul exemple *Pest* (Budapest) de *peštь* 'poêle; grotte', qu'on cite d'habitude dans ce but, n'est aucunement probant, car le magyare possède aussi un appellatif *pest* 'poêle', emprunté au bulgare, de sorte que le toponyme a pu être donné par les Hongrois eux-même (d'autant plus que les composés contenant *pest* sont de formation purement magyare: cf. *Kő-pest, Mész-pest, Pest-hegy* etc.), v. J. M e l i c h, *Der Name Pest*, ZSPh XV, 356 suiv. Et quant'à *pest*, ainsi qu'aux quelques autres exemples d'appellatifs magyares contenant des traits bulgares, ils ont été à coup sûr empruntés aux Bulgares en dehors de la Hongrie proprement dite (c'.-à-d. en Roumanie), comme le prouve l'absence des bulgarismes en toponymie, v. I. P o p o v i ć, *Geschichte*, 86, et le fait que la Roumanie Occidentale était serbe, ibid., 87.

s l o v è n e[96]. Les groupes *tl. dl* conservés dans les parlers slovènes (et absents dans tout le reste du slave méridional) sont considérés — dans ce sens — comme des „tchéco-slovaquismes" en général[97]. Mais qu'est-ce qui s'est passé en réalité avec *tl, dl* en slovaque? C'est précisément le passage à *l* (*ll*) qui y a eu lieu (en tant que „méridionalisme" cf. plus haut). De même, la désinence slovène *-ǭ a l'instrumental sg. des thèmes en *-ā-* (aujourd'hui *-o*) est expliquée d'habitude également, d'une manière globale, comme un „tchéco-slovaquisme"[98]. Mais qu'est-ce que nous trouvons en slovaque à l'instrumental sg. de ces thèmes? Le slovaque, en tant qu'idiome „slave méridional", y a, au contraire, un **oų* ancien (passé à *-oų*, *-of*) de **oįǫ* (cf. plus haut), et non *-ǭ. Je dois donc dire franchement que cette conception à peu près généralement admise, m'est complètement inconcevable du point de vue de la méthode.

Car si le slovaque, une langue actuellement slave „occidentale", n'a *tl, dl* que là où il fut „occidentalisé" et le slovène, une langue slave „méridionalé", que là où il ne fut pas „désoccidentalisé", c'est que le sort semblable des groupes *tl, dl* dans ces deux langues slaves — a u n e s i g n i f i c a t i o n o p p o s é e dans chacune d'elles. D'ailleurs, il n'y a pas de continuité géographique entre l'aire s l o v a q u e , possédant (au moins partiellement) les groupes *tl, dl,* d'une part, et l'aire s l o v è n e (septentrional), conservant les mêmes groupes, de l'autre. Ces deux territoires sont notamment séparés par la zone hongroise, où ces groupes sont passés à *l* dans les toponymes slaves (cf. plus haut), exception faite de l'extrême Ouest.

La même chose peut être constatée dans le cas des désinence instr. sg. *-ǭ:* **-oų*[99]. Car la situation géographique y est la suivante:

tch., slq. occ. (et orient.) *-ǭ[100]	slovaque moyen **-oų*
slovène, croate-kajk., s.-cr. čakav.occid. et moyen *-ǭ[101]	s.-cr. čakav. orient. et štokavien **-oų*

[96] Cf. p. ex. V. J a g i ć, *Entstehungsgeschichte*², 18—19; Н. ван Вейкъ, *По поводу славянскихъ формъ твор. пад. ед. ч. на -oų, -ov,* Slavia II, 5, 16; I d., [N. van Wijk], ZSPh XVI, 419—421; J. S t a n i s l a v, *Slovenský juh v stredoveku* I, 37. — M. L e k o v, bien que ne croyant pas du tout au contact ancien du slave méridional avec le slovaque, admet également d'une manière hypothétique ce contact prétendu des Slovaques avec les Slovènes, Списание de l'Académie bulgare LV, 223, 233.

[97] Cf. p. ex. L. N i e d e r l e, *Manuel de l'Antiquité slave* I, p. 82; L. T e s n i è r e, op. cit., 89 et pass.; J. P o l í v k a, *Nový pokus o klasifikaci slovanských jazyků,* Slavia I, 121; avec hésitation aussi V. Ob l a k, ASPh XIX, 329.

[98] Ainsi p. ex. F. R a m o v š, *Über die Stell. des Sloven.*, 235; N. v a n W i j k, ZSPh XVI, 419 suiv.

[99] Cf. R. N a h t i g a l, *Instr. sing. fem. -oįǫ: -oǫ: -ǫ*; Н. ванъ Вейкъ, *По поводу . . .*; F. R a m o v š, *Eine slovenische Form des Instr. sing. fem.*, ZSPh I, 65—73.

[100] Tch. *rybou* de *rybú*; morav. orient. *s tú dobrú ženú*; slq. occ. *ženú,* J. S t a n i s l a v, *Českosl. mluvn.*, 43; Z. S t i e b e r, *Zarys*, 59.

[101] Slovène *ženo* etc.; croate-kajk. *ženo, ženǫ, ženu*; s.-cr. čakav. *ženo, mrižo, s tetȏ*; *ženũ, ribũ* etc., N a h t i g a l, op. cit., 12; J. R i b a r i ć, *Razmještaj južnoslovenskih*

Comme on voit de ce tableau, la désinence slovène *-ǭ correspond géographiquement à la même désinence du tchèque et de ceux des parlers slovaques qui concordent avec le tchèque; au contraire, le slovaque moyen, avec son *-*oų*, ne concorde pas avec le slovène, mais avec les parlers orientaux du serbo-croate[102]. Et, selon une analyse approfondie du regretté R a m o v š, il y avait, malgré N a h t i g a l, d e u x i n n o v a t i o n s i n d é p e n d a n t e s à l'Ouest resp. à l'Est du territoire observé ici: la désinence primitive *-*oję* est passée d'une part à *-*oų* (type s.-cr. et slq. moyen) et de l'autre à *-ǭ[103]. Il est vrai, v a n W i j k avait déjà mis en relief cette „correspodence du slovaque moyen au štokavien, non au slovène et au kajkavien...", mais il ajouta à cette formulation que cela „n'est pas en accord aves le groupement géographique des dialectes"[104], sans s'être aperçu cependant qu'il ne s'y agit pas du groupement géographique réel, qui est en fait parfaitement „régulier" et nullement inattendu, mais du p r é j u g é c o u r a n t s u r c e g r o u p e m e n t, qui part a priori d'un rapport prétendu slovaque-slovène.

Donc ce n'est pas avec le slovène qu'il faut mettre en rapport le slovaque. Dès lors, il restera à examiner le rapport éventuel du slovaque avec le serbo-croate. Une telle combinaison ressortirait d'ailleurs déjà a priori tant des circonstances géographiques que du sort de *tl*, *dl* et de l'instrumental féminin en slovaque (moyen), d'une part, et en serbo-croate, de l'autre.

Voici les autres arguments très sérieux qui parlent, à mon avis, en faveur du caractère serbo-croate de l'ancien slovaque moyen.

Tout d'abord, le pronom slq. moyen *čo* 'quoi' (en face de slq. occid. *co*; slq. orient. également pour une large part *co*)[105] rappelle le s.-cr. čakavien *čȁ*, qui d'ailleurs offre une variante *-čo:* cf. p. ex. sur l'île de Hvar *ȉli-čo* 'quelque chose'[106]. En même temps, on ne sera contraint de chercher ni dans slq. *čo* ni dans s.-cr. *ča*, *čo* une évolution phonétique de **čь* slave commun; la voyalle *-o* finale s'explique aisément par l'analogie (comme dans tch., polon. *co*, ou bien avec une confusion avec *kъto* 'qui'). Mais quant au slovaque, la forme *čo* pourrait aussi bien être issue d'un croisement de la forme primitive **čь* (passée d'abord à **če*,**čə?*) avec *co* emprunté au tchèque

---

dijalekata na poluotoku Istri, Српски дијалектолошки зборник, Београд, IX 36; B. F i n k a, *Izvješťaj o ispitivanju govora na Dugom otoku,* Ljetopis JAZU, Zagreb, LXII, 385—386. — Mais aussi plus à l'Est du Littoral Yougoslave, dans quelques parlers du Monténégro: *sə̂a mnu* 'avec moi' *s tȍbu* 'avec toi', I. P o p o v i ć, *Geschichte*, 32.

[102] Slovène dial. (en Prekmurje) *-ov*, *-of* n'est pas de cette origine; cette forme se ramène à *-o + m* (avec la série phonétique transitoire *-*oųm*, *-*oųv*, *-*ov̄*), R a m o v š, *Eine sloven. Form...*

[103] op. cit. — En slave commun il n'y avait, malgré B e l i ć, qu'une seule désinence *-*ojǫ*, car n'y a pas lieu de poser une forme indo-européenne *-*ām* qui eusse donné *-*ǭ*, v. O. H u j e r, *Slovanská deklinace jmenná,* Praha 1910, pp. 157 suiv.; N a h t i g a l, op. cit., 1; surtout R a m o v š, op. cit., p. 67 note 1.

[104] ZSPh XVI, 425.

[105] Z. S t i e b e r, *Zarys,* 65.

[106] M. H r a s t e, *Čakavski dijalekat ostrva Hvara,* Beograd 1937, p. 35.

(resp. au slovaque occid.) ou au polonais. On pourrait naturellement voir dans slq. *čo* aussi un ancien **co*, transformé en *čo* sous l'influence des autres formes casuelles de ce pronom. Mais il y a plusieurs arguments contre une telle hypothèse: 1) justement le fait que dans les parlers slovaques (à l'Ouest) qui ont *co* -la forme du nominatif reste non-influencée par les autres formes casuelles, tout comme en tchèque et en polonais (cf. tch. *co*, mais *čeho, čemu*; pol. *co*, mais *czego, czemu*), tandis qu'en slovaque moyen nous avons d'une part *č-* aussi au nominatif et de l'autre *-o-* (*čoho, čomu*) aussi dans les cas obliques; 2) la géographie: à l'Est de la Slovaquie, on a de nouveau *co*, et non *čo*, ce qui montre d'une manière évidente qu'il ne s'y agit pas en général d'une évolution „slovaque" indépendante, mais d'un développement influencé par *co* tchèque resp. polonais; 3) la voyelle *-o-* dans *čoho, čomu:* ce serait également plutôt le résultat d'une réaction contre les formes tchèques resp. polonaises avec *-e-* qu'une formation analogique indépendante appuyée sur *toho, tomu* (d'ailleurs tch. oriental *teho, temu*, pol. *tego, temu*). Bien que **čь* simple soit connu également en slave oriental[107], je trouve tout de même, pour des raisons générales, la correspondance de slq.*čo* et de s.-cr. *ča, čo* importante, d'autant plus que **čь* simple était jadis géographiquement plus répandu qu'aujourd'hui en serbo-croate, aussi en štokavien[108]. Mais même si on cherchait à expliquer slq. *čo* à tout prix phonétiquement de **čь* — ce qui, à mon avis, serait superflu —, on trouvera aussi en s.-cr. čakavien, à côté de *ča, -čo*, également un *če*[109], avec *e* de *ь*. On observe ensuite aussi à côté de slq. *nič* 'rien' (de **ni-čь*) la forme čakavienne *nič*; puis une forme „štokavienne" en slovaque *ništ* (de **ni-čь-to*), qui correspond bien à s.-cr. *ništa* (dial. *ništ, niš*).

Dans une telle perspective, le passage slovaque moyen de sl. comm. *šč* à *št': ešt'e, št'astliví, št'ast'ia* etc.[111] apparaît également sous un jour nouveau. On comparera le traitement slovaque avec le développement à peu près identique dans les parlers s.-cr. „šćakaviens" de Slavonie et de Bosnie[112] et dans les parlers čakaviens: šćak. *šć* (et variantes), čak. *št'*. Le groupe *šč* donne, il est vrai, *št'* aussi en tchèque commun; mais l'aire tchèque connaissant le passage n'est en aucun rapport géographique avec l'aire slovaque moyen: on constate notamment, tant en tchèque oriental, qu'en slovaque occidental (et oriental) le groupe *šč* conservé: cf. tch. orient. (hanackien) *ščerbina* (en face de tch. comm. *štěrbina*)[113] et slq. occ. *ešče, ščasní* (et slq.

---

[107] П. Я. Черных, Историческая граммат. русс. языка², 1954, p. 216; T. v. Smal-Stockyj-Th. Gartner, *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, Wien 1913, p, p. 303.

[108] Cf. au Monténégro loc. sg. *čaᵉm, čam*, Л. Вујовић, Јужносл. филол. XX, 95 suiv., qui le considère comme un croisement de nom. **čaᵉ*, **ča* (de *čь*) et de loc. *čemь*.

[109] J. Hamm-M. Hraste-P. Guberina, *Govor otoka Suska*, Hrvatski dijalektološki zbornik, Zagreb, I, 155.

[110] J. Stanislav, *Českosl. mluvn.*, 87.

[111] J. Stanislav, *Českosl. mluvn.*, 184.

[112] И. Поповић. *Историја српскохрватског језика*, Нови Сад 1955, § 54, pp. 85—86, et surtout id. [I. Popović], *Geschichte*, p. 352, pour les variantes šćakaviennes.

[113] F. Trávníček, *Hist. mluvn.* cit., §138, p. 146.

orient. *ešči, ščesce*)[114]. D'ailleurs, même là où le tchèque a aujourd'hui *št'*, il n'y est attesté par les sources qu'à partir du XIVe siècle[115], tandis que le processus est ancien en serbo-croate. Par conséquent, le passage slovaque de *šč* à *št'* n'a évidemment rien à voir avec le passage respectif tchèque; il sera plutôt en raport génétique avec le même phénomène serbo-croate d'autant plus qu'il y a dans ce cas une continuité géographique entre le slovaque et le serbo-croate: notamment en Hongrie. Cf. le même passage dans les toponymes d'origine slave en Hongrie: *Kustyan* (*puszta*), *Kustyan* (*hegy*) = **košćane*, dép. de Somogy (ailleurs en Hongrie *Kustan*, avec le passage de *šć* à *št'* comme en s.-cr. štokavien); v. magy. *Kuscha*, *Kwstha*, *Kushtan* (même étym.), *Trochan*, *Torosthyan* (∼ slq. *Trošt'any*), dép. de Tolna; v. magy. *Pisceca*, *Pyssteka*, aujourd'hui *Pisteka* (∼ slq. *Pištekovci*, prononcé [pišt'ekoṷci]. dép. de Vas[116].

Peut-être pourra-t-on comparer aussi le passage slovaque moyen (région de Gremer et d'Orava) de *ra* à *rä*: *kräj*, *bräda*; *riast'* de **rāst'*, attesté dès les premières sources, au XIIIe siècle (et comparé par S t a n i s l a v avec un processus semblable en kachoube)[117] avec le passage s.-cr. šćakavien et čakavien oriental de *ra* à *re: krèst* de *krasti*, *vrébac* de *vrabac*, *rêst* de *rasti*[118]; inversement, le štok. *òrah* 'noix' (:čak. occid. *orèh* ∼ russe *or'ex* etc.) serait peut-être dû à la fausse regression. Le slovaque garda, il est vrai, la phase *ä* (sans faire passer *ä* à *e*), mais c'est que le phonème *ä* existe en slovaque (cf. *mäso* de *męso* etc.); en serbo-croate, où la voyelle **ä* manque, ce **ä* labile dut passer naturellement à *e*.

Parmi les concordances de détails entre le slovaque et le serbo - croate, on notera le type du conditionnel slq. *písal by som* 'j'écrirais': s.-cr. (p. ex. chez V. Karadžić) *písao bisam* 'id'[119]; également quelques constructions de numéraux: slq. moyen *pät' chlapov:* s. -cr. *pêt dečákā* 'cinq garçons'; *od pät' chlapov:* s.-cr. *od pêt dečákā* 'de cinq garçons', avec le nombre au nominatif (en face de slq. occid. *bez osmi korun* 'sans 8 couronnes', où le nombre est décliné comme en russe etc.[120]; enfin peut-être quelques faits de vocabulaire: cf. slq. *stuža* ∼ s.-cr. čakav. *stȕža* 'courroie, ceinture', donc **stǫg-ịā*, en face de sorabe *stuga*, tch. *stouha*, pol. *w-stęga*, donc **stǫg-ā*, et des autres formations ailleurs[121]; mais le vocabulaire a été peu étudié jusque là.

Comme on le voit bien, le dialecte slovaque moyen, qui faisait part jadis du complexe dialectal slave méridional, n'était autre chose qu'un dialecte serbo-croate respt. il était composé des parlers serbo-croates apparentés avec le „šćakavien" et le čakavien (oriental).

---

[114] J. S t a n i s l a v, *Über die Stellung des Slowak.*, 4; Z. S t i e b e r, *Zarys*, 60, 64; T r á v n í č e k, loc. cit.,

[115] T r á v n í č e k, ibid.

[116] S t a n i s l a v, *Slov. juh v stred.* I, 44—45, 58, 62—67.

[117] J. S t a n i s l a v, *Über die Stell. des Slowak.*, 7.

[118] Pour les exemples serbo-croates de *re* pour *ra* cf. maintenant ma *Geschichte*, 371.

[119] S t a n i s l a v, op. cit., 17.

[120] S t a n i s l a v, op. cit., 15.

[121] Cf. V. M a c h e k, *Etym. slovn.*, s. v.—Il s'agit d'un mot propre aux dialectes occidentaux de la Slavia.

Revenons maintenant au „slave pannonien", ayant représenté dans le passé, avant la „honfoglalás" hongroise, un pont naturel entre le slovaque, d'une part, et le secteur central de la Yougoslavie Septentrionale, c.'-a-d. le serbo-croate, de l'autre.

Après l'analyse que nous venons de faire, on devra admettre a priori que cette langue slave „pannonienne" était en réalité un type serbo-croate tout court (excepté l'extrême Ouest de la Hongrie, où on parlait slovène; mais je reviendrai sur cette question ailleurs). D'ailleurs, le „pannonien", magyarisé pour une large part ensuite, ne le fut jamais complètement, car, comme nous l'avons déja fait observer (chap. II), il subsista jusqu'aujourd'hui au Sud du territoire, sur le sol yougoslave: en Slavonie et dans la Vojvodina. Or, le vojvodinien et le slavonien, „autochtones" depuis la première incursion slave (donc „slave pannoniens"!) dans leur habitat actuel, sont des dialectes serbo-croates. Voilà alors ce qu'il faudra admettre a priori aussi pour la reste de la Pannonie, déslavisé plus tard et situé au Sud de la Slovaquie, jadis „méridionale" du point de vue linguistique. La conclusion théorique qui ressort des considérations générales basées sur la méthode comparative est donc: que le „slave pannonien" n'était autre chose que le serbo-croate.

On se demandera, dès lors, si on pourra tirer sur ce point quelque témoignage du matériel linguistique slave conservé en magyare.

L'opération est cependant extrêmement difficile et ne permet plutôt que des conclusions négatives, comme l'a fait remarquer M. Kniezsa: „Nous fîmes la tentative d'établir si cet élément slave avait un caractère slovaque, russe, bulgare, serbe, croate ou slovène. Les tentatives de cette sorte ne menèrent cependant qu'à des résultats très maigres. En se fondant sur le matériel toponymique magyare, on pouvait établir seulement que l'élément slave qui s'y trouve à l'époque de la prise du pays n'a le caractère ni russe ni polonais, mais qu'il offre des propriétés lingustiques qui ne sont caractéristiques, parmi les peuples slaves, que pour les Slaves Méridionaux ainsi que pour les Tchèques et Slovaques. Le matériel toponymique disponible n'est pas suffisement certain pour l'analyse plus détaillée: notamment jusqu'où se répand d'une part l'aire linguistique slovaque et de l'autre celle du slave méridional, et si cette derniere a le caractère bulgare, serbe, croate ou slovène. La cause en est d'une part le fait que la différenciation dans le système phonique des langues slaves, exception faite de quelques traits, était très petite au Xe—XIe s., et de l'autre le fait que le développement phonétique du magyare effaça complètement même ces différences."[122] Cependant Kniezsa admet tout de même a priori, malgré cette formulation prudente, qu'au Nord du Danube supérieur et de la Theiss supérieure étaient des tribus „slovaques", au Sud de ces contrées — des Slaves Méridionaux[123], tout en mettant en relief le caractère slave méridional de quelques toponymes magyares[124]. Avant Kniezsa, M. Moór a fait la même tentative concernant l'Est du territoire en question[125]; mais

[122] *Ungarns Völkerschaften,* chap. II. *Slawen,* 294—295.

[123] op. cit., 295—296.

[124] op. cit., pp. 318, 319, 333—334, 341 note 154.

[125] *Die sl. Ortsnamen der Theissebene,* 137—138.

son groupement repose sur des arguments quelquefois peu certains. Enfin M. Stanislav a entrepris, en 1948, les mêmes recherches pour tout le territoire en question, mais il trouva presque partout—malgré Kniezsa— des éléments „slovaques" et seulement à l'extrême Ouest et à l'extrême Sud de la Hongrie des Slaves Méridionaux[126]. Mais il s'agit ici de la conception du „slovaque" de ces savants, qui part du slovaque actuel et qui est donc fondamentalement différente de la nôtre. Pour nous, les „Slovaques" anciens ne pouvaient être autre chose que des Slaves parlant un type serbo-croate (cf. plus haut). Donc si un toponyme slave ancien de la Hongrie offre des „méridionalismes" évidents (ce qui ressort souvent de l'analyse de M. Stanislav), tels que *l* de *dl* etc., qui existent aussi en slovaque moderne, — il ne sera pas légitime d'y voir exactement des „Slovaques" incontestables, car ces noms peuvent aussi bien passer, au même titre, pour serbo-croate (ou slovènes). Seulement là où on pourrait établir un „*occidentalisme*" *ancien* du slovaque — on aurait le droit de parler des „Slovaques" proprement dits (en tant que non-Slaves Méridionaux). Mais les exemples de ce genre manquent complètement à ce que je sache, tandis que des serbo-croatismes incontestables se laissent relever (cf. plus bas).

Il est vrai qu'on a tenté aussi de découvrir en Hongrie et aussi en Slovaquie quelques „occidentalismes" anciens du slovaque; mais on n'y a pas réussi.

C'est surtout sur la substitution magyare *gy* pour **d'* slave commun qu'on insistait à ce point: cf. magy. *Palugya* = slq. med. *Paludza*; *Privigye* = *Prividza*; *Ragy-óc* = *Ordz-ovani*[127]. Or la correspondance slovaque moderne du **d'* sl. comm. étant *dz* (non mouillé), on supposait une phase plus ancienne, où la prononciation eut été encore *d'z'* mouillé, par lequel pourrait être expliqué *gy* magyare. Mais, comme le prouve la substitution magyare de la sourde respective serbo-croate *ć* (ou **t'*): cf. *kútya* = *kuća*, *gátya* = *gaće*, *parittya* = *prăća*[128], on s'attend aussi à la substitution magyare *gy* pour *đ* serbo-croate (de **d'*). La doctrine sur le *gy* plutôt slovaque (sl. occid.) que serbo-croate est, par conséquent, tout à fait arbitraire et du reste peu probable non seulement pour des raisons génerales (caractère „méridional" du slovaque ancien), mais aussi parce que l'assibilation slave occidentale de **t'*, **d'* sl. comm. à *c*, *dz* (*z*) paraît être très ancienne et en tout cas pré-magyare[129]; le processus était d'ailleurs déjà accompli au Xe siècle, comme le prouvent les graphies ц, з pour **t'*, **d'* dans les Feuilles de Kiev[130];

---

[126] *Slov. juh* I, 11—12 et 23—71, surtout 71.

[127] Cf. p. ex. E. Moór, op. cit., 123 note 139; id., *Westungarn im Mittelalter*, 177; J. Stanislav, *Slov. juh* I, 26 et pass.

[128] Moór, *Die sl. Ortsnamen der Theissebene*, 139.

[129] W. Porzeziński, *O stosunkach wzajemnych języków zachodnio-słowiańskich*, Sl. Occ. III—IV, 220—221; Fürst N. Trubetzkoj, *Über die Entstehung der gemeinwestsl. Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete des Konsonnantismus*, ZSPh VII, 383—388, 402; cf. aussi J. Polívka, Slavia I, 125—126.

[130] Ст. М. Кульбакин, *Старословенска граматика*, Београд 1930, p. 7.

et les consonnes *c*, *dz*(*z*) dures ne pouvaient pas donner *ty*, *gy* en magyare. La substitution magy. *gy* pour **d'* sl. comm. apparaît beaucoup plus concevable lorsqu'on part du *đ* serbo-croate, comme l'a déjà fait B. Škultéty[131].

D'autre part, Stanislav voulait découvrir les consonnes slovaques palatalisées (types *d'*, *t'* etc. devant les voyelles antérieures) dans quelques toponymes magyares d'origine slave ancienne, tels que *Bogyiszló* de *Budislavъ, avec *gy* pour *d'*[132]; mais pour admettre le caractère précisément slovaque de ces exemples, on devrait considérer cette palatalisation consonnantique comme inexistant en slave méridional et particulièrement en serbo-croate, ce qui cependant n'est pas exact. Comme je l'ai déjà mis en relief, c'est justement en Yougoslavie Septentrionale qu'il y a des traces complètement certaines de cette palatalisation[133].

Il est impossible, par conséquent, de découvrir en Hongrie des „occidentalismes" slovaques anciens incontestables, évidemment parce qu'ils n'y ont jamais existé, tandis que les „meridionalismes" en magyare (attribués au „slovaque" ou non, ce qui est parfaitement négligeable après notre analyse) ne sont contestés par personne (les toponymes tels que *Gyalóka*, avec *l* de *dl*, etc., cf. plus haut).

Il resterait seulement la question de savoir: si le matériel magyare offre aussi des „méridionalismes" resp. serbo-croatismes particuliers, ceux qui manquent en slovaque et qui ne sont propres qu'au slave méridional respt. au serbo-croate tels qu'on les connaît aujourd'hui. Car ce serait une preuve de plus du caractère „méridional" et serbo-croate du „slave pannonien".

Bien que les recherches de cette sorte manquent en général — ce qui s'explique par le malentendu exposé ici provoqué par le problème linguistique slovaque —, on pourra répondre en principe d'une manière affirmative. Nous nous bornerons à quelques exemples de ce genre. Comme l'a relevé déjà M. Stanislav (bien qu'il ne le reconnaît que pour le Sud de la Hongrie), on peut citer des toponymes magyares offrant des traits serbo-croates certains et non-ambigüs, p.ex. **Ventye* (attesté *Venche*, *Venchie*, *Venthye* etc.) = **Vęt-*, avec *ty* pour *ć*[134]; **Batya* (attesté *Bachya*, *Bathya*), également avec *ty* pour *ć*[135]. On ajoutera à ces exemples: *Medvogya* = s.-cr. štok. **medvođa*, dép. de Somogy, avec la substitution *gy* pour *đ* et avec la forme *med-* 'entre', qui est une caractéristique très saillante du slave méridional[136]; *Gyalóka*, de **Jedlov(ъ)ka* (cf. plus haut), avec *l* de *dl* et avec

---

[131] dans Letopis Matice slovenskej XIII, 71 (inaccessible).

[132] op. cit., pass., surtout p. 68.

[133] Cf. p. ex. dans la Vojvodina *l'íce*, *pòl'icu*, *n'ȉje*, *z'íma*, *donès'i* etc., I. Popović, *Geschichte*, 42; id., *Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien* 132; id. [И. Поповић] *Исшор. срискохрв. јез.*, 119; en Croatie Septentrionale *sod'iti*, *smud'iti*, *žen'iti*, *ten'ek*, J. Jedvaj, *Bednjanski govor*, Hrv. dijal. zborn., Zagreb, I, 294.

[134] *Sl. juh* I, 63.

[135] op. cit., 64.

[136] I. Popović, *Geschichte*, 133—134.

sl. mérid. *jela* 'sapin' **ed-lā* (cf. s.-cr., slovène *jela*, bulg. *ela*) en face de slovaque *jedľa* = **ed-lįā* (~ tch. *jedle*); cf. le toponyme slovaque *Jeľovo*[137]. La poursuite détaillée des toponymes magyares de ce genre est une tâche des rescherches futures.

L'analyse du matériel slave de la langue magyare ne contredit donc pas notre conclusion théorique concernant le „slave pannonien": c'était un idiome serbo-croate (exception faite de l'extrême Ouest, qui était du type slave occidentale, mais aucunement „slovaque").

On conclura donc, à la fin de cet exposé, que les tribus ayant habité la Pannonie au Ve siècle étaient slaves et qu'elles parlaient serbo-croate; une partie de ces Serbes et Croates se sont conservés en Yougoslavie Septentrionale jusqu'aujourd'hui.*

[137] Cf. Stanislav, op. cit., 34.

* Au cours de l'impression du présent travail la Rédaction a reçu la triste nouvelle de la mort prématurée d'Ivan Popović, jeune savant qui a donné des belles contributions à notre science et qui promettait de l'enrichir davantage.

Зборник радова Византолошког института, књ. 7
Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, No 7

ФРАЊО БАРИШИЋ

ВИЗАНТИЈСКИ ИЗВОРИ У ДАЛМАТИНСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ XVI И XVII ВЕКА

Током XVI и XVII века највећи део јужнословенских земаља налази се под турском окупацијом. За разлику од њих, далматинско приморје тада, као толико пута и у ранијим епохама, представља свет за себе, живи у посебним условима. Док Дубровник у овом времену, као самостална република још од 1358, успешно чува своју слободу и пролази кроз кулминацију своје моћи, дотле је судбина осталих градова на далматинској обали и острвима била осетно друкчија. На самом почетку XV века многи од ових градова, као већ развијене и изграђене самоуправне комуне, биле су на путу да прерасту у слободне или полуслободне градске републике. Међутим, тај природни развој прекинут је. У првој и другој деценији XV в. Млецима је пошло за руком да загосподаре скоро свим далматинским градовима. Стварањем и проширивањем млетачке Далмације разлика између слободног Дубровника и осталих далматинских градова постаје све изразитија.

Млетачка окупација далматинским градовима доноси свестрани застој. Статути и друге самоуправне институције појединих градова, формално остављени у важности, у пракси нису долазили до изражаја, будући да су стварни вршиоци власти били једино представници млетачке управе, провидури и капетани. Наметањем јединственог, млетачког законодавства и постављењем генералног провидура за читаву Далмацију (1597), аутономија далматинских градова скоро је у потпуности уништена.

Гледајући у покореним далматинским комунама потенцијалне конкуренте, Венеција свесно спутава њихову трговачку активност све новим извозно-увозним забранама и ограничењима. Овим мерама били су погођени не само пучани — трговци и занатлије — него и малобројно земљопоседничко племство. Сем ретких изузетака (комуна Хвар), њихове доста скромне земљишне ренте у сталном су опадању. Привреди далматинских градова XVI и XVII века тешке ударце задају и ратна пустошења. Јер Далмација је поприште дугих и исцрпљујућих млетачко-турских ратова (1537-40, 1570-73, 1645-69), повремених млетачких сукоба са конкурентским јадранским државама (Дубровник, Аустрија, Напуљска Краљевина, Папа, Шпанија), као и врло честих, рушилачких и пљачкашких упада из суседног турског залеђа. Сређеније и по-

вољније економске прилике у далматинским градовима владају једино у првој половини XVII века. Појачани развој бродарства, заната и грађевинске делатности за тих педесетак година дошли су као резултат успостављеног и преко сплитске „Скеле“ вршеног трговачког пословања са турским Балканом. Опште узевши, далматинска привреда XVI и XVII века неупоредиво више стагнира или назадује него напредује.

У тако скученим оквирима робног промета и производње друштво по градовима, састављено од племића и пучана, није имало услова да се даље раслојава и тим путем да се формира грађанство као нова и посебна класа. Млечани су се вешто користили сталним трвењима између пучана и племића, ограничавајући власт племићима и спроводећи њихову пауперизацију, а истовремено не дозвољавајући пучанима да се у правима изједначе са племством. Позитивна страна млетачке управе била би можда једино у томе што је она, сузбијајући партикуларизме појединих градова и претварајући Далмацију у јединствену политичку област, посредно доприносила буђењу националне свести.

У географски блиском Дубровнику стварност је била далеко друкчија. Иако у положају вишестране зависности, „сред уста љута змаја — и ноката бијесна лава“ (Гундулић), јадранској републици је полазило за руком да, најчешће дипломатијом и трибутима, искупљује и одржава независност. Успешно бранећи своје границе, Дубровник у XVI веку пролази кроз период свога највећег економског успона. Република тада поседује до 180 бродова са око 30 хиљада тона носивости, у 30—40 градова турског Балкана налазе се њене колоније, док у самоме граду постоји 18 занатлијских братовштина. У наредном столећу, када се на Медитерану појављују нове, западноевропске трговачке морнарице, економика Дубровника у сталном је опадању, и нарочито после катастрофалне 1667. Једно пењање и једно спуштање, то су XVI и XVII век у историји Дубровника.

У политички слободном Дубровнику паралелно са развојем привреде вршио се и процес друштвене диференцијације. Живо учествујући у трговини, главној грани друштвеног привређивања, неки редови пучана економски се издвајају и владајућој властели приближавају или са њом изједначују (братовштине антунина и лазарина). Стицајем посебних прилика, ови редови ипак не успевају да се обједине у компактну грађанску класу и политички изједначе са владајућом властелом. Лишено политичких права и само економски равноправно, грађанство није могло имати водећу улогу ни у културном животу Дубровачке републике. Облици духовног стваралаштва у политички слободном и економски развијеном дубровачком друштву упадно се подударају са оним што се стварало у покореним градовима млетачке Далмације. Та чињеница најбоље се објашњава непостојањем политички равноправног грађанства у Дубровнику.[1]

---

[1] Cf. *J. Tadić,* O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme Renesanse, Zgodovinski časopis 6—7 (1952/53) = Kosov Zbornik, p. 552—65; *Исти* у Историји народа Југославије II, Београд 1960, 207—274, 591—601.

Далматински градови, укључујући и слободни Дубровник, очигледно нису имали услова да иду у корак са Западом, иако су с њим многим нитима и контактима били повезани и широко отворени утицајима његове културе. Струје великих европских идејних покрета у Далмацију стижу, по правилу, са закашњењем и ту се изражавају у осетно скромнијим видовима стваралаштва него у матичним земљама. Па ипак, нимало није за подцењивање оно што се на уском појасу јадранског приморја стварало и остварило у подстицајној атмосфери Хуманизма и Ренесансе, Реформације и Контрареформације. То стваралаштво је многолико и у њему, поред муцавих и бледих подражавања, има и самониклих креација, нарочито у области књижевности. У домену науке, једна од најразвијенијих и највише негованих дисциплина била је историографија.

Научно интересовање за своју прошлост јавља се одприлике у исто доба и у истим формама по свим приморским градовима. О некој изразитијој предности Дубровника једва би се могло говорити. Подстрек за ово дошао је из Италије. Наиме, у талијанским градским републикама XV и XVI века, нарочито у економски и политички снажнијим и развијенијим, тежња за афирмацијом на културном плану изражавала се, поред осталог, и у величању прошлости сопственога града, у доказивању његове дубоке старине. Политичке и економске аспирације једне градске републике у односу на другу правдају се доказивањем веће и славније прошлости свога града, док се глорификовањем прошлости Италије истиче, насупрот Германима и Словенима, романски свет у целини. Понекад се тиме, нарочито код млетачких историографа, прикривено правдају доминација у Далмацији, као и тежње за територијалним ширењем на Балкану. Овако усмерена и интонирана талијанска историографија међу школованим читаоцима већ одавно пословењених далматинских градова изазивала је отпор, делујући истовремено као подстрек и образац. У првим историјама далматинских градова из пера домаћих хуманиста — Јурја Шижгорића о Шибенику (1487) и Винка Прибојевића о Хвару (1527)[2] — величање прошлости роднога града реторски се уоквирује и проширује глорификовањем Далмације, Илирика и, најзад, читаве словенске заједнице. Према овој схеми написаће се много историјских дела у Далмацији XVI и XVII века.

Супротстављајући се панроманизму талијанске и пангерманизму немачке историографије, учени далматински историчари заступају и проповедају панславизам, развијају и апаратом савремене учености бране идеју о јединству, величини и блиставој прошлости Словена. Као и у другим словенским земљама, идеја панславизма у далматинској историографији, исто као и у књижевности, развијала се од самог почетка у специфичним формама. Тако Прибојевић, одступајући од пољских хуманиста којима се првенствено инспирисао, доказује да је Илирик матична земља свих Словена. Даље преображавање панславистичке концепције овде је, најопштије узевши, било условљено како

[2] Интересантно је да су најстарије историје Дубровника састављане само у облику летописа. Cf. *N. Nodilo*, Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka, Rad JAZU 65 (1883) 92—128.

јачањем и порастом свести о етничкој повезаности Далмације са окупираним балканским залеђем и потреби његова ослобођења, тако и утицајима идејних струјања која су долазила из Европе. Снага ових утицаја није била иста. Док је Реформација Далмацију само запљуснула, и то не као верски програм већ углавном само као просветитељски покрет, дотле је утицај Контрареформације био неупоредиво интензивнији, нарочито после оснивања Пропаганде 1622. Далмација је постала прави мостобран милитантног католицизма; ту су се припремали активисти римске Пропаганде за рад међу балканским „шизматицима". Проширујући се на све области културног живота, користећи се све изразитијим тежњама за ослобођењем балканског словенства од Турака и еластично укључујући идеју панславизма у свој програм, Контрареформација је још у току XVI века почела да прожима и усмерава целокупну дубровачко-далматинску историографију, како ону која се инспирисала проблемима свога времена, приказивала блиску прошлост и позивала западноевропску јавност у борбу против Турака,[3] тако и ону учену која се бавила испитивањем далеке прошлости.

За истраживачки метод ове учене историографије карактеристичне су, пре свега, псеудо-етимологије, односно примитивне и од Средњега века наслеђене етимолошке спекулације. Према још увек важећем библијском схватању о непроменљивости етничких заједница и њихових језика на одређеним територијама, балкански Словени се идентификују са старим Илирима и, при трагању за њиховим пореклом, проналази се да су генеалошки повезани са Римљанима, Хеленима и библијским народима.[4] Главно и основно средство доказивања у овим генеалошким расправљањима биле су етимологије личних и географских имена, засниване скоро искључиво на гласовној сличности или подударању речи. Из погрешно заснованих језичких спекулација неминовно су резултирали још погрешнији закључци. Међутим, далматинска историографија у овоме нимало није била усамљена. Јер примењивање компаративног метода уместо спекулације у објашњавању језичких појава наступиће у европској лингвистици тек половином прошлог столећа.

Почевши од Прибојевића, код свих значајнијих далматинско-дубровачких историографа често се цитирају не само мишљења учених предходника и савременика, већ и подаци из писаних извора. Списак употребљених, односно наведених извора већ код Прибојевића изненађујуће је велик, а ученост његових последника у сталном је порасту. Али некритичан однос према античким и средњевековним изворима,

---

[3] У томе смислу о своме времену пишу: знаменити дубровачки историчар Лудовик Цријевић Туберо (1459—1527; cf. *K. Krstić,* Enciklopedija Jugoslavije 2, 391—392), Сплићанин Тома Нигер (р. изм. 1450—1460, у. после 1531; cf. *M. Kombol,* Poviest hrvatske književnosti, Zagreb 1945, 62), Задранин Шимун Кожичић Бења (у. 1536; cf. *Kombol,* Poviest hrv. knjiž. 34), Трогиранин Транквил Андреис (1490—1571; cf. *K. Krstić,* Enciklop. Jug. 1, 101—102), Шибеничани Антун Врaнчић (1504—1573; cf. *Kombol,* Poviest hrv. knjiž. 72) и Динко Заворовић (око 1540—око 1610; cf. *Šišić,* Priručnik izvora 38—39) и др.

[4] *N. Radojčić,* Rad JAZU 235 (1928) 26 sq.; *Исти,* Глас САН 184 (1940) 176; *A. Schmaus,* Jahrbücher für Gesch. Osteuropas, N. F. 1 (1953) 243 sq., 250 n. 30.

када се изузме Lucius, у битноме је остао исти код свију, од Прибојевића до Витезовића. Та некритичност се изражава на више начина: у наивним, једностраним, непотпуним или тенденциозним тумачењима докумената, неулажењу у упоредна разматрања, неуочавању разлика у њиховој веродостојности итд. Овај основни и заједнички недостатак далматинске учене историографије XVI—XVII века не треба, свакако, тумачити периферним положајем далматинског приморја у односу на Европу, а још мање одсуством добрих узора, којих је било (напр. C. Baronius), или заостајањем далматинских хуманиста, који су скоро без изузетка похађали високе школе у Италији. Споро и тешко пробијање до критичке мисли било је, мислимо, првенствено условљено колико разумљивим толико и пресудним схватањем историје као патриотске пропаганде, њеним стављањем у службу актуалних национално-политичких потреба и интереса, као и подчињавањем верско-политичким циљевима католичке Контрареформације. Једини изузетак који, сматрамо, потврђује правило управо је Lucius. Осећајући се последњим изданком једне аристократије која неповратно ишчезава и хладан према далматинском словенству, иако у њему одрастао и крвно с њим повезан, овај учени и по природи трезвени Трогиранин имао је све услове да се уздигне до непристрасног испитивања историје свога завичаја.

Далматинско-дубровачка историографија XVI и XVII века налази се под туторством политичко-верских програма и планова, под притиском опречних и неускладивих тежњи пробуђеног словенства, млетачких настојања да бране своја „историјска" права у Далмацији, аустријских експанзионистичких планова на турском Балкану и, нарочито, замашних унијатских планова борбеног покрета католичке обнове. Неке од тих планова свесрдно усвајајући, а према другима тактизирајући, дисциплиновано се повињујући или отворено супротстављајући, учени истраживачи прошлости нужно су морали да се користе и одговарајућим инструментима, да се у своме раду служе „истраживачким" методима који су неминовно водили у све већа замагливања историјских видика. Какав је метод у питању, разабире се донекле и из начина којим се користе византијски извори.

Латински и талијански преводи византијских писаца, постепено и у све већем броју објављивани и проучавани у западној науци XVI и XVII века, нашим дубровачко-далматинским историчарима нису остали непознати. Било би стога очекивати да ће све шире познавање византијске историографије доћи до изражаја и у њиховим радовима, да ће се обавештења византијских писаца све више и чешће наводити и користити. Међутим, то се није догодило. Просечно узевши, византијски извори користе се несистематски, пригодно и на дохват, једнострано и обазриво, понекад чак и искривљено и нетачно. Разлози томе потпуно су јасни. Онима који су у историјским документима првенствено тражили потврде за своје априорне концепције, за свој Wunschbild панславистички или католички романсиране и преображене прошлости, ромејски писци доиста нису имали много да кажу.

Подробнију анализу овога остављајући за другу прилику, упознајмо се нешто ближе са радовима наших далматинско-дубровачких медиевалиста и погледајмо укратко које и какво место у њима заузимају вести о нашим средњевековним земљама из тада познатих и доступних византијских писаца.

Изразит пример хуманистичког, филолошки настројеног и оријентисаног историчара у далматинском приморју јесте учени хварски доминиканац и теолог *Винко Прибојевић* (Vincentius Priboevius, крај XV и прва пол. XVI в.). Он је 1525. на Хвару, пред школованим скупом суграђана, одржао и 1532. у Млецима штампао знамениту беседу *De origine successibusque Slavorum*.[5] У томе историјско-књижевном саставу најпре се тумаче и приказују „порекло, слава и име Словена" (pp. 59—79), затим се даје, у сумарном прегледу, историја Далмације од најстаријих времена до 1525 (pp. 80—94), а у трећем делу излаже се историја острва и града Хвара (pp. 94—111).

Супротно теорији Барског родослова о скандинавском пореклу Гото-Словена,[6] Прибојевић заступа тезу о аутохтоности Трако-Илиро-Словена на Балкану, колевци свих доцнијих словенских народа. Генеалогија Словена, према њему, изгледа овако. Седми син Нојева сина Јафета звао се Thyras. Он је праотац Трачанима, „од њега потичу сви они који се данас називају словенским именом" (ed. Novak, p. 61). Јер Трачани су уствари Протословени. С њима су језички и крвно у сродству: Илири, Мизи (трачки и малоазијски), Дачани, Гети (доцнији Готи), Вандали (доцнији Пољаци), Панонци, Скордисци, Сармати, Македонци и др. Током протеклих векова они су се појављивали под укупно дванаест разних имена, а сада се сви зову једним именом — Slavi, именом које долази од речи „slava".[7] Slavi су, у далекој прошлости, имали безброј великих и знаменитих људи[8], безброј славних победа су однели.[9]

При конструисању ове фантастичне теорије Прибојевић је, идејно и методски, полазио од учене хуманистичке литературе свога времена. На формирање његове концепције о словенству као и метод рада највише су утицали савремени пољски хроничар Матеј из Миехова (Miechowita,

[5] Најновије критичко издање: *Vinko Pribojević,* O podrijetlu i zgodama Slavena. Uvod, tekst i komentar *G. Novak,* prevod *V. Gortan,* Zagreb 1951.

[6] Cf. *Н. Радојчић*, О најтамнијем одељку Барског родослова, Цетиње 1951, (Научно друштво НР Црне Горе, Историјски институт, књ. I), 21 sq., 59 sq.

[7] a Slava, quod... gloriam significat, Slavi quasi gloriosi dicuntur (ed. *Novak,* p. 69).

[8] Разрађујући своје опште поставке, Прибојевић закључује да су словенског порекла: Филип Македонски, Александар Велики, сви дијадоси, Аристотел који је рођен у македонско-словенском граду *Stragera* (p. 71), св. Јероним, двадесетак римских царева, тројица римских папа итд.

[9] Прибојевић закључује да су Slavorum virtute у давнини били ослабљени, поражени или уништени: Персијанци, Асирци, Мeђани, Египћани, Грци, Скити, Индијци, Римљани, Гали и др. (ed. *Novak,* p. 70-79).

1456—1523),[10] затим талијански хуманисти M. A. Sabellicus (1436—1506), Aen. S. Piccolomini (Пио II, 1458—64) и др. Сматрајући своју беседу веома озбиљним подухватом и не сумњајући у исправност својих поставки, Прибојевић своје закључке заснива на необично великом научном апарату, на мноштву цитата из античких и савремених писаца. Међутим, у појединим изворима на које се позива налазимо, по правилу, или више или мање или уопште не оно и онако како он излаже.[11] Врло је некритичан и самовољан не само у тумачењу него и у цитирању ексцерпираних места. Он веома слабо разликује шта је и шта може бити историјски извор. Доказну вредност изворног податка он истовремено придаје хипотези хуманистичког ерудите и извештају античког историчара, библијској причи, античком песнику или средњовековном хроничару. Али са свим овим методским недостацима, Прибојевић није нимало усамљен у своме времену. Штавише, примерима истог или сличног „знањем огрнутог незнања" обиловаће учена историографија још дуго после Прибојевића, и то не само домаћа него и страна.[12]

Прибојевићева историјско-лингвистичка расправа, заснована на потпуно погрешном методу, ниједну значајнију заблуду није одклонила, већ само нове створила. И поред свега тога, име хварског доминиканца иде у ред оних која не припадају забораву. Идеју панславизма, којом се инспирисао у Пољској, он је бранио не само са више учености него Miechowita, већ и на друкчији начин, под аспектом балканских Словена.[13] У развоју политичке и националне свести балканског словенства Прибојевићева беседа значи датум. Његова хуманистички небулозна, у далеку антику пројицирана, утопистички идеализована и антикварски

---

[10] Његово дело *De duabus Sarmatiis* објављено је у Кракову 1521; талијански превод у Млецима 1561.

[11] То је убедљиво показао *Г. Новак* у својим коментарима уз текст (p. 115—155).

[12] Cf. *Н. Радојчић*, Зборник Матице српске за књиж. и језик 2 (1954) 234; *A. Schmaus,* Vincentius Priboevius, ein Vorläufer des Panslavismus, Jahrbücher für Gesch. Osteuropas, N. F. 1 (1953) p. 246 n. 15, 250 n. 30. Sabellicus, један од главних Прибојевићевих извора, „измишља читаве приповијести" (*Г. Новак*, у Уводу издања, p. 33—34). Прибојевићева доказивања да је св. Јероним био Словен само су логичке допуне тврђењима која је нашао код савремених хуманиста (ed. *Novak,* pp. 66, 86 et passim). С друге стране, у односу на сличан спис Јурја Шижгорића *De situ Illyriae et civitate Sibenici a. 1487* (ed. *M. Šrepel,* Gradja za povj. književ. hrv., knj. 2, Zagreb 1889, 1—12), Прибојевићева беседа значи осетан напредак.

[13] У уводној студији уз своје издање беседе на Хвару *Г. Новак* у неколико наврата истиче да је Прибојевић први „изнио свесловенску концепцију" (pp. 17, 25—26, 38, 41—43). У критичком осврту на то издање *Н. Радојчић* (Зборник Матице срп. за књиж. и јез. 2, 1954, 233-35) с правом одбацује Новакову оцену, истичући да је Пољска, у којој је Прибојевић провео три године, колевка свесловенства. Ипак, остаје чињеница да је Прибојевић први југословенски идеолог панславизма, у великом степену оригиналан и независан од свога пољског инспиратора. Неколико примера. Док Miechowita заговара идеју аутохтоности Вандало-Пољака, дотле Прибојевић развија мисао о аутохтоности Трако-Илиро-Словена; према пољском научнику, Javan је заједнички праотац Грцима и Словенима, а Прибојевић доказује да је Javan прародитељ само Грцима, а Словенима Thyras (Thiras); да се Македонци, као огранак словенски, разликују језички и етнички од Грка, чиме је желео да истакне независност Словена; да Северни Словени потичу од три брата — Czech, Lech и Rhus, док Miechowita спомиње само прва два. Итд. Cf. *A. Schmaus*, op. cit. 248 sq.

приказана Thraco-Illyro-Slavia представља свакако једну од идејних основа доцнијег Илирског покрета, па посредно и југословенске мисли.[14] Прибојевићеву свесловенску концепцију, седамдесетак година доцније, преузима и даље разрађује, како ћемо одмах видети, Мавро Орбини, а под његовим утицајем и многи други југословенски историописци. Према томе, учени трактат *De origine successibusque Slavorum*, иако није историјски напис у ужем смислу речи, ипак је веома значајан за југословенску историографију. Јер, Прибојевић је одређеним правцем упутио и, у великој мери, усмерио доцнију медиевалистику Срба и Хрвата, а преко ове и југословенску византинологију.

Прибојевићев следбеник, који је свога учитеља вишеструко надмашио, био је дубровачки бенедиктинац *Мавро Орбини* (пол. XVI в. — око 1611). Његово знаменито дело „*Il regno de gli Slavi*. . . In Pesaro 1601" израђено је на толико широкој основи, просторно и временски, да се с правом сматра првом историјом балканских Словена.[15] На 473 стране ове књиге, скоро фолио формата, излагања иду овим редом: Илиро-Словени (p. 5—180), Дубровник (p. 180—203), Барски родослов у преводу са латинског (p. 204-41), српске династије од Немањића до Бранковића (p. 244—342), Босна, Херцеговина и Хум (p. 344—93), Хрватска (p. 394-96) и Бугарска (p. 397—473).

У Орбинијевим разматрањима о најстаријој прошлости Словена разрађују се оне исте панславистичке идеје којима се заносио и Прибојевић: да Словени, уједињени одвајкада истим језиком, представљају јединствену етничку заједницу, један велики народ; да су сви народи, који су икада живели на њиховој садашњој територији (Трачани, Дачани, Илири, Готи, Херули, Сармати итд.), били истог, словенског рода, само под разним именима; да је њихова прошлост јединствено богата и славна, итд. Док је Прибојевић био заокупљен претежно старозаветним и античким периодом словенских Трако-Илира, дотле Орбини настоји да пружи учена обавештења о далекој прошлости скоро свих словенских територија. Он своја родољубива тврђења образлаже и закључке заснива на потпуно истој врсти аргумената којима се служио и његов предходник, само у осетно већим дозама: цитати из свакојаких античких текстова и учене литературе (на списку Autori citati има 288 имена), који се нижу без икаква реда, интерпретирају наивно и натегнуто, као и етимологије имена, које се изводе на принципу аналогије [16]

---

[14] Cf. *A. Schmaus*, op. cit. 253-54. Прибојевићево дело, за разлику од *De duabus Sarmatiis*, остало је без одјека у савременој европској научној јавности, а није по заслузи оцењено ни у најновијим истраживањима, сматра *Schmaus*, op. cit. 246.

[15] О Орбинијеву делу критички и са разних страна расправља *Н. Радојчић* у низу својих радова од којих су најважнији: Одакле је преузео Мавро Орбини свој грб Босне?, Гласник Зем. музеја у Сарајеву 41 (1929) 103—108; Српска историја Мавра Орбинија, Београд 1950 (Посебна издања САН 152); Облик првих модерних српских историја, Зборник Матице српске за друштв. науке 2 (1952) 4 sq.

[16] Неколико примера: Eruli = слов. Verli (p. 62); Bosnesi = Bessi (p. 343); Rassiani = Russi (p. 89); Slavi, da Slava, gloria (p. 95), Bulgari — Vulgari — Volga (p. 98) itd. (cf. pp. 61, 99—102 et passim).

Прелазећи на средњи век, Орбини историју свога „словенског царства“ сужава на историју словенског „Илирика“. Њему је уствари циљ да, по угледу на већ устаљену праксу талијанске па и далматинске градске историографије (Шижговић, Прибојевић), историју свога Дубровника уоквири и повеже са историјом читавог словенског залеђа. Почињући стога са Дубровником, он ће и доцније, приказујући прошлост појединих јужнословенских земаља, указивати и истицати односе и везе тих земаља са јадранском републиком.

Поглавље о Дубровнику Орбини наставља преводом Барског родослова (Anonymi Antibarensis Genealogia) због тога што у томе документу гледа добру и поуздану „историју Далмације и других суседних крајева Илирика од 495 до 1161 године“ (p. 206). Историје појединих „илирских“ земаља, које потом долазе, приказују се као одвојене целине, и то претежно у облику разрађених владарских генеалогија. Њихов родословни карактер унеколико се изражава и генеалошким таблицама владарских династија, као и грбовима владара и земаља.[17]

Орбинијеве историје јужнословенских народа састављене су, најопштије узевши, на основу литературе, усмених предања, архивских и наративних извора. Пишчев однос према литератури и изворима сасвим је некритичан. Из прочитаног он произвољно одабире или изоставља, уме да употребљено прећути[18] а цитира неупотребљено итд. Његова талијанска реченица не удовољава увек ни захтевима граматике, стила поготову. Врло је невешт и у композицији. Његове странице испуњене су претежно од механички нанизаних цитата и препричавања. Али и поред свих ових и осталих недостатака једног почетничког подухвата, Орбинијево дело још увек је више него један превазиђен и застарео покушај. Аутор „Царства Словена“ употребио је понеки писани документ који се доцније изгубио, прибележио понеко усмено предање које се доцније угасило.[19] Са тога разлога његов текст местимично је задржао вредност историјског извора.

Независно од тога како и колико успешно је Орбини радио, за нас је од посебног значаја чињеница да је он, излажући средњовековну историју јужнословенских народа, као изворе употребио и око петнаестак византијских писаца, иако из латинских превода, односно литературе. Само у одељку о Немањићима цитирају се, поред осталих, Ник. Хонијат, Г. Пахимер, Ник. Григора и Лаоник Халкокондил. У уводном поглављу обилно се наводе, иако изопачено, Прокопијеве вести о упадима Словена, прича о Хилвуду, подаци о Словенима као византијским плаћеницима и др. (p. 16 sq.). Византијски писци често се цитирају и у завршном одељку бугарске историје.

---

[17] Cf. *Н. Радојчић*, Облик првих модерних српских историја, Зборник Матице српске за друштв. науке 2 (1952) 5; *С. Новаковић*, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годишњица Н. Чупића 6 (1884) 104 sq.

[18] Напр. Прибојевића нигде не спомиње, иако је из његове беседе доста преузео, како истиче *Н. Радојчић*, Зборник Матице српске за књиж и језик 2 (1954) 234—35;

[19] Cf. *С. Новаковић*, op. cit. 76 sq.

Il regno degli Slavi појављује се у једном времену када се интересовање за јужнословенске народе, у разним видовима и из различитих побуда (планови за истеривање Турака са Балкана и, с тим у вези, комбинације о подели ослобођених територија, програм Контрареформације о унији цркава, научничка радозналост међу византолозима и оријенталистима итд.), све јаче изражавало у европској јавности. Захваљујући томе, дело дубровачког бенедиктинца стекло је широки круг читалаца и ван словенског света. Његов углед у европској науци највише је подигао Du Cange, који је у својој *Historia Byzantina* (Parisiis 1680, Venetiis 1729 etc.) средњовековну историју јужнословенских земаља израдио ослањајући се добрим делом управо на Орбинија.

У јужнословенској средини утицај „Царства Словена" био је необично снажан, широк и дуготрајан. Схватања, идеје и погледи које је Орбини заступао и бранио, као и његов метод рада, одржаваће се жилаво и упорно у нашој историографији све до половине XIX века. Орбинијеве концепције, инспирисане и засноване на маштањима пробуђеног родољубља, неодољиво су се наметале, плениле су мисао чак и високообразованих и, иначе, критички настројених духова.[20] Јер то је време када се на словенском Југу све више сања и мисли на националну слободу. Са гледишта научне мисли, Орбини је историјске видике знатно више замаглио него отворио или разбистрио. Као лектира и учитељ, он је у видљивој мери кочио и успоравао пробијање до критичнијих гледања на прошлост. Својим преданим и вишегодишњим трудом да прошлост Словена уопште, а Јужних посебно, извуче из

[20] Трагови његова утицаја, иако поближе још неиспитани, многобројни су. Поред читавог низа извода, очувало се чак и неколико латинских превода Орбинијеве историје. Загребачки каноник Juraj Rattkay (1612—1666), у своме делу *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (Беч 1652), поглавља о најстаријој хрватској историји саставио је, добрим делом, према Орбинију. Сплићанин Јеролим Кавањин (1643—1714) у „велопјесни" названој „Богатство и убоштво" даје, поред осталог, и разметљив приказ своје лектире, у којој су заступљени Конст. Порфирогенит, Орбини, Витезовић и др. Шта је од Орбинија узео П. Ритер Витезовић, биће речи доцније. И Андрија Блашковић (1727—1796) у недовршеној збирци расправа *Historia universalis Illyrici, ab ultima gentis et nominis memoria* (Загреб 1794) доста је преузео од Орбинија. Преко популарних хроника „Razgovor ugodni naroda slovinskog" (Млеци 1756, 1759[2]) и „Korabljica" (Млеци 1760) од Андрије Качића Миошића (1704—1760) Орбини улази у најшире југословенске читалачке масе. Фрањевац Матија Петар Катанчић (1750—1825), песник, нумизматичар и историјски географ коме су Шафарик и Th. Mommsen одавали врло ласкава признања за научне радове, у својој студији *De origine et priscis Croatorum sedibus* (Загреб 1790, 1795[2]) развија, поред осталог, идеју о аутохтоности Илиро-Словена, под видним утицајем Орбинијевим.

Орбинијево дело не остаје непознато ни на источним странама. У српску историографију и читалачку публику улази једним делом преко Витезовићевих извода, а знатно више преко Хроника грофа Ђ. Бранковића (1645—1711), као и преписа и извода из њих. Међутим, ширењу утицаја и популаризацији „Царства Словена" код Срба и Бугара највише је допринео руски превод, у изводима, који је 1722 објавио Сава Лукић Владиславић, самозвани „Рагузински" (1670[?]—1738). Преко овог превода, као и Бранковићевих Хроника, Орбини ће доспети и у велику Историју Јована Рајића (1726—1801). Cf. *M. Kombol,* Poviest hrv. književ. 259, 278-79, 319—20, 349 sq.; *Н. Радојчић,* Српска историја Мавра Орбинија, Београд 1950, 67—82.

„una eterna notte d'oblivione", како истиче у Предговору, Орбини је, на свој начин, више допринео буђењу југословенске свести него развоју науке.

Свега четири године после „Царства Словена" дубровачки властелин *Јаков Лукаревић* (Luccari, 1551—1615) објављује „*Copioso ristretto degli annali di Rausa . . . libri quattro . . .*" (Млеци 1605, Дубровник 1790²), историју Дубровника „од почетка до 1604", како се каже у наслову. Ово дело, иако у знатно мањој мери него Орбинијево, представља истовремено и неку врсту историје оних јужнословенских земаља с којима је Дубровник од XII до краја XVI века био економски и политички тешње повезан (Србија, Босна, Херцеговина итд.). На крају четврте књиге (р. 257—291, према издању од 1790) даје се приказ дубровачког политичког уређења, списак патрицијских породица и архиепископа.

Лукаревић је обузет истим идејама о словенству и понесен истим илирско-словенским родољубљем[21] као и његов пријатељ Орбини. Па ипак, међу њима постоје разлике. Потомак старе властелинске породице, Лукаревић је не само већи дубровачки патриота од мљетскога опата, него чак и католицизму Контрареформације привржениjи. Ускогруднији у ставовима и конзервативнији у схватањима, Лукаревић видно заостаје за својим пријатељем и у ширини знања.

Уз своје дело Luccari доноси, према тадашњем обичају, каталог свих писаца и архивских докумената који се у тексту наводе. Листа од око 150 имена и наслова веома је шаролика. Поред домаћих[22] и европских хуманистичких историчара, нарочито талијанских, ту су разни антички и средњовековни писци (историчари, географи, полихистори, песници, филозофи, хришћански теолози итд.). Међу овима заступљени су и византијски писци, и то у неслућено великом броју.[23] Изгледа да Luccari византијске изворе наводи најчешће, ако не и стално, према

---

[21] Лукаревић искрено жали што је цар Душан прераном смрћу био спречен да се домогне Цариграда и „монархију Константина Великог пренесе на народ словенски" (р. 103, издање од 1790).

[22] Између осталих, ту су С. Цријевић Туберо, В. Прибојевић, М. Орбини, али и чувени пустолов и фалсификатор Павле Скалић (P. Scaliger, Загреб 1534 — Данциг око 1575; cf. *I. Kukuljević-Sakcinski,* Pavao Skalić, Vijenac 1875, br. 44—50). Luccari се позива и на извесне дубровачке изворе који су за нас изгубљени.

[23] Цитирају се ови византијски писци (према изд. од 1790): Прокопије, pp. 3,11, 28, 81; Конст. Порфирогенит, pp. 2,9; I. Tzetzes као коментатор Ликофронове поеме „Александра", p. 14; Г. Кедрен, pp. 10, 84; Зонара, p. 71; Nic. „d'Acone" (Хонијат), p. 171; Г. Пахимер, pp. 66, 171; Ник. Калист Ксантопул, p. 28; Ник. Григора, pp. 3, 82; Дим. Халкокондил, p. 171; Л. Халкокондил, p. 89; „Perleto" (G. Gemistos Plethon), p. 71; Isid. Cardinalis Rutenus, p. 171.

V. Mažuranić, Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića, Narodna starina 8 (Zagreb 1924) 132—153, доноси читав „Catalogo degli autori citati" (p. 192—194, in ed. cit.), са објашњењима. Иако је Мажуранић имао у рукама, како сам каже, издање из 1790, занимљиво је да су бројеви страница на које упућује одреда погрешни.

литератури, а не из латинских превода.[24] При цитирању и интерпретирању извора наш се писац показује троструко тенденциозан — дубровачки, католички и илирско-словенски.

Лукаревићев утицај на домаћу историографију, у поређењу са Орбинијевим, био је знатно слабији.[25] Међутим, у европској науци он није остао незапажен. На његово име Du Cange се у *Historia Byzantina* доста често позива. Велики углед он је стекао и у немачкој историографији. У Лукаревићевој биографији уз друго издање његова дела 1790) истиче се, поред осталог, да је познати историчар Georg Horn (1620—1670) у великој збирци историјско-географских расправа *Arca Noe* Лукаревића оценио као једног од најпоузданијих за историју Словена.[26]

Сасвим посебну појаву у историографији овога времена представља *Иван Томко Марнавић* (Шибеник 1580—1637). Било је нечег дубоко настраног у том бистром и немирном човеку. Доктор теологије, радан и плодног пера, он је на гласу као проповедник, песник, драматичар и теолог, а као историчар највише. Највећи, ако не и једини покретач његове неуморне и разнолике активности јесте славољубље, жеђ за високом титулом и положајем у црквеној хијерархији. Крећући се још од младих дана у високим круговима римскога друштва, он је ту свакако прикупио много и практичне мудрости. Његова девиза за стицање каријере могла би се, мислимо, изразити укратко: glorificando ad gloriam successumque. И доиста, Марнавићева свеукупна историографска делатност значи, у крајњој линији, прослављање, и то прослављање само одређених и уско одабраних друштвено-историјских величина: илирско-словенских краљева и племића, илирско-католичких светитеља и своје породице. Марнавић као научник просто је изгарао од потребе да у својим радовима, не излазећи из идејних оквира историографије свога доба, долази до изразито нових, неочекиваних и засењујућих резултата. Да би то постигао, он примењује један метод, познат многима пре и после њега, али у врло драстичној форми: необузданом фантазијом изграђује нове везе и односе међу иначе познатим историјским лицима или догађајима, својим јунацима проналази неслућено славне генеалогије или сасвим непознате врлине, измишља или фалсификује документе, врши плагијате, изврће већ утврђене чињенице. Вршећи испитивања на тај начин, Марнавић је дошао до читавог низа значајних „открића".

У *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas* (Romae 1630) дају се 22 опширна житија илирско-словенско-католичких светитеља, и то

---

[24] Позивајући се на Н. Григору, Лукаревић прича (p. 82 sq.) да је цар Душан, одмах по ступању на престо, послао у Дубровник свога секретара Smiglio с молбом да му Дубровчани прикупе са Запада 1000 најамника. Затим, да је у службу цара Душана ступило и неколико добро увежбаних „Slavoni di Turovopoglie" итд. Међутим, Niceph. Gregoras IX 12, ed. Bonn. I 455, друкчије приказује припреме за битку код Велбужда 1330.

[25] Cf. *Н. Радојчић*, Облик првих модерних српских историја, Зборник Матице српске за друштв. науке 2, 1952, 5—6; *Šišić*, Priručnik izvora 43.

[26] Cf. Copioso ristretto[2], p. XII—XIII; *V. Mažuranić*, op. cit. 127.

само краљевске крви. Ту је и Vita s. Sabbae (p. 285—296), састављена на основу савремене литературе (Орбини, Luccari, Baroni) и извесних вести из Ник. Хонијата и Јов. Кантакузина, са низом свесно деформисаних података. Сава Немањић се ту приказује као ревносан католик који се упорно бори против „шизматика". У посвети овога састава, који су доцније многи угледни научници издавали и коментарисали као озбиљан хагиографски документ (I. Bollandus, Du Cange, D. Farlati, I.S. Assemani и др.), Марнавић доказује, поред осталог, да Хабсбурговци воде порекло од Константина Великог.[27]

За своју породицу Марнавић је, у посебним расправама, „утврдио" да потиче од српске краљевске куће Мрњавчевића и да је у генеалошком сродству, поред осталих, и са Константином Великим; да је од многих владара добила привилегије, које је он чак и објавио.[28]

До ништа мање изненађујућих резултата Марнавић долази и у својим радовима који се односе на прошлост словенског Илирика. Он открива глагољски псалтир, написан тобоже у Салони око 615. и преписан 1222. на Рабу, и тиме доказује да је глагољицу доиста пронашао свети Јероним око 400, како је још Прибојевић предпостављао. У једном трактату доказује да су цареви Диоклецијан и Проб у сродству са папом Гајем (283-96), јер сви потичу из једне илирско-словенске породице у Солину, односно Салони. Али Марнавићево највеће „откриће" јесте *Vita Justiniani* (око 1619). То је уствари, објашњава аутор у Уводу, превод списа који се чува у светогорском манастиру св. Василија и који је „litteris et characteribus Illyricis" саставио Богомил, дугогодишњи Јустинијанов учитељ и доцније епископ Сардике. Из *Vita Justiniani* дознајемо, поред осталог, да је цару право име Vpravda (Управда), његовом оцу Istok, мајци Biglenizza (Биљеница), жени Bosidara (Божидара), да је млади Јустинијан провео неко време као талац на двору Теодорика у Равени итд. Ове и неке друге податке из *Vita Justiniani*, коју је Марнавић доставио једном угледном пријатељу у Риму, учени Nic. Alemannus (1583—1626) уноси у коментар првог издања Прокопијеве *Historia arcana* (Lugduni 1623). Прича о Јустинијанову словенском пореклу, заштићена ауторитетом великог научника, прелази у светску историографију. Веровање у њену истинитост било је опште све до седамдесетих година прошлога века, када се исказују прве озбиљније сумње (R. Rössler, W. Tomaschek). У међувремену, многи су трагали за рукописом којим се служио Alemannus, али безуспешно. Најзад, J. Bryce проналази документ и објављује га 1887. Критичким испи-

---

[27] *I. Kukuljević Sakcinski,* Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 9 (1868) 260-61; *Н. Радојчић*, О животу св. Саве од Ивана Томка Марнавића (Светосавски зборник I). Посебна изд. САН 114 (1936) 317—382. Марнавићево дело послужиће доцније П. Ритеру Витезовићу као један од извора за напис „*Indigetes Illyricani, sive vitae Sanctorum Illyrici*" (у рукопису), где се доноси 121 кратко житије илирских светаца које слави Католичка црква. Cf. *Klaić,* Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914, 207 sq.

[28] *F. Šišić*, Kako je vizantinski car Justinijan postao Slaven (Ivan Tomko Mrnavić), Zagreb 1901, 38—42; *Н. Радојчић*, О два рукописа Ивана Томка Марнавића, Зборник Матице српске за књиж. и језик 1 (1953, објављ. 1954) 34—37.

тивањима овога састава обелоданило се да је у питању Марнавићева мистификација, склопљена од обавештења пронађених у делима Орбинија, Лукаревића, А. Вранчића (1504—1573) и C. Baroni-a (1538—1607), као и неких извештаја о Јустинијану које доносе Прокопије и Агатија.[29]

Марнавићеви научни радови, обележени „генеалошким махнитањима" (Шишић) и „безграничном смелошћу извртања чињеница" (Н. Радојчић), одишу верским прозелитизмом — Марнавић је сарадник Пропаганде од њеног оснивања 1622) — и рђаво схваћеним патриотизмом. У основи, то дело производ је једне сасвим разобручене амбиције.

Радећи врло вешто, Марнавић је код својих савременика пожњео значајна признања. Постао је шибенички и загребачки каноник, титуларни бискуп босански, тајни саветник бечког двора, витез малтешког реда, почасни грађанин Рима. Неке његове квазинаучне уйдурме столећима су у науци сматране истинама. С те стране Марнавић се укључује не само у југословенску него и европску византинологију.

Једно потпуно усамљено име у далматинској историографији јесте Трогиранин *Ioannes Lucius* (1604—1679). По очевој страни припада старој патрицијској породици. Оно што је о његову животу познато стаје у мало речи: детињство без родитеља, школовање у Риму и Падови, двадесетак година немира и трзавица у родноме граду, неповратни одлазак за Рим.

Незадовољан оним што је искусио као функционер комуне, он се повлачи и, већ у зрелим годинама, предаје изучавању прошлости свога града и ширег завичаја. Подстрек да приступи томе послу, можда најјачи, дали су му Орбини, Luccari и други историчари Далмације. Према његовој оцени, у делима ових писаца има много промашаја, наивности и конфузије.[30]

Искључивши се из јавног живота и поставши неангажован посматрач свога времена, Lucius се окреће прошлости са жељом да је што боље сагледа и упозна. У дну душе, он је Dalmata Traguriensis, привржен оној романској Далмацији која преживљује Салону и која од краја XII века, резигнирано констатује Lucius, почиње да се утапа у поплави словенској.[31] Та Dalmatia променила је много господара.

[29] *F. Šišić*, Kako je viz. car Justinijan postao Slaven, pp. 1—16, 43—65; *Н. Радојчић*, О тобожњем словенском пореклу цара Јустинијана, Глас САН 184 (1940) 169—248; *Исти*, Повампирено словенство цара Јустинијана, Историски гласник 3 (1949) 58—62.

[30] У De regno Dalmatiae et Croatiae I 7, p. 64 — употребили смо издање које је приредио *Joh. G. Schwandtner* у збирци Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum III, Vindobonae 1748 — Lucius оцењује Орбинија и Лукаревића овим речима: Sic non examinatis iis, quae legerunt, vel audiverunt, more vulgi scribentes. . . Негативан суд о њима даје се и у I 14, p. 80; II 3, p. 108; III 2, p. 176; pp. 474, 476. О Марнавићу, p. 524.

[31] De regno Dalm. et Cr. IV 3, p. 256: Exinde (i. e. post a. 1197). . . eorum (sc. Dalmatarum) mores cum Slavicis confusos fuisse censendum est. . . У исто доба Dalmatae напуштају „римски језик" и између њих и Словена нестају разлике (VI 2, p. 447 VI 4, p. 453-54).

Најбоља управа, верује Lucius, била је млетачка. Јер Veneti, повезани са Dalmatae пореклом, језиком, вером, обичајима, пловидбом и заједничким интересима, наступали су одувек као савезници.[32] Али, треба одмах рећи, Lucius као историчар знао је да у себи потисне и пригуши не само симпатије према Млечанима него чак и личну научничку сујету.[33]

Област његових историјских интересовања, поред роднога Трогира,[34] обухвата острвску и копнену Далмацију, од Гвозда до Неретве. Животно дело *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, на којему је радио пуних десет година (1651-61), објављено је, после низа перипетија, у Амстердаму 1666. Временски, у питању је историја Далмације и Хрватске од најстаријих времена до првих деценија XV века. Lucius као научник овде се изразио у свој пуноћи.

Неукључен у идејно-политичка струјања свога времена и средине, памтећи лекције римских професора и учећи се на грешкама и промашајима својих предходника и савременика, Lucius своје написе о прошлости заснива само и искључиво на исказима „преживелих" сведока, на сведочанствима докумената. Поклоник поуздане речи, он „приповиеда само оно и толико, што је и колико је у вјеродостојних изворих нашао".[35]

Антички период далматинске историје (I 1—6) Lucius обрађује претежно према извештајима грчких и римских писаца, користећи се при томе и сачуваним епиграфским споменицима из Далмације. Највећи део изворне грађе за средњовековну историју Далмације, од Сеобе народа до првих деценија XV века, Lucius је, сам или преко сарадника, прикупио по манастирским и градским архивама као и приватним библиотекама, у Трогиру, Сплиту, Задру, Шибенику, Брачу, Хвару и Рабу. Од страних извора, поред западних (млетачких, франачких и др.),

---

[32] De regno Dalm. et Cr. II 16, p. 167; III 4, p. 192; VI 2, p. 442. *Šišić*, Priručnik izvora 52, предпоставља да је наслов „De *regno* Dalmatiae et Croatiae" свакако у вези са страховањима, израженим на почетку Кандијског рата (1645-69), да ће Венеција изгубити прерогативе краљевине ако изгуби regnum Candiae, одн. Крит.

[33] Одбацујући једну заблуду auctorum, пре свега Фл. Блонда и М. А. Сабелика, Lucius пише: melius tamen videtur, veritatem perscrutando, *imbecillitatem propriam aperire, quam ingenii ostentationem affectando*, inania pro veris, vel non probata pro certis, afferere (De regno Dalm. et Cr. I 7, p. 61). Lucius је остао доследан овој изјави, јер многа своја разматрања он прекида признањем свога незнања: incompertum est; non constat; distingui non potest; incertum est; quod ex penuria fontium certiorari nequit etc.

[34] У Риму 1657 објавио је важан трогирски споменик XII века „*Vita b. Ioannis, episcopi Traguriensis*", а у Млецима 1673 историјску монографију „*Memorie storiche di Tragurio, ora detto Traù*", повест Трогира, „patrium chronicon", од најстаријих дана до поч. XV века. Исте године у Млецима излазе исправке и допуне уз главно дело под насловом: „Ioannis Lucii *Inscriptionnes Dalmaticae* (око 200 римских натписа; cf. De regno Dalm. et. Cr. I 5, p. 54), *Notae ad Memoriale Pauli de Paulo* (cf. De regno Dalm. et Cr., p. 723 sq.), *Notae ad Palladium Fuscum* (cf. De regno Dalm. et Cr., p. 756 sq.), *Addenda vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae et Croatiae*, *Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis* (реч је о Chronicum Ungaricum који је 1600 издао I. Thuroczius)".

[35] *F. Rački*, Povjestnik Ivan Lučić, Trogiranin. Rad JAZU 49 (1879) 82.

Lucius узима у обзир и византијске. Разматрајући, макар и површно, шта и како он преузима из византијске историографије, стичемо, у извесној мери, увид и у његов начин рада уопште, у његов истраживачки метод.

На страницама *De regno Dalmatiae et Croatiae* сусрећемо око двадесетак имена из византијске историографије, од Прокопија до Халкокондила.[36] Међу чешће цитираним писцима налазе се Скилица-Кедрен, Кинам, Ник. Хонијат, Зонара и Прокопије, док Константин Порфирогенит заузима далеко најистакнутије место. Царево име чита се у свим књигама, такорећи на свакој страници. Спис *De administrando* imperio несумњиво је најчешће цитирани извор у Луцијеву делу.

Учени Трогиранин има сасвим друкчији однос према изворима него његови предходници. Он изворе не исписује механички и без резерве, као што чини Орбини например, већ с њима поступа као судија — упоређује их, суочава, „унакрсно" испитује и о свакоме од њих стиче своје мишљење.[37] Исто тако, он не прима за готово сваки исказ, макар долазио и од писца кога он иначе сматра у основи поузданим. Свако важније сведочанство он процењује, одмерава, упоређује са другим подацима истог писца, као и одговарајућим обавештењима осталих извора, уколико их има. Изворну грађу, брижљиво прикупљену са разних страна, он просејава у решету, понекад чак и ситу критике. У нашој историографији њему припада част не само да је био први научник који је, пречистивши шта значи и шта може бити историјски извор, први приступио систематском прикупљању и издавању изворних

[36] Наводимо важнија места у којима се цитирају и расправљају вести византијских писаца: Прокопије — I 6, p. 58-59; I 7, p. 62-63; I 15, p. 153-154; III 4, p. 192; VI 4, p. 449; p. 476. Евагрије — I 8, p. 65. Стефан Византинац — I 6, p. 60. Менандар — I 6, p. 59; I 9, p. 68. Т. Симоката — I 6, p. 59; I 8, p. 65-66; I 9, p. 69. Никифор Патријарх — I 10, p. 71-73. Теофан (и Anastasii Hist. Miscella) — I 6, p. 59; I 8-9, pp. 65-69; I 16, p. 89. К. Порфирогенит — passim, у свим књигама. Скилица-Кедрен (Curopalata, Cedrenus) — I et II, passim; VI 4, p. 450; VI 5, p. 455-56. Зонара — I 8—11 passim; VI 4, p. 450; VI 5, p. 455-56. Ана Комнина — I 14, p. 80; II 2, p. 171-75; VI 5, p. 455. Јов. Кинам — I 14, p. 80; III 6, p. 199; III 8—10, pp. 203-213; V 3, p. 412; VI 5, p. 455. Ник. Хонијат — III 6, p. 198; III 8—9, pp. 203-204; III 10, p. 206, 209; VI 5, p. 455. Георгије Акрополит — VI 5, p. 454. Ник. Калист Ксантопул — I 8, p. 65. Јован Кантакузин — VI 5, p. 454. Псеудо-Кодин — VI 5, pp. 457, 459. Л. Халкокондил — VI 5, pp. 454-56.

[37] Неколико примера. Тома Архиђакон, према Луцију, заслужује пажњу највише стога што је unicus rerum Dalmaticarum sui aevi scriptor и што је употребио неке старије изворе који су се у међувремену изгубили (De regno Dalm. et Cr., p. 533 n.; I 9, p. 69). Дукљанин plura refert, quae nominibus, temporibus rebusve gestis non congruunt (De regno Dalm. et Cr. I 7, p. 64; p. 476 n.). До поузданије генеалогије српских кнезова у Рашкој може се доћи једино ако се одговарајуће вести „византијских писаца" (Graeci auctores) Порфирогенита, Ане Комнине, Скилице, Кедрена и Кинама упоредно проуче (collationem facere) са онима које доноси анонимни Дукљанин (De regno I 14, p. 80). Компаративном анализом вести из Порфирогенита, Симокате, Теофана, Томе Архиђакона и др. Lucius долази до закључка да пад Салоне и аварско-словенску окупацију Далмације треба датирати у последње године Ираклијеве владе (610—641), а не пред крај VI века, како се пре тога обично доказивало (De regno I 8—9, pp. 64-69; I 16, pp. 88, 90).

докумената,[38] већ и први који је у писање историје увео Quellenkritik. Колико је Lucius у том погледу озбиљан, и у пуном смислу речи модеран, лепо се огледа и у његову односу према Порфирогениту.

Излажући историју „краљевине Далмације и Хрватске" у ширим оквирима, Lucius je, у мањој или већој мери, захватао и историју оних суседних земаља и области које су, у одређеним историјским тренуцима, биле тешње повезане са далматинским Приморјем, — Венеција, Угарска, Босна, Србија. Ова тежња за ширим сагледавањем појединих епоха далматинско-хрватске историје долази до изражаја и у његову начину приступања изворима. Свестан да су вести К. Порфирогенита о Србима, Хрватима и другим словенским племенима изванредно значајне и драгоцене, утолико више што су најчешће усамљене, Lucius их је у целини и темељито проучио. У *De regno Dalmatiae et Croatiae* обилно се наводе, поред оних неколико места о Србима, Хрватима, Неретљанима и другим племенима из *Vita Basilii*, извештаји из свих одговарајућих поглавља царева списа *De administrando imperio*, иако су бројно највише заступљени, разуме се, подаци о Далмацији и Хрватима из глава 29—31.

Излазило би из оквира овога рада ако бисмо покушали да подробно прикажемо шта је све и како Lucius употребио из Порфирогенитова дела као изворни податак. Уместо тога, задовољићемо се с неколико одабраних и карактеристичнијих примера, довољних да покажу да Lucius и овде има првенство, да је први наш научник који је критички пришао извештајима цара-писца.

Порфирогенит на једном месту каже да је од пада Салоне у руке Аваро-Словена до његова времена (тј. до око 950) прошло петсто година (De adm. imp. 29, 233-35, ed. Moravcsik). Lucius налази да цар тим податком себи противречи, јер би у том случају требало да је Салона пала 449, у Атилино доба, а то је искључено. Lucius закључује да је у питању, по свој прилици, грешка доцнијег рукописног преписивача.[39] Утврдивши да Порфирогенит о покрштавању Хрвата доноси две садржајно и хронолошки различите вести (у De adm. imp. 30, 87-90 — после збацивања франачке власти; а у глави 31, 32-34 — у време Ираклија), Lucius их обе упоређује са извештајем Томе Архиђакона о мисији Ивана Равењанина и после дуже анализе закључује, поред осталог, да је вест из главе 31 хронолошки потпуно неприхватљива.[40] „На језику Словена" име Хрвати (Χρωβάτοι), каже Порфирогенит (De adm. imp. 31, 68), значи „они који поседују много земље". Lucius примећује да то уопште не стоји, већ је у питању назив народа и ништа више.[41] Порфирогенитови подаци о војној и поморској снази Хрвата

---

[38] У додатку De regno Dalm. et Cr. издао једанаест scriptores antiqui rerum Dalmaticarum, и то ex plurium codicum collatione emendatos и, делимично, са коментарима; издао прву збирку римских натписа из Далмације, итд.

[39] De regno Dalm. et Cr. I 9, p. 69.

[40] De regno Dalm. et Cr. I 11, pp. 72-76.

[41] De regno Dalm. et Cr. I 11, p. 72.

уочи и за владе „архонта Крешимира" (De adm. imp. 31, 70—74) могу се сматрати вероватним, сматра Lucius, једино ако се схвати да су њима обухваћена и далматинска острва.[42] Lucius констатује да Порфирогенит једном Далмацију протеже до Дунава, укључујући и Панонију, а други пут јасно разликује Далмацију од Пановије.[43] Порфирогенитово тумачење да име Срби (Σέρβλοι) „на језику Римљана значи робови" (De adm. imp. 32, 12) Lucius најпре повезује са сличним тумачењима Скилице-Кедрена, Зонаре и Виљема Тирског, затим оцењује као нетачно и указује на језичке и друштвено-историјске моменте који су условљавали настанак таквих псеудоетимологија.[44] Упоредно испитујући расположиве извештаје о франачко-византијској опсади Барија 871, Lucius запажа да је Порфирогенитов приказ тога догађаја (De adm. imp. 29, 100—115) у извесним појединостима нетачан и панегирички интониран у односу на Василија I као учесника.[45]

Поред Порфирогенита, Lucius је добар познавалац и других византијских писаца, нарочито Кинама, Ник. Хонијата, Зонаре и Скилице-Кедрена. Из начина његова расправљања разабире се да он ниједан важнији извештај не наводи према туђим цитатима, из учене литературе. Управо византијска историографија, слободно се може рећи, омогућила је писцу *De regno Dalmatiae et Croatiae* да многе појмове рашчисти, многа питања реши или правилно постави, много новога утврди или открије. Примера ради, његово познавање демографије Балкана од Сеобе народа па наовамо. У том погледу, код Луција скоро увек и свуда „јасни су појмови", како рече Рачки.[46] У поглављу „De Sclavonia", где се дискутује о још увек незастарелим питањима, читамо и ове речи зналца ствари: „. . . Croatos . . . eiusdem nationis et linguae cum Serblis, dialectoque parum differenti. . .".[47] Завршно поглавље „De Vlahis" (p. 454-61), састављено првенствено на основу читавог мноштва византијских писаних обавештења, остаје још увек инструктивна и у многим појединостима незастарела студија. Још само један пример. У посебном осврту Lucius утврђује да *laudes*, које се изводе по извесним далматинским црквама, представљају уствари остатак некадашњих византијских *acclamationes*. Одувек и сада изводе се само у „царским" градовима: Дубровник, Сплит, Трогир, Задар, Раб и Крк. Lucius закључује, поред осталог, да овај црквени обичај потврђује тачност Порфирогенитова извештаја о Далмацији.[48]

---

[42] De regno Dalm. et Cr. II 2, p. 96.

[43] De regno Dalm. et Cr. I 12, p. 76.

[44] De regno Dalm. et Cr. VI 4, pp. 449-54; p. 508-09 (коментар уз Дукљанина). На истом месту и на сличан начин Lucius расправља и о неодрживости етимологије Σκλάβοι — sclavi — schiavi.

[45] De regno Dalm et Cr. II 2, p. 101. Уза сву критичност и трезвеност Луције се понекад изражава и језиком свога времена. Турци су дошли на Балкан, узгред објашњава на једном месту, „peccatis nostris ita poscentibus" (De regno Dalm. et Cr. III 1, p. 168).

[46] У наведеној студији, Rad JAZU 49 (1879) 99.

[47] De regno Dalm. et Cr. VI 4, p. 450.

[48] De regno Dalm. et Cr. II 6, pp. 118-121.

Критичан према документима, древним сведоцима историјских збивања, Lucius је такав и према тадашњим реконструкторима тих збивања, према научницима, и то свима без разлике. Ако се има у виду шта емоционално њему значи Венеција, ништа не изненађује што он v неуобичајено повишеном тону, иако врло документовано, дискутује са водећим именима угарске историографије (Joh. de Turocz, Ant. Bonfinius).[49] Међутим, Луцијев став према млетачким историчарима јасно показује да је он првенствено научник, да му је откривање и утврђивање историјских чињеница драже од свега. Његово дело густо је прошарано исправљањима, допуњавањима и побијањима млетачких историчара, пре свега истакнутог Сабелика.[50]

Lucius пише једноставно.[51] Његова латинска фраза чак је понекад и штура, на исти калуп пречесто, али зато увек јасна. Судећи по свему, auctor doctus других амбиција није ни имао. У начину обраде и општој композицији, писац *De regno Dalmatiae et Croatiae* придржава се стандардних образаца тадашње учене историографије. Књиге (libri) се нижу хронолошки и свака од њих, изузев последње, обухвата одређени историјски период. Међутим, у оквиру појединих књига излагања су тематски разбијена, не теку ланчано. Многа су поглавља заправо расправе о појединим питањима, било из политичке било друштвено-културне историје. Lucius је очигледно желео да сваки временски отсек далматинско-хрватске историје обради што свестраније, а истовремено да изведе на чистац што више појединачних, спорних питања. Да би извесне резултате својих истраживања, нарочито када су били нови или битно друкчији од онога што се до тада у науци мислило, што боље поткрепио, Lucius има обичај да и по више извора цитира in extenso. То је још један моменат који доприноси разбијености његова дела и савременом читаоцу, навикнутом на континуирано излагање, отежава сналажење. Али Луцијев методски недостатак у погледу цитирања извора временом се претворио у праву и не малу заслугу. Јер, приличан број писаних докумената из Далмације сачуван је једино у његовим цитатима.[52]

Документовану оцену о Луцију као научнику, његовој филозофији историје, истраживачким резултатима и дометима добићемо тек од неког будућег, можда блиског, писца монографије или дисертације о ученом Трогиранину. Подухвату те врсте треба безусловно приступити. Од Рачкога па наовамо сви су читаоци *De regno Dalmatiae et Croatiae* једнодушни у оцени да је то монументално дело, да је његов аутор истински и велики научник који не застарева. Али и поред тих несумњиво тачних општих судова, стоји чињеница да су многе стране

---

[49] Cf. De regno Dalm. et Cr. III 1, p. 168 sq.; III 3, p. 178 sq.

[50] Cf. De regno Dalm. et Cr. I 7, pp. 61, 64; II 2, pp. 97, 100, 103; II 4, p. 113 sq.; III 2, p. 177; III 4, p. 185; III 10, p. 210 sq.

[51] *Matth. Belius* у Предговору бечког издања његов стил успело упоређује са мајчином душицом, травом приземницом и мириса опорог, али лековитом (Praefatio, p. XXVI—XXVII).

[52] *Šišić*, Priručnik izvora 57.

Луцијевих завидно замашних и плодоносних мисаоних напора још увек слабо или нимало познате. Овим освртом указује се на једну од тих досад недовољно осветљених страна,[53] на византинолошку компоненту његова научног рада. Посебна расправа и о томе не би била на одмет. Јер, већ сада се може рећи: Lucius је у неочекиваној мери byzantino-slavicorum gnarus, он је неоспорно први византинолог код нас.

Међу далматинским ученим славофилима врло истакнуто место заузима *Игњаū Ђурђевић* (1675—1737). Овај дубровачки властелин, чији је живот обележен неуобичајеним променама (капетан тврђаве Ловријенац, кнез на Шипану, језуит, бенедиктински опат на Мљету), био је прави полихистор. Уз неколико збирки световне и духовне поезије, по којима је највише познат, он на „словенском" издаје два житија светих и стиховани Псалтир, док на латинском објављује више учених расправа о разним питањима.[54]

Његов највећи и за нас најзанимљивији научни рад — називан *Antiquitates Illyricae, Historia Illyrici, De antiquitatibus Illyrici, Rerum Illyricarum libri* — остао је недовршен и, још увек, у рукопису. Судећи по очуваним аутографским концептима већих целина и њиховим преписима, обострано непотпуним али срећно се допуњујућим, дело је било замишљено у два огромна тома, обухватајући res Illyricas од „Нојева Потопа" до circa IX или X века н. е. Рад на овом подухвату, прекинут смрћу, трајао је преко двадесет година (1716—1737). Сачувани Excerptorium, са исписима из више стотина употребљених античких, средњовековних и савремених писаца, на око 700 страница веома ситног рукописа, најбоље показује какав је и колики посао Ђурђевић предузео. Досад прикупљени рукописни материјал, у аутографима и преписима, углавном је подељен на расправе о појединим питањима (disquisitiones или dissertationes).[55]

---

[53] Код Рачког и Шишића, у поменутим делима, наводе се само имена византијских писаца које је Lucius употребио као изворе, и то врло непотпуно. У првој и другој свесци „Византиских извора за историју народа Југославије" Lucius је незаслужено изостао у коментарским обрадама изворних вести. У трећој свесци, која се сада припрема, тај пропуст ће свакако бити исправљен.

[54] У једној доказује, полазећи од Fabricii Bibliotheca Graeca, да Хомер није постојао (cf. *Dj. Körbler*, Ignjat Djordjić predhodnik Wolfov u Homerovu pitanju. Rad JAZU 186 [1911] 1—34). У расправи „*D. Paulus Apostolus in mari* . . . *naufragus* . . ." (1730), наводећи око 350 употребљених писаца, доказује да је апостол Павле на путу из Мале Азије у Рим доживео бродолом код Мљета а не Малте, како се обично тумачило. Бурна дискусија о томе завршена је тек 1916, на штету Ђурђевићеву. Cf. *M. Rešetar*, Djela Ignacija Giorgi II, Zagreb 1926 (Stari hrvatski pisci XXV 2, JAZU), p. CXV sq.

[55] Многе disquisitiones постоје у варијантама, које уствари представљају разне фазе њихове обраде. Досад пронађени аутографи и њихови преписи, највећим делом у дубровачким библиотекама, налазе се у несређеном стању. Да би се могло приступити систематском испитивању садржине ових рукописа са било које стране — лингвистичке, историјске, етнолошке итд. — потребно је да располажемо њиховим подробним описима, класификацијом и познавањем међусобних односа. Управо тај комплекс питања решава се у студији проф. *И. Пудића* „Аутографи и преписи Rerum

Процењујући по насловима, у расположивој рукописној заоставштини има преко стотину посебних расправа. Далеко највише их је које говоре о Трако-Сармато-Илиро-Словенима, о њиховим владарима, језику, вери, обичајима, начину одевања, наоружању, новцу, географским и климатским особинама земљишта које заузимају итд. У оквиру ове комплексне проблематике, Illyrica у ужем смислу запремају сразмерно највише, у склопу ових Dalmatina, а међу њима Hieronymiana. Прилично су бројне dissertationes у којима се расправља о пореклу, језику или историји несловенских народа — Гала, Германа, Турака, Хазара итд. За нас су од посебног интереса disquisitiones у којима се наводе или тумаче подаци и извештаји византијских писаца. Таквих расправа, по свему изгледа, има доста.[56] Које је византијске изворе Ђурђевић употребио и у којој мери, то су питања која чекају одговор и о којима би вределo да се неко поближе позабави. Његов Excerptorium показује да је имао у рукама веома велики број византијских писаца.

Ђурђевић управо задивљује разноликошћу и количином марљиво прикупљених знања. Поред класичних језика и талијанског, он добро познаје немачки, сналази се у енглеском и француском, а таква језичка култура била је реткост у његовој средини. Изузетан је и по радној енергији, продуктивности и вишестраности интересовања. Уза све то, резултати његових двадесетогодишњих научних напора, слободно се може рећи односно поновити, у вапијућој су несразмери са његовим знањем, трудом и талентом. Разлози томе налазе се, мислимо, много више у његову времену него у њему самоме.

У његово доба написи историографског карактера све чешће се појављују у Италији, Француској, Немачкој и другим европским земљама. Научно интересовање за сопствену прошлост раније се показивало претежно у објављивању монографија о родним градовима, а сада се више изражава у подухватима много ширег замаха. Дела у којима се реконструишу и тумаче origines читавих народних заједница — Германа, Романа и др. — сада су све учестанија, ученија и волуминознија. Писци ових учених трактата разликују се у многим појединостима, нарочито у погледу учености, али што се тиче основних идејних концепција и метода, они су веома слични, налазе се приближно на истом нивоу. Схватајући свој рад као патриотски задатак, они теже да „мачем пера" својој народној заједници извојују што дубљу и блиставију

Illyricarum од И. Ђурђевића". Исто тако, проф. И. Пудић је припремио и једну мању расправу о Ђурђевићу као лингвисти, са посебним освртом на његове disquisitiones из области германске лингвистике. Оба ова рада, која ће се ускоро предати за штампу, проф. Пудић ми је пријатељски ставио на расположење и тиме омогућио да се поближе обавестим о Ђурђевићевим *Antiquitates Illyricae*. И овом приликом изражавам му најтоплију захвалност.

[56] Ево само неколико очигледних или карактеристичних наслова: Conciliatio scriptorum Byzantinorum de Abaribus (Научна библиотека у Дубровнику, MS 2/I, pp. 106 sq., 111 sq.); De divis Cyrillo et Methodio eorumque Slavinica versione (Држ. архив у Дубровнику, MS „Disquisitiones. . .", p. 532-42); De Constantino Magno eiusque familia (ibid., p. 199-200); De Turcis et Gazaris (ibid., p. 419-36); De Bulgaris (ibid., p. 436-44); De Herulis (ibid., p. 596-601); De Gepidibus et Langobardis (ibid., p. 601-606).

прошлост, да покажу и докажу да се њихов народ одувек истицао над осталима и, према томе, да има пуна историјска права на бољу садашњост.

„Боља садашњост" једнима је значила право на ширење и јачање превласти, а другима право на више равноправности и слободе. Учени историјски трактати, инспирисани таквим патриотизмом, нужно су се претварали у једностране и тенденциозне творевине, у епски интониране тираде и глорификације. Ђурђевићеве disquisitiones одишу управо таквим духом. Он је nimis magno patriae amore captus, како га добро окарактериса Саро Цријевић (Seraphinus Cerva, 1686—1759), његов учени суграђанин и пријатељ. Али Ђурђевићев пренаглашени панславизам у великој мери представља реакцију на антисловенство савремених талијанских ерудита (то се најбоље огледа у расправама Hieronymiana), а још више на пангерманизам тадашњих немачких научника. Са „domini Teotisci" он се врло често и срдито обрачунава. За илустрацију његове озлојеђености на тадашње немачке историчаре, које добро познаје, довољно је навести ове речи: „Duo vel tria nomina, aliquando et unum, quae in alienis regionibus antiqua reperiunt Germani, statim ei genti injiciunt manus eique affingunt Germanicam originem et linguam, animati tam debili futilique argumento, ut mille consequentes falsitates ac ineptias superaedificent, ut pudeat legere quae ipsos non puduit in publicum proferre. . .".[57] Не задовољавајући се критичким опсервацијама ове врсте, које су најчешће умесне, он нашироко изводи учене противнападе, борбеним одредима исте и још трошније логике у недоглед проширује границе своје Трако-Славије.

Ђурђевићеви замашни историјско-истраживачки подухвати базирају се, као што је случај и код многих других научника његова времена, претежно на лингвистичким конструкцијама и комбинацијама. Тај метод, познат од раније, сада се разрађује и све чешће примењује. Пошто се полазило још увек од библијске генеалогије народа и језика, важило је као принцип: уколико је један језик старији, мање „искварен" променама, ближи „прародитељском" језику, утолико је универзалнији и већи значај његов за доцније језике који се из њега развијају, па је стога и носилац таквог језика, као народ старијег порекла, историјски значајнији и вреднији. Узимало се, дакле, да језик једнога народа, односно једне етно-лингвистичке заједнице, представља неку врсту повеље о правима и привилегијама тога народа, односно групе којој припада. Међу научницима наступило је право лингвистичко надметање у доказивању све веће старости свога језика. Као главна доказна средства у овим ученим лингвистичко-историјским дискусијама биле су тзв. етимологије, оне исте, у основи наивне етимологије које налазимо још код римских полихистора (напр. код Варона: „canis" а „canendo") и које се срећу код средњовековних писаца. Оне почивају на још у античко доба формулисаном „правилу" да су облик и значења речи неодвојиви,

[57] Држ. архив у Дубровнику, MS 537 (препис), p. 1000 — цит. према Пудићу. Ђурђевић је написао чак и једну посебну расправу под насловом *De odio quorundam Transalpinorum praecipueque Germanorum in Slavos,* Држ. архив у Дубровнику, MS (аутограф) под насловом „Disquisitiones. . .", p. 566-91 (цит. према Пудићу).

односно да речи које исто или слично гласе, без обзира којему језику припадају, нужно имају исто или слично значење, односно порекло. Највише се полагало на етимологије личних имена, јер је владајуће схватање било да историју стварају истакнути појединци. Овај начин етимологизирања сада је био утолико употребљивији што се знало да се речи једног језика током времена гласовно преображавају, али закони тих фонетских и морфолошких промена још нису уопште били познати, па је стога свако имао широке могућности да развија своја етимолошка домишљања.

Шта се све могло доказивати оваквим етимологијама, врло рељефно показују Ђурђевићеве dissertationes. Он на једном месту наводи да неки немачки научници чак и јеврејски језик изводе из германског.[58] Супротстављајући се свесно и борбено лингвистичко-историјским спекулацијама те врсте, нарочито пангерманским, Ђурђевић је истим методом[59] доказивао да је трачко-сарматско-илирско-словенски језик један од најстаријих и најчистијих, да је настао још у старозаветно време и да су се из њега, као матичног језика, на овај или онај начин, развили скоро сви модерни европски језици. Наопако схваћено родољубље, непознавање основних елемената науке и ропска приврженост библијским причама, као и сколастичко веровање у спознајну моћ спекулације, одводили су учене истраживаче историје и језика на тешке стрампутице. Уколико су аутори били ученији, утолико су системи њихових конструкција били промашенији. Један од таквих џинова знања на стакленим ногама методологије био је и наш Ђурђевић.

Централну тезу својих лингвистичко-историјских расправа о аутохтоности и словенству Трачана, Сармата, Илира и др. Ђурђевић је несумњиво преузео од Прибојевића. Он свакако много дугује и Орбинију, иако се о њему врло критички изражава.[60]

---

[58] Држ архив у Дубровнику, MS 537 (препис), p. 681 — цит. према Пудићу.

[59] Неколико примера. Doclea (Dioclea), од слов. do и kål, juxta paludem sita; Stridon, од Sridna, средња, intermedia; Salona, од Slavna, gloriosa; Veneti, метатеза од Ve-/Vodeni, aquisa bundantes; нем. Dag/Tag, corrupt. од слов. Dan, dies;нем. Erlenbogen, слов. Huallen Bog, laudetur deus; нем. Conradus, слов. Cogń (equus) и rad (gaudens); нем. Geisericus, слов. Jezerko, fluvialis; Človik (човек), од slovik (словити), loquens; нем. Adel, слов. Vlastel, nobilis. Итд.

Немачки језик, према Ђурђевићу, представља мешавину искварених позајмица из грчког, латинског, талијанског и, нарочито, трачко-словенског. Чак је и Ulphila (Wulfila) био Сармато-Словен.

[60] У расправи *Pleurates et Agron reges* Ђурђевић пише да су у делу Мавра Орбинија undecumque congesta multa falsa, plurima dubia, omniaque sine lege, sine ordine permixta. Као изразиту заблуду (ineptiarum specimen) истиче Орбинијево веровање Прокопију да су се Словени на граници Илирика првипут појавили тек око 527 н. е. Исто тако, он сматра да се и код других (Прибојевић, Luccari) налазе pleraque eiusmodi rerum portenta (Библ. Мале Браће у Дубровнику, MS 255 [препис], p. 217) — цит. према Пудићу.

Занимљиво је да ће Ђурђевић једном другом приликом, како је забележио С. Цријевић у збирци Adversaria (сада изгубљеној), о Орбинију рећи ово: „Felix Slavorum historia, si vel historicum qui plura legisset, vel plurium legentem magis historicum repcrisset" (цит. према *Н. Радојчић*, Српска историја Мавра Орбинија, Београд 1950, p. 17). Овом ласкавом парафразом Августинове похвале Варону

После Ђурђевићеве смрти рукописи његових *Antiquitates Illyricae* нису пали у заборав. Може се рећи да њихов утицај, иако још није поближе проучен, није био незнатан. О томе сведоче не само преписи, којих има подоста, него и неки доцнији писци који се њима инспиришу (напр. дубровачки фрањевац Себастијан Сладе-Долчи, Клемент Грубишић и др.). Тридесетих година прошлога века задарски историчар F. M. Appendini (1768—1837) неколике Ђурђевићеве dissertationes буквално је исписао и под својим именом објавио.[61]

Коначан суд о Ђурђевићу као научнику—полихистору биће могућно дати тек онда када се *Antiquitates Illyricae* са разних страна поближе и критички испитају.

Југословенској историографији неупоредиво више од Ђурђевића допринео је његов савременик и суграђанин *Јуније Растић* (Giunio Resti, 1671—1735). Припадајући старој властелинској породици, највећи део живота провео је на разним државним службама. Међу члановима тадашње „Академије Испразних" (Academia otiosorum eruditorum), основане у Дубровнику око 1693 према узору на чувену Accademia degli Arcadi у Риму (1690), Растић се, као и Ђурђевић, истиче широком ерудицијом. У млађим данима пише стихове на „словинском", а последњих десетак година припрема *Chroniche di Ragusa*. Смрт га претиче и обимно дело остаје недовршено и у рукопису.[62]

У Растићевим *Chroniche* приказује се, у облику анала, прошлост Дубровника „од оснивања града до 1451". Историја Дубровника од VII—XII века, израђена према литератури, обилује легендарним местима и празним домишљањима. У тим одељцима Растић иде стопама многих својих предходника једино стога што писане изворе о ранодубровачкој историји, иначе малобројне, он у своје доба није ни могао ни знао да прикупи. Његов прави и за оно доба врло критички метод долази до изражаја тек у поглављима која се односе на дубровачку историју од XIII века па наовамо. Та излагања, заснована углавном на трезвено

Ђурђевић је свакако дао општу оцену Орбинијеве учености, док је горенаведеном реченицом подвргао оштрој критици Орбинијеву композицију и појединости које не одговарају. Из тога би излазило да је Ђурђевић, полазећи од Орбинија, желео да створи једну ученију и доследније састављену историју Илиро-Словена.

[61] Cf. *М. Пантић*, Себастијан Сладе—Долчи, дубровачки биограф XVII века, Београд 1957 (Посебна изд. САН 288), p. 154 sq., 173 sq.; *M. Kombol*, Poviest hrv. knjiž. 319 sq. — Успут бележимо да је Сладе-Долчи у два наврата расправљао о постанку Дубровника, и то успелије од својих предходника Орбинија, Лукаревића и др., анализирајући притом и вести Порфирогенитове (*М. Пантић*, op. cit. 163 sq.).

Када је талијански језуита F. Riceputi боравио у Дубровнику и прикупљао грађу за велику црквену историју Illyricum Sacrum активно су му помагали учени Дубровчани Иво Наталић Алетин (1670—1743), Фрањо Лалић (1679—1724) и Игњат Ђурђевић, који је дао и један свој прилог. Cf. *M. Deanović*, Odrazi talijanske akademije „degli Arcadi" preko Jadrana, Rad JAZU 250 (1935) 29, 87; *M. Kombol*, Poviest hrv. knjiž., Zagreb 1945, 306. — О Ђурђевићу као угледном члану дубровачке „Академије Испразних" (Academia otiosorum eruditorum) cf. *Deanović*, op. cit. 34—74.

[62] Editio princeps: Chronica Ragusina Junii Restii, ed. *N. Nodilo*, Zagreb 1893 (Monum. spect. hist. Slav. merid. XXV).

употребљеној дубровачкој архивској грађи, сачувала су своју вредност све до данас.

Према неким дубровачким вестима, *Chroniche* су уствари Растићева редакција, са значајним прерадама и допунама, архивских истраживања која су пре њега извршили Гундулић Фран (1539—1589) и Гундулић Иван Маринов (око 1600—1650).[63] Заслуге Растићеве овим се не умањују већ само објашњавају. Значајно је да Дубровник већ у XVI веку има својих историчара који у раду полазе од архивске грађе. С друге стране, излази да је Растић узоре за своје критичко историописање имао у самом Дубровнику и да их стога није морао тражити међу савременим „аркадским хисторицима", како предпоставља М. Деановић.[64]

У првој и другој књизи Растићевих *Chroniche* наводе се, свакако према прочитаној литератури и латинским преводима, ови византијски писци: Прокопије (p. 17), Конст. Порфирогенит (pp. 12, 16, 17, 27), Зонара (pp. 5, 13, 22, 23), Ник. Хонијат (pp. 8, 56). Међутим, за нас је много интересантније оно што се о „грчким историчарима" каже у опширном предговору Растићевих Хроника. Поред домаћих писаца о Дубровнику (Орбини, Luccari), ту се подвргавају критици и талијански аутори, нарочито млетачки. Између осталог, њима се замера једностраност, непознавање или занемаривање извештаја које доносе „istorici greci".[65] Али мора се нагласити да критичарево сагледавање вредности и значаја византијске историографије у његову делу, односно у Растићевим Хроникама, фактички нигде није дошло до израза.

Павао Ритер Витезовић (1652—1713) је истакнута и необична фигура. Способан за многе ствари, обдарен и амбициозан, он је живот провео у сталном мењању професија и места боравишта (родни Сењ, Wagensperg у Крањској, Загреб, Беч итд.), у напуштању једних и отпочињању других послова. С друге стране, мора се нагласити да многоликост његове активности није само и једино израз широке и увек живе радозналости. Као homo novus међу племићима, без жељеног угледа и средстава за живот, био је жедан високих титула, до последњег даха водио је жилаву борбу да се сврста у ред најпривилегованијих, да се домогне високе и уносне државне службе. Да би то постигао, он је истрајно обијао прагове аустријске, угарске и хрватске господе, тражио свуда мецене и адвокате, богорадио стотинама улагивачких

[63] Cf. *N. Nodilo*, Chronica Ragusina Junii Restii, p. VI sq.

[64] *M. Deanović*, Odrazi talijanske akademije „degli Arcadi" preko Jadrana, Rad JAZU 250 (1935) 33.

[65] Chronica Ragusina, ed. *Nodilo*, p. 4 sq. Иначе, пишчев поглед на Византију замагљен је католицизмом Контрареформације. За илустрацију довољно је навести ове речи: „. . . all' innondazione delli Turchi, venuti per giusto giudizio di Dio castigar lo scizma dell'Oriente, . . ." (p. 12-13). Према једној вести Себ. Сладе-Долчија, Предговор уз *Chroniche* дописао је накнадно, после Растићеве смрти, његов нешто млађи суграђанин Владислав Л. Гучетић (Gozze, 1679—1746). Cf. *Nodilo*, Chronica, p. XI; *M. Deanović*, op. cit. 33, 82.

писама и пригодничарских панегирика. Из истих побуда он је не једном и своју историографску делатност ставио у директну службу бечкога двора и његове промењиве политичке тактике као и дугорочније стратегије која је била усмерена на преотимање и присвајање што већег броја балканских земаља. Истовремено, Витезовић је добро познавао дубровачко-далматинске историчаре. Њихове панславистичке а нарочито илирско-словенске идеје њему су биле веома блиске. Заступајући у више наврата интересе роднога Сења, хрватског бана или хрватских сталежа (напр. при одређивању аустријско-турске границе 1699—1700, као један од пратилаца царског комесара грофа L. F. Marsigli-a), он је и практично искусио да се у Бечу врло олако заобилазе и изигравају оправдани захтеви хрватских градова и покрајина, да се интереси Беча и Загреба често разилазе. Свесно се супротстављајући притиску туђинске власти, он у Загребу објављује низ популарно-научних дела са циљем да допринесе буђењу илирско-словенске свести. Али у читавој тој делатности он је, хтео не хтео, морао пазити да не дође у отворени сукоб не само са експанзионистичким тежњама аустријског двора него и са прозелитским славенофилством моћног и борбеног покрета католичке Контрареформације. И најзад, Витезовић је у више наврата новчану оскудицу, која га је често сналазила и коју је тешко подносио, искупио ученошћу свога пера, прилагођавајући се притом и сувише много жељама поручилаца или оних на чију је помоћ рачунао. Према томе, Витезовић је доиста био необично сложена личност. Његове поједине друштвено-политичке акције и књижевно-научна остварења проистичу из различитих и међусобно нездруживих мотива и намера. Њему је, по свему изгледа, интимно највећа и најдубља животна амбиција била да се пробије до друштвених врхова. Та жеља као покретачка снага одводила га је у многе активности. Рад на историографији, по броју и значају дела, свакако је најважнија делатност овога полихистора.

Витезовић је у своје доба важио као најбољи познавалац историје „Илирика". Његова стручност у том погледу била је позната и ван граница тадашње аустријске монархије.[66] Поред историјско-публицистичких написа, који су повезани са практичним циљевима тадашње аустријске политике, он је објавио или у рукописима оставио читав низ дела која се односе на средњовековну прошлост југословенских земаља. Према начину и нивоу обраде, та дела се могу поделити у две групе. Прву сачињавају популарно-историјски написи, састављени

---

[66] Витезовићу 1704. стиже из Рима молба да папи Клименту XI (1700—1721), родом Арбанасу, састави породичну генеалогију. Том приликом о Витезовићу се каже да је свезнадар, да зна et ubi diabolus habitat. Cf. *V. Klaić*, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914, 194-95.

Поред Клаића (оцену његове монографије даје *Н. Радојчић* у Летопису Матице српске 300 [1914—1921] 144-45), Витезовићев књижевни и научни рад опширније приказују: *Šišić*, Priručnik izvora 60-69; *B. Vodnik*, Povijest hrv. knjiž. I, Zagreb 1913, 291-301; *M. Kombol*, Poviest hrv. knjiž. 265-73.

на домаћем језику и намењени просвећивању широких народних слојева, напр. „Kronika“, „Zoroast hervacki“ и др.[67]

Историјски радови у ужем смислу, писани на латинском, представљају најбоље и најважније од свега што је Витезовић написао. У већини ових написа расправља се о прошлости појединих јужнословенских земаља, нарочито хрватских и српских, док се другима обухвата читав Илирик. Витезовић није доспео да заврши своје животно и по ширини замисли најзамашније дело *De aris et focis Illyriorum*. Њиме је имало да се обухвате политичка и културна историја јужног словенства, од најстаријих времена до почетка XVIII века. Сачувани рукопис састоји се од низа расправа и бележака, претежно историјске садржине. По ширини концепција и родољубивим тенденцијама, у многоме подсећа на *Antiquitates* од Игњата Ђурђевића.[68]

Као увод за недовршену историју Илирика Витезовић је објавио *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio* (Беч 1701, Загреб 1702²). То је прво систематско дело о хералдици јужнословенских земаља. У њему се доноси укупно 56 грбова, највећим делом „илирских“. Грбове који се односе на средњовековне југословенске земље Витезовић је преузео, иако не увек верно, од Орбинија, док је остале на другој страни нашао или сам измислио (напр. грбове Трибалије, Дакије, Либурније, Тракије, Мезије и др.). У другом делу књиге дају се подробна хералдичка објашњења за сваки грб појединачно. Поред осталог, Витезовић ту заступа мишљење да употреба грбова потиче још од Ромула. Уопште, *Stemmatographia* обилује нетачностима сваке врсте, хералдичким фикцијама, наивним или песничко-мистичким тумачењима. По својим концепцијама и методу рада, Витезовић је на истом нивоу као и Орбини и његови анонимни настављачи, који су током XVII века састављали хералдичке зборнике. Вишеструко актуелна у своје доба, *Stemmatographia* је веома утицајно деловала, како код Хрвата тако и код Срба, посредством словенско-српског превода који је 1741. објавио Христифор Жефаровић.[69]

У досадашњим освртима на Витезовићев историчарски рад обично се истиче да је он више човек знања и компилације него оригиналан стваралац, да је своја знања и способности сувише често подређивао интересима личне каријере. И доиста, није лако разликовати шта је код њега срачунато удварање а шта стварно убеђење.

---

[67] „Kronika aliti szpomen vszega szvieta vikov“ (Zagreb 1696) излаже догађаје од стварања света до 1690. Уствари, то је прерада са допунама прве хрватске „Kronike“ на народном језику коју је криптопротестант Антун Врамец (1538—1587) објавио 1578 (cf. *Klaić*, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića 106 sq., 125 et passim; *B. Vodnik*, Povjest hrv. knjž. I 207—210; *M. Kombol*, Poviest hrv. književ. 200). О А. Врамцу као хроничару: *N. Radojčić*, O izvorima Vramčeve Kronike (1578), Rad JAZU 235 (1928) 26-49.

[68] Cf. *Klaić*, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića 153, 213-15; *Kombol*, Poviest hrv. knjiž. 308.

[69] *С. Новаковић*, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годишњица Ник. Чупића 6 (1884) 112-13, 129-140; *Klaić*, Život i djela P. Rittera Vitezovića 152—56; *A. Bacotich*, Della Stemmatografia del „sedicente“ dalmata Paolo Ritter, Arch. storico per la Dalm. 29 (1940); *A. Soloviev*, Les emblèmes héraldiques

Побијајући често мишљења Луцијева, Витезовић је против ученог Трогиранина, коме иначе много дугује, саставио и посебан трактат „*Offuciae Ioannis Lucii . . . refutatae . . .*“. Идући од поглавља до поглавља, Витезовић *De regno Dalmatiae et Croatiae* подвргава опширној и подробној критици. Једна од основних теза те врло учене, местимично оштроумне и у извесним појединостима прихватљиве критике[70] јесте да је Далмација, историјски гледана, „maritima Croatia“ и, према томе, историјска права над јадранским приморјем припадају Аустрији а не Млецима. У делу *Croatia rediviva* (Загреб 1700) Витезовић доказује да су имена Илир, Словен и Хрват синоними, да хрватско име обухвата све што је илирско-словинско, све јужнословенске земље.[71] Из тога излази да се и права аустријске круне протежу на све јужнословенске земље. Да ли је Витезовићев панкроатизам сколастичко правдање аустријских претензија на балканске земље, или је аустрофилством замаскирани патриотизам? Ако је ово друго, да ли је он предходник Гају или Старчевићу? Као познавалац и предани истраживач историје јужнословенских земаља, шта је он заправо мислио, веровао и желео? Шта је Витезовић у суштини — каријерист, научник или идеолог? Поуздан одговор на ова питања добићемо тек онда када се критички испитају сва његова дела, највећим делом још у рукопису.

Иако Витезовић као историчар још није свестрано проучен и критички оцењен, ипак извесне особине његова научничког рада уочљиве су и површном познаваоцу. Он је прави полихистор. Тематика његових објављених и необјављених радова, сама по себи, сведочи о необичној ширини историјских интересовања и знања. Низ политичких питања свога времена, ужег или ширег значаја, Витезовић је захватио историјски, ослањајући се често на самостална архивска истраживања. Његови радови из области јужнословенске медиевалистике, најопштије узевши и изузимајући популарно-научне компилације, одликују се за своје доба изузетно великим познавањем писаних извора, међу њима и византијских. Ови се обилато наводе у сваком његовом значајнијем трактату.[72] У делу *Bossna captiva sive regnum et interitus Stephani, ultimi Bossnae regis* (1712) Витезовић је, полазећи од народне традиције, савремених западних писаца и неких дубровачких историчара (Орбини, Luccari), покушао да исправи и допуни извештај Лаоника Халкокондила о последњим данима босанског краљевства.[73] Његово не само широко

---

de Byzance et les Slaves, Sem. Kondakov. 7 (1935) 119-164; *А. Соловјев*, Историја српског грба, Мелбурн 1958, 20 sq., 34-48.

[70] *Klaić*, Život i djela P. Rittera Vitezovića 203-207. „*Offuciae. . .*“ су остале у рукопису - аутографу, који се чува у Загребу. „Ово дјело је несумњиво од знатне вриједности још и данас, премда ријетко кад постизава своје сврхе“ (*Šišić*, Priručnik izvora 68).

[71] Интересантно је напоменути да Витезовић своје главне доказе о идентичности Хрвата и Срба налази у извештајима Порфирогенита, Скилице-Кедрена и Зонаре (cf. *Klaić*, op. cit. 143). Да византијски писци често називају Србе и Хрватима, он ће напоменути и у *Serbia illustrata*, lib. I 9.

[72] Cf. *Klaić*, Život i djela. P. Rittera Vitezovića 142-145, 203-07, 276-77, 281 et passim.

[73] *Klaić*, op. cit. 280-82.

познавање византијске историографије (свакако из латинских превода у Париском корпусу) него и местимично критичан став према појединим византијским писцима најбоље долазе до изражаја, поред поменуте полемике „Offuciae...", у делу *Serbia illustrata* (око 1712, у рукопису). У Предговору ове прве систематске и добрим делом генеалошки концициране историје Срба, од најстаријих времена до пада Смедерева[74], Витезовић даје карактеристику и оцену извора и литературе којима се служио. Његово мишљење о значају и особинама византијских извештаја о Србима очигледно се заснива на ближем познавању и заслужује посебну пажњу. Византијски писци, сматра Витезовић, најважнији су сведоци, јер као савременици добро познају прилике у Србији. Али нису сви поуздани, будући да неки од њих, задојени мржњом и завишћу, пишу једнострано и пристрасно. Овамо спадају, например, извештаји Јована Кантакузина о Душану. Сем тога, словенска имена византијски писци најчешће замењују са другим именима или их доносе у искvареним облицима. Отуда и код њихових преводилаца, као и коментатора, свакојаке нетачности и погрешна тумачења.[75]

И поред ових у основи трезвених запажања и очигледно бољег познавања „грчких писаца", аутор историје *Serbia illustrata* далеко је мање критичан него што би се очекивало. Да би се то видело, довољно ће бити неколико примера из прве књиге у којој се расправља „о имену и пореклу Срба". Теофилакт Симоката, тврди Витезовић (cap. 3), Србе (Serbios) назива „Хунима и Аварима". Срби се врло често код византијских писаца, излаже даље Ритер, називају Tri- /Trybali, док их „ми Илири" (nos Illyrii) зовемо Vlahi, Kara Vlasi итд., а неки други их зову Mysi. Име Tribalus = Trivalus = pro tribus valens „храбар за тројицу", док име Mysi = Muzi = Muži. Према томе, Mysia = virorum regio (cap. 10—11). И тако редом. По методу рада, Витезовић је много ближи Орбинију него Луцију, кога је огорчено критиковао, али од којега, чини се, није много научио. Па ипак, једна расправа о Витезовићу као византинологу не би, мислимо, била бескорисна. Јер, овај Илир и обдарени свезнадар уме да изненади у сваком погледу.

Потпуно смо свесни да се овим прилогом, у којему се далматинска историографија XVI и XVII века разматра под аспектом византинолошких студија, постављена тема ни издалека не исцрпљује. Уствари, овде је извршен покушај да се повуче траса, да се, у нешто ширим оквирима, важнија питања уоче и у општијим контурама сагледају.

---

[74] Cf. *Klaić*, op. cit. 275-77; *Н. Радојчић*, Облик првих модерних српских историја, Зборник Матице српске за друштв. науке 2 (1952) 16—18.

[75] Graeci porro propter ocularem rerum Serbicarum cognitionem omni exceptione majores forent testes, nisi quidam eorum, per summam invidiam et odium victorum gloriac non modo plurima subtraxissent. . .
. . . Graeci nomina plerumque mutant aut afferendo corrumpunt. . . apud eorum interpretes commentatoresque quamplurima impropria et adulterata leguntur, tam in nominum, quam rerum expositionibus (цит. према препису Михаила Деркоша Вукманићанина из 1852, који се налази у Архиву Српске академије наука и уметности. Овај препис извршен је са преписа који је 1827. учинио Адам Тома Швагел).

FRANJO BARIŠIĆ

QUOMODO FONTES BYZANTINI IN SAECULIS XVI ET XVII N. AE. AB HISTORICIS DALMATINIS TRACTABANTUR?

Argumentum

In omnibus Dalmatiae civitatibus, tam in iis quae per totum saeculorum XVI et XVII spatium Venetorum sub dominio rerum inopia prope constanti opprimebantur atque crebris Turcarum vicinorum incursionibus vastabantur, quam in republica Ragusina, quae gravibus curis libertatis conservandae continuo occupabatur, facultates deerant ut, adaeque propinquas Europae terras aemulando, opera ingenii maiora efficerentur. Attamen nec contemnenda nec parvi ducenda sunt quae Humanismi, Reformationis et Contrareformationis temporibus in Dalmatia procreabantur. Erant enim multi qui se ad litterarum, artium vel scientiarum studia conferrerent. Studia rerum gestarum sunt in iis quae maxime colebantur.

Generaliter dictum, Dalmatini docti scriptores rerum antiqui vel medii aevi tempora spectantium fontibus sive documentis historicis, uno Ioanne Lucio excepto, non critice utebantur. Quod vitium in formis multis, imprimis autem in fontium puerilibus, non integris et alterius partis studiosis interpretationibus manifestatur. Haec eruditorum nostrorum communis imbecillitas, nobis videtur, non satis intelligi et explicari potest debili eorumdem eruditione, aut remota Dalmatiae positione geographica, aut bonorum scientiae speciminum defectu. Causae profecto quaerendae sunt alio. Quarum unam, et quidem maximi momenti, videmus in eo quod panslavismo animati Dalmatiae historici, simili modo ac eorum collegae in quibusdam aliis Europae terris, in sui populi rebus gestis enarrandis dari sibi occasionem „calami gladio" pro patria pugnandi putabant. De suis scribere nihil aliud quam in suis gloriari erat. Altera autem maximi momenti causa videtur fuisse in eo quod iam ante saeculi XVI dimidium, prasertim post 1545 annum, in Dalmatia omnium disciplinarum studia sub Propagandae tutela se inveniebant. Hic omnibus catholice cogitandum et scribendum erat. Cum his et aliis eiusmodi propositis et consiliis ducerentur vel subjici deberent, rerum Dalmaticarum scriptores nec volebant nec iis in potestate erat optimorum vestigia sequi. Aliter dictum, tantummodo illis rerum scribendarum rationibus utendum erat, quae ad electos et propositos fines perducere possent: maior in documentorum interpretationibus libertas, crebrae argumentationes „etymologiarum" ope etc. Quae laborandi rationes videlicet ac in utendis Byzantinis fontibus in lucem proferuntur.

„Graecorum" auctorum relationes, si generaliter spectamus et I. Lucium excipimus, a nostris minus afferebantur quam noscebantur, et quidem per fragmenta et dissipatim, sine aspectabili ordine, non raro verbis sensum originalem depravantibus. Quare se res ita habeat non mirandum. Byzantinorum enim auctorum relata de singulis „Illyrico-slavis" gentibus cuique illorum, qui in documentis historicis potissimum confirmationes pan-

slavice vel catholice praeconceptae praesumptaeque pristinae gloriae quaerebant, nec apta ad alliciendos animos nec multo laude digna videri poterant. Talia quaedam in prima huius lucubrationis parte disputantur (p. 227—31).

Secunda autem parte (p. 232 sq.) censeri et aestimari conantur eminentiorum auctorum typis edita vel in MSS relicta scripta, quibus res medio aevo in Dalmatia vicinisque „Illyrici" terris gestae illustrantur. In his tractandis imprimis demonstrari studetur quae singuli nostri Byzantinis debeant, quo modo et quali cum successu fontium relatis usi sint. Incipitur a Vincentio Priboevio (Pribojević, fine XV s. — dimidium s. XVI), qui pater panslavismi „illyrice" interpretati iure nominatur, deinde sequuntur: Maurus Orbinus (dimidio XVI s. — cca 1611), Jacobus Luccari (Lukarević, 1551—1615), Ioannes Tomco Marnavitius (Marnavić, 1580—1637), Ioannes Lucius (1604—1679), Ignatius Giorgi (Ignjat Đurđević, 1675—1737), Giunio Resti (Junije Rastić, 1671—1735) et Paulus Ritterus (Pavle Ritter Vitezović, 1652—1713).